

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Збірник наукових праць

Голова редколегії
академік НАН України В.А. Смолій

заснований 1968 р. як «Історіографічні дослідження
в Українській РСР»;
поновлений 1997 р.

Випуск 23

КИЇВ – 2013

Видається за рішенням Вченої ради Інституту історії України НАН України
(протокол № 10 від 28 листопада 2013 р.)

Висвітлюються актуальні питання української історіографії, зокрема з теорії, методології й історії історичної науки, біоісторіографії, проблемної історіографії та ін. Розглядаються наукова спадщина та історичні погляди відомих учених і діячів, у т.ч. М. Грушевського, архієпископа Інокентія (Борисова), М. Костомарова, В. Липинського, М. Максимовича, М. Цертелєва, М. Яворського та ін.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, усіх, хто цікавиться українською історіографією.

Засновник і видавець: Інститут історії України НАН України

Редакційна колегія: академік НАН України, д.і.н., проф. *В.А. Смолій* (голова), Інститут історії України НАН України; д.і.н., проф. *О.А. Удод* (відп. редактор), Інститут історії України НАН України; д.і.н., провід. н.с. *Д.С. Вирський*, Інститут історії України НАН України; д.і.н., проф. *І.Н. Войцехівська*, Київський національний університет ім. Т. Шевченка; член-кореспондент НАН України, д.і.н., проф. *В.М. Даниленко*, Інститут історії України НАН України; д.і.н., проф. *М.Ф. Дмитрієнко*, Інститут історії України НАН України; д.і.н., проф. *Я.С. Калакура*, Київський національний університет ім. Т. Шевченка; член-кореспондент НАН України, д.і.н., проф. *В.Ф. Колесник*, Київський національний університет ім. Т. Шевченка; д.і.н., проф. *І.І. Колесник*, Інститут історії України НАН України; д.і.н., проф. *В.В. Кравченко*, Канадський інститут українських студій (Едмонтон, Канада); д.і.н., проф. *С.В. Кульчицький*, Інститут історії України НАН України; д.і.н., проф. *В.В. Масненко*, Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького; член-кореспондент НАН України, д.і.н., проф. *О.П. Реєнт*, Інститут історії України НАН України; к.і.н., ст.н.с. *О.В. Ясь* (відп. секретар), Інститут історії України НАН України.

Рецензенти: *З.І. Зайцева*, доктор історичних наук, професор,
С.А. Леп'явко, доктор історичних наук, професор,
М.Г. Палієнко, доктор історичних наук, професор.

Усі права застережено. Передрук і переклад дозволяються тільки з дозволу автора та редколегії. Автори вміщених статей та матеріалів висловлюють свою власну думку, що не обов'язково збігається з поглядами членів редколегії, і несуть відповідальність за достовірність наведених фактів та відомостей.

Видання внесено до Російського індексу наукового цитування (РІНЦ)

Адреса редакційної колегії та видавця: 01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4, тел.(044)279-87-04; e-mail: history_isid@mail.ru

© Інститут історії України НАН України
© Автори

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ

<i>Олександр Удод, Михайло Юрій. Методологія історії і гуманітаризація знання</i>	6
---	---

ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

<i>Дмитро Вирський. Від перекладача: сусідські роздуми з приводу 20-річчя</i>	30
<i>Томаш Вісліч. Польська історіографія 1989–2009 рр.: дуже суб'єктивні підсумки</i>	32

БІОІСТОРІОГРАФІЯ

<i>Марина Суздаль. Епістолярний дискурс М. Максимовича та М. Цертелева</i>	54
<i>Ольга Гончар. Осягнення Миколою Костомаровим історичного образу Богдана Хмельницького у світлі епістолярної спадщини</i> ...	65
<i>Наталя Діанова. Дослідження Науково-просвітницької діяльності архієпископа Інокентія (Борисова) в дореволюційній історіографії</i> ...	93
<i>Євген Луняк. Вивчення наукової спадщини Михайла Грушевського у Франції</i>	103
<i>Ігор Гирич. Історіософські та суспільствознавчі погляди В. Липинського в його політичній публіцистиці 1908–1914 років</i> ...	122
<i>Віталій Тельвак. Михайло Грушевський в оцінках своїх учнів (перша третина ХХ ст.)</i>	160
<i>Олексій Ясь. Клас і нація у концепції української історії Матвія Яворського</i>	198

ПРОБЛЕМНА ІСТОРІОГРАФІЯ

<i>Наталя Сухоліт. Історія українсько-російських політичних відносин доби Північної війни 1700–1721 рр. в оцінці історіографії Росії</i>	238
--	-----

<i>Іван Куций.</i> Між «слов'янським світом» та «дикою Азією»: Московська держава в рецепції української історичної думки Східної Галичини XIX ст.	263
<i>Світлана Іваницька.</i> Українська ліберально-демократична еліта кінця XIX – початку XX ст. в пострадянській гуманітаристиці: історіографічні здобутки та методологічні інновації.....	284
<i>Володимир Горак.</i> «Універсал» отамана Григор'єва як ідейно-теоретична платформа григор'євського повстанського руху. Джерелознавчий і історіографічний аспекти.....	317
<i>Ірина Терлецька.</i> Сучасна російська історіографія системи державної влади періоду сталінізму.....	335
<i>Ольга Наконечна.</i> Сучасна вітчизняна історіографія про формування багатопартійності в Україні у роки перебудови (1985–1991 рр.).....	354
<i>Володимир Головка.</i> Формування вітчизняного капіталу (1991–2009 рр.) в політологічній та соціологічній літературі.....	369
<i>Вадим Бондар.</i> Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000-х рр.: основні тенденції.....	377

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Олена Богдашина.</i> Иванова Т.Н. Владимир Иванович Герье: портрет російського педагога и організатора образования. – Чебоксары: изд-во Чуваш. ун-та, 2009. – 382 с.	402
<i>Ігор Гурич.</i> Купчинська Лариса. Українські меценати Іванна і Мар'ян Коці: Подарована колекція творів мистецтва XVIII–XX століть: Каталог / Львівська національна наукова бібліотека Україна імені В. Стефаника. Відділення «Палац мистецтв імені Тетяни та Омеляна Антоновичів». – Львів, 2011. – 316 с., 125 кол. іл.	405
Про авторів.....	410
Анотації – Annotations.....	412

**ТЕОРІЯ
ТА МЕТОДОЛОГІЯ**

Олександр Удод, Михайло Юрій

МЕТОДОЛОГІЯ ІСТОРІЇ І ГУМАНІТАРИЗАЦІЯ ЗНАННЯ

У кожній епохи існує потреба в історичному самовизначенні, власному баченні минулого. Тому кожен раз вирішені (здавалось би) питання ставляться під сумнів, піддаються перегляду. Але бувають часи, коли історіософська потреба відчувається особливо гостро. Сьогодні саме такий час. У будь-якому випадку, у нашій країні, для нашої країни...

Це з одного боку. З іншого – українська свідомість незалежно від свого місцезнаходження у геополітичному просторі завжди була орієнтована на філософсько-історичну проблематику. Незважаючи на історіософські пошуки, українська думка й українська наука подібно до інших (європейських) вклилися – в загальному і цілому у два підходи: формаційний і цивілізаційний.

Коротко розглянемо сутність і специфіку цих двох пануючих типів осмислення і впорядкування історичного процесу.

Почнемо з формаційного як більш звичного – про нього ми дізнавались ще в школі. На все життя зобов'язані були запам'ятати, що світова історія, за К. Марксом, складається з п'яти формацій, що змінюють одна іншу. Всі інші підходи до історії оголошувалися нашими учителями ідеалістичними. Щоправда, виникла одна проблема. Ставши студентами, ми дізналися, що існує ще й «азійський спосіб виробництва».

Але, як виявилось пізніше, не один лише «азійський спосіб виробництва» загрожував марксизму з його жорсткою п'ятичленною формулою. Наука (радянська і зарубіжна) виявила в класичному марксизмі три варіанти осмислення історії. Про це досить чітко говорить російський дослідник Ю. Пивоваров.

1. Відповідно до способу виробництва в історії людства виділяються п'ять суспільно-економічних формацій: первісно-

общинна, рабовласницька, феодальна, капіталістична і комуністична.

2. Залежно від пануючого типу матеріальних відносин (тобто відтворюваного типу відносин власності) історію можна розділити на три «великі формації»: первинна, або архаїчна, формація з пануванням загальної (общинної) власності; вторинна, антагоністична формація з переважанням приватної власності, третя – комунізм – заснована на суспільній власності.

3. Згідно з виявленням історичних типів суспільних відносин залежності і свободи, коли за основу беруться історичні способи об'єднання в ціле суспільних індивідів (тобто природа їх соціальності) і конкретно-історичні способи поєднання робітника і засобів виробництва. В результаті в історії прослідковуються три типи, три шаблі розвитку суспільства: докапіталістичний (включаючи первіснообщинні), капіталістичний і комуністичний¹.

Звичайно, ці три версії осмислення історичного процесу не суперечать одна одній, оскільки в їх основу покладена одна субстанція – матеріальне суспільне виробництво.

Водночас добре відомо, що поряд з марксистським формаційним підходом до історії існує багато інших інформаційних підходів. Згадаємо, приміром, Ж.-А. Кондорсе з його десятьма епохами світової історії, що послідовно змінюють одна одну²; А. Сен-Сімона, який говорив про чотири етапи історії відповідно до чотирьох етапів розвитку загальнолюдського розуму: ідолопоклоніння (первісне суспільство), політеїзм (античне рабовласницьке суспільство), монотеїзм (феодалізм) і фізицизм («промислова система»)³. Згадаємо також О. Конта, який сформулював «позитивну теорію суспільного процесу» (або соціальну динаміку). Він виділяв у світовій історії три головних стадії, кожна з яких відповідала певній стадії в розвитку людського розуму, – теологічну (або фіктивну), метафізичну і позитивну⁴. Великий вплив на становлення формаційного світогляду справив і Г. Гегель (ідея наступності трьох етапів світової історії – східного, греко-римського і німецького)⁵.

У ХХ ст. західна думка продовжувала також працювати над цією проблемою: теорія модернізації, концепція «стадій Ростоу» І. Ростоу та ін.

Отже, інформаційний підхід досить різноманітний, його версії відрізняються одна від іншої, а всі разом – від марксистського осмислення історії. І водночас вони володіють важливими характерними ознаками, що дозволяє говорити про формаційний підхід як такий. Ось деякі з них: «провіденціальність» суспільного прогресу, універсальність (єдність) історії, стадіальність історичного розвитку, європоцентризм (більшою або меншою мірою).

І що в результаті? Як вказує вже згадуваний Ю. Пивоваров, перш за все те, що марксистська концепція історії виникла в уже пробитому руслі інформаційного мислення і на певній стадії еволюції західного суспільства (історіософська рефлексія саме цього суспільства і саме в цьому стані). Дуже важливо також пам'ятати про генетичний зв'язок із іудеохристиянським розумінням історії.

Мислителі формаційного підходу, безумовно, своїм існуванням зобов'язані цій традиції. Справді, вони позичили (точніше – успадкували) у християнської думки важливіші свої принципи і положення – універсальність, закономірність та періодизацію історії (кожен період відрізняється від попереднього і має специфічні особливості, в цілому історія поділяється на дві епохи – темноти і світла), провіденціальність історії і, відповідно, певну її спрямованість, одноразовість, неповторність будь-якої події тощо⁶.

Однак, у формаційній концепції з'являються і принципово нові ідеї і, в першу чергу, – ідея прогресу. Макс Вебер зазначав, що думка про прогрес є необхідною тоді, коли виникає потреба в секуляризованому здійсненні долі людства надати цього-бічний і все-таки об'єктивний зміст⁷.

Варто вказати і на таку кардинальну відмінність формаційного типу мислення від іудеохристиянського. У формаційному підході до історії в ролі основоположного з'являється принцип субстанціональності.

У християнстві відбувається подолання субстанціональності. Мета – фізична доктрина субстанції «знімається» доктриною творіння. Суть її в тому, що вічний тільки Бог, все інше створене Ним. Людська душа не існувала завжди, в цьому розумінні

її «вічність» заперечується. Кожна душа – нове творіння Бога. Єдиною субстанцією визнається Бог, його субстанціональна природа – непізнана. Згодом Хома Аквінський заперечує концепцію Божественної субстанції, для нього Бог – чиста діяльність. Але в рамках формаційного підходу відбувається відродження субстанціональності, відновлення її в справах. У К. Маркса субстанціональною підставою історії є матеріальне суспільне виробництво, а В. Сен-Сімона та О. Конта – загальнолюдський розум, у Г. Гегеля – світовий дух тощо⁸.

Тепер про цивілізаційний підхід. Тут перш за все необхідно назвати імена М. Данилевського, М. Вебера, К. Леонтьєва, Р. Маківера, П. Сорокіна, А. Тойнбі, О. Шпенглера та ін. Їхні концепції народилися в лоні сучасної західної культури і, відповідно, тут є багато подібного з формаційним підходом. Так, приміром, зберігається принцип розвитку – культури (культурно-історичні типи, цивілізації, суспільства) розвиваються, проходять різні стадії – у А. Тойнбі; стадії «первинної простоти», «позитивного розчленування» або «квітучої складності» і «вторинного змішаного спрощення» – у К. Леонтьєва – тощо. Від деяких принципів, характерних для прибічників формаційної концепції, теоретики цього кола відмовилися. Щоправда, одні принципи відкинуті повністю, з іншими кінцевого розриву не відбулося.

До таких належить принцип єдності світової історії. Здавалося б, саме тут один із центральних моментів розбіжності між прибічниками формаційного і цивілізаційного підходів. Але, мабуть, ця ідея настільки засвоєна європейською свідомістю, що зовсім позбавитися від неї досить важко. Це вдалося лише одному О. Шпенглеру, у якого культури – справді лейбніцівські монади. Щодо інших, то в них поряд із запереченням єдності світової історії в тій чи іншій формі і різною мірою цей принцип присутній.

Поява цивілізаційних концепцій пов'язана з усвідомленням певної обмеженості, «недостатності», одномірності формаційного підходу і взагалі з кризою еволюціоністської, прогресистської, позитивістської свідомості. Відіграв роль і розвиток науки, в першу чергу – сходознавства. Дуже важко історичний шлях культур Сходу загнати у формаційну концепцію.

Продовжуючи розмову про цивілізаційну концепцію, варто звернути увагу ще на один аспект. Розвиток людського суспільства, згідно з цією теорією, – це сукупність циклів розвитку окремих соціальних систем-цивілізацій.

Концепція циклів, безумовно, не нова, вона була характерна ще для філософії Геракліта, Платона, Аристотеля, індійської філософії.

Нині ми чудово усвідомлюємо, що циклічний розвиток майже неможливий, оскільки він вимагає повної внутрішньої замкненості, і що жодна цивілізація не може існувати ізольовано від решти світу. Крім того, історія свідчить, що цивілізації, які розпадаються, впливають на формування нових. Так, давньогрецька цивілізація справила величезний культурний вплив на давньоримську цивілізацію; давньоримська, в свою чергу, вплинула на формування західноєвропейської цивілізації; візантійська – на давньоруську тощо. Отже, історичний цикл не замкнений і він не виключає наявності поступальної складової людства в цілому.

Теорія цивілізацій на межі XX–XXI ст. почала активно розглядатися як заміна формаційного підходу, як універсальна парадигма, оскільки вона також, як і колишня, виконує просвітницькі та виховні функції, будучи заснована на вивченні національних традицій, утвердженні національної ідеї, збереженні основних тенденцій освіти і виховання і це дає змогу пояснити вітчизняну історію у взаємозв'язку зі світовою історією. Не викликає суперечок і те, що цивілізаційний підхід має величезну перевагу перед формаційним, оскільки поєднується з соціокультурною історією.

Але сьогодні цілком очевидно, що цей підхід не є універсальним і ще недостатньо розроблений.

Навіть категорія «цивілізація» вимагає додаткового вивчення, подальшого осмислення. З аналізу існуючих визначень (а їх більше двадцяти) можна зробити висновок, що категорія визначається за великою кількістю критеріїв, що виділяються на основі географічних, природних, релігійних, економічних та інших факторів, що ускладнює розуміння сутності цивілізації.

Крім цього, «атомізація» історії на основі цивілізаційного підходу не дозволяє проводити синхроністичні порівняння в

рамках всесвітньої історії, а головне – ще не доведено, що суспільства, звані цивілізаціями, саме цивілізації, а не просто різні ступені розвитку людства⁹.

Не тільки ця, а й будь-яка інша теорія навряд чи в осяжному і навіть неозорому майбутньому буде претендувати на універсальність внаслідок специфіки історичного знання, яке є далеко не всеосяжним.

Такими в загальному вигляді є формаційні і цивілізаційні підходи до історії. Який з них переважає? Можна на це питання відповісти таким чином. Формаційний значною мірою відображає історичний шлях народів Європи, цивілізаційний – дає багато для розуміння своєрідності тієї чи іншої культури. Спроби деяких прибічників цивілізаційної теорії поставити під сумнів єдність світової історії є непереконливими. Хоча й жорстко-догматичний варіант формаційного підходу, на нашу думку, не менш помилковий. Найвірогідніше, тут доречна теза К. Ясперса, згідно з якою «людство має єдині витoki і загальну мету»¹⁰. Серйозним підтвердженням ідеї єдності світової історії є концепція «вісьового часу» того самого К. Ясперса. І навіть якщо він (або хтось інший) у чомусь помиляється, у головному – у відчутті взаємозв'язку, взаємозалежності різних загонів людства, у наявності в них «спільної справи», – зазвичай правий¹¹.

На сьогодні нове дихання отримала започаткована М. Вебером ідея прогресу. Поза сумнівом, ця ідея надає історії упорядкованість і те внутрішнє напруження, без якого неможливі були «великі будови» Заходу. Відповідно до цієї теорії, суспільство покликане йти шляхом прогресу й історія людського суспільства розглядається як рух уперед, від гіршого – на краще, від дикості – до цивілізації.

А. Гуревич відповідно до цієї теорії виділяв п'ять епох, що послідовно розвиваються: архаїчну, античну, середньовічну, Нового часу і сучасну¹². Однак глибшу класифікацію і, на наш погляд, більш точну дає інший російський учений О. Івін. Він розрізняє архаїчне, або первісне, суспільство, стародавнє аграрне; середньовічне аграрно-промислове та сучасне індустріальне суспільство¹³. Якщо доповнити цю класифікацію епохою – постіндустріальне чи інформаційне суспільство, – то вона

набуває на сьогодні завершеного вигляду і відображає еволюцію людства.

Ідея прогресу з її понятійним апаратом, системою цінностей і уявлень не є винятковою приналежністю історичної науки, а увійшла в загальноприйнятий ужиток мислення. Вносячи класифікацію і порядок в осмислення складності соціального буття, ця теорія довгий час витримує нескінченне накопичення нової інформації про життя людства і сприяє мобілізуючому впливу на суспільство. Але вона також не може стати парадигмою, оскільки історичні уявлення про розвиток суспільства і в цьому випадку найчастіше сприймаються неадекватно основній ідеї даної теорії.

На наш погляд, синтез теорій прогресу і теорії локальних цивілізацій значно більшою мірою відкриває можливість побудови методології, яка б формувала адекватну цивілізаційну свідомість. Сприйняття історичного прогресу на цій підставі також дозволяє усвідомити, що світ безмежно багатогранний і тому безконфліктно не може існувати, але водночас об'єктивність і потреба прогресивного розвитку визначає пошук компромісів, толерантний розвиток людства.

Крім названих підходів, суттєвим доповненням для розвитку сучасної методології історії є політологічний підхід, який надає можливість порівнювати політичні системи і робити об'єктивні висновки про історичні і політичні процеси.

Теорія ментальностей, своєю чергою, дозволяє вводити в науковий обіг абсолютно нове коло історичних джерел, що відбивають повсякденне життя людей, їхні думки і почуття, і більш адекватно реконструювати минуле через погляд людини, яка жила у минулому.

Збагачує сучасну методологію історичної науки синергетичний підхід, який дозволяє розглядати кожную систему як певну єдність порядку і хаосу¹⁴. Особливої уваги заслуговує складність і непередбачуваність поведінки систем, що вивчаються, в періоди їх нестійкого розвитку, в точках біфуркації, коли незначні причини можуть безпосередньо вплинути на вибір вектора суспільного розвитку. Якщо в суспільстві утверджується жорстка політична система за принципом жорсткої ієрархії, то злам

хоча б одного елемента відразу ж призводить до її повної руйнації, яскравий приклад – розвал радянської системи.

Згідно з синергетичним підходом, динаміка складних соціальних організацій пов'язана з періодичним чергуванням прискорення та уповільнення процесу розвитку, часткового розпаду і створення структур, періодичним зміщенням впливу від центру до периферії і в зворотному напрямку. Часткове повернення в нових умовах до культурних і історичних традицій є, згідно з синергетичною концепцією, необхідною умовою підтримання складної соціальної організації.

Синергетичний підхід є суттєвим доповненням «лінійних» підходів у розумінні історії, вимагає використання концепцій нелінійної динаміки і на сьогодні є основою для вивчення історичних альтернатив, перехідних періодів суспільної історії.

Відомий у світовій історичній науці хвильовий підхід, який акцентує увагу на хвилеподібному характері еволюції складних соціальних систем¹⁵. Він також допускає альтернативні варіанти розвитку людського суспільства і можливість зміни вектора розвитку, але не повернення суспільства у попередній стан, а просування його шляхом модернізації не без участі традиції.

Заслужують уваги й інші підходи: історико-антропологічний, феноменологічний і історіографічний, який визначає завданням розкриття змісту і призначення історичного процесу, сенс життя¹⁶. Всі перераховані вище підходи виконують стосовно один одного функцію взаємодоповнюваності. Знання і порозуміння різних підходів до вивчення історичного процесу дозволяє подолати односторонність у вивченні історії, не допускає догматизму свідомості, сприяє науковому розумінню історичного процесу, розвитку історичного мислення.

Формування методологічної культури сприяє розвитку самостійності мислення тих, хто цікавиться історією. А зміна на підставі методологічного плюралізму предмета вивчення – історії в напрямку філософії історії сприяє формуванню гуманітарного світогляду гуманітаризації знання.

Людський світ недостатньо описати за зовнішніми ознаками, він повинен відкритися внутрішньому почуттю людини. Індивід є частиною пізнаваної реальності, тому пізнання України є

водночас процесом формування й вираження внутрішнього світу того, хто здійснює це пізнання. І цей внутрішній світ неможливо пізнати, не пізнаючи антропології людини. Тобто антропологія має виражати сутність гуманізації самої людини, оскільки певна антропологія спонукає певний спосіб і тип маніфестації людини в історичному процесі, або сам історичний процес. У цьому розумінні антропологія випереджає історію, історіософію.

Однак, тут виникають певні сумніви і пов'язані вони ось із чим. Ми говоримо про моральність індивіда, його відповідальність перед історією, тобто йдеться про персоналістський підхід в історії, а це, як відомо, європейська традиція. Скажемо інакше: персоналізм, поняття особистості – це родові ознаки винятково однієї релігії – християнства. І, відповідно, цивілізацій, ним породжених, – візантійської, європейської, української.

І в цьому сенсі, мабуть, праві ті дослідники, які говорять про унікальність і «окремішність» християнських культур. Перш за все – західної. Іншими словами, з одного боку – вона, з іншого – всі інші. Справді, якщо взяти дві головні категорії філософсько-історичного знання – «час» (соціальний час і вічність) і «простір» (локальний і позалокальний) – ми переконаємося у наявності цієї фундаментальної неподібності.

Просторово-часові характеристики західних і східних цивілізацій

Схід (або всі нехристиянські цивілізації)	Простір	Локальність	Вічність – у теперішньому (у християнському розумінні проблема часу/вічності не артикульована, час не відділений від вічності)
Захід (або християнська цивілізація)	Час	Позалокальність	Вічність винесена з теперішнього (за межі соціального порядку, трансцедована) ¹⁷

Отже, всі нехристиянські цивілізації розвиваються в локальному (обмеженому) просторі і не знають соціального часу. Християнська цивілізація вбачає себе у соціальному часі і позалокальному (необмеженому) просторі. Вона – за своїми базовими установками – всесвітня і універсальна. Головним чином тому, що тільки християнство створило індивідуального (історичного) суб'єкта, незалежного ні від будь-яких локальних колективно-племінних форм. Причому цей суб'єкт має персоналістський і соціальний характер. Персоналістський, оскільки християнство – особистісна релігія і в ній і виникає тема «особистість». Недаремно на відомій картині М. Ге Ісус Христос мовчки опускає голову, коли Понтій Пілат запитує: «Що є істина?» Адже істина в християнстві не «що», а «Хто». Він, Ісус Христос, – це Істина. Соціальний, оскільки цей індивідуальний історичний суб'єкт розміщується у суспільстві. Водночас реальний суб'єкт локальних азійських цивілізацій винесений за суспільні рамки й існує у вигляді або світових безособистісних законів (ме, карма, дао), або зооморфних богів¹⁸.

Звідси і виникають певні сумніви. Персоналістський підхід до історії, персоналістська історіософія можливі й обмежені лише в межах християнського світу. Адже соціально-історично християнство знаходиться в певних межах. Його універсальність і всесвітність тільки інтенціональні.

І тут впливає запитання: настільки ми, українці, здатні до формування персоналістської історіософії, влиття в європейську соціальну і гуманізаційну сутність. Можна відповісти позитивно, адже ми християнська країна, щоправда зі своєю специфікою. Але тут знову сумніви.

Особливість нашої свідомості, сформованої на особливостях православного християнства, основним постулатом якого є цезаропапизм, проповідує власність, чого немає в західному християнстві. Як у цьому випадку розв'язати проблему демократії, коли і сьогодні, у XXI ст. в нашій країні влада продовжує до певної міри залишатися законом?

Ще одна проблема. Українська історія, крім усіх своїх відомих традицій і закономірностей, володіє ще однією ознакою – константою соціального буття, яка зберігається, незважаючи на

всі великі зміни. На це чомусь дуже мало звертається уваги. В чому полягає ця ознака? Україна не вирішує своїх ключових питань (не знаходить рішення), а переживає їх.

Пояснимо на прикладі. Після здобуття незалежності почали будувати ринкову економіку – не виходить, хоча оголосили про її встановлення, а насправді формується суспільство з ознаками державного феодалізму. Те саме з демократією. Ввели – не вийшло, зараз на зразок Росії, переходимо до керованої демократії тощо.

Так чому Україна не може вирішити своїх головних соціальних питань? Є дві важливі передумови.

1. У нас нині не відбувся той перелом у свідомості, в ментальності, який давно вже стався в більш «вдалих» християнських країнах. Що мається на увазі? В Середні віки і в ранньому Новому часі в Європі сформувався сучасний тип свідомості – абстрактне раціональне мислення. Природно, що європейці цих епох не придумали. Вони завершили будівництво цього будинку, який століттями будували в рамках спочатку греко-римської, а потім християнської традиції.

2. Ця трансформація свідомості призвела до зміни типу суспільства. Відбувся перехід від традиційного соціуму до сучасного. Що це означає? В основі нового типу свідомості знаходиться принцип поєднання «непоєднуваного»: одиничності і всезагальності. Звичайно, не випадково він виник у християнському світі: сама ідея Трійці передбачає єдність одиничності і всезагальності – Бог означає певну сутність і три різні сутності. І це не є протиріччям¹⁹.

Утвердження такого типу свідомості передбачає обов'язковість альтернативно-цілісного мислення. Цілісність будується на принципі альтернативності; альтернативність – це обов'язковий наслідок цілісності. Головне тут – свобода вибору через наявність автономних сфер життєдіяльності людини і множинності її ідентичностей. Людина в такому суспільстві приречена на постійний вибір. Якщо хоча б в одній зі сфер своєї життєдіяльності вона позбавлена права вибору, починається розкладання всього суспільства, а не тільки цієї сфери. Саме тому, що все суспільство побудоване на виборі.

А як же тоді з українським суспільством, де проблема вибору обмежена? Яке соціально-культурне і морально-етичне становище особистості в цьому суспільстві? І звідси питання щодо самої України: чим вона хоче бути чи стати, чим є і чим ні?

Звичайно, Україна може вибрати. Це – Схід або Захід. Схід – вже було. Захід – свобода вибору ідентичності. Як до цього прийти? Змінити свою ментальність – важко і довго, хоча є і інший варіант – це гуманізація знання, яке б сформувало відповідно морально-етичне обличчя суспільства.

Однією з невід’ємних характеристик такого знання є те, що воно нерозривно пов’язане з «розширенням» культурного простору, створенням нових культурних реалій, тягне зміну як внутрішнього світу людини, так і реалій суспільного життя. Як справедливо зазначає С. Штрассер, «теоретичні твердження дослідника можуть мати в майбутньому великі практичні ефекти. Сучасна історія свідчить, що такий ефект – не тільки мислимий, але насправді можливий. Доречно згадати три найвідоміші теорії у галузі гуманітарних наук. Більшість дослідників західної культури визнає, що економічна теорія Адама Сміта, політична теорія Маркса й психоаналітична теорія Фрейда вплинули як на життя індивідумів, так і на розвиток суспільства в цілому; вони створили нові ситуації, нові людські відносини, нові форми життя²⁰. Результати наукових досліджень – це і фактор, що змінює соціокультурний ландшафт, і найчастіше підґрунтя нових суспільних ідеологем. Використання результатів досліджень змушує замислитись над тим, «як наше слово відгукнеться».

Традиція, що йде в європейській культурі ще від Сократа, сповідує визнання моральної гідності індивіда. Непорушність і самовизначеність духовного світу людини означають, що людина не може бути досягнута лише в координатах зовнішніх властивостей, оскільки вона містить у собі самобутній внутрішній світ: людина – це істота, яка постійно шукає й випробовує сама себе²¹. У наступній європейській думці простежувалась парадигма, відповідно до якої людина не тільки не є предметом серед предметів, але й не може бути засобом для будь-яких сторонніх цілей, у тому числі й для так званого «загального добра». Ця парадигма, залишаючись тривалий час

панівною, дедалі більше вступала в протиборство із протилежною – антигуманітарною, що намагалася, зокрема, обпертися на методологію й успіхи дослідного природознавства. Досить гостре протиборство надовго визначило долю європейської філософії й культури. З початку ХХ ст. процеси масовизації європейського суспільства, зростаючої соціалізації ще більше ускладнили ситуацію. Проте, традиція визнання моральної цінності окремого людського індивіда не зникла, а на рівні інституціональної філософії й некомерційної культури залишалася досить вагомою.

Сказане підводить до того, що одним із аспектів цивілізаційного пізнання України є співвідношення, що виражається через опозицію «гуманітарне і соціальне», «матеріальне і духовне». В цьому зв'язку виникає питання про взаємообумовленість соціального і гуманітарного знання. Відповідно до історичної традиції, з одного боку, найчастіше чітко розрізняються соціальні науки, які повинні відповідати певним стандартам науковості, а, з іншого боку – виділяються гуманітарні заняття, що близькі, швидше, до мистецтва, ніж до науки, й пов'язані з вивченням античної грецької й латинської культури, а також літератури, історії й філософії в аспекті оволодіння ними як майстерністю.

Саме на це звертав увагу Х.-Г. Гадамер при розгляді гуманітарної традиції як умови існування гуманітарних наук. Гуманітарна традиція розкривається через освіту (йдеться не тільки про набуття знань через систему освіти, а про освіту і виховання людини, що є безперервним становленням людського), здоровий глузд, смак. Ці провідні гуманітарні поняття, за Х.-Г. Гадамером, – те, що становить передумову для занять соціально-гуманітарною наукою. Як риси особистості, вони повинні бути в наявності попередньо, оскільки не виводяться зі змісту наукового знання. Так, людина, яка має смак, «характеризується справжньою витонченістю до всього в житті й суспільстві, отже, вона усвідомлено й обдумано вміє розрізняти й вибирати»²². «Смак щось пізнає, хоча й таким способом, що неможливо відокремити від конкретного моменту його здійснення й не можна звести до правил і понять»²³. Смак, як і інші передумови

наукового соціально-гуманітарного пізнання, є вміння, що формується не однією тільки «головною» роботою, а через приналежність до певної моральної й культурної традиції. Ця думка має пряме відношення до історичної науки, історії України, оскільки вона є гуманітарним знанням, відкриває шлях до пізнання традицій українського народу, їх збереження і примноження.

Ключове місце у цьому процесі посідає освіта, до якої входить також формування почуття історичного й почуття такту. Перше означає почуття інакшості минулого стосовно сьогодення, а такт – це здатність до сприйняття ситуації й поведінки усередині неї. Освіта формує відкритість всьому іншому, іншим точкам зору.

Людський світ, яким є суспільство, недостатньо описати за зовнішніми ознаками, він повинен відкритися внутрішньому почуттю людини. Індивід є частиною пізнаваної реальності, тому пізнання України є водночас процесом формування й вираження внутрішнього світу того, хто здійснює це пізнання. Пізнаючи суспільство, суб'єкт робить свій внесок у характер відносин між людьми, задаючи вибраним ним способом пізнання той або інший зразок таких відносин для інших людей. Зокрема, його ставлення до людей минулого й сьогодення, виражене в апроцедурі і результатах пізнання, стане для нових поколінь зразком ставлення до того, що пізнає, і водночас здатне породити ланцюгову реакцію формально-бездушного сприйняття людини людиною. Громадське життя, якщо воно протікає в рамках культури, а не в межах голої природності, – це такий об'єкт, що може бути пізнаваний, поки не знищений грубими, бездушними пізнавальними діями суб'єкта, хоча б і формально правильними з точки зору методології й логіки, аналогічно вживаних у класичному природознавстві²⁴.

Гуманітарний пафос філософії життя в жодному разі не може бути відкинутий. Апелюючи до розуміння, вона підкреслює моральне значення гуманітарного знання, а в суспільстві вбачає організм, наділений внутрішнім джерелом життя, які втілюються у духовній культурі і становлять основу людського в людині. Докір на адресу підходу, запропонованого філософією

життя, може бути зроблений у тому розумінні, що він не до кінця впорався із обґрунтуванням вірогідності й загальнозначущості гуманітарного знання, у якому розуміння насправді відіграє важливу роль. Як досягти розуміння способом, доступним для всіх, – питання, на яке необхідно відповісти.

Якщо взяти до уваги специфіку окремих культур (наприклад, національних), особливості культури історичних епох, а також внутрішнього світу окремого індивіда (який теж унікальний), – а саме на цьому наполягає філософія життя, – то досягти їх удасться не інакше, як тільки живучи усередині досліджуваних культур. Почасти так воно і є. Але тоді виникає питання, які можливості гуманітарних наук? Відповідаючи на нього, філософія життя наполягає на специфічних «процедурах розуміння», які в загальному й цілому зводяться до «вживання» в досліджувану культуру за допомогою читання й вивчення якомога ширшого кола джерельних свідчень матеріальної і духовної культури, а також знайомства з усім, що до них належить. При цьому дослідник повинен подумки ставити себе на місце людей досліджуваної культури, подібно до того, як актор уживається у внутрішній світ героя, щоб зрозуміти мотиви й логіку його вчинків.

Однак у царині гуманітарних наук процес «вживання» загрожує піти в сумнівну безкінченність, тому що не можна встановити його достатню міру: якісь факти, часом значущі для розуміння, можуть залишитися без уваги. Крім того, дослідник завжди залишається представником культури своєї епохи, і до того ж не може перестати бути самим собою, тому духовний зв'язок між ним і об'єктом вивчення може й не встановитися зовсім, незважаючи на всі зусилля по мобілізації ресурсів інтуїції. Залишається сподіватися на щасливий випадок, на осяяння, на містику, які, можливо, не такі вже й погані самі по собі, однак, незрозуміло, якою мірою вони виправдані в рамках науки.

Вивести ж гуманітарне знання цілком за межі науки філософія життя не може, оскільки вирішує зворотне завдання – показати, що гуманітарність може містити елементи науковості. Віднайшовши одну з найважливіших рис гуманітарного знання,

філософія життя поставила безліч питань. Зокрема, вона теоретично виявила колосальні складності, характерні для процесів взаєморозуміння людей. З'ясовується, що в низці випадків для досягнення згоди самої по собі доброї волі може виявитися недостатньо, тому що сигнали добрих спонукань не розпізнаються адресатом, який перебуває в іншій культурі. Вона дозволила й ширше поглянути на проблеми, що виходять за рамки методології гуманітарних наук, наприклад, на мистецтво. Володимир Соловйов (філософію якого О. Лосев зараховує до «філософії життя») з урахуванням труднощів розуміння звернув увагу на роль символу в мистецтві й поклав початок напрямку символізму.

Спроба зблизити «гуманітарні заняття» (з урахуванням їх своєрідності) з наукою – а саме така спроба була початком пошуку філософією життя – у повному обсязі не вдалася. Гуманітарні заняття залишилися значною мірою тим же, чим вони були колись, – майстерністю, близькою до мистецтва. І ця обставина досить вагома. Якщо, звичайно, мати на увазі, що позанауковий статус гуманітарних занять є свідченням їхньої неповноцінності тільки в очах тих, хто сліпо прихильний до культу науки і вірить у здійсненність беззалишкової раціоналізації громадського життя й людини. У ХХ ст. цей культ і пов'язана з ним віра були ґрунтовно підірвані, оскільки прагнення до беззалишкової раціоналізації суспільства стало одним із факторів, що сприяли встановленню й існуванню тоталітарних режимів, які прагнули до свідомої організації всіх людських взаємин центральною владою та встановлення тотального контролю²⁵.

Результати, отримані філософією життя, були враховані при подальшому розвитку проблематики. Однією з особливостей стало, зокрема, те, що ці результати почали осмислюватися щодо науки про суспільство в цілому – соціології. Поряд із ідеями таких корифеїв соціології, як М. Вебер, В. Зомбарт та інші треба звернути увагу на своєрідний підхід, розвинений С. Булгаковим у праці «Філософія господарства» (1912 р.) і в низці інших. Він полягає у загальному руслі тих же пошуків більш глибоких підстав соціологічного знання. С. Булгаков,

зокрема, ставив завдання розкриття «метафізичних» підстав господарського життя, тобто виявлення механізмів соціальної інтеграції, які лежать в основі цілісності суспільства. З його точки зору, економічна боротьба сама по собі – фактор соціальної ворожнечі, дезінтеграції й може відігравати роль стимулу до економічної ефективності тільки там, де зберігаються інші (неекономічні) механізми взаємного притягання. У цьому зв'язку С. Булгаков звертає увагу на ціннісні аспекти соціального знання, що згідно з загальним підходом, запропонованим філософією життя, уже не може бути розглянутий поза гуманітарною складовою²⁶.

У загальному й цілому розуміння значення ціннісного підходу для соціального пізнання історично не зменшується, а зростає. Ціннісне ставлення до реальності завжди було у відомому сенсі синонімом гуманітарності, а тому будь-яка наука про суспільство, претендуючи на статус науковості, одночасно повинна була визначити своє ставлення до цінностей. Під ціннісним підходом мається на увазі визнання ідеального й абсолютного, яке людина ставить вище себе й над собою й чим вона не може пожертвувати ні за яких умов. Заперечення цінностей – це нігілізм, у тому числі нігілізм моральний. Заперечення безумовних моральних цінностей з визнанням лише обумовлених – це моральний релятивізм.

Культ досвідченого й теоретичного природознавства створив передумову для росту нігілістичних настроїв, оскільки породив надії на створення соціальних наук, які виключають ціннісний підхід і за основними методологічними стандартами подібні до природознавства. Водночас виникла й інша можливість: побудова соціального наукового знання шляхом включення в нього ціннісного підходу при одночасному глибшому раціональному осмисленні. Реалізація останньої можливості стала характерною для низки напрямків методології соціального пізнання, насамперед, для неокантіанства баденської школи. Значення ціннісного ставлення, акцентоване даними напрямками, не може бути відкинута й сьогодні, особливо у світлі трагічного досвіду нігілістичного заперечення вічних (безумовних) цінностей. В ціннісному підході варто вбачати одне з рішень завдання обгрун-

тування ролі гуманітарних наук при одночасному урахуванні своєрідності їхніх методів. Індивідуалізуючий метод соціально-гуманітарних наук, на який звернула спеціальну увагу баденська школа, перебуває у внутрішньому зв'язку з ціннісним ставленням до реальності. Справді, цінність чого-небудь може бути визнана тільки з визнанням його неповторності, унікальності, незамінності. Якщо суспільство існує в культурі, то кожне його явище має свою цінність, як має свою цінність і кожна людина, оскільки вона проявляє себе як особистість. Заявляючи про протилежний погляд, дослідник утверджував би суспільство як безлику масу, а індивідів (у тому числі, звичайно, і самого себе) як моральні нулі, котрі не мають абсолютного значення, а службовців лише матеріалом для історії й майбутнього. Крім того, оцінюючи досліджувану культуру й історію, а отже, й інших людей, ми тим самим виносимо оцінку самим собі й пропонуємо іншим модель для оцінки нас. Саме тому індивідуалізуючий метод припускає наявність абсолютної шкали цінностей і, отже, оберігає від нігілізму й релятивізму.

Таким чином, гуманітарність знання найчастіше пов'язується з усвідомленням «людського в людині», особистості, її духовного світу. У цьому зв'язку специфічною особливістю гуманітарної науки є те, що вона має справу з текстом – текстом, який треба читати й розуміти. Це трактування характерне для ідей, розвинених М. Бахтіним. «Текст – це первинна даність (реальність) і вихідна точка будь-якої гуманітарної дисципліни». «Дух (і свій, і чужий) не може бути даний як прямий об'єкт природничих наук, а тільки в знаковому вираженні, реалізації в текстах і для самого себе, і для іншого». «Скрізь дійсний або можливий текст і є розуміння. Дослідження стає запитанням і бесідою, тобто діалогом... Вивчаючи людину, ми постійно шукаємо й знаходимо знаки й намагаємося зрозуміти їхнє значення»²⁷. Ідеї М. Бахтіна перегукуються з розумінням людини Е. Кассіроном як «істоти символічної».

Текст трактується М. Бахтіним не як проста одиниця дослідження, а як особливий соціокультурний феномен. Одночасно текст читається завжди в певному контексті, що задає поле для можливих інтерпретацій, для того, щоб таке поле не виявилось

безмежним. Таким чином, процедури, пов'язані з наявністю спеціального вивчення текстів, є, з погляду М. Бахтіна, методологічно необхідними, а не тільки психологічно бажаними, тому виявляються ознакою, що вказує на гуманітарність знання.

Аргумент про те, що будь-який фахівець у галузі природничих наук, не кажучи вже про соціальні, так чи інакше не обходиться без читання текстів, не може бути застосований в концепції М. Бахтіна, тому що для природознавства текст не є об'єктом дослідження.

Дослідник (наприклад, фізик) просто не зауважує його в рамках своєї спеціальності, а бачить ту реальність (фізичну), що є предметом вивчення. Інакше виглядає справа для історика фізики чи математики, що працює з історичними текстами. Тут і виникає завдання розуміння (інтерпретації), оскільки сам текст є об'єктом дослідження. Текст у цьому випадку – це факт культури, культурний факт епохи.

Концепція М. Бахтіна за своїм внутрішнім змістом тісно примикає до розрізнення соціальних (у вузькому сенсі) і гуманітарних наук на основі понять «культура» і «цивілізація». Соціальне має своєю основою систему стандартизованих (рольових, нормативних) відносин; йому відповідає той розріз громадського життя, що характеризується поняттям «цивілізація». На відміну від цього, гуманітарне означає те, що безпосередньо пов'язане з розвитком особистості, її унікальністю й має своєю підставою культуру. Дана відмінність припускає, зокрема, можливість такого, наприклад, положення, коли культура певного суспільства може бути високою при низькому рівні цивілізованості. З іншого боку, перетворення цивілізації в самоціль загрожує призвести до втрати культури або її істотного зниження. Культура нерозривна із самотністю, унікальністю, вимагає душевної участі; цивілізація тяжіє до певної універсалізації та стандартизації.

Дискусії навколо проблеми співвідношення культури й цивілізації не випадково набули особливої гостроти в ХХ ст., коли втрата гуманітарності, пов'язана із кризою культури, не раз ставила під загрозу існування самої цивілізації. Цивілізація, позбавлена життєвих сенсів, ціннісних орієнтирів, неминуче еволюціонує у бік придушення свободи особи.

Важливо водночас звернути увагу на те, що джерела проблематики культури й цивілізації лежать ще в XIX ст., у його другій половині, коли кілька найпроникливіших мислителів усвідомили небезпеку прийдешніх катастроф, побачивши, що людство все зводить до соціального. Останнє чітко позначилося в низці концепцій XIX ст., які набували все більшого соціального впливу. При цьому гуманітарно орієнтовані напрями, серед яких уже згадані філософія життя, неокантіанство тощо, були відповіддю на небезпеки і спробою їх запобігти. Від тенденції дегуманізації суспільства, перетворення цивілізації в самоціль, зведення всього людського до соціального, і протистояння цій тенденції й бере свої джерела проблема специфіки гуманітарного знання. Без урахування даного контексту вона втрачає реальне життєве значення.

На передумові допустимості повного зведення внутрішнього світу особистості до соціального побудований утопічний раціоналізм. Він допускає також можливість повної, тобто беззалишкової, раціоналізації суспільства й людини й, виходячи із цього, буде проекти соціальної перебудови з метою досягнення повної раціональної керованості громадським життям з єдиного центру. Однак заперечень при цьому свободи особи мстить за себе тим, що замість очікуваного щастя людей чекає загальне рабство²⁸.

Сказане про природу і специфіку гуманітарного знання має пряме відношення до порушеної нами проблеми свободи вибору індивіда через утвердження його в соціумі і відчуття власної незалежності. Для українського суспільства це має вирішальне значення як спосіб посісти гідне місце в європейському світі, збагативши його своїми цивілізаційними ознаками.

І насамкінець: не тільки в науці, але й у «повсякденній» свідомості людей панує переконання: скрізь і завжди людина в загальному рівна сама собі. Вона народжується, розвивається, старіє, помирає. Вона вразлива до хвороб, страхів, надій. Вона хоче пити, їсти, отримувати задоволення, продовжувати рід тощо.

Незважаючи на всі відмінності історичних, цивілізаційних і інших типів людини, остання завжди була і залишається люди-

ною. Це, можна сказати, перший рівень розуміння. З нього робиться висновок, відповідно до якого соціальний порядок у загальному і цілому теж один. Тобто існують історичні, цивілізаційні та інші різновиди цього порядку. Повторимось: різновиди одного порядку. Саме це дає можливість будувати загальну для всіх епох і народів соціальну науку (теорію).

Однак є й інший рівень розуміння людини – культурологічний. Він виходить з того, що «людина культурна» не є різновидом якоїсь однієї «людини культурної». Навпаки, існують різні «люди культурні». З різним ставленням до життя, смерті, Бога, їжі, природи, влади, виробничої праці, етики, естетички, грошей тощо. І тут загальна для всіх соціальна теорія не підходить. Для кожної «людини культурної» потрібна своя соціальна теорія²⁹.

¹ Пивоваров Ю. О необходимости методологического самоопределения для понимания России // Метод: Московский ежегодник трудов из обществоведческих дисциплин: Сборник научных трудов. – М.: Институт научной информации по общественным наукам. – 2011. – Вып. 2.

² Кондорсе Ж.-А. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. – М.-Л.: Соцэскиз, 1936.

³ Волгин В. П. Сен-Симон и сенсимонизм. – М.: АН СССР, 1961.

⁴ Конт О. Дух позитивной философии (Слово о положительном мышлении). – Ростов-на-Дону: Феникс, 2003.

⁵ Гегель Г. Феноменология духа. – М.: Академический проект, 2008.

⁶ Пивоваров Ю. О необходимости методологического самоопределения для понимания России. – С. 74–75.

⁷ Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С. 171.

⁸ Пивоваров Ю. О необходимости методологического самоопределения для понимания России. – С. 75.

⁹ Здерева Г. Современные проблемы методологии исторической науки и преподавания истории в вузе // <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects>.

- ¹⁰ Ясперс К. Истоки истории и ее цель. – М.: Республика, 1994.
- ¹¹ Пивоваров Ю. О необходимости методологического самоопределения для понимания России. – С. 76–77.
- ¹² Гуревич А. Я. Проблемы средневековой народной культуры. – М., 1981. – С. 282.
- ¹³ Введение в философию истории. – М.: ВЛАДОС, 1997. – С. 38–44.
- ¹⁴ Князева Е.Н., Курдюмов С.П. Антропный принцип в синергетике // Вопросы философии. – 1997. – № 3. – С. 62–79.
- ¹⁵ Пантин В.И. Ритмы общественного развития и переход к пост-модерну // Вопросы философии. – 1998. – № 7. – С. 3–13.
- ¹⁶ Тартаковский М.С. Историсофия. Мировая история как эксперимент и загадка. – М.: Прометей, 1993.
- ¹⁷ Пивоваров Ю. О необходимости методологического самоопределения для понимания России. – С. 82.
- ¹⁸ Grens P. Adornos Philosophie in Grundbegriffen: Auflosung einer Deutungsprobleme. – Frankfurt a. – М.: Klostermann, 1974. – С. 245.
- ¹⁹ Пивоваров Ю. О необходимости методологического самоопределения для понимания России. – С. 85–86.
- ²⁰ Strasser S. Understanding and Explanation. Basic Ideas Concerning the Humanity of the Human Sciences. – Pittsburgh, 1985. – С. 174.
- ²¹ Кассирер Э. Опыт о человеке: введение в философию человеческой культуры. Проблема человека в западной философии. – М., 1988.
- ²² Гадамер Х.-Г. Истина и метод. – М., 1988. – С. 78.
- ²³ Там же. – С. 81.
- ²⁴ Жидков В.С., Соколов К.Б. Искусство и картина мира. – СПб.: Алетейя, 2003. – С. 14–15.
- ²⁵ Там же.
- ²⁶ Булгаков С.Н. Философия хозяйства. – М., 1990. – С. 53.
- ²⁷ Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1979. – С. 284, 292, 293.
- ²⁸ Кондаков И.В. Интерсубъективность культуры // Человек как субъект культуры. – М.: Наука, 2002. – С. 92–120.
- ²⁹ Пивоваров Ю. О необходимости методологического самоопределения для понимания России. – С. 90–91.

**ІСТОРІЯ
ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ**

ВІД ПЕРЕКЛАДАЧА: СУСІДСЬКІ РОЗДУМИ З ПРИВОДУ 20-РІЧЧЯ

Минулий 20-літній ювілей незалежності України та її національної історіографії не дав примітних спалахів рефлексії щодо пройденого шляху та майбутніх перспектив розвитку української історичної науки. Почасти, це сталося через політичний офіціоз «останнього призову», який явно тяготиться «історичними» складниками ювілейних подій, підмінюючи їх спекулятивним моралізаторством «про все взагалі і ні про що по суті» та «обрядовими» ритуалами, від яких також відгонить певною фальшю.

Відтак, чимало науковців, більш чи менш спроможних на цікаві рефлексії «з нагоди», поставилися до цього завдання як до «волення в пустелі» і вирішило не витратити на це час і сили. Та, хоча й мовчання буває промовистим, але міркування бодай «на виріст», як і порівняння, як там із цим таки у сусідів ведеться, також завжди не зайві для будь-якого інтелектуального середовища.

У цьому контексті мене зацікавив текст польського історика Томаша Вісліча, близького мені як за віком (для нас обох це 20-ліття національних історіографій більш-менш збігається із власним «життям в науці»), так і за історіографічним досвідом (обох нас еднають зацікавлення проблематикою раннього модерну та теорією історіографії). Ця досить лаконічна стаття написана з нагоди 20-ліття польської пострадянської історіографії (1989–2009) уперше опублікована на шпальтах часопису «Przegląd Humanistyczny» (№ 5/6, 2010) і вже може претендувати на 2- або й 3-річну (враховуючи певне «запізнення» із публікацією цього випуску «Історіографічних досліджень в Україні») «витримку часом».

Співзвучність досвідів польської і української «незалежних» історіографій читач може оцінити з наведеного нижче перекладу. Так, подекуди це порівняння подібне до міряння «панцерних гусар» із козаками (останні, як писав один автор з початку XVII ст., «є люди голі», а отже платять за свої «перемоги» або більшою кров'ю, або асиметричними «фортелями»). Сподіваюся, утім, що «пропозиції від сусіда» ще стануть у нагоді вітчизняній історичній науці.

*Томаш Вісліч
(Варшава)*

ПОЛЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ 1989–2009 рр.: ДУЖЕ СУБ'ЄКТИВНІ ПІДСУМКИ

Беручись за підсумовування польської історіографії останніх двадцяти років, визнаю, що не розумів, що роблю. Підштовхувала мене до цього завдання необхідність синтетичного і методичного формулювання рефлексій на тему польської історіографічної практики, в якій сам я беру участь майже від початку описуваного періоду, а також можливість порівняння її з теорією історії і реалізаціями останньої у світовій науці, особливо англо-саксонській і французькій, що становить один з об'єктів моїх власних наукових досліджень.

Натомість я став перед проблемою, про яку підзабув – перед потребою написання історії сучасності. Це є потужний виклик для історика ранньомодерних часів, особливо для його норм наукової об'єктивності, методів доведення і верифікації гіпотез.

Не маючи виробленої думки на тему методології історичного дослідження сучасності, вирішив надати моєму підсумку історіографії останнього 20-ліття радше форму есею, аніж історіографічного опрацювання. Власне тому читач не знайде у ньому ані жодних прізвищ, ані списку назв історичних творів, котрі увійдуть до історії науки, не буду я також ані аналізувати видатні опрацювання, ані реферувати рецензії і контррецензії, що вміщалися на шпальтах фахових періодичних видань. Усім цим наше середовище живе щоденно, усе це постійно ще пам'ятаємо і завжди тут не нам судити, що з того залишиться для нащадків. Натомість пропоную мої суб'єктивні підсумки явищ, котрі характеризували середовище польських істориків протягом останніх двадцяти років і знаходили вираз як у наших книжках і статтях, так і дискусіях – публічних і цілком неформальних, а також у суспільному сприйнятті нашої праці.

Часті в останні часи підкреслювання будь-яким автором суб'єктивності його історичного опрацювання, які ще частіші у

випадку інших гуманістичних і суспільних наук, можна визнати за прояв наукової гречності – як вираз свідомості, наскільки вельми неадекватним для тих царин є позитивістський взірєць наукової об'єктивності. Така настанова виникає з простої констатації, що ліпше формулювати тези, розуміючи власну суб'єктивність, аніж у фальшивому переконанні в їх об'єктивності. Утім, вимагає це ясного окреслення свого вихідного пункту, визнання як перед собою, так і перед читачем щодо наявності зовнішніх спонук, котрі можуть формувати погляди і дослідницькі методи автора.

Далі мушу визнати, що останні двадцять років польської історіографії спостерігаю ніби із середини. У 1989 ж бо році вже студював у Варшавському університеті, а з 1994 р. працюю в Інституті історії Польської Академії наук (ПАН), а згодом також став працівником історичного факультету Варшавського університету.

Історії навчався в системі наставник-учень, де по вчителю спадкується – до певної міри – як метода досліджень, так і розуміння обраної дисципліни. Мене поза сумнівом сформувала інтелектуальна атмосфера історичного факультету Варшавського університету на переломі 1980–1990-х років, а коли б мав називати своїх вчителів, то були б це Александер Гейштор, Генрік Самсонович, Антоній Мончак, а в Інституті історії ПАН: Марія Богущька і Станіслав Биліна. Як видно з цього переліку, мої наставники репрезентували різні методики, різні епохи та різні предмети зацікавлень. Одна річ усе ж таки їх єднала – вони не лише чудово орієнтувалися у світовій історіографії, вони її співтворили.

Напевно також і тому у нижченаведеному шкіді концентруюся на відношенні польської наукової історії до тенденцій, що існують у світовій науці. Хтось скаже, що національна історіографія має обов'язки передусім щодо власного народу. Я на те відповім, що найліпше йому прислужися, вписуючи свій народ до глобальної історії.

При вступі треба також зауважити, що багато проблем, які торкаються польської історіографії, стосуються історичних наук по всьому світу. З цієї точки зору, різниця між національними

історіографіями полягає у певних відмінностях поводження із викликами, котрі стають перед історією як наукою, а відмінності ці виникають звичайно із впливу локальних наукових традицій. Бо глобалізація історичних наук насправді вже довершується, але на тлі інших дисциплін наукових є це явище досить свіжої дати. Його початки можна шукати сорок-п'ятдесят років тому, але набрало воно значення практично тільки разом із технологічними і політичними переминами останніх двох десятиліть – інформаційна революція, європейська інтеграція, а також світовий успіх англосаксонської мови і культури (особливо в американському виданні). В результаті історики по всьому світу стають перед подібними проблемами, але розв'язуючи їх, покликаються у меншому або більшому ступені на локальні традиції і наукові культури, а також підлягають впливам локальних суспільних і політичних відносин.

У загальній історії історіографії найважливішою подією останніх десятиліть ХХ ст. стала постмодерністська критика історії, котра підважила підстави існування нашої дисципліни і змусила до рефлексії щодо її наукової вартості. Історія аж до початку 1970-х років залишалася на маргінесі методологічних дискусій у науці, втішаючись ліченою тисячоліттями дослідницькою традицією, соціальним престижем і широкою популярністю серед дилетантів. Утім таки, спростування міфів модерної науки знайшло вельми вдячний об'єкт критики власне в історії – не без підстав добачили в ній науку, надзвичайно податливу щодо ідеології; науку, що робить далеко йдучі висновки на підставі непевних передумов; і передусім – що постмодернізму вельми пасувало – науку, цілком виткану з текстів, котрі становлять як джерельний матеріал для історика, так і результат його праці.

Постмодерністична критика закинула історіографії її риторичний, а не емпіричний характер і вказала їй місце поруч із літературними фікціями і ідеологічним дискурсом. Тому найбільшим викликом для істориків 70-х і 80-х років ХХ ст. було визначення відношення до цієї критики і переформулювання фундаментальних засад історичного пізнання. Плодом цього стала поява багатьох теоретичних праць, а також і розмноження

дослідницьких стежок, що обирались істориками у своїх опрацюваннях.

У польській історіографії з-перед 1989 р. власне не вдалося зауважити, що існують проблеми поставлені постмодернізмом. Можливо, впливало це з факту, що на методологію досліджень польські історики найохочіше дивились крізь призму французької школи «Аннали», котра також аж до схилку 1980-х років ігнорувала застереження постмодернізму, бо і насправді цілили вони головним чином в політичну історію типову для XIX століття («позитивістичну»), щодо якої школа «Аннали» знаходилася у радикальній опозиції.

Відлуння дискусії з постмодернізмом досягли польської історіографії тільки на початку 1990-х років, призводячи або до радісного прийняття постмодерністських тез, або, і значно частіше, до безрефлексійного їх відкидання у переконанні, що проблема ця вже є власне неактуальна і розв'язана світовою методологією історії. Найчастішою однак реакцією був брак реакції взагалі, так ніби дискусія, котра переорала західні історіографії, цілком не мала стосунку до польської історіографії.

Брак рефлексій щодо епістемологічних застережень постмодернізму призводив, однак, до цілковитої безпорадності багатьох польських істориків навіть у найпростіших дискусіях на цю тему. Перебуваючи у переконанні, що історія служить для встановлення «як то було насправді», в обличчя будь-яких пізнавчих проблем вони були у стані ствердити лише, що власне невідомо, як це було, або вперто подавати міфи як історичні факти. Відтак, ігнорування постмодернізму призводить нерідко до його найкращої, хоч і несвідомої, реалізації – до пізнавчого релятивізму і творення образу минулого з фікційних мотивів.

З перспективи часу видно, що постмодерністська критика не зробила кривди історії як науці, навпаки – збагатила її теорію, запровадила нові теми досліджень, такі як дискурс, емоції, історії груп меншостей і підлеглих, звернула увагу на літературні і риторичні шари джерельних переказів, і насамкінець нагадала історикам, що вони також послуговуються засобами літературними, пишучі свої роботи. Відтак, на початку XXI ст. важко трактувати постмодернізм як загрозу для історії, легше

вже її не добачати – все одно його лезо нині виразно затупилося. Утім, така позиція має утворюватись швидше з переосмислення закидів і ствердження власної дослідницької методи, а не з ігнорування, котре веде до ізоляції не лише від певних напрямків історичних досліджень, але також і від інших сучасних гуманістичних і суспільних наук.

Тимчасом, польське історичне середовище не пройшло через дискусії на цю тему, такі, які розгорілися свого часу в США, Франції, Англії або Німеччині. І зараз хіба вже запізно, аби таку дискусію пробуджувати. Був для того час двадцять років тому, однак, тоді займали нас інші події. Через це польські історики мусять проходити цей етап самотньо, у зіткненні із західними опрацюваннями і теоретичними текстами, і, безумовно, буде це процес розтягнутий у часі.

Бо не приховуватимемо, що прагнучі брати участь у глобальній спільноті істориків – а є це питання не лише престижу польської науки, але і також фінансування досліджень – польські дослідники будуть змушені застосовувати дослідницькі методи порівняльні із тими, котрі становлять нинішній стандарт світової науки. Поруч із теоретичним увиразненням, котре можна визнати за найтривалішу спадщину постмодерністської критики, підставовою вимогою є в цьому випадку інтердисциплінарність досліджень. Та, у свою чергу, здається, впливає з програми школи «Анналів» – найбільш живої і плідної методологічно дослідницької течії в історіографії другої половини ХХ ст. Чимало можна написати про зв'язки польських істориків з Ф. Броделем, Ж. Ле Гоффом і цілим тим багатонаціональним середовищем, котре десятиліттями визначало найбільш авангардні напрямки розвитку історичних наук.

Дійсно, школа «Анналі» зазнала розкладу у 90-х роках ХХ ст., але її спадщина живе в методологіях історії суспільної і господарської, історії ментальності, історичної антропології та демографії. Не можна також забути, що це школі «Анналі» завдячуємо ми адаптацією такої антиісторичної методології як структурна антропологія або перших кроків постструктуралістів з Мішелем Фуко на чолі.

Не зважаючи на близькі наукові і приватні зв'язки польських істориків зі школою «Анналі» у 70-х і 80-х роках ХХ ст., маю,

утім, враження, що її спадщина була в Польщі після 1989 р. загублена. Відхід від кількісної історії та економічної історії, що підтримувались частиною середовища «Анналів», був у нас ніби швидший і більш радикальний, аніж у історіографіях Заходу, котрі також пережили в останніх десятиліттях розчарування цими методами. Економічна історія повертається до Польщі повільно і з іншого боку – інспірована американською кліометрією, натомість історична демографія, незважаючи на певні осягнення останніх років, міститься постійно на крайньому маргінесі польської історіографії. «Флагманський корабель» третього покоління школи «Анналів» – історія ментальності – також не знайшла в Польщі аж так багато наслідувачів, свідомих того, за що беруться, і, незважаючи на десятиліття критики цієї методики, вона безперервно подається в Польщі за свіжу і новаторську. Також не численні продовжувачі структуралістських методик в історії тішаться визнанням їх за авангардистів і справляють блискуче враження на молодих адептів історії.

Втрата спадщини школи «Анналі» у польській історіографії не стосується тільки і лише окремих дослідницьких методик, що постали за десятиліття в лоні цієї школи. Насправді, відхід від них відбувся по всьому світу, чи, можливо також, швидше на їх ґрунті виростили інші методики, що краще відповідають на питання сучасності.

Польські ж втрати спадщини школи «Анналів» торкаються до того ж і напрацьованих нею глибоких засад історичного ремесла, котрі надовго увійшли до спадщини світової історіографії. Належать до них ота інтердисциплінарність чи то зацікавлення осягненнями і методами інших гуманістичних і суспільних наук, активне відношення історика як до предмету дослідження, так і до джерельних переказів, а також переконання, що історичний факт нічого не значить без свого контексту, відтак завданням історика є встановлення історичного процесу і з'ясування його у наскільки можливо ширшій інтерпретаційній перспективі.

Не означає це, що такий підхід є чужий польським історикам. Авжеж, не важко знайти приклади його застосування, особливо в питанні інтердисциплінарності, котра часто вписується до

дослідницьких програм «на виріст», аби лише відповідати вимогам у грантових конкурсах (бо ж менеджери від науки вивчили поняття «інтердисциплінарний підхід» і жадають його незалежно від сенсовності його застосування). Проблема полягає однак у тому, що виведені з анналістичної рефлексії підстави творчої лабораторії сучасного історика не стали елементом професійної освіти істориків. Вони впливають лише з індивідуальної винахідливості вже на загал зрілих дослідників і нерідко вважаються за зайве новаторство.

Вочевидь, не хочу цим сказати, що опрацьована школою «Аннали» візія практики історичних досліджень є єдиною слухною і зобов'язуючою. Навпаки, існує чимало способів занять історією, котрі відповідають критерію науковості. Усі вони однак прив'язуються якимось чином до двох засадничих взірців: з одного боку до традиційної історичної оповіді літературного характеру, з другого ж – до модерністичної і сцієнтичної історії процесуальної, теоретизованої і плеканої середовищем «Аннали».

Польські студенти-історики пізнають зазвичай тільки той перший зразок як своєрідну «природну» методологію історії. Професійна спеціалізація концентрується на опануванні Ранкіанської критики джерела, нерідко на справді майстерному рівні, однак, у випадку інтерпретації і презентації результатів цієї праці вимоги обмежуються звичайно до компонування чогось, що можна назвати розширеним звітом з пошуків – у хронологічному чи предметному викладі. Методику цю репродукують далі у працях на чергові наукові ступені, лише тільки збільшуючи джерельну базу досліджень. Не будемо приховувати, що кандидати на наукові ступені приймають таку поетику нерідко із розрахунку, стараючись дати рецензентам якомога менше приводів до започаткування будь-якої інтелектуальної дискусії з автором праці. На жаль, методика ця буде дієва так довго, наскільки довго «історична оповідь» буде вважатися за методику «природну» і таку, що не вимагає від автора глибинної рефлексії над тим, чому він визнав за доречне застосувати її в даному випадку.

Але знов таки явище відмови в останніх десятиліттях від методик сцієнтичних, історії проблемної, тотальної і синтезу-

ючої на користь ідеографічної історичної оповіді стосується не лише польського історичного середовища, але й всієї світової історіографії. Утім, на Заході рух цей виникав передусім із привласнення принаймні деяких мотивів постмодерністської критики історії або відродження політичної історії під впливом неомарксизму. Натомість у Польщі за явище це відповідальним є головним чином те, що жартівливо можна назвати «синдромом IPN-у¹», котрий проявляється у переконанні істориків, що десь існує (або існувало) джерело, котре оповість, нам правду, і вистачить його відшукати, аби пізнати, «як то насправді було».

Переконання таке не виникло з нічого. Найбільшою зміною для історичного середовища, котру приніс 1989 рік, не була ж бо свобода наукових досліджень, адже історики продовжували свої багаторічні дослідницькі програми, плановані незалежно від політичної ситуації (дійсно знайшлися і опортуністи, котрі гвалтовно заміняли «Радянський Союз» на «Совецький Союз»² у своїх працях, але вірю, що це не вони задають тон польської історіографії). Натомість засадничою зміною було поступове одержання істориками доступу до закритих десятиліттями польських і закордонних архівів (головним чином з пострадянської зони). Для істориків, особливо тих, які займаються другою половиною ХХ ст., це був справжній подарунок долі. Їх ситуацію можна порівняти хіба що з поколінням старшим на понад століття, котре у другій половині ХІХ ст. розпочало систематичні архівні студії щодо історії часів до поділів Польщі, користуючись великими ресурсами документів, яких не торкалася доти рука історика. І так само як століттям раніше, відкриття архівів породило сотні розвідок і десятки джерельних видань (інколи фахово недопрацьованих), а зрештою також і синтетичні опрацювання. На жаль, треба визнати, що в опрацюванні цього моря нових архівних знахідок історики наслідують не лише ентузіазм своїх наукових предків з ХІХ століття, але – часто густо – також і їх дослідницькі методи та інтерпретаційні схеми.

Утворення Інституту національної пам'яті – поза сумнівом найважливішої інституції, що займається історією (з посталих після 1989 р.), – сканалізувало і зінститулізувало цей рух безмежного визнання історичного документу як джерела знання.

Не згадуючи вже про сумнівну деонтологічно ідею поєднання прокурорського уряду з дослідницькою інституцією, сама гадка, аби закрити цілу величезну категорію архівних документів і забезпечити ускладнену процедуру доступу, становила однозначне підтвердження політичної і суспільної ваги зібраних документів. Якщо додамо до цього щораз повторюваний медіальний спектакль «викрадання» і «оприлюднення» деяких документів з цього недоступного для пересічного обивателя резервуару, то таким чином постане новий ідеал історика, завданням якого буде вже не творення зрозумілої для читача цілісної візії минулого, а відшукання і публікація документів, які за самою своєю суттю мають мовити правду.

Ясна річ, не можна собі уявити студій над найновішою історією Польщі без інституцій типу Інституту національної пам'яті і в ньому з'являється чимало вартісних історичних праць. Що цікаво, працює у ньому і групка істориків, котрі у своїх дослідженнях (тих, що провадяться поза межами цієї інституції) застосовують методики відмінні, а часом цілком протилежні, методикам похідним від «синдрому IPN».

На жаль, синдром цей закоренився як певна дослідницька метода, що спрямована на відшукання в документах фактів, а не на розумінні їх сенсу, і вона вже позначилася на дослідницькій практиці загалу польських істориків. У найновішій історії рефлексія щодо інтерпретації джерел власне обмежується з'ясуванням, що є «правдиве», а що «фальшиве» у джерельному переказі. Не легко також знайти опрацювання, котрі ставили б собі за мету щось інше аніж «встановлення фактів». Далі більше, політична заангажованість частини дослідників призводить до того, що саме «встановлення фактів» стає їх інтерпретацією.

Утім таки, також і у випадку істориків інших періодів історії «синдром IPN» дає про себе знати. Історики XIX ст., і навіть раннього модерну також скористалися з відкриття архівів. Для багатьох з них нові джерельні матеріали означали збагачення джерельних підстав їх інтерпретаційної праці. Але знайшлися й такі, котрі саме відшукання нового і важливого документу визнали за увінчання своєї праці. Насправді, наскільки у випадку найновішої історії встановлення фактографії може мати

значення як пізнавчо-наукове, так і політичне або особисте для історика, наскільки у випадку давніших епох «синдром IPN» означає свого роду баналізацію досліджень: зведення інтерпретації історії до впорядкування (на загал хронологічного) «фактів». На додачу такі дослідження за самою своєю суттю приносять інформацію лише на тему політичної історії, що надає їй непропорційно велику вагу в нашому багатовимірному розумінні історії.

Постання і діяльність Інституту національної пам'яті знайшли відбиток також і в суспільному сприйнятті праці історика, оскільки ніде правди діти – дослідницька практика цієї інституції єдина, з якою має шанси зіткнутися неспеціаліст, а на додачу стала вона й предметом бурхливої публічної дискусії. З одного боку медіальний образ IPN підтвердив суспільне переконання, що метою праці історика є пізнання абсолютної правди про минуле. Таку мету поставила собі націоналістична історіографія XIX ст. і їй вдалося вмовити європейські суспільства у тому, що вона має певне знання, котрим обґрунтовувалися війни і масові вбивства у наступному столітті. Релятивізація історичної правди, що розгорталася в історіографії останніх кількох десятиліть, мала за мету, між іншим, вибити історичний меч з рук владців. У Польщі ситуація була дещо відмінна, оскільки тут історія десятиліттями мусила відігравати роль вартового правди відносно офіційної пропаганди, котра подавалася за історичну правду. Нам здавалося, що польська історія вийшла з цього конфлікту переможцем, гідно проводячи дослідження, здобуваючи поступово щораз більшу свободу дії і висміюючи пропаганду. На жаль, коли зникли обмеження, виявилось, що поляки мають досить мізерні знання про минуле, а на додачу є вони дивним, поліморфічним конгломератом комуністичної пропаганди, гідного знання, національних міфів і поп-культури. Не було б у цьому нічого тривожного – подібно виглядає знання про минуле усіх європейських суспільств. Проблемою є лише вага, якої цим уявленням надається у польській культурі, де історія – а не державна структура – є стовпом національної ідентичності.

З іншого боку, деякі дії і публікації істориків зв'язаних з Інститутом національної пам'яті (хоча може краще сказати: зі

сферою його діяльності) підтвердили публічно постмодерністську тезу, що історія є передусім політичним дискурсом або художнім творінням, котре надзвичайно умовляючим способом подається за правду. Ми – фахові історики – знаємо, що ця теза є неправдива, що так не повинно бути; але знаємо так само, що історик має право на свої погляди, але також і обов'язок оцінки минулого. Знаємо, що бачення минулого можуть різнитися і що прийнятий наукою абрис історії постає у полум'ї дискусій і підлягає постійним змінам і доповненню в силу розвитку науки. На жаль, не будуть знати про це наші читачі, якщо їх умовляти, що знаємо абсолютну і кінцеву правду про минуле. Звідти беруться, на мою думку, головні непорозуміння навколо найновшої історіографії в Польщі. Суспільна історична свідомість вимагає від дослідника, щоб той був кришталево чистим посланцем Правди історії. Але якщо він покаже, що має які-небудь погляди (а важко, щоб не мав), відразу зводиться до ролі політикана. Діє це і в інший бік: якщо історик має такі самі політичні погляди як і його читачі, то відразу те, що пише, авансує до ролі абсолютної історичної правди.

Сеймо коловорот, у який впала польська історіографія з Інститутом національної пам'яті на чолі: з одного боку обітниця дослідження, «як це було насправді», з іншої таки природна множинність поглядів і способів опису минулого. Це дуже негативно відбивається на науковому престижі істориків, котрі щораз частіше уважаються не за науковців, але за ідеологів по найму. Додамо до цього переконання про «природність» методології історичних досліджень, котрі дають підставу дилетантам для писання власних «історій», так само – або і більше – переконливих, як і професійні. У такій ситуації, на мою думку, немає іншого виходу аніж відмова від XIX-вічної утопії опису, «як це насправді було», і публічне, копітке з'ясування, чим нині різняться історичне знання від інших оповідей про минуле і яким чином до нього доходимо. Але, з цією метою самі мусимо це для себе усвідомити, а до поважної дискусії на цю тему ще не дійшло в польському історичному середовищі.

Отий брак дискусії в справі наукових стандартів історії і їх перемін перед лицем нинішнього розвитку гуманістики та інших

наук може виникати з дуже гострого поділу польського історичного середовища на практиків і теоретиків. Бо, з одного боку, історики залишили міркування теоретичні методологам історії: або безуспішно очікуючи від них вказівок, або з погордою ставлячись до їх спеціалізації як до вигаданої і непридатної. Натомість з іншого боку, методологи подбали про те, аби їх рефлексія була позбавлена будь-якого практичного значення і аби ізольовані у власному середовищі вони могли переповнюватися пихою від того, як сильно їх думка є «понад і поза» проблемами істориків. За винятком нечисленних ясних пунктів, польська методологія останніх двох десятиліть ігнорує те, що становить підстави активності історика, себто працю з джерелами. Діється так, може бути, тому, що більшість методологів, незважаючи на володіння науковими ступенями в царині історії, хіба ніколи не тримала у руках джерел і попросту чується певніше, реферуючи західні теоретичні опрацювання, аніж міркуючи, які висновки впливають з них для дослідника.

Не зважаючи на численні ініціативи примирення обох середовищ, розбіжності між істориками і методологами історії будуть, у подальшому, хіба що збільшуватися, взявши до уваги, прийняту в деяких польських академічних середовищах, систему підготовки теоретиків вже на рівні магістерських робіт. Тому історикам не залишається нічого іншого, як взятися особисто за теоретизування власного дослідницького досвіду, що здавна становить норму, наприклад, у французькій історіографії. Надію можна покладати також і на історію історіографії, котра в останні роки відходить від хронікарської реєстрації пам'яті середовища на користь аналізу історіографії в контексті сучасної їй культури, у тому числі наукової.

Метою повинно бути не лише повернення наукового престижу історії, але також переформулювання її ролі серед інших наук, що описують соціальну дійсність. Бо наразі, історія постійно служить іншим наукам лише для постачання прикладів з історії, а спосіб їх використання часто викликає жах у істориків. Обговорюваний (принаймні вже кільканадцять років) *historical turn* в суспільних науках якимось не змінив у Польщі ставлення наукового середовища до істориків і їх праці. Утім, можливо,

важко вимагати від інших розуміння специфіки нашої дисципліни, коли самі ми мало цікавимося тим, що рухає інші науки.

Може бути дає тут також знати про себе якийсь комплекс нижчості істориків щодо дисциплін, котрі пропонують менш літературний, більш «науковий» опис реальності. Видно це виразно в ролі, яку польські історики постійно приписують економічній інтерпретації історії, уважаючи її за важливішу і «правдивіше» хоч би ось від культурної, чи навіть політичної, у чому важко не додати якоїсь спадщини по марксистському економічному детермінізмі. Свіжої дати є натомість зростаюча повага до соціобіологічної інтерпретації, котра пропонує редукційну, але високосцієнтичну візію людини і суспільства, безкритично популяризовану польськими медіями. На щастя, в історичних опрацюваннях ще цього забагато не видно, хіба що у вигляді гикавки по соціальному дарвінізму.

Специфіка історії як науки полягає у тому, що з її досягнень можуть користати безпосередньо (себто без потреби тлумачення на повсякденну мову) не лише спеціалісти цієї дисципліни і споріднених наук, але також і т.зв. широкі кола громадськості, чи то кожна пересічно освічена людина. Суспільне зацікавлення історією, напевно, ані не зменшилося, ані не збільшилося протягом останніх двадцяти років. Зміни надійшли лише щодо рейтингу популярності деяких тем. Тим не менш, однак, оці двадцять років оприявнили загрожуючу нам небезпеку, що, може бути, вже невдовзі ані історія, ані фахові історики не будуть потрібні польському суспільству. Як я писав вище, польська національна ідентичність заснована на минулому і пам'яті. Але належить задати собі питання, чи ця підстава польської ідентичності є по суті історична і чи історики роблять якийсь внесок до її формування. Тут доходимо до проблеми, яку звикли називати історичною політикою, але по суті йдеться про суспільне використання історичного знання.

Проблема ця набрала величезної ваги протягом останніх двадцяти або тридцяти років по всьому світу разом із глобалізацією, свободою пересування і обміну ідеями у понаднаціональному світовому суспільстві, що формується. Ксенофобна

ідеологія національної держави у цих умовах попросту перестала діяти, а суспільству загрозувала втрата колективної пам'яті. Утім, засоби зарадити цьому вже існували. Вистачило сягнути по доробки історіографії, яка з 60-х років ХХ ст. інтенсивно досліджувала інші форми колективної історичної тожсамості аніж держава і народ, повертаючи (чи радше відтворюючи) пам'ять локальним спільнотам, т.зв. звичайним людям, підпорядкованим чи меншинним групам різного типу. Нинішня історична політика більшості держав Європейського Союзу націоналізмом взірця ХІХ ст. залишила власне лише трибуни футбольних стадіонів, зосереджуючись на підтримці різноманітних (але неконфліктних) взаємопроникаючих історичних ідентичностей своїх громадян. Навіть у США міф народу розміжшується через впровадження до нього розшарованих і нерідко суперечливих традицій (або «витворених традицій») численних етнічних, релігійних і соціальних груп, які складають американське суспільство.

Історична політика є, вочевидь, завданням політиків і громадських діячів, але неможлива вона без участі істориків, без використання їх досліджень і наукового авторитету. На мою думку, у Польщі після 1989 р. досить пізно дано собі звіт щодо ваги питання (хіба що занадто довіряючи силі історичної свідомості поляків). Тимчасом незалежність і участь у новій формі європейської і загальносвітової політики поставили перед поляками конечну потребу перебудови як пам'яті про комуністичний режим і війни ХХ ст., так і бачення контактів з іншими народами, головним чином з німцями, росіянами, українцями і євреями.

Історична політика з'явилася в Польщі не лише занадто пізно, але також важко визнати її за вдалу, що, вочевидь, лише незначною мірою є провинною істориків. Бо провадять її політики і, на жаль, незалежно від декларованих ними політичних поглядів, помітно, що історії вони навчалися в комуністичній школі з її натиском на єдність (і монолітність) національну, міф автохтонності, економічний детермінізм чи приписування «Духа» людським спільнотам. Професійні історики повинні дати їм усвідомити, що не є це ніякими об'єктивними вар-

тостями з точки зору історії (а, тимчасом, я маю враження, що історики, інколи, занадто охоче ангажуються в ці ігри на засадах, накреслених у політичних кабінетах).

Польська історична політика, поза сумнівом, здобуває успіхи на ниві музейництва, може бути через те, що «брудну роботу» тут мусять виконати фахівці. Таким показовим успіхом став Музей Варшавського повстання, незважаючи на те, що деяких дратує надзвичайно широке використання в його діяльності засобів популярної культури (це якраз я вважаю за чудовий задум), а інших – применшення проблеми сенсу повстання (це навіть мені кинулося у вічі, незважаючи на мій – визнаю – варшавсько-безкритичний погляд на цю справу). Утім, Музей пробився до суспільної свідомості, утримуючи високий пізнавчий рівень, що становить безсумнівний триумф історичної науки. Тому з надією можна дивитись на кілька чергових музеїв, що нині у стані організації – з Музеєм Історії Польщі на чолі.

Найбільшою ж поразкою історичної політики в Польщі останніх двох десятиліть є натомість, поза сумнівом, справа Єдвабного³. Предметна дискусія істориків на цю тему потонула в запеклій політичній сварці, і обидві сторони спору, використовуючи історичні аргументи, наказували полякам ототожнюватись із жменькою бандитів. Мешканців Єдвабного залишено натомість на поталу крайньоправих демагогів.

Утім, спор цей виявив також і певні слабкості польської історіографії: схильність до участі в ідеологічному дискурсі, а також брак рефлексії над категорією нації, що тягне за собою мовчазне сприйняття націоналістичної схеми. Оскільки ж навіть історіографія плекає племінні цінності, то не дивно, що в головах політиків зародилася гадка покарання ув'язненням за «публічний наклеп на польський народ» із звинуваченнями в участі, організації або відповідальності за комуністичні чи нацистські злочини⁴. Абсурдність цієї задумки кидається в вічі, бо тримається вона на романтичному баченні народу, який обдарований волею, характером, а – хто знає – може навіть і особистістю. Однак, частина істориків почала небезпідставно побоюватись, що така юридична норма буде використовуватись для глушіння дискусії на тему злочину будь-якого члена поль-

ського народу. Мали ж ми цього передсмак у справі Єдвабного, котру послідовники національної «єдності у множині» визнали за атаку на польськість взагалі. Є у цьому, однак, і провина польських істориків, які не були в стані (або не хотіли) запропонувати відповідної привабливої альтернативи для націоналістичного бачення історії.

Між іншим виявилось, що професійна історіографія в суспільній свідомості легко програє різним дилетантським оповідям про минуле, котрі з великою зручністю використовують поетику подієвої історії XIX ст. За доби комерційної культури і глобальної інформаційної мережі, історичні науки мусять конкурувати на вільному ринку ідей з різнорідними теоріями змови, псевдоархеологіями чи сакральними історіями. Поліморфічність історичного знання в сучасному світі є фактом, однак, навіть найбільш фантастичні візії минулого дбають про збереження позірних рис історичності. Непрофесіонал не є взагалі-то і в стані піддати сутнісній критиці такі оповіді – може, щонайбільше, згодитись (чи ні) з поглядами автора. Історія має над ними ту перевагу, що постійно вивчається в школі, але вона програє, коли йдеться про медіальну привабливість.

У Польщі найзагрозливішою псевдоісторією став ревізіонізм. З академічної точки зору явище це видається цілком маргінальним. Освенцимська брехня виголошувана Діаріушем Ратайчаком⁵ – свого часу університетського викладача – зустріла належну і швидко реакцію історичного середовища. Однак, знайшлися і його захисники, адже Ратайчак став свого роду історичним авторитетом для ревізіоністські налаштованої частини суспільства. А це група досить численна і хоч прихильників освенцимської брехні не є в ній – як я вірю – занадто багато, але єднає їх недовіра до офіційного історичного знання і охота до переоцінки його з традиціоналістичної точки зору. Це може набирати лагідних форм, як у випадку Вальдемара Лиссяка⁶, найбільш читаного польського письменника, який уважається читачами за історичний авторитет, а може гостріших – у вигляді публічного схвалення правих диктатур чи ширення расистських і сексистських теорій в ім'я боротьби з уявним ворогом «політкоректності».

Утім, ця течія впливає також і на частину професійних істориків, яких схиляє до пошуків глибших сенсів думки Фелікса Конечного⁷ чи Юліуса Еволи⁸ або захоплення письменством Леона Дегреле⁹, натомість, часом, набирають форм зовсім карикатурні, як у випадку реабілітації сарматського обскурантизму¹⁰. Проблема полягає у тому, що польський традиціоналістський ревізіонізм (як дилетантський, так і професійний) діє в певному запалі і постачає прості відповіді там, де історик після спокійних роздумів бачить складність. Подібно діють зрештою усі ревізіоністські течії: чи ті, що відслідковують ватиканські змови, чи ті, що збирають доводи відвідин інопланетян у античності. Сутнісна дискусія з ревізіонізмом немає, зазвичай, сенсу, оскільки його рація існування є перебування в опозиції щодо офіційної науки, якій він приписує власні риси: упередженість, корисливість, схильність до спрощень та ігнорування невідповідних даних. Мусимо хіба що навчитися із цим жити, оскільки єдина річ, яку можна зробити, це зробити сильніший акцент на етичному вимірі наукової історії в душі типового європейського інтелектуалізму, котрий – вочевидь – є також одним із «хлопчиків для биття» для ревізіоністів.

Виразно позитивною зміною останніх двадцяти років для польської історіографії є її поступове уміжнароднення – може і повільне, але примітне. «Acta Poloniae historica»¹¹ друкували свого часу щоп'ять років бібліографію історичних праць про Польщу і польських істориків, що вийшли друком на іноземних мовах. Остання така бібліографія вийшла в 1995 р., після чого цю справу облишено, оскільки навіть ця остання була непропорційно обширна по відношенню до можливостей наукового журналу-піврічника. Публікація іноземними мовами опрацьовань, що стосуються історії Польщі (і не тільки) перестало бути протягом останніх років чимось надзвичайним, а польська історіографія починає брати участь у світовому обігу науковому. Чимало з цих публікацій скеровані до сих пір до вузького кола спеціалістів, які цікавляться польською тематикою, але частина намагається вийти з гетта національних історій, використовуючи зростаюче зацікавлення світової історії явищами периферійними і перехідними, порівняльною історією чи «підлеглими»

історичними нараціями (у цьому випадку тими, які не увійшли до стандарту всесвітньої історії, сформованого на рубежі XIX і XX ст.).

Децентралізація світової історіографії, поза сумнівом, діє на нашу користь. Дійсно, ніколи історія Польщі не увійде до канону «спільних точок» історіографії, таких як історія Італії, Франції, Англії і Німеччини, а для доби модерності ще й Росії та США. Утім, аргументована науково або ідеологічно нехить до цього канону може призвести до того, що наша історія знайде відповідне місце в новій більш фрагментованій, але також і багатовимірній всесвітній історії. Це, власне, до такої візії ми повинні вписати історію Польщі, що, утім, вимагає пристосування до вимог цього бачення методик, тем, і навіть понятійної мережі, інших аніж у випадку традиційної національної історіографії.

Один успіх на міжнародній арені польська історіографія останніх двадцяти років здобула з певністю. Йдеться тут про вписання шляхетської Речі Посполитої до національних історій наших східних сусідів, незважаючи на те, що як їх націоналістичні історіографії, так і радянська історіографія конструйовані були в опозиції до спадщини Речі Посполитої. Вочевидь, литовська, білоруська чи українська історична нарація про цю державу відмінна від польської, але історії Речі Посполитої будовані є нині в дискусії і співпраці між істориками з країн, котрі не лише з огляду на територію можна вважати за її спадкоємців. Близьке із цим явище можна добачити також у випадку «спільних місць» польської і німецької історіографій, хоча обтяження політичні є тут значно сильніші, особливо на відтинку історії XX ст.

Незважаючи на вміщені в наведеному тексті критичні за уваги на адресу польської історіографії останніх двадцяти років (згідно із засадою: «як кохає, то критикує»), вважаю її за цікаву і живу, непозбавлену поважних наукових досягнень і з надіями на цікавий розвиток у майбутньому. Вочевидь, за умови, що вона не буде загашена, разом із рештою гуманістики, як така, що не вносить нічого до «економіки зіпертої на знаннях». Досить виразна зміна, яка відбулася протягом останніх двадцяти років у

польській історіографії, впливає, на мою думку, у меншій мірі із відшукання незалежності і політичних перемін, а в більшій таки мірі – із явищ глобального характеру, котрі влилися широким потоком до польського публічного і наукового життя разом із кінцем комуністичної ізоляції краю. Йдеться мені про такі явища як революція в доступі до інформації, глобалізація науки і знання, плюс також і популярна культура (в її пост-модерністській, багатоформній і багатомотивній версіях) чи пов'язана із нею інфантилізація політичного життя. На польській історіографії 1989–2009 років усі ці явища залишили свій виразний слід, доводячи, що вона є не лише цариною знання, але також і невід'ємним елементом сучасної культури.

¹ IPN – аббревіатура польського «Instytutu Pamięci Narodowej» (Інституту національної пам'яті), інституції, що покликана розслідувати гітлерівські і комуністичні злочини. Її завданням є також верифікація свідчень публічних осіб про неявну співпрацю із органами безпеки за комуністичних часів. Ця остання область діяльності IPN стала в останньому десятилітті предметом політичного тиску і використовувалася в поточних політичних конфліктах. Структура IPN включає як прокурорський, так і дослідницький відділи: у віданні Інституту є частина архівних зборів, значною мірою таємних, і для їх аналізу залучаються історики.

² До II світової війни у польській мові уживано русизм «Sowiety»/ «Совети» для окреслення СРСР. Термін цей мав ціннісно забарвлений, пейоративний характер. Згодом у комуністичній Польщі прийнятий був нейтральний переклад польською «Związek Radziecki»/ «Радянський Союз», котрий досі є словниковим стандартом. Повернення до довоєнного ціннісно забарвленого окреслення після 1989 р., що спостерігаємо у працях деяких дослідників, можна визнати за політичне приєднання до польської правиці, частина якої плекає свій антикомунізм особливо відважно після занепаду комунізму. Для деяких (на жаль, з-поміж них також є історики) запізнене приєднання до антикомунізму слугує прикриттям пасивності, а чи й співпраці із режимом, за комуністичної доби.

³ Мова йде про подію доби гітлерівської окупації Польщі, коли якась частина польських мешканців містечка Єдвабного брала добровільну участь у вбивствах місцевих євреїв 10.VII.1941 р. Головні виконавці цих вбивств були засуджені польськими судами після II світової війни, однак проблема моральної відповідальності мешканців містечка була піднята у книжці «Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne»/ «Сусіди: нищення єврейської громади в Єдвабному» американського історика польського походження Яна-Томаша Гроса. Тези книжки викликали бурхливі політичні дебати в Польщі, в яких з одного боку підкреслювано роль антисемітизму поляків міжвоєнного періоду (1918–1939) – що мав стати підґрунтям для вбивств євреїв у Єдвабному, з іншого – в ім'я оборони доброго імені нації пробували відкидати участь поляків у погромі або курйозним чином рятівізувати злочин, вказуючи на колективну відповідальність євреїв за впровадження комунізму в Польщі (Єдвабне лежить на теренах, приєднаних СРСР 17.IX.1939 р., і тільки після нападу німців на СРСР потрапило під гітлерівську окупацію).

⁴ Припис покарання за наклепи на польський народ як учасника комуністичних чи нацистських злочинів був прийнятий Сеймом при доповненні Карного кодексу в 2007 р. Згідно кодексу, загрожувала б за це покарання до 3 років позбавлення волі. Речник громадянських прав оскаржив цей припис у Конституційному Трибуналі, який остаточно визнав його невідповідність Конституції і відмінив.

⁵ *Ратайчик Діаріуш* (1962–2010) – польський історик і правий активіст. 1999 р. опублікував книжку «Небезпечні теми», де підставив під сумнів масштаби Голокосту (зокрема, кількість жертв концтаборів), що викликала бурхливу громадську полеміку і поставила хрест на його кар'єрі фахового історика.

⁶ *Лисяк Вальдемар* (р.н. 1944) – польський письменник і публіцист. Знаний, зокрема, міркуваннями про брехливість певних загальноприйнятих інтерпретацій подій з недавньої історії Польщі і Європи загалом – див. його «Століття брехунів» (2000), «Держава брехунів – Салон» (2004), «Абетка шулерів – Салон-2» (2006).

⁷ *Конєчний Фелікс-Кароль* (1862–1949) – польський історик, історіософ, творець оригінальної концепції цивілізації (не без впливу А.Дж. Тойнбі). На матеріалах середньовічної та ранньомодерної історії висловлював чимало широкозакроєних міркувань, виопуклював польську місію в історії Центрально-Східної Європи, критично оцінював русько-українські рухи. Для сучасної польської правниці важливий з

огляду на опрацьовану ним «теорію цивілізації», котра виносила польсько-єврейський і польсько-російський конфлікти на рівень боротьби за існування між цивілізаціями.

⁸ *Евола Юліус* (Evola Julius, 1898–1974) – італійський філософ, співторець інтегрального традиціоналізму, один з «духовних батьків» сучасної крайньої правиці і неофашистських рухів в Європі.

⁹ *Дегрелс Леон* (Degrelle Léon, 1906–1994) – бельгійський політик із націоналістично-фашистськими поглядами, за часів II світової війни командир добровольчої валлонської дивізії СС, після війни сховався у франкістській Іспанії і вправним пером боронив свої ідейні настанови.

¹⁰ У політичних дискусіях останнього 20-ліття в Польщі знов повернулися до контрверсій XIX ст. щодо ролі польського Просвітництва і останнього польського короля Станіслава-Августа Понятовського. У цій дискусії Станіслав-Август представлений як космополіт і невинуватий модерніст, який своєю «антинаціональною» і «проєвропейською» політикою призвів до занепаду держави. Протиставляють королю його політичних ворогів і особливо «барських конфедератів» як справжніх «сарматів» – патріотів, консерваторів, прив'язаних до католицизму, неохочих як до Росії, так і до західних звичаїв, котрі геройські, і разом із тим відчайдушно, схопилися за зброю для захисту країни.

¹¹ Піврічник видаваний у Варшаві з 1958 р. Інститутом історії Польської Академії наук.

БІОІСТОРИОГРАФІЯ

ЕПІСТОЛЯРНИЙ ДИСКУРС М. МАКСИМОВИЧА ТА М. ЦЕРТЕЛЄВА

Зі здобуттям незалежності нового поштовою у своєму розвитку отримали «українські студії». Перебуваючи у стані «пошуку себе» / «на шляху до себе» (В. Жмир), вітчизняна історія має відповісти на питання, висунуте ще М. Вебером у рамках його теорії дії: «Які мотиви змусили і змушують окремих «функціонерів» і членів певної спільноти поводитись таким чином, щоб подібна спільнота виникла й продовжувала існувати»¹. За таких обставин неабиякого значення набувають «егоджерела», адже великі наративи, окреслюючи загальну картину, як правило, поза увагою залишають питання соціальної взаємодії, механізм творення індивідуальних світів і їх вплив на історичну реальність: як дійсність сприймалась самими учасниками історичного минулого, яким вони бачили майбутнє і як ними «запускався» механізм передачі досвіду від попереднього до наступного покоління? Саме індивідуальний документ дає змогу реконструювати картину світу того, ким він створений, а значить, говорити про суспільство в цілому².

У такому ракурсі спробуємо розглянути переписку М. Цертелєва з колегою «по цеху» М. Максимовичем. В особистому листуванні першого³ міститься два листа (від 22 березня та 9 вересня 1827 р.) Михайла Олександровича. Із аналізу вітчизняної літератури⁴ пересвідчуємось, що власне ці листи опубліковані не були.

Інтригу в зазначеній епістолярній комунікації додає той факт, що лист М. Цертелєва до М. Максимовича був опублікований ще в 1827 р.⁵ І хоча віднайдені епістолярії вказують на те, що це не все листування між двома діячами, вони все ж виступають важливою складовою, яка дає уявлення про загальний зміст епістолярної комунікації. Останню ж можна розглядати, по-

перше, як черговий штрих до біографій обох діячів, по-друге, – вона є наочною демонстрацією культурної взаємодії інтелектуалів XIX ст.

Наявні відмінності в теоретичному осмисленні феномена «епістолярій» приводять до того, що в дослідженнях останнього часу зустрічаються такі термінологічні ряди, як «епістолярний текст», «епістолярний контекст», «епістолярний ряд», «епістолярний стиль», «епістолярний жанр» та ін.⁶ Зважаючи на те, що переписка М. Максимовича й М. Цертелева нас цікавить з точки зору культурно-історичного підходу, вважаємо доцільним її трактування через призму поняття «*епістолярний дискурс*» – це мовний твір, який склався й функціонує з урахуванням певної національно-часової епістолярної традиції⁷.

Природним виглядає факт ініціативи епістолярної комунікації з боку М. Максимовича, якого спонукала до цього підготовка збірки «Малороссийских песен». Адже саме М. Цертелев виступає безпосереднім попередником М. Максимовича на цьому поприщі, у 1819 р. ним була видана перша збірка українських пісень «Опыт собрания старинных малороссийских песен».

У творчому житті (й не тільки) обох діячів збірки пісень відіграли важливу роль. Для М. Цертелева «Опыт...» став візитівкою до вишуканого інтелектуального товариства столиці, він входить до «Вольного общества любителей словесности, наук и художеств» (ВОЛСНХ) та «Вольного общества любителей российской словесности» (ВОЛРС), формуючи мапу культурно-службових зв'язків. «Малороссийские песни» М. Максимовича одразу ж зробили його відомим українським етнографом і фольклористом. Завдяки цій праці він познайомився із В. Жуковським і О. Пушкіним⁸. Для М. Цертелева захоплення народною творчістю так і залишилось аматорством, а для М. Максимовича стало поворотним пунктом у його творчій діяльності, поступово перетворивши на провідного мовознавця держави. Утім у 1827 р. він потребував допомоги, поради й схвалення з боку більш досвідченого М. Цертелева: «Позвольте к Вам отнестись с просьбою об исполнении Вашего обещания, которое для меня теперь очень нужно и было бы весьма полезно»⁹. Йдеться про надання М. Цертелевим текстів пісень для збірника

М. Максимовича. У свою чергу, факт їх надання підтверджується в листі князя: «Прилагая при сем тридцать две обещанные Малороссийские песни, искренно желаю, чтоб вы скорее подарили своих земляков изданием народных Малороссийских Стихотворений».

Убачаючи в М. Максимовичі однодумця в такій важливій для нього справі, князь продовжує: «...любя отечественную старину, не могу удержаться, чтобы не потолковать с вами о *предмете, который так часто и приятно занимает меня* (Курсив наш – М.С.), т. е. о народных Русских и Малороссийских стихотворениях. Знаете ли что сию безыскусственную поэзию предпочитаю я большей части наших романов, баллад и (слушайте! слушайте!) даже многим романтическим нашим поэмам!»¹⁰.

Далі М. Цертелев окреслює образ «хорошого» письменника: «тот кто хочет быть хорошим отечественным писателем, и в особенности отечественным поэтом; кто хочет дать, если можно так выразиться, народный колорит своим произведениям: тот не должен считать безделкою отечественные предания и песни, но обязан вслушиваться в них сколько можно более; ибо сии бедные памятники нравов и обычаев, мыслей и чувствований предков наших, обезображены временем, но не искаженные подражанием иноземцам, сохраняют еще многие черты той оригинальности, которая отличает поэзию одного народа от поэзии другого»¹¹. Закликає М. Цертелев і не «цуратися чужого»: «Если бы наши литераторы заимствовали от иностранцев одни общие правила словесности, не заимствуя духа их литературы; то наша словесность, и в особенности поэзия, была бы давно самостоятельна. ...Можно подражать иностранцам в стремлении к совершенству, в сохранении правил словесности и чистоты языка – но за чем быть рабами их?»¹². І, нарешті, автор указує на основні «інгредієнти» успішного письменника – це «Природа, сердце писателя и его отечество».

Якщо дискурс М. Цертелева – це така собі презентація власних переконань, загальне тло його думок, закликів, порад, то епістолярний дискурс М. Максимовича є більш конкретним, він відповідає його нагальним творчо-інтелектуальним потребам і завданням стосовно збірки, це, так би мовити, її робоча частина.

Відповідно, лист складається з декількох інформаційно-проблемних сегментів. Зокрема, постає питання наявності в збірці історичних пісень: «Посетив Малороссию хотя на короткое время, я собрал 80 песен: в числе оных исторических к сожалению почти нет, исключая *Саву* (тут і далі курсив автора. – М.С.) и то почти не касающего общих событий Украины; за то много характерных. Из Вашего собрания прекрасных Дум в мою книгу я заимствовал две последние песни...».

Наступним сегментом постає проблема наявності друкованих джерел з окресленого предмета: «Прошу Вас покорнейше, Милостивый Государь, не откажите мне известием о печатных источниках для моего предмета, ибо я кроме Вашей книги, грамматики Павловского и Сахарной Деревни Кулжинского не имею ничего; хотелось бы мне видеть возражение на Ваши замечания Павловского», – пише М. Максимович.

Сподівається отримати пораду від М. Цертелєва молодий дослідник і з приводу міркувань щодо правопису: «По многим соображениям я решился ввести новое правописание: не знаю, понравится ли оно Вам. Главное относится к звуку *и*, который имеет двоякую форму, острое и глухое: первое есть любимейший звук Переяславского или Киевского произношения, по моему мнению чистейшего: не только буква *ь*, но даже *а*, *о*, которые подвигаясь к Литве превращаются почти в *у*, а за Днепр в глухое *и* – в него превратились. Основываясь на сем, а равно и для сближения с правописанием Русским, я хочу удерживать коренные буквы, а те из них, кои в выговоре изменяются, означить какою либо отметкою – думаю ставить внизу запятую. Если бы Вы, Милостивый Государь, были так снисходительны к моей покорнейшей просьбе, чтобы удостоили меня скорым ответом и советом своим, то бы в конце Апреля уже половина моей Книжки была напечатана». Останнє прохання звучить з вуст М. Максимовича як вимога, адже саме від реакції й відповіді М. Цертелєва може залежати термін друкування збірки.

Прикметно, що у передмові до «Малороссийских песен» та у відкритому листі до Г. Квітки-Основ'яненка «О правописании Малороссийского языка» (1841) М. Максимович теоретично обґрунтував і практично запровадив український правопис на

історико-етимологічних засадах, що за його ім'ям отримав назву «максимовичівки». В основу максимовичівки ліг традиційний український правопис, що сформувався в писемній практиці XVIII ст. і був використаний у виданні творів І. Котляревського. Починаючи з першого видання «Малороссийских песен» М. Максимович дуже ретельно та уважно підходив до питання української граматики та правопису. В 20-х рр. XIX ст. за виразом самого М. Максимовича: «главным и почти единственным печатным кодексом Малороссийского языка была Энеида Котляревского. Украинские думы, изданные князем Цертелевым, не находили себе сочувствия у наших панов-земляков, которые привыкли в народе своим видеть только рабочего мужика или горького пьяницу, не подозревали и в песнях народных ничего достойного внимания. Правда, была уже тогда и грамматика Павловского; но в ней предложено такое не Малороссийское правописание, что лучше б его и совсем не было»¹³. Зазначена ситуація певною мірою пояснює, чому саме М. Цертелєв був обраний М. Максимовичем у «головні» радники при підготовці збірки пісень.

Сам М. Цертелєв впродовж усього свого життя цікавився теоретичними аспектами мовознавства. Зокрема уже в «Опыте...» ним було укладено невеличкий українсько-російський словник, йому належить перша рецензія граматики Павловського¹⁴, питанням мовознавства присвячено ряд його робіт¹⁵.

Наступний лист М. Максимовича є продовженням діалогу щодо збірки, утім його зміст має вже інший характер: «До сих пор не изъявил Вам моей признательности за прекрасные песни и за письмо Ваше... причиною сему то, что мне хотелось благодарить Вас не только словом, но и самым делом... На будущей неделе надеюсь к Вам доставить экземпляр, который Вы, как любитель нашего родного и участник в труде моем, примете с участием и будете снисходительны к моим ошибкам, надеюсь, что не откажетесь поделиться со мною и замечаниями, кои будут полезны и для сведения моего собственного, и для самого издания, в случае второго тиснения»¹⁶.

Як бачимо, провідна ідея цього листа – подяка співучаснику справи. Прикметно, що не забув М. Максимович згадати князя й

у передмові «Малороссийских песен»: «В заключение долгом почитаю изъявить мою благодарность Елисавете Михайловне *Богаевской*, Князю *Н.А. Цертелеву* и другим особам, кои оказали мне пособие доставлением песен и своими советами»¹⁷.

На прикладі листування М. Цертелева і М. Максимовича ми можемо собі уявити особливості інтелектуальної комунікації діячів XIX ст. Не знаючи один одного, перебуваючи в різних кутках імперії, але будучи поєднані спільністю інтересів, діячі шукали можливості спілкування з однодумцями, реалізуючи її саме через епістолярний дискурс.

Епістолярії М. Максимовича й М. Цертелева мають яскраво виражений професійно-орієнтований характер, вони явно позбавлені елементів дружнього листа. Відповідно, їхні дискурсивні властивості та структура є своєрідними. Звертає на себе увагу відсутність у листуванні «побутового» діалогу. Для М. Максимовича переписка із М. Цертелевим – це частина шляху до втілення/реалізації своїх творчих планів. Цим і можна пояснити структуру його листів: комплекс питань, що потребують вирішення й обговорення, і низка прохань, а потім, як наслідок, висловлення вдячності, подяка.

Зазначимо, що в листі від 9 вересня 1827 р., крім професійної, міститься приватна частина – прохання М. Максимовича до М. Цертелева взяти під свою опіку К. Булаха (М. Цертелев у цей час займав посаду директора училищ Тамбовської губернії). З вищезазначеного можемо говорити про певний синкретизм творчих і службових зв'язків. Дискурс, що носив лише інтелектуальне навантаження, «поповнюється» елементами службово-протекційного характеру.

До речі, М. Максимович тут же демонструє свою готовність в організації занять з ботаніки, зокрема допомагати підручниками й необхідними матеріалами. Звичайно, це його природне бажання взяти участь у близькій йому справі, утім комунікативна атрибутика XIX ст. дає нам змогу побачити і символічний контекст такої структури листа: після прохання обов'язково слідує вияв вдячності, на кшталт «послуга за послугою».

Для М. Цертелева переписка з М. Максимовичем має дещо інше забарвлення: він не очікує від нього вирішення якихось

«нагальних» творчо-робочих питань, для нього це змога ще раз поговорити на улюблену тему, поділитися досвідом, передати «естафету» знань наступникам у такій важливій для нього справі. Відповідно, й епістолярій князя, крім основної професійної спрямованості, має вкраплення елементів публіцистичного та художнього листів. У листі М. Цертелєва знаходимо й цікаву інформацію щодо мотивів діяльності на ниві українознавства – це щира любов, захоплення вітчизняною старовиною. Отже, будучи включеними в імперську систему, українські інтелектуали мали внутрішню потребу в дослідженні, популяризації та вивченні національної культури.

Епістолярний дискурс М. Максимовича й М. Цертелєва виступає як фрагмент процесу культурної трансмісії. Між «Опытом собрания старинных малороссийских песен» та «Малороссийскими песнями» беззаперечно існує генетичний зв'язок, спричинений як культурною спадковістю взагалі, так і особистим спілкуванням інтелектуалів зокрема.

Листи М. Максимовича до М. Цертелєва *

№ 1

22 марта, 1827, из Москвы.

Милостивый Государь, Князь Николай Андреевич!

Позвольте к Вам отнестись с просьбою об исполнении Вашего обещания, которое для меня теперь очень нужно и было бы весьма полезно. Посетив Малороссию хотя на короткое время, я собрал 80 песен: в числе оных исторических к сожалению почти нет, исключая *Саву* и то почти не касающегося общих событий Украины; за то много характерных. Из Вашего собрания прекрасных Дум в мою книгу я заимствовал две последние песни; по достоинству их мне чрезвычайно бы хотелось находящиеся у Вас получить – для сравнения, в случае если у меня уже некоторые найдутся, и для напечатания прочих, если Вы для обнародования нашей родной Поэзии на сие согла-

* Листи подаються згідно з сучасним російським правописом.

ситесь. Прошу Вас покорнейше, Милостивый Государь, не откажите мне известием о печатных источниках для моего предмета, ибо я кроме Вашей книги, грамматики Павловского и Сахарной Деревни Кулжинского не имею ничего; хотелось бы мне видеть возражение на Ваши замечания Павловского. – По многим соображениям я решился ввести новое правописание: не знаю, понравится ли оно Вам. Главное относится к звуку *и*, который имеет двоякую форму, острое и глухое: первое есть любимейший звук Переяславского или Киевского произношения, по моему мнению чистейшего: не только буква *ѣ*, но даже *а*, *о*, которые подвигаясь к Литве превращаются почти в *у*, а за Днепр в глухое *и* – в него превратились. Основываясь на сем, а равно и для сближения с правописанием Русским, я хочу удерживать коренные буквы, а те из них, кои в выговоре изменяются, означить какою либо отметкою – думаю ставить внизу запятую. Тогда буква *ѣ* всегда будет произносима как острое *И*, также точно Переяславец произнесет *о*, а сию же букву житель Сосницы выразит звуком *у-ю*, – *и*, и т.д., например:

Ой полети галко, де мой родный батько,

Нехай мене одвѣдае, коли ему жалко!...

Не знаю только, запятую ли означать снизу, подобно как у Поляков иные гласные отмечаются, или какнибудь иначе?... Если бы Вы, Милостивый Государь, были так снисходительны к моей покорнейшей просьбе, чтобы удостоили Меня скорым ответом и советом своим, то бы в конце Апреля уже половина моей Книжки была напечатана. – Препоручая себя благосклонности Вашей, имею честь быть Милостивый Государь Вашим покорнейшим слугою, Михаил Максимович.

РГАЛИ. – Ф. 2866. – Оп. 2. – Д. 7. – Л. 130.

№ 2

9 сентября, 1827, из Москвы.

Милостивый Государь!

До сих пор не изъявил Вам моей признательности за прекрасные песни и за письмо Ваше, которое читал в рукописи и

потом видел в Вестнике Европы: причиною сему то, что мне хотелось благодарить Вас не только словом, но и самым делом, а дело мое все далее и далее оттягивалось и вот последний лист уже две недели почивает в типографии. На будущей неделе надеюсь к Вам доставить экземпляры, который Вы, как любитель нашего родного и участник в труде моем, примете с участием и будете снисходительны к моим ошибкам, надеюсь, что не откажетесь поделиться со мною и замечаниями, кои будут полезны и для сведения моего собственного, и для самого издания, в случае второго тиснения. – Сказав о *будущем Малороссиян* на поприще Литературы выступающем, позвольте Вам рекомендовать *настоящего земляка моего*, подателя сего письма; Козьму Алексеевича Булаха. Он поступает на ученое поприще в гимназию, Вашему попечению вверенную, и притом по предмету, который составляет собственное мое занятие и должность... Что касается до пособий к учению, то я непременною долгом поставлю себе – снабжать и семенами для разведения растений, при ботанических лекциях необходимых, и всеми вообще необходимостями, могущими встретиться при желании улучшить преподавание Естественной Истории; предлагаю мою готовность, в случае не нашли бы Вы к тому лучше обратиться в сем деле.

РГАЛИ. – Ф. 2866. – Оп. 2. – Д. 7. – Л. 130 об.

¹ Вебер М. Избранные произведения. – М., 1990. – С. 620.

² Козлова Н.Н. Методология анализа человеческих документов // Социологические исследования. – 2004. – № 1. – С. 15.

³ Наприкінці свого життя М. Цертелев передав частину свого архіву (зокрема й листування) П. Безсонову, який готував монографію про життя та діяльність князя. Саме у фонді П. Безсонова, уже в надрукованому вигляді, ми й виявили листи М. Максимовича до М. Цертелева.

⁴ Максимович М. О. Листи/ [Упоряд. Тексту та іл., авт. Вступ. Ст. В. Короткий; Головн. Ред. С. Головки]. – К.: Либідь, 2004. – 311 с.; Короткий В.А., Біленький С.Г. Михайло Максимович та освітні прак-

тики на Правобережній Україні в першій половині XIX століття. – К.: ВЦ «Київський університет», 1999. – 388 с.; Марков П.Г. Жизнь и труды М. А. Максимовича. – К.: [ВИПОЛ], 1997, Ч. 3, 198 с.; Мельниченко В.Ю. Українська душа Москви (Михайло Максимович. Михайло Щепкін. Осип Бодянський. Микола Гоголь). – М.: ОЛМА Медіа Групп, 2010. – 672 с.; Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої 200-літтю з дня народження видатного вченого-енциклопедиста Михайла Максимовича (1804–1873) та дню міста Канева: (1 жовтня 2004 р.): [збірник] / [редкол.: В.І. Тулін (голова) та ін.]. – Канів: ун-т ім. Б. Хмельницького, 2004. – 154 с.; Острянин Д.Х. Світогляд М.О. Максимовича. – К., 1960. – 163 с.; Бойко Н.І. Михайло Максимович – навіки з рідним краєм. – Черкаси: Видавець О.Ю. Вовчок, 2004. – 248 с. та ін.

⁵ Цертелев Н. О народных стихотворениях (письмо к г-ну Максимовичу) // Вестник Европы. – 1827. – № 12. – С. 270–277.

⁶ Фесенко О.П. Эпистолярный жанр, стиль, дискурс / О.П. Фесенко // Вестник Челябинского государственного университета. Сер.: Филология. Искусствоведение. – 2008. – № 23 (124). – Вып. 24. – С. 132.

⁷ Там само – С. 140.

⁸ Мельниченко В.Ю. Українська душа Москви (Михайло Максимович. Михайло Щепкін. Осип Бодянський. Микола Гоголь). – М.: ОЛМА Медіа Групп, 2010. – С. 28.

⁹ Бессонов П.А. Князь Николай Андреевич Цертелев (Эпизод из истории русской литературы и педагогической деятельности на протяжении полувека) [монография] // РГАЛИ. – Ф. 2866. – Оп. 2. – Д. 7. – Л. 130.

¹⁰ Цертелев Н. О народных стихотворениях (письмо к г-ну Максимовичу) // Вестник Европы. – 1827. – № 12. – С. 272.

¹¹ Там само.

¹² Там само. – С. 273

¹³ Максимович. М. О правописании Малороссийского языка (Письмо к Основьяненко) // Киевлянин. – 1842. – К. 2. – С. 154.

¹⁴ Цертелев Н.А. «Грамматика Малороссийского наречия» А. Павловского // Сын Отечества. – 1818. – № 23. – С. 147–151.

¹⁵ Цертелев Н.А. Замечания на вторую часть «Опытов» Востокова о русском стихосложении // Сын отечества, 1818, ч. 49, с. 241–256; Цертелев Н.А. Взгляд на старинные русские сказки и песни // Сын отечества, 1820, ч. 59. – № 6, с. 240–251 и ч. 60. – № 7, с. 3–10; Цертелев Н.А.

О стихосложении старинных русских песен. Письмо к Остолопову // Сын отечества, 1820, ч. 63. – № 27. – С. 3–15.

¹⁶ Бессонов П.А. ... // РГАЛИ. – Ф. 2866. – Оп. 2. – Д. 7. – Л. 130 об.

¹⁷ Максимович М.А. Малороссийские песни, изданные М. Максимовичем. – М.: В Тип. Августа Семена, 1827. – С. 40.

ОСЯГНЕННЯ МИКОЛОЮ КОСТОМАРОВИМ ІСТОРИЧНОГО ОБРАЗУ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У СВІТЛІ ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ

Становлення української історичної науки важко досягнути без належної оцінки ключових постатей її творців. До таких ми відносимо Миколу Костомарова (1817–1885), видатного вченого, спадщина якого і донині є не тільки науковим, але й духовним надбанням нашого народу. Ще в 1891 р. відомий вчений і громадський діяч О. Русов дав таку характеристику історику: „Микола Іванович Костомаров був воістину одним з тих людей, багато обдарованих природою, незвичайні здібності яких у поєднанні з такою самою працелюбністю при набутті знань дають їм право бути тлумачами – для прийдешніх поколінь всіх часів і народів – доль палко любимой ними батьківщини”¹.

Творчість відомого історика ще за його життя викликала бурхливу реакцію влади, суспільства, наукової спільноти. Нині вона перебуває у колі інтересів науковців різних напрямів, фольклористів, етнологів, літературознавців, археографів, політологів, істориків тощо. Склався цілий напрям – костомаровознавство, який нині стрімко розвивається, насамперед, у історіографічному сенсі. Якщо брати до уваги проблемне поле костомаровознавства, то „Богдан Хмельницький” займає тут почесне місце. І це цілком зрозуміло, адже ця книга – перше монографічне дослідження М. Костомарова, що започаткувало нову історіографічну традицію. У середині XIX століття історик завдяки „Богдану Хмельницькому” здійснив справжній прорив. Та й сьогодні неможливо уявити собі новітні студії з історії України XVII ст. без звернення до твору М. Костомарова.

Вважаємо за потрібне зупинитися на окремих цікавих питаннях, яких торкаються сучасні дослідник-костомаровознавці

стосовно монографії „Богдан Хмельницький”. Насамперед візьmemo до уваги кілька студій О. Яся.

Автор твердить, що саме М. Костомарову належить поширення монографічного напряму в історіографії 50–80-х рр. XIX ст. Крім того, костомарівські монографії, починаючи від „Богдана Хмельницького”, значно ширші від окресленої теми, бо висвітлюють не тільки саму історичну постать, але й добу. При всьому читач найчастіше не може в тексті знайти дослідницьких узагальнень, а лише вгадати, так би мовити, між рядками приховані коментарі. Таким чином, М. Костомаров надав розповіді привабливості роману, за словами М. Максимовича. О. Ясь приходить до висновку, що в монографічних студіях вченого відсутнє проблемне спрямування, хронологічні засади побудови композиції твору, домінування наративу і т.д. Також і науковий апарат історика особливий. Наприклад, у тому ж „Богдане Хмельницьком” вступ фактично відтворює історію всієї козаччини, відсутні висновки, переважають польські джерела та козацькі літописи, а от історико-правничі документи і дипломатичні акти здебільшого ігноруються. Подібні проблеми в тій чи іншій мірі стосуються наступних монографій М. Костомарова. Загалом О. Ясь констатує, що нововведення історика закріпилося в історіографічній традиції кінця XIX ст. Домінування романтичних складових у світогляді вченого відобразилися у його монографічній творчості й обмежували його внутрішню рефлексію. Все це призвело до різночитання його студій і розбіжності оцінок творчого спадку та його впливу на подальший розвиток історичної науки взагалі. Особливо цікавим для нас є співвідношення деякими дослідниками М. Костомарова з французом О. Тьєррі або ж віднесення його творчості до початків школи „Анналів” та історичної психології. Останнє для автора є сумнівним, а для нас відкриває нові обрії осмислення образу Костомарова-вченого².

Продовжуючи аналіз монографії М. Костомарова „Богдан Хмельницький”, О. Ясь звертається до теми „історія як сюжет”³. Насамперед дослідник акцентує, що історичні твори М. Костомарова користуються нині великою популярністю саме через те, що через них автор веде своєрідний діалог з читачем. Численні

перевидання творчої спадщини вченого свідчать, що особливий художній стиль Костомарова задовольняє вимогливого сучасного читача не менше, ніж інтелектуальне середовище другої половини XIX ст. Ще М. Грушевський критикував історика за некритичне ставлення до джерельної бази, за описовий характер монографічних студій. Слушним є зауваження, що нині така характеристика не відповідає сучасним вимогам науки. Не можна однозначно оцінювати спадщину Костомарова, оскільки вона не відповідає жодним канонам і є унікальною. Враховуючи особливості романтичного історіописання, необхідно виявити інтуїтивні й чуттєві риси пера історика. Насамперед, слід звернути увагу на сюжети Костомарова, які він обирав для монографічних студій. Це найяскравіші історичні події і постаті, що самі по собі викликали захоплення у автора. Надзвичайний талант Костомарова, зокрема у зображенні образу Богдана Хмельницького, і став причиною фантастичного успіху однойменної монографії. І хоч праця мала численні недоліки і прорахунки, проте довгий час залишалася єдиним яскравим образом гетьмана та унікальною науковою працею. Це, насамперед, свідчить, що сюжет Микола Костомаров обрав вдало. Як відомо, праця удосконалювалася протягом чверті століття, мала чотири видання, спричинила полеміку в періодиці, але й досі залишається значимою в українській історіографії. О. Ясь звертає на це увагу і вважає, що попри доопрацювання, монографія залишалася майже без змін. Очевидно, на у Костомарова це були приватні причини. Насамперед, до монографій у вченого були певні вимоги: ідея, єдність дії і явищ, послідовність і завершеність сюжету, який необхідно оживити спогляданням, щоб праця не була штучною⁴.

На нашу думку, даремно звинувачувати М. Костомарова у недоліках, адже він у вступі наголосив, що монографія розрахована на широку аудиторію, а не на вузьке коло спеціалістів. Тому для необізнаного читача він подає широке історичне тло подій, що передують появі Богдана Хмельницького. Таким чином, Костомаров дозволяє читачу зануритися в епоху і відчутти себе учасником подій (історик насичує текст емоційністю, переживаннями і великою кількістю художніх замальовок). Погод-

жуємося з О. Ясем, що разом з цим автору вдається показати мінливість історичних подій, які відбувалися паралельно – це і становище міщан, поведінку євреїв під час повстання, релігійні перипетії. Звертаючись до емоційної сфери, історик передає глибину переживань народу в ті часи і те, як козацтво поступово перетворюється на рушійну силу перетворень. Отже, Микола Костомаров – це майстер відображення історичного контексту. Як історик-романтик він особливу увагу приділяє характеристиці еволюції духу народу і його ідейного носія козацтва на чолі з Богданом Хмельницьким.

Ще один важливий момент актуалізує О. Ясь у своїй праці. М. Костомаров часто-густо, не задовольняючись інформацією з джерел, використовує стилізацію, адаптуючи певні картини до історичної доби, додає монологи і т.д. Для того, щоб наповнити дослідження, історик сам не раз відвідував місця описуваних подій, що наповнитися їх духом і самому вжитися у створювані картини. Певна етнографічна практика була у М. Костомарова на ранньому етапі його творчості, пізніше вона переросла в інструмент стилізації минулого⁵.

Цікаво, як історик тримає читача постійно у полі зору. Описуючи певні події, він робить своєрідні підказки, щоб спрямувати читача у потрібне русло і допомогти йому зробити правильні висновки. Одним словом, Костомаров поступово примушує співпереживати описувані події, і це не залишає читача байдужим. Змальовуючи образ Богдана Хмельницького, історик робить його привабливим насамперед тому, що гетьман в його інтерпретації, з одного боку, мудрий політичний діяч, видатний військовий керівник, а з іншого – звичайна людина зі своїми недоліками і непередбачуваністю. Таке поєднання зовнішніх і внутрішніх чинників в особі історичного героя зберігається у костомарівській характеристиці колективного героя – народу. І це не дивно для романтичної історіографічної традиції.

Висновки О. Яся співзвучні з висновками інших його статей про монографію „Богдан Хмельницький”. Сюжет праці оригінальний, оскільки розроблений за авторською методикою, але інструменти традиційні для романтичного історіописання. Справа в тому, як автор їх використав, адже такою попу-

лярністю не користувався жодний історичний роман другої половини ХІХ ст.

Продовжуючи дослідження згаданої монографії, О. Ясь торкається іншої проблеми – конструкції часу у висвітленні М. Костомарова. Його погляди дослідник вважає самобутніми, не дивлячись на те, що вчений був представником романтизму в українській історіографії. Насамперед, О. Ясь констатує, що історик співвідносив будь-яке суспільство із традиційними тоді періодами виникнення, розквіту та занепаду. Його стан залежить від моральних і духовних засад, від боротьби ідей, які відображаються у поведінці колективного героя – народу. До таких засад Костомаров звертається досить часто у своїй праці. Він поділяє історію на зовнішні і внутрішні складові і у трактуванні історичного процесу надає перевагу останнім. Так званий „дух народу” у різноманітних проявах життя має позачасову цінність і стає в центрі історичного процесу. На думку О. Яся, такі погляди М. Костомарова сформувалися під впливом німецьких романтиків ще в період його харківських університетських студій.

Крім роздвоєння на зовнішні і внутрішні чинники, М. Костомаров використовував і ще одну пару понять, таку як „старенове”. Елементи одного й другого присутні в історичних студіях про козацтво. Виділяючи дві фази розвитку козацтва (первісну й заключну), Костомаров приходить до висновку: козацтво на початку було репрезентантом бажань народу захиститися від національного і релігійного гніту, а згодом перетворилося на руйнівну силу суспільства. Схожі конструкції історик будує, торкаючись історії давньої Русі. Там він бачить поєднання федералізму (удільності) і загальноруської єдності (єдинодержавності) в устремліннях давньоруських земель. Згодом М. Костомаров вибудовує історичну схему розраду удільно-вічового укладу Русі на збирання руських земель під владою Москви.

У культурі вчений розглядає поєднання візантійської складової та світської, язичницької. В період унії – боротьбу католицизму і православ'я як протистояння старого і нового у релігійному житті періоду Реформації. Так ми бачимо, що конфронтація і взаємодія внутрішніх і зовнішніх чинників – це

звична схема історіописання для Миколи Костомарова, але вона не має чіткості у часовому вимірі. Тут ми можемо заперечити О. Ясю, адже історичні процеси не завжди можна чітко локалізувати в часі, у Костомарова зазначені паралелі все-таки співвідносяться з певними історичними періодами, тому говорити тут про розмитість, на нашу думку, занадто категорично. Погоджуємося із твердження, що для Миколи Костомарова дух народу – це „позачасове мірило вартості історії”⁶. Додамо лише, що обравши за найбільшу наукову цінність внутрішнє життя українського народу, вченому вдалося у живій, нехай місцями художній формі, відтворити не тільки цілісність історичного процесу, але й самотність самого народу, його етнопсихологічні якості. Не усвідомлюючи цього, вчений, на нашу думку, все ж таки, був першопочатківцем в українській етнопсихології. У темпоральному сенсі він бачив швидше не єдність часових елементів, а їх співіснування і взаємодію (протистояння старого і нового – це теж взаємодія, хоч і зі знаком мінус).

Отже, в результаті дослідження О. Ясь прийшов до наступних висновків:

1) темпоральні елементи у розумінні Миколи Костомарова представлені у вигляді ідей, які борються за превалювання над колективним героєм. Вони репрезентовані як протистояння масового і персонального героя;

2) народний дух – тотальне ірраціональне явище, яке рухає історичний процес і є найвищим мірилом у романтичній системі цінностей вченого;

3) Микола Костомаров визнає Божественне провидіння в історії і внаслідок цього визначає справу історії як пошук причин явищ, а не причини причин;

4) Певні канони в історіописанні вченого спрямовані головною метою – „проникнути в історичний час тієї чи іншої доби, збагнути її якісний стан”⁷.

Досліджуючи українську романтичну історіографію та її представників, О. Ясь називає Миколу Костомарова істориком-художником ще в одній своїй праці, яка так і називається „Між достовірним і уявним. Микола Костомаров як історик-художник”⁸. Підтверджуючи характеристику вченого-історика, дослід-

ник виявляє ще кілька особливостей історіописання Костомарова. Насамперед, він сповнений ідеєю романтизму, а тому ніколи не оперує сухим фактажем, шукає джерельне підтвердження. Так Костомаров з великою довірою ставився до давньо-руського та козацького літописання і використовував його на рівні з офіційними документами⁹.

Також у цій розвідці розписано і проаналізовано списки джерел усіх прижиттєвих видань „Богдана Хмельницького” і проаналізовано їх кількість, структуру і зміни, які відбулися в пізніших публікаціях монографії. Загалом дослідник прийшов до висновку, що еволюція поглядів на джерела у М. Костомарова відбувалася досить повільно. Характеристику деяких джерел історик помістив в „Актах Южной и Западной России”, але вони мали вигляд особистого вибіркового уподобання. У вченого взагалі було „історичне відчуття” в тлумаченні літописів, які він використовував досить вільно, зрідка посилаючись і нечітко оформляючи самі посилання. Таке ставлення до джерел можна пояснити світоглядом історика, який шукав відомості про внутрішній побут, думки, відчуття народу, тому М. Грушевський назвав його антикваром-побутовцем¹⁰. О. Ясь у своїй розвідці наводить думки С. Томашівського, М. Кордуби, які називали М. Костомарова „безкритичним істориком” і по всьому видно, що автор погоджується з такою характеристикою. Дослідник актуалізує думку, що суперечності в історичних дослідженнях М. Костомарова пов’язані з його характером. Неврівноваженість – риса характеру, про яку говорили більшість сучасників вченого¹¹. Емоційність, мрійливість, неспокійність, вередливість Миколи Костомарова допомагали йому занурюватися в події, уявляти їх драматизм, захоплюватися ними і не заважали відноситися до історії як до божества і покласти на плаху науки все своє життя.

На нашу думку, порівняння історика з іноземними вченими-романтиками не мають сенсу, оскільки його образ абсолютно особливий, він не вписується ні в які межі.

Монографії М. Костомарова „Богдан Хмельницький” присвячена розвідка Ю. Пінчука, але вона торкається полеміки з М. Максимовичем. Автор знаходить багато спільного між вче-

ними в плані творчості, але наголошує на постійних дискусіях. Особливо це торкнулося згаданої монографії. Опираючись на публіцистичні листи М. Максимовича, дослідник приходять до висновку, що ця полеміка мала позитивні наслідки для історичної науки. Сама ж монографія відіграла величезну роль у творенні української етнічної ідентичності¹².

Як бачимо, аналіз монографії досить глибокий, враховуючи вплив цього твору М. Костомарова на розвиток української історіографії в цілому. Тому наше звернення до цієї тематики безумовно актуальне. Але ми торкнемося інших аспектів, а саме: на оригінальній джерельній основі розкриємо витoki дослідження постаті Б. Хмельницького та тонкощі наукової лабораторії, простежимо зміни у методології, а також визначимо вплив соціокультурного оточення тощо.

Так склалося, що історія козаччини стала однією з найулюбленіших тем студіювання М. Костомарова. Ще з дитинства він пам'ятав українські народні пісні, що прославляли козаків як мужніх захисників батьківщини і свого народу. Ставши на стежину історика-антикварія, Костомаров зберіг любов до козацької історії протягом всього життя. У центр зору потрапляли не тільки яскраві постаті, але й козацький рух як явище історії українського народу. Історичними джерелами дослідження улюбленого предмету для Костомарова слугували народні пісні, думи, казки, легенди і т.д. І лише згодом вони поповнилися безліччю архівних документів, які Костомаров збирав з несамовитим завзяттям. Для того, щоб відчувати дух середньовічної історії, Микола Іванович здійснював наукові подорожі до пам'ятних місць, пов'язаних з тією чи іншими подіями. Будучи надзвичайно захопленою і емоційною людиною, історик міг відобразити сюжети на папері лише після комплексного аналізу всього, що побачив, почув і прочитав.

Особливою у цьому напрямі є дослідження вченим постаті Богдана Хмельницького та його епохи. Ми ставимо своїм завданням проаналізувати процес підготовки М. Костомаровим монографії "Богдан Хмельницький", пошук об'єктивності у створенні образу гетьмана як знакової постаті української середньовічної історії на основі епістолярних джерел. Насамперед заува-

жимо, що праця писалася істориком майже три десятиліття і вийшла у світ вперше у журнальній версії 1857 р. під назвою “Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России”¹³. Згодом вона тричі перевидавалася зі скороченою назвою “Богдан Хмельницький” (1859¹⁴, 1870¹⁵, 1884¹⁶), пережила шквал критики, але й досі є цінною для дослідників. Секрет популярності “Богдана Хмельницького” полягає в тому, що М. Костомарову вдалося репрезентувати власний неповторний історичний портрет гетьмана на тлі епохальних для України історичних подій.

Ідея написання історії епохи Б. Хмельницького виникла у вченого у харківський період його життя. Перебуваючи у лавах студентів Харківського університету, він весь свій вільний час проводив за читанням історичної літератури. У “Автобіографії” він пише: “Мені хотілося знати долю всіх народів: не менше цікавила мене і література з історичної точки зору”¹⁷. Потрапивши у Кінбурнський драгунський полк, Костомаров вперше мав нагоду працювати з архівними документами. Влітку 1835 р. він вивчав “козацькі папери” і підготував до друку історичний нарис Острогозького слобідського полку з об’ємним додатком важливих документів. Але під час роботи молодий дослідник відчув нестачу знань і повернувся до Харкова, де продовжив навчання в університеті. Заняття історією поступово стало улюбленим. Майбутній вчений звернувся до вивчення “народних пам’ятників”, а саме українських пісень за збірником М. Максимовича, виданих 1827 р. та російських пісень Сахарова.

Але повернімося до кінця 30-х рр. XIX ст. Цей період життя вченого докладно описано в автобіографічному дослідженні В. Міхеєвої¹⁸. Авторка особливу увагу звертає на соціокультурне оточення, яке вплинуло на формування наукового світогляду молодого дослідника. Потрапивши у середовище харківських романтиків, Микола Костомаров не залишився осторонь українського національного відродження, яке стосувалося розвитку української мови, літератури, культури та історії і стрімко поширювалося українськими теренами. В 1838 р. він познайомився з Г. Квіткою, творчість якого допомогла засвоїти тон-

кощі української мови¹⁹. Згодом до нього потрапила “Запорожская старина” І. Срезневського, яка дещо затьмарила гарячу голову Костомарова вступними поясненнями автора. Невдовзі через свого друга Амвросія Метлинського Микола Іванович особисто познайомився з Ізмаїлом Івановичем. Костомаров констатує, що зустріч з цією людиною дуже сильно вплинула на формування стійкого інтересу до вивчення “малоросійської народності”²⁰.

Як свідчить листування М. Костомарова з І. Срезневським, молодий дослідник повністю перебував під впливом останнього. Він консультувався з досвідченим вченим, повідомляв йому про наукові подорожі та архівні знахідки. Так, у листі від 6 листопада 1841 р. Костомаров описує свою роботу над дисертацією, наголошує на заглибленні в етнографічний матеріал, а також звертається з проханням надіслати йому польські джерела²¹. Паралельно з підготовкою першої дисертації Костомаров написав і трагедію “Переславська ніч”. Як він відзначав у своїй “Автобіографії”, сюжет твору взятий з епохи Богдана Хмельницького, а саме початку повстання. Але правдивості відображення подій завадило довір’я автора до “Истории Русов” Кониського та “Запорожской старине” Срезневського, а також ідеалізація подій під впливом творів Шиллера²². Ця ж думка прослідковується і в листі до О. Корсуна, написаному значно пізніше, у 1880-му році. Останній пропонував зробити переклад драми на українську мову, але Костомаров не погоджувався, тому що “воістину твір до крайності слабкий у всіх відношеннях і притому фальшивий до глибини свого ества”. Він визнавав, що, поклавшись на “Историю Русов” (називає її псевдо-історією), яка приписувалась Кониському, а також ще одним збірником “псевдонародних творів”, як “Запорожская Старина” Срезневського, зробив багато помилок. Взагалі, на думку Костомарова, Срезневський наробив багато зла історії та етнографії; до того ж у нього не вистачило мужності публічно визнати це. Довірливість історика до згаданих джерел справила значний негативний вплив на “Богдана Хмельницького”, стала причиною гострої критики фахівців. На схилі літ Костомаров адекватно оцінював хиби своєї праці: “Мій Богдан Хмельницький очи-

щався-очищався від цього бруду, який потрапив туди в надлишку завдяки довір'ю до... вченості Срезневського і все таки до цих пір після третього видання не зовсім очистився”²³. Щоб дійти до такої виваженої оцінки свого дослідження, Миколі Івановичу знадобилося понад тридцять років.

Ще в одному листі від 3 травня 1843 р. з поміткою “Ровно” він описує свою подорож до Почаєва, Кременця, Берестечка і повідомляє про зібрані ним матеріали по Богдану Хмельницькому. І тут же Костомаров відмічає дивне свідчення невідомого джерела про прийняття гетьманом магометанської віри. Ще в одному з недатованих листів орієнтовно того ж періоду вчений ділиться враженнями від розкопки курганів, згадує збір переказів в Білогір’ї та інших місцевостях, де розкопки проводилися за допомогою місцевих жителів²⁴.

Докладніше ці події Костомаров описав в листах до свого харківського приятеля, етнографа К. Сементовського. Так, 13 листопада 1844 р., він ділиться враженнями про збереження в народі пам’яті про Хмельницького і його епоху. Існує величезна кількість переказів, за одним з яких гетьман дозволив віддати татарам жінок у полон. Татари на радіощах бігали з мотузками за жінками і дівчатами і викриками “Марушка! Марушка!”. Сам Хмельницький був “великий гайдамака”, з нього й почався гайдамацький рух. Він п’ять років розорив польські землі, а коли козацтво повернулося проти нього, перепросив польського короля, впавши йому до ніг. Натомість польський король назвав Хмельницького “свавольником”²⁵. Далі Костомаров докладно описує, як разом з місцевими жителями брав участь у розкопках католицького костьолу, як збирав народні повір’я стосовно козацької доби. За одним із них він дізнався, що в Берестечку на місці битви на олтарі каплиці проявляється кров як мовчазний свідок численних життів, відданих козаками у боротьбі. Костомаров написав К. Сементовському одну із записаних весільних пісень того періоду, знаючи інтерес останнього до української етнографії.

З епістолярію М. Костомарова до І. Срезневського впливає, що перший займався науковою роботою з великим ентузіазмом і використовував будь-який слушний момент. Навіть тоді, коли

був зайнятий продажем свого маєтку в с. Юрасівці, кошти від якого планував використати для свого перебування у Харкові, Костомаров влаштувався працювати у місцеву бібліотеку і там почав читати Карамзіна²⁶.

У листі від 24 жовтня 1844 р. вчений докладно зупиняється на новому виданні пам'яток давнини, де в одній із частин розміщено багато листів Богдана Хмельницького, а в другій – документів періоду до визвольної війни²⁷. У третій частині він сподівається побачити юридичні пам'ятки. Історик надзвичайно радіє з того, що ще не видав свого “Богдана Хмельницького” і зможе використати ці матеріали²⁸.

Надзвичайно цікавим для нашого дослідження є ще один лист без точної дати (орієнтовно 1844 р.), в якому М. Костомаров згадує, що 15 жовтня 1843 р. перебуваючи у І. Срезневського вдома, прийняв остаточне рішення про написання праці “Богдан Хмельницький” (виділ. – *О.Г.*). Робота почалася в Рівному, але, попрацювавши з джерелами, він зрозумів, що в історичних дослідженнях не можна досконало вивчити певний період, не знаючи особливостей всього історичного процесу. Тому історик приступив до опанування походження Русі, щоб зрозуміти історію XVII ст.²⁹ Вираз „остаточне рішення” передбачає, що робота розпочалася значно раніше.

У цей період М. Костомаров спілкувався з перекладачем, меценатом і видавцем альманаху “Молодик”, який виходив в Харкові, І. Бецьким. Останній пропонував досліднику опублікувати опис міста Харкова. В листі від 1 серпня 1844 р. молодий дослідник повідомляє про свою готовність до співробітництва з виданням, але опис Харкова не готовий через недостатність матеріалу. Тому, на його думку, від задуму краще відмовитися, щоб “не будувати повітряних башт”³⁰. На даний момент він погоджується подати до друку декілька казок і пісень з історії Хмельницького, яким впритул займається на даний момент. Зібраний ним матеріал настільки об'ємний, що може не підійти для “Молодика”. Крім того Костомаров пропонує декілька цікавих історичних пам'яток про Україну та інших документів (на вибір видавця).

Про наукові пошуки 1842–1846 рр. дізнаємося з листування вченого з К. Сементовським. Спочатку М. Костомаров пише про

етнографічні заняття у листі від 6 липня 1842 р.: “Велика справа – провінція і для літератури і для етнографії: дарма сміються над провінцією. Провінція може слугувати джерелом для пізнання народності” (підкр. – *О.Г.*). Далі він резюмує, що займаючись літературою і етнографією, все ж таки мріє про німецькі ідеали³¹. А 25 березня 1844 р. з радістю повідомляє про зміни у роботі про Богдана Хмельницького, а саме аналіз двох-трьох нових монографій. Взагалі, вчений не поспішає видавати працю, працює поступово, збирається відвідати місця козацьких битв під Збарожем і Зборовом. “Але може зачекати видавати Хмельницького, поки ми не приєднаємо до Російської імперії Галицьке князівство?” – з гумором пише Костомаров³².

Наступний відомий нам лист історик пише вже з Києва 26 вересня 1846 р., де ділиться враженнями від знайомства з українським літописом, списаним з Діаріуша Самійла Зорки, який був писарем при Богдані Хмельницькому. Джерело потрапило до Костомарова від Археографічної комісії, воно містить безліч нових відомостей, тому планує видати його з перекладом, а вже згодом опублікувати і “Богдана Хмельницького”, якого тепер Сементовський не впізнає. Дослідник настільки захоплений справою, що не може стримати своїх емоцій: “Ось скарб днів моїх, який приносить мені більше насолоди, ніж могла б принести молода дружина”³³.

Величезний вплив на пошуки Костомаровим об’єктивного образу Богдана Хмельницького справило знайомство і подальше спілкування (в т.ч. й листовне) з “ветераном науки” М. Максимовичем. Як було зазначено вище, ще у студентські роки Костомаров познайомився зі збірником українських пісень М. Максимовича і лише 1844 р. особисто познайомився з ним за ініціативи П. Куліша. З серпня наступного року вони досить часто спілкувалися, і дружні зустрічі не припинялися після того, як Максимович завершив професорську діяльність і переїхав на хутір поблизу Золотоноші (нині смт. Золотоноша Черкаської обл.). Останній бував у Костомарова, коли той жив у Києві. Молодий дослідник довіряв поважному вченому свої перші підходи до репрезентації епохи Богдана Хмельницького. Наприкінці 1845 – на початку 1846 рр. історик підготував вступ до

історії Богдана Хмельницького і прочитав його Максимовичу. Пізніше у листі до М. Погодіна той згадував: “Із задоволенням згадую той вечір у п. Костомарова на початку 1846 р. на Старому Києві, коли він прочитав мені тільки що написаний ним вступ до історії Богдана Хмельницького”³⁴.

Допомогу в дослідженнях вченому надавав і П. Куліш. Наприклад, у листі від 2 травня 1846 р. останній пише, що 7 березня вислав виписки з Літопису Величка та прочитаний ним перший розділ “Богдана Хмельницького” разом зі своїми зауваженнями³⁵. На жаль, згаданий лист від 7 березня не зберігся, тому ми не можемо дізнатися, якими були ці зауваження.

Але плідна співпраця з колегами у підготовці монографії перервана була ув’язненням М. Костомарова і засланням, хоча осмислення образу українського гетьмана продовжувалася і в місті Саратові. Єдиним засобом, який зв’язував Костомарова з тими, хто міг надсилати необхідні йому архівні матеріали, було листування. Так, наприклад, з листів М. Костомарова до Осипа Бодянського дізнаємося, що у 1849 р. Микола Іванович плідно працював над українською історією і точно визначився із завданням “присвятити себе систематичному викладу її”. У зв’язку з неможливістю продовжувати свою працю без необхідних джерел, історик просить О. Бодянського (до речі, заочно знайомого) про пересилання тих, які можна виписати. Також з цього послання дізнаємося про те, що у тому ж таки 1849 р. Костомаров вже написав “Историю Южной Руси” від повстання Богдана Хмельницького до Переяславського договору³⁶.

Але найбільше доопрацьований “Богдан Хмельницький” саме після 1859 р. Про це свідчить лист М. Костомарова до М. Максимовича від 2 серпня 1859 р., де історик повідомляє про свої наукові пошуки, про особливу насолоду в дослідженнях щодо Хмельницького³⁷. Крім того, він дякує Максимовичу за розбір його твору, який є викликом до поєдинку. Принагідно зазначимо, що цілком погоджуємося з О. Ясем у твердженні тенденційності думок І. Крип’якевича, який вважав, що основна робота над образом йшла у 1848-1859 рр., коли молодому Костомарову “без відповідного досвіду, без основних джерел легше було йому подати саму лише компіляцію подій, як

вдуматися в них і давати загальнішу синтезу, пізніше, при дальших виданнях вже мабуть не почував в собі енергії перероблювати цей великий твір³⁸.

Праця М. Костомарова “Богдан Хмельницький” стала справжньою визначною подією в історіографічному процесі кінця 50-х рр. XIX ст. Вона викликала гостру полеміку на сторінках періодичних видань. Зокрема, М. Максимович написав “Письма о Богдане Хмельницком” до М. Погодіна і опублікував їх у часописі “Украинец”³⁹. В них прозвучала гостра критика Костомарова за вибіркове використання та некритичне ставлення до джерел, а також деякі суттєві прогалини у висвітленні подій та перекручення фактів. У відповідь вчений написав “Объяснение”⁴⁰. У цій же газеті Максимович розмістив статтю “В ответ на объяснение г. Костомарова”⁴¹ і ще один лист до М. Погодіна⁴². М. Костомаров теж не змовчав і опублікував “Ответ г. Максимовичу”⁴³, на який отримав відповідь⁴⁴. За період з листопада по грудень 1860 р. Максимович опублікував ще 13 листів до М. Костомарова, де він торкається “Объяснения”. Ми не маємо на меті проаналізувати всі згадані статті, оскільки це виходить за межі нашого дослідження. Зазначимо лише, що Костомаров не образився за конструктивну критику на М. Максимовича. Натомість він з новим запалом вдався до пошуку нових джерел, що привело його до Публічної бібліотеки у Петербурзі.

Ось що М. Костомаров писав з цього приводу у листі до Д. Мордовцева: “Максимович обробив мене в “Украинец”, але я не збираюся йому відповідати і відіб’юся з допомогою Божою і публічної бібліотеки. Тут, тобто в публічній бібліотеці, я знайшов надзвичайні рукописні багатства про Хмельницького, так що третє видання вийде зовсім в іншому вигляді. Взагалі про Малоросію джерел провалля нових. Керуючись тільки друкованими, я випустив з виду писемні. Про Уманську різню хоч лопатою гребти. Про епоху Хмельницького дуже багато, так що вся історія України уявляється в іншому вигляді”⁴⁵.

Самому ж М. Максимовичу історик так відповідав у загаданому вже листі від 2 серпня 1859 р.: “Якщо я не висловлюю своїх понять про те, як розуміло або зображувало такі-то події те

чи інше джерело, то з цього не випливає те, що я користувався ними без критики. Критика залишалася в моєму портфелі, бо я не хотів видавати критичних досліджень... бажав би я, аби ці шановні судді російської літератури, які так олімпійськи проголошують наді мною вирок, довели мені, без вашої допомоги, що я користувався без будь-якої критики польськими джерелами, яких вони і в руках не тримали". Спосіб передачі тієї чи іншої події залежить від використаних джерел і враження, яке вони справили на історика. На думку Костомарова, ніхто не може прямо довести хибність погляду вченого, а особливо критики, що немов хижаки, накинулись на нього. Вони і близько не знайомі з джерелами, але використовуючи погляд Максимовича на проблему, намагаються розтоптати історика⁴⁶. Зі змісту листа зрозуміло, що М. Костомарову не до душі були журнальні і газетні поєдинки, які приносять мало користі для науки.

Що ж стосується розширення джерельної бази дослідження, то тут Костомаров використовував будь-яку слушну нагоду, зокрема звертався до знайомих, як-от, наприклад, О. Бодяньського. 22 серпня 1846 р. він написав листа Осипу Максимовичу, в якому йдеться про Літопис Самовидця, який Бодяньський мав намір опублікувати у "Чтениях". М. Костомаров висловлює припущення, що авторство документа належить стародубському судді Романовському, який був очевидцем подій епохи Хмельницького. Це припущення ґрунтується на свідченнях "Літопису Грабянки"⁴⁷.

30 серпня 1849 р. Костомаров пише ще одного листа Бодяньському, в якому йдеться про літопис О. Рігельмана. Не маючи можливості читати "Чтения", Костомаров дає коротку характеристику відомому йому літопису під назвою "История Малороссийская или повествование о козаках вообще и прочее". Зокрема, історик підкреслює, що літопис закінчується радою, на якій І. Виговський був обраний гетьманом. Перші події, пов'язані з Хмельницьким, описані до дрібниць, але пропущено Пиляву, Збараж, Зборов, Берестечко, Молдавський похід. Крім того, виписані договори, царські грамоти, хід війни Росії з Польщею аж до смерті Богдана Хмельницького. На думку

Костомарова, автор користувався працями В. Татищева, “Синописом”, “Степенной книгой”, “Ядром Российской истории” та літописами Самовидця і Грабянки, не знаючи їх авторів.

М. Костомаров пропонує до друку ще кілька пам’яток, зокрема з історії Слобідських полків та збірки українською мовою, куди входить невеличкий твір, схожий на “Літопис Грабянки”. Далі історик повідомляє, що вже пройшло кілька років, коли він остаточно вирішив присвятити себе систематичному викладу історії України, але перебуваючи у Саратові не може слідкувати за виданням нових джерел. Тому звертається до О. Бодянського з проханням надсилати такі, коли вони будуть опубліковані в “Чтениях”. “В нинішній час, – пише Костомаров, – “Історія Південної Русі” у мене готова від повстання Хмельницького до Переяславського договору, але мені потрібні були б Грондський, Коховський, Пасторій, “Wojna domowa” Twardowskiego для перевірки та розміщення цитат: цими джерелами я користувався з університетської бібліотеки... Якщо б Ви були добрі, щоб прислати їх до мене..., то тим подали б мені можливість продовжувати трудитися для вітчизняної історії і, може бути, принести хоч малу, за моїми здібностями, їй користь”⁴⁸.

На жаль, відповіді О. Бодянського нам невідомі. Але з листа М. Костомарова від 22 червня 1856 р. дізнаємося, що на той час ним було зібрано майже всі джерела з історії України, окрім “Рубана”⁴⁹. Історик просить надіслати літопис в Саратов, де він закінчував підготовку до друку в часописі “Русский вестник” статті, яка включала перелік, історію джерел з визначенням їх змісту, спільних і відмінних рис, степені вірогідності, інформацію про авторів, тон, мову і склад джерела. Як бачимо, мова йде про серйозну синтетичну джерелознавчу працю з історії України, яка, безумовно, стала б помітною подією в історіографічному дискурсі того часу. На жаль, доля праці нам невідома. З цього ж листа випливає, що Бодянський позитивно відгукувався на прохання Костомарова і допомагав йому ефективно продовжувати дослідження з історії України⁵⁰.

Підготувавши до видання працю “Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России”, історик мав отримати

дозвіл цензури. 1 березня 1856 р. твір потрапив до рук цензора А. Фрейганга, який “знущався” над ним більше півроку. М. Костомаров дуже нервував, тому звернувся по допомогу до журналу “Отечественные записки”, де редактором був А. Краєвський. У листі від 1 жовтня того ж року історик пише: “Будьте добрі й милостиві до мого нещасного Богдана Хмельницького: врятуйте його від фрейгангівського полону. У мене один тільки примірник цього твору, і тому, признаюсь, я сильно боюся за його цілісність в руках такого доброго приятеля, як Андрій Іванович Фрейганг. У мене немає терпіння Василя Кориятовича, немає, до того ж, і здоров’я його, щоб знову писати свою історію, котра коштувала мені багатьох років. В “Русском Вестнике” з’являються такі статті, при яких мій Хмельницький має... право пройти у цензурні ворота. Будьте добрі, Андрію Олексійовичу, припиніть митарства бідного гетьмана. Вірогідно, І. Лажечников не піддасть його такій участі, яка припала цьому прекрасному козаку в кігтях добродійливого і мирного гернгутера”⁵¹. А. Краєвський позитивно відгукнувся на прохання М. Костомарова, і праця публікувалася в журналі протягом всього 1857 р.⁵²

Але на цьому робота не припинялася. Можливість відшукати нові джерела епохи Хмельницького у М. Костомарова з’явилася у період його діяльності в Київській археографічній комісії. Так, 7 червня 1861 р. він пише листа до А. Норова в Москву з проханням надати Комісії малоросійські справи з 1616 по 1637 рр. та польські справи 1667 р., оскільки їх необхідно швидко переписувати для видання. Потрапивши до архіву Міністерства закордонних справ, вчений був у захваті: “Очі розбігаються при погляді на одні заголовки в каталозі. Скільки невиданих, майже незачеплених скарбів! Не можна жалітися на бідність нашої історії XVI–XVII століть, потрібно жаліти про те, які ми ліниві. В крайньому випадку хоч тепер досить ховати наші джерела під дванадцятьма замками, а вони ховаються тут від прискіпливого погляду ніби середньовічна магія”. Вчений пропонує відкрити доступ до джерел всім бажаючим, а не тільки п. Соловійову, якому справи видаються додому. Археографічна комісія має на меті відкрити доступ до джерел у друкованому

варіанті. М. Костомаров готовий віддати на цю справу власні кошти, виручені від публічних лекцій про І. Виговського та історію України після Виговського. Для здійснення задумів дослідник просить дозволу на безперешкодне користування архівом⁵³.

Дещо пізніше, 23 грудня 1861 р. М. Костомаров розповідає про свої здобутки А. Краєвському: “Минулого року п. Максимович викривав мене в деяких помилках, що закралися в мій твір “Богдан Хмельницький” та надрукував свої зауваження в Санкт-Петербурзьких Відомостях. Я спорив проти нього теж. Але тепер, займаючись справами Малоросійського Приказу, я побачив, що більшість зауважень п. Максимовича справедливі, і прошу Вас, прискорте друкування в Санкт-Петербурзьких Відомостях пояснення, в якому я приношу повинну”⁵⁴.

Подібне співробітництво М. Костомарова з колегами, друзями і просто знайомими, яким він читав “Богдана Хмельницького”, консультувався, обмінювався джерелами, продовжувалося протягом кількох десятиліть. Ця тема хвилювала його до останніх днів життя. Підтвердження цьому знаходимо у листуванні вченого з О. Лазаревським у 70-х рр. XIX ст. 15 січня 1872 р. останній звернувся до М. Костомарова, як члена Археографічної комісії, з проханням надрукувати збірник українських актів XVI–XVIII ст., знайдених в Полтавських та Чернігівських архівах. Навесні 1872 р. М. Костомаров відповів, що Комісія розгляне акти XVII ст. включно до Скоропадського, і ті, які будуть визнані готовими до друку, опублікує, а інші поверне. Крім того, він повідомляє про свої наукові заняття, а саме розробку історії Дорошенка. Цікавим видається нам висновок, до якого М. Костомаров прийшов на той момент. Визнаючи величезну роль Б. Хмельницького у національно-визвольній боротьбі українського народу, історик констатує, що після Гетьмана історія українського народу розпадається на дві частини. Половина народу залишається з вірою у провідну роль козацтва, інша частина, втративши віру у можливість досягнення соціальної рівноправності, тікає на схід і південь, де шукає козацької волі. Пояснення історик хоче знайти не тільки в актах, але й народній творчості⁵⁵. Далі листування переривається на п'ять

років. У листі від 23 вересня 1877 р. знову продовжується тема Б. Хмельницького. М. Костомаров пише: “Не могли б на основі відомих Вам даних пояснити: в одному акті мін-ва юстиції 1675 р. зазначається в числі корсунських міщан... Степанко, пасинок гетьмана Богдана Хмельницького, посланий раніше від Дорошенка до польського короля? Яка з трьох дружин Хмельницького була вдова з трьома дітьми від першого чоловіка?”⁵⁶.

13 грудня 1882 р. Костомаров отримав листа від М. Буцилли, співробітника Московського архіву Міністерства закордонних справ⁵⁷. Як видно із змісту послання, перший звернувся по допомогу до М. Буцилли після знайомства з дисертаційним дослідженням П. Буцинського про Богдана Хмельницького. Звичайно, у Костомарова були деякі зауваження. Для впевненості у своїй правоті йому потрібно було перевірити один епізод, описаний у розвідці, про відправлення Желябузького до князя Ракочія. М. Буцилла в стислі терміни (один день) виконав прохання Костомарова, про що повідомив листом. Зокрема, він пише, що переданий істориком зміст абсолютно співпадає з документами Угорських (Семиградських справ), де зберігається статейний список Желябузького. Єдиним зауваженням є те, що П. Буцинський називає список щоденником. Насправді ж у статейному списку день за днем описано подорож Желябузького, його переговори з козаками і дивні дії Юрія та Богдана Хмельницьких по відношенню до посла російського царя Олексія Михайловича. Також у справі є відписки Желябузького до царя. Крім того М. Буцилла обіцяє вислати до Петербурга згадані справи найближчим часом після отримання листа від Археографічної комісії.

Як впливає з наступного листа, доручення М. Костомарова було виконане Буциллою у стислий термін, оскільки 24 березня 1883 р. Микола Іванович звернувся до В. Антоновича з проханням написати рекомендацію для захисту вищезгаданої дисертації. Докладно проаналізувавши дослідження П. Буцинського, звіривши архівні дані, він виявив деякі недоліки, які у порівнянні з нововведеними до наукового обігу документами, значно підвищують значення праці для дослідження епохи Богдана Хмельницького⁵⁸.

У листі від 7 березня того року М. Костомаров надіслав В. Антоновичу свої праці “Руина” і “Мазепа”, очікуючи неупередженої оцінки. “Розбір Ваш був би для мене тим бажанішим, що, займаючись взагалі поправками своїх творів, з метою видати їх знову (Богд. Хмельницький уже віддається у друк 4-им виданням), я б скористався Вашими уроками,” – пише історик⁵⁹.

Місяцем раніше А. Костомарова у листі до Д. Мордовцева так писала про несамовиту працю чоловіка: “...Багато працює над поправкою “Богдана Хмельницького” до нового видання і навіть кілька днів підряд їздив в публічну бібліотеку, де працював з 10 годин ранку до 4 годин після полудня”⁶⁰. На перший погляд, немає нічого дивного в такому режимі роботи, але тут потрібно враховувати, що у 1883 р. М. Костомаров був уже тяжко хворим, і для улюбленої праці він використовував короткі моменти, коли почував себе краще. Сам вчений надзвичайно радів можливості повернутися у знайоме бібліотечне лоно: “Я переправляю свого “Богдана Хмельницького”, і з цією метою, кожен майже день, їжджу до публічної бібліотеки, де, слава Богу, я минулим комфортом прилаштувався в історичній залі. Але ось очі мої не дають мені можливості займатися так, як то було в минулі блаженні роки. О, юність, юність! С яким сумом згадаєш собі про тебе в старості!”⁶¹.

Навіть в останній рік свого життя М. Костомаров не залишає улюбленого заняття, пов’язаного з історією Богдана Хмельницького. Так, перебуваючи на лікуванні в селі Дідівцях, він 20 травня 1884 р. написав листа до В. Беренштама, в якому просить допомоги виправити недоліки редакції часопису “Русская мысль”, яка в публікації статті “Историческое значение народного поэтического южнорусского творчества” зробила пропуск суттєвої частини. Щоб виправити ситуацію, необхідно знайти три зошити на квартирі в Петербурзі, один з яких і містить пропущені думи й пісні епохи Хмельницького. М. Костомаров просить В. Беренштама скласти всі частини в потрібному по змісту порядку і передати П. Житецькому⁶².

Окрему частину епістолярної спадщини стосовно постаті Богдана Хмельницького і подій тієї епохи становлять листи з

відгуками про монографію. Як тільки вона вперше вийшла з друку, одразу викликала не тільки шквал критики, а й рівноцінний йому потік схвальних відгуків.

Наприклад, 19 жовтня 1857 р. у листі до М. Лазаревського Т. Шевченко відзначав, що із запалом читає “Богдана Хмельницького”: “От вжарив книгу, оце так!”⁶³. Крім того, він зробив запис у своєму “Щоденнику”: “Після обіду, як і до обіду, лежав і читав “Богдана Хмельницького” Костомарова. Прекрасна книга, яка цілком відображає цього геніального бунтівника. Повчальна, настановча книга! Історична література сильно просунулась вперед напротязі останнього десятиліття”⁶⁴.

У листі до В. Ламанського від 21 січня 1858 р. М. Костомаров пише: “Ви балуєте моє авторське самолюбство похвалами моєму Богдану і особливо звісткою, що Ваша матінка і сестра читають його з захопленням; передайте їм хоч частку того задоволення, яке залишає в мені їх прихильна увага до моєї праці. Я маю намір його видати, але тільки скінчивши, а саме довівши до Мазепи, і назву “Руїна”, як в народі називається ця епоха половини XVII століття. Затримка за Бодянським, коли він видасть справи, які відносяться до Малоросії і зберігаються в Архіві Закордонних Справ”⁶⁵.

Надзвичайно резонансною була поява “Богдана Хмельницького” у Галичині. У листуванні багатьох західноукраїнських діячів трапляються згадки про цю книгу. Так, О. Партицький писав, що друкуючи твори про історію українську і слов’янську історію, належне місце необхідно відводити статтям М. Костомарова і його монографії “Богдан Хмельницький”⁶⁶.

У багатьох інших листах трапляються згадки про праці Костомарова, в т.ч. й монографії, які нелегко знайти в книгарнях і бібліотеках, а до них потрібно звертатися, як до підручників⁶⁷. Так, Осип Барвінський у листі до свого брата Олександра від 1 січня 1870 р. радить купити третє видання “Богдана Хмельницького” і перекласти звідти інформацію про битву під Збарожем і Зборовом, маючи на увазі джерельну цінність праці⁶⁸. О. Терлецький у листі до М. Бучинського від 14 січня 1867 р. просить вислати йому “Богдана Хмельницького” М. Костомарова⁶⁹.

Дуже швидко монографія стала бестселером на Галичині. Тому галичани зверталися до українських діячів в Російській імперії для обміну літературою. Так, О. Русов писав до М. Бучинського 15 вересня 1871 р. з Києва, що готовий надіслати для продажу I–III томи “Богдана Хмельницького”⁷⁰.

За рік до смерті М. Костомаров вийшло останнє, четверте видання “Богдана Хмельницького” (1884). Воно підсумувало всю проведену істориком роботу по очищенню “свого Богдана”. Згадки про підготовку четвертого видання трапляються у листуванні М. Костомарова побіжно, зокрема, у листах до І. Палімпсестова, С. Шубинського, Д. Мордовцева та ін. На думку Ю. Пінчука, останнє трьохтомне видання стало найкращим систематичним нарисом “історії козацтва у вказаний період його існування” і значно відрізнялося від усіх попередніх розширенням джерельної бази, доповненнями і поправками і очищенням “від випадкових подій і тих фантастичних наростів, якими вона була поцяткована завдяки вигадкам окремих літописців”⁷¹. Працю, без сумніву, можна назвати стрижнем творчості історика і знаковою в українській історіографії XIX ст.

Листування розкриває нам особливості творчої лабораторії історика у роботі над “Богданом Хмельницьким” – це збирання та обробка джерел, стилізація їх свідчень, спираючись на етнографічний (на початковому етапі – фольклорний) матеріал. Відтворення подій в монографії побудоване на основі синтезу власних вражень дослідника, які викликані вживанням його в образ народу та його провідника на тлі української історії XVII ст. Якщо взяти до уваги, що „історія – це інтерпретаційний виклад минулого в культурних орієнтирних рамках теперішнього”⁷², то костомарівський образ Богдана Хмельницького – це витвір історичної свідомості автора. Для XIX ст. він цілком адекватний, але разом з тим й неповторний і новаторський, як сам його творець. У багаторічній роботі над монографією ми бачимо надзвичайну працездатність та повну відданість вченого історичній науці. Недоліки та хиби, а особливо, її переваги у порівнянні з типовими працями того часу – все це є відображенням характеру дослідника, його непересічності та особ-

ливого статусу в українській історіографії XIX століття. Це яскраво ілюструє епістолярій вченого.

¹ Русов А. По поводу автобиографии Н.И. Костомарова // Харьковский сборник. – 1891. – Вып. 5. – С. 1.

² Ясь О. Монографічні студії в українській історіографії другої половини XIX ст. // Історіографічні дослідження в Україні // Відп. ред. Ю.А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2004. – Вип. 14. – С. 365–404.

³ Його ж. Історія як сюжет. Представлення образу Богдана Хмельницького в однойменній монографії М.І. Костомарова // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 89–106.

⁴ Там само. – С. 92.

⁵ Там само. – С. 95.

⁶ Ясь О. Конструкція часу в історіописанні Миколи Костомарова // Україна у Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 5. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С. 512–530.

⁷ Там само. – С. 527.

⁸ Його ж. Між достовірним і уявним. Микола Костомаров як історик-художник // Український археографічний щорічник / НАН України. Археографічна комісія, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – Вип. 15. – К.: Український письменник, 2010. – С. 232–250.

⁹ Там само. – С. 233.

¹⁰ Там само. – С. 237–238.

¹¹ Там само. – С. 246.

¹² Пінчук Ю. Полеміка між Михайлом Максимовичем і Миколою Костомаровим з приводу монографії „Богдан Хмельницький” // Історіографічні дослідження в Україні / Відп. ред. Ю.А. Пінчук. – К.: НАН України. Ін-т історії України, 2005. – Вип. 16. – С. 60–72.

¹³ Костомаров Н. Богдан Хмельницький и возвращение Южной Руси к России // Отечественные записки. – 1857. – Т. 110. – Кн. 1. – С. 200–290; Кн. 2. – С. 515–575; Т. 111. – Кн. 3. – С. 207–264; Кн. 4. – С. 529–574; Т. 112. – Кн. 5. – С. 323–376; Кн. 6. – С. 377–424; Т. 113. – Кн. 7. – С. 1–50; Кн. 8. – С. 315–358.

¹⁴ Костомаров Н. Богдан Хмельницкий / 2-е изд., доп. – СПб.: Изд-во книгопродавца Д. Кожанчикова, 1859. – Т. 1. – 459 с.

¹⁵ Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования: В 12 т. – Санкт-Петербург, 1870. – Т. 9: Богдан Хмельницкий / 3-е изд., доп. и испр. – Т. 1. – 220 с.; Т. 10: Богдан Хмельницкий – Т. 2. – 433 с.; Т. 11: Богдан Хмельницкий. – Т. 3. – 363 с.

¹⁶ Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования: В 20 т. / 2 изд. – СПб.: Тип. М. Стасюлевича, 1884. Т. 9: Богдан Хмельницкий: Ист. монография. – Т. 1 / 4-е изд. – 380 с.; Т. 10: Богдан Хмельницкий: Ист. монография. – Т. 2 / 4-е изд. – 448 с.; Т. 11: Богдан Хмельницкий: Ист. монография. – Т. 3 / 4-е изд. – 458 с.

¹⁷ Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография / Сост. и ист.-биогр. очерк В.А. Замлинского; Примеч. И.Л. Бутича. – К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1989. – С. 442.

¹⁸ Михеева В.В. Николай Иванович Костомаров в Харькове (1833–1844). Начало пути. – Х.: Тимченко, 2007. – 260 с.

¹⁹ Там же. – С. 27–28.

²⁰ Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – С. 446–447.

²¹ Российский государственный архив литературы и искусства (далі – РГАЛИ), ф. 436, оп. I, д. 1246, л. 32–33.

²² Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – С. 454.

²³ Корсунов А.А. Николай Иванович Костомаров // Русский архив. – 1890. – № 8. – С. 208.

²⁴ Харківська школа романтиків. Статті, редакція і примітки А. Шамрая. – Х.: Держ. вид. України, 1930. – Т. III. – С. 333–334.

²⁵ Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. XXII, спр. 3, арк. 4; Міяковський В. Костомаров у Рівному // Україна. – 1925. – Кн. 3. – С. 42.

²⁶ РГАЛИ, ф. 436, л. 34–35.

²⁷ Там же, л. 36–36 об.

²⁸ Там же, л. 37.

²⁹ Там же, л. 38 об.

³⁰ Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки (далее – НИОР РГБ), ф. 32, д. 18, л. 1 об.–2; ІР НБУВ, ф. I, спр. 45787, арк. 2.

³¹ Кобеко Д. Письма Н.И. Костомарова к К.М. Сементовскому. От- тиск из журнала “Русский инвалид”. – М., 1916. – С. 6.

³² Там же. – С. 8–9.

³³ Там же. – С. 9.

³⁴ Максимович М.А. Письма о Богдане Хмельницком // *Украинец*. – 1859. – № 1. – С. 151.

³⁵ Пантелеймон Куліш. Повне зібрання творів. Листи. – К.: Критика, 2005. – Т. 1. 1841–1850 / Упоряд., комент., Олесь Федорук; підгот. текстів Олесь Федорук, Наталья Хохлова; відп. ред. Степан Захарія. – С. 82.

³⁶ Шацька А. Чотири листи Миколи Костомарова до Осипа Бодяньського // *Молода нація*. – 2002. – № 1. – С. 131–132.

³⁷ Данилов В. Материалы для биографии Н.И. Костомарова. 1. Письма Н.И. Костомарова к М.А. Максимовичу. 2. Н.И. Костомаров и „Киевская Старина” // *Украина*. – 1907. – Т. 4. – № 11/12. – С. 232.

³⁸ Ясь О.В. Історія як сюжет. Представлення образу Богдана Хмельницького в однойменній монографії М.І. Костомарова // *УІЖ*. – 2007. – № 2. – С. 92.

³⁹ Максимович М.А. Письма о Богдане Хмельницком // *Украинец*. – 1859. – № 1. – С. 147–174.

⁴⁰ Костомаров Н. Объяснение. По поводу “Писем о Богдане Хмельницком М.А. Максимовича к М.П. Погодину”, помещенных в книжке “Украинец”. № 1 // *Санкт-Петербургские Ведомости*. – 1859. – № 122. – 7 июня.

⁴¹ Костомаров Н. Ответ г. Максимовичу. О правописании имен козацких полковников // *СПб. Ведомости*. – 1860. – № 8.

⁴² Максимович М. О приезде Богдана Хмельницкого в Киев из Замостья // *Русская беседа*. – 1859. – № 6. – С. 171–175.

⁴³ Костомаров Н. Ответ г. Максимовичу. О правописании имен козацких полковников // *СПб. Ведомости*. – 1860. – № 8.

⁴⁴ Максимович М. Спор о малороссийских именах // *СПб. Ведомости*. – 1860. – № 103. – 12 мая.

⁴⁵ Мордовцев Д.Л. Исторические поминки по Н.И. Костомарове // *Русская старина*. – 1885. – № 6. – С. 620.

⁴⁶ Данилов В. Материалы для биографии Н.И. Костомарова. – С. 232–233.

⁴⁷ Шацька А. Чотири листи Миколи Костомарова до Осипа Бодяньського // *Молода нація*. – 2002. – № 1. – С. 129.

- ⁴⁸ Там само. – С. 129–130.
- ⁴⁹ Рубан В.Г. Короткая летопись Малыя России с 1506 по 1770 г. с изъяснением образа тамошнего правления. – СПб, 1777.
- ⁵⁰ Там само. – С. 134–135.
- ⁵¹ Отдел рукописей Российской национальной библиотеки (далее – ОР РНБ), ф. 391, д. 452. – Саратов–Петербург, л. 1–2.
- ⁵² Бібліографічний покажчик творів Миколи Івановича Костомарова / Упоряд.: О.Т. Гончар, Г.В. Пасеченко; Відп. ред. і авт. вступ. ст. Ю.А. Пінчук. – К., 2003. – С. 44.
- ⁵³ ОР РНБ, ф. 531, д. 406, л. 1–2.
- ⁵⁴ Там же, л. 5.
- ⁵⁵ Житецький І. Листування О.М. Лазаревського з М.І. Костомаровим // Україна. – 1927. – № 4. – С. 99–100.
- ⁵⁶ Там само. – С. 101.
- ⁵⁷ ІР НБУВ, ф. ХХІІ, спр. 87, арк. 1 зв.
- ⁵⁸ Єфремов С. З листів Костомарова до Антоновича // Україна. – 1925. – № 3. – С. 77.
- ⁵⁹ Там само. – С. 77–78.
- ⁶⁰ Мордовцев Д.Л. Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни: 1875–1885 // Русская старина. – 1886. – Т. 50. – С. 341.
- ⁶¹ Там же. – С. 342.
- ⁶² ІР НБУВ, ф. ІІІ, спр. 2380, арк. 1.
- ⁶³ Лист Т. Шевченка до О. Лазаревського // Шевченко Т. Собрание сочинений в 5-ти т. – Т. 5. Автобиография. Дневник. Избранные письма и деловые бумаги. – СПб., 1956. – С. 315.
- ⁶⁴ Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 98.
- ⁶⁵ Покровская О. Из переписки Н.И. Костомарова с В.И. Ламанским // Голос минувшего. – 1917. – № 1. – С. 266.
- ⁶⁶ Студинський К. Галичина й Україна в листуванні 1862–1884 рр. (Матеріали до історії української культури в Галичині та її зв'язків з Україною). – Харків–Київ, 1931. – С. 66.
- ⁶⁷ Там само. – С. 111.
- ⁶⁸ Там само. – С. 98.
- ⁶⁹ Там само. – С. 325.

⁷⁰ Там само. – С. 186.

⁷¹ Пінчук Ю.А. Микола Іванович Костомаров. – С. 201.

⁷² Йорн Рюзен. Нові шляхи історичного мислення / Переклав з нім. Володимир Кам'янець. – Львів: Літопис, 2010. – С. 19.

ДОСЛІДЖЕННЯ НАУКОВО- ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АРХІЄПИСКОПА ІНОКЕНТІЯ (БОРИСОВА) В ДОРЕВОЛЮЦІЙНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Архієпископ Інокентій (Борисов) (1800–1857 рр.) залишив по собі пам'ять як видатний церковний, науковий та громадський діяч. Він був доктором богословських наук, професором, ректором Київської духовної академії та архієпископом. Цей видатний ієрарх Російської православної церкви залишив помітний слід в історичній науці, церковній археології та просвітництві.

Формування історіографії, присвяченої життєдіяльності Інокентія (Борисова), розпочалося невдовзі після його смерті, проте ґрунтовні дослідження почали з'являтися лише в останній чверті ХІХ ст. Брат архієпископа – Матвій Олексійович Борисов писав, що навіть через 6 років після смерті архієрея, матеріалів про його діяльність опубліковано надзвичайно мало. Перші публікації мали скоріше характер некрологів. “Одесский вестник” першим повідомив про передчасну кончину архієпископа і опублікував коротку довідку про його життя, запозичивши дані з різноманітних джерел. При цьому редакція допустила помилку, вказавши місцем народження Інокентія м. Севськ, а не Слєць. В подальшому цю помилку повторили Академія наук і преосвященний Макарій (Булгаков). Незабаром (4 червня 1857 р.) на шпальтах “Одесского вестника” з'явилась стаття М. Погодіна, де він на правах друга написав про тяжку для нього втрату. Автор дав високу оцінку науково-просвітницькій діяльності архієпископа, його мужності та героїзму в період Кримської війни.

Друге відділення Академії наук, підводячи підсумки своєї діяльності в 1857 р., присвятило пам'яті архієпископа коротку

бесіду, про його пастирську та наукову діяльність. До цієї події митрополитом Макарієм (Булгаковим) була представлена біографічна записка, яка відображала різні етапи життя Інокентія. Члени Академії наук висловили бажання побільше дізнатися про дитячі та юнацькі роки архієрея, період його навчання, формування світогляду тощо. Вся отримана інформація мала бути передана майбутньому біографу ієрарха.

Враховуючи все вище зазначене, Матвій Олексійович Борисов написав “Матеріали для біографії покійного Інокентія, архієпископа Херсонського і Таврійського”, де поділився спогадами про перший період його життя¹.

З цього часу почали з’являтися спогади сучасників про різні напрямки діяльності Інокентія. Свої спогади про архієпископа на шпальтах “Херсонских епархиальных ведомостей” розмістив його колишній учень з Київської духовної академії протоієрей Арсеній Лебединцев². Він проаналізував науково-освітню діяльність свого вчителя, розглянув історико-археологічні дослідження архієрея в Криму та його мужність і патріотизм в роки Кримської війни. Згодом він опублікував свої листи до Інокентія, написані під час 11-місячної облоги Севастополя, в яких повідомляв Владика про все побачене в цей час у місті³.

У 1862 р. “Херсонские епархиальные ведомости” опублікували спогади одного з улюблених колишніх учнів Інокентія з Київської духовної академії протоієрея А. Логіновського, присвячені їх спільній подорожі до християнських святинь Криму (1857 р.), яка виявилась останньою. Автор детально описав кожний день поїздки, яка попри хворобу архієрея, показала його високу працездатність і відданість справі⁴.

В 1864 р., з ініціативи М. Погодіна, вийшла друком збірка спогадів, до якої були долучені обрані проповіді архієпископа⁵. М. Погодін, якого пов’язувала з Владикою 20-річна дружба, вважав його надзвичайно освіченою людиною, яка йшла в ногу з часом. Він опублікував “Послужной список Иннокентия, архієпископа Херсонско-Таврической епархии”, де документально представлена біографія ієрарха. В подальшому протоієрей С. Петровський зробив деякі уточнення та доповнення до неї. М. Погодін високо оцінив героїзм Інокентія в роки Кримської

війни: богослужіння в кафедральному Преображенському соборі під час обстрілу Одеси, подорожі до Криму, де незважаючи на небезпеку провів ряд молебнів і благословив російську армію. М. Погодін писав, що недоліки притаманні всім людям, але чи були вони у архієпископа йому невідомо⁶. Звернувся до сучасників із пропозицією опублікувати свої спогади про Інокентія і вказати на його недоліки, якщо такі їм відомі.

У відповідь на цю пропозицію з'явилися деякі публікації, автори яких були близько знайомі з архієпископом. Важливе місце серед них посідають спогади друга Інокентія – колишнього професора І. Палімпсестова⁷. Він згадував про Владика як про всесторонньо обдаровану особистість, наділену великою працездатністю, блискучого вченого, богослова і при цьому людину чуйну, уважну і доступну для інших.

Через рік у журналі “Русская старина” були опубліковані “Записки Миколи Никифоровича Мурзакевича”, де він представив свої спогади про Інокентія, з яким впродовж 9 років він знаходився, за його словами, в дружніх стосунках. Їх об'єднувала співпраця в Одеському товаристві історії і старожитностей та історико-археологічні дослідження в Криму. Проте лише М. Н. Мурзакевич дозволив собі вказати на негативні риси характеру архієпископа, які вважав недоліками. Серед них; “честолюбство, яке характерне для багатьох архієреїв, любов до грошей (хоча зазначав, що Владика був щедрим і завжди готовий робити добро), у стосунках віддавав пріоритет знатним особам і не дбав про любов до себе простого люду, брався за багато справ, але не завершав їх. Навіть дар систематичної проповіді він перетворював у легку імпровізацію. Рідко бував на іспитах у семінарії”⁸.

І. Палімпсестов, будучи глибоко обурений цією публікацією, яку назвав наклепом, відразу написав її спростування. Він досить емоційно дав вичерпну відповідь на кожне конкретне звинувачення в бік Інокентія. Як підтвердження високих достоїнств Владики він долучив до своєї публікації уривок із книги А.Г. Завадовського, присвячений спільній подорожі з архієпископом по землях Феодосійського повіту. А.Г. Завадовський був особою абсолютно неупередженою по відношенню до

Інокентія, але під час огляду повіту був приємно вражений глибоко позитивними якостями ієрарха та його чуйністю до простих людей⁹.

Одну з перших спроб ґрунтовного дослідження життєдіяльності архієпископа зробив у 1878 р. М. Востоков¹⁰. Він вважав, що Інокентій належить до числа тих ієрархів церкви, наукова і духовна спадщина яких потребують сумлінного вивчення. На момент написання нарису біографічні матеріали архієпископа були не зібрані, тож автор опирався на численні публікації в періодичних виданнях та на збірку неопублікованих листів Інокентія. Йому вдалося показати формування наукового потенціалу архієпископа, його церковно-історичну та богословську діяльність.

Більш повно біографія архієпископа представлена в працях професора Санкт-Петербурзької духовної академії М.І. Барсова¹¹. Він отримав можливість впродовж 1883–1887 рр. опрацювати величезну епістолярну спадщину Інокентія, яку надав йому М.Х. Палаузов. Вона охоплювала період із 1823 по 1857 рр. і налічувала до 5 000 листів. Близько 500 із них М.І. Барсов опублікував у різних періодичних виданнях та використав у своїх працях. Для дослідження життєдіяльності архієпископа найбільш важливими є листи до нього Філарета (Дроздова), Макарія (Булгакова), О.С. Стурдзи, О.І. Войцеховича, К.С. Сербіновича, І.М. Скворцова, Філарета (Гумілевського) та багатьох інших. Вони значною мірою допомогли М.І. Барсову репрезентувати різні періоди життя архієпископа, приділивши значну увагу аналізу його богословської, наукової та просвітницької діяльності. Він писав, що Інокентій заслужено вважається одним із найвидатніших проповідників ХІХ ст. Архієпископ був не лише церковним учителем, який проповідував принципи вічної істини, але й оратором, який відкривав слухачам усе багатство свого внутрішнього духовного світу, закликаючи їх до духовного вдосконалення. Природжений дар проповідника гармонійно поєднувався в ньому з любов'ю до людей, високим науковим і культурним потенціалом. Це дало можливість Інокентію стати справжнім пастором людських душ і позитивно впливати на сферу релігійно-духовного та морального життя православного суспільства¹².

Розглядаючи його богословсько-просвітницьку і викладацьку роботу в С.-Петербурзькій та Київській духовній академіях, діяльність на чолі Харківської, а потім Херсонсько-Таврійської єпархій автор не міг утриматися від аналізу стосунків архієрея з Московським митрополитом Філаретом (Дроздовим). Ці дві постаті були найбільш значимими в історії Російської православної церкви XIX ст. Проте взаємовідносини між ними були досить непростими і певною мірою позначились на діяльності Інокентія. М.І. Барсов вважав, що недоброзичливе ставлення Філарета до архієпископа та періодична критика з його боку не являється результатом власної антипатії чи конкуренції. Причина полягала в різності поглядів двох знаменитих богословів якщо не на основні витоки богослов'я, то на його методи і постановку окремих питань. Опираючись на листи митрополита, написані до Інокентія в період з 1836–1857 рр., М.І. Барсов прийшов до висновку, що стосунки між цими духовними пастирями носили дружній характер¹³.

Інший дослідник біографії Інокентія – Т. Буткевич, розглянувши різні етапи життєдіяльності архієпископа, зумів показати відношення до нього сучасників і той вплив, який він мав на тогочасне суспільство. На відміну від М.І. Барсова, автор вважав, що між Інокентієм і Філаретом ніколи не було дружніх стосунків¹⁴. Митрополита шанували і побоювались, а Інокентій користувався не лише повагою, але й любов'ю серед свого оточення. Прохолодність у стосунках цих ієрархів зумовлена звинуваченням Інокентія в неологізмі та протестантизмі на підставі деяких студентських конспектів, написаних під час лекцій архієрея в С.-Петербурзькій духовній академії та декількох його проповідей. В цьому протистоянні вбачається відмінність наукових і освітніх традицій духовних закладів, які вони представляли. Київська духовна академія, де отримав освіту Інокентій була спадкоємницею Києво-Могилянської академії, традиції якої тяжіли до Заходу, в той час як у Московській академії, попри її еволюцію початку XVIII ст., досить сильними залишалися впливи візантизму та святоотчої традиції.

Інокентій, на думку Т. Буткевича, був більш близьким до Київського митрополита Євгенія (Болховітінова), з яким його

поєднувала особиста симпатія та спільна любов до історичних досліджень.

Протоієрей Г. Флоровський, який відверто симпатизував митрополитові Філарету, поділяв і його погляди на діяльність Інокентія. Він вважав його представником німецького напрямку в богословській науці, якому, до того ж, бракувало розумної виваженості, підміненою великою уявою та емоційністю. Досить критично він оцінював наукову та богословську діяльність архієпископа, погоджуючись із Макарієм Булгаковим у тому, що “не видно в ньому того, що називається християнською глибокодумністю і богословською вченістю”. Г. Флоровський досить скептично охарактеризував Інокентія як науковця і піддав сумніву наукову вартість його історичних досліджень. Навіть знаменитий твір архієпископа “Последние дни земной жизни Иисуса Христа” на його думку має більшу літературну цінність ніж богословську.

Г. Флоровський вважав, що найбільших результатів Інокентій досягнув не в науковій, а в проповідницькій діяльності. Архієпископ володів справжнім даром ораторського мистецтва і його проповіді нікого не залишали байдужими. Він міг за допомогою свого слова впливати на розум і душі слухачів¹⁵. У даному випадку автор лише підтвердив твердження сучасників Інокентія, які називали його Російським Златоустом, проповіді якого приваблювали до храму тисячі людей, навіть тих, хто раніше був байдужим до молитви і релігії. Архієпископ гармонійно поєднував у собі талант богослова і мислителя. Його проповіді та бесіди знаходили відгук у серцях як самих високоосвічених слухачів, так і тих, хто не мав належної освіти, а твори читалися представниками різних соціальних верств населення¹⁶.

Зовсім іншої точки зору стосовно наукового потенціалу Інокентія дотримувався професор Ф.І. Тітов, який написав спогади про його науково-освітню діяльність на посаді ректора Київської духовної академії, опубліковані на сторінках її академічного видання¹⁷. Дослідивши різні аспекти наукової роботи ієрарха, він дав їй досить високу оцінку. В Києві Інокентій почав писати “Догматический сборник”, деякі уривки з якого

були опубліковані в академічному журналі “Воскресное чтение”, заснованому самим ректором. Автор не обійшов увагою і співпрацю ієрарха з Київським митрополитом Євгенієм (Болховітиновим) та ректором Київського університету М.А. Максимовичем, яка стала запорукою його стійкого інтересу до церковної історії. Ф. Тітов дослідив роль Інокентія в розвитку науки в КДА, в тому числі й через залучення до наукових пошуків викладачів і студентів Академії та кореспондентів, які надсилали матеріали з історії християнства. Безпосередньою заслугою Інокентія в період ректорства (1830–1839 рр.) відбувалося помітне пожвавлення наукової діяльності в КДА та перетворення її на важливий науково-освітній центр.

Тему науково-богословської діяльності Інокентія продовжив М.Ф. Ястребов. Його праця, написана на основі документів архіву КДА, присвячена професорській діяльності Інокентія в Академії, де він читав вступ до Богословської науки, догматичне та моральне Богослов'я. Враховуючи звинувачення професора в неологізмі, автор навів тексти його конспектів по всім трьом дисциплінам, які збереглися в архіві. Вони відображають широту кругозору Інокентія та його глибокі знання предметів, ґрунтовані на принципах православ'я¹⁸.

Науково-просвітницьку діяльність Інокентія розглядав у своїх працях протоієрей С. Петровський¹⁹. Він досліджував життєдіяльність ієрарха, акцентуючи увагу на періоді його архіпастирського служіння в Херсонсько-Таврійській єпархії. В роботі, присвяченій історії Преображенського собору, автор представив матеріали та документи, які висвітлюють плідну діяльність Інокентія на чолі Одеської кафедри. В додатках до XXIII тому “Записок” ОТИС були опубліковані деякі виправлення та доповнення до “Послужного списку архієпископа Херсонсько-Таврійського Інокентія (Борисова)”, зроблені С. Петровським на основі архівних документів. Автор відзначив активність церковно-археологічної діяльності архієпископа впродовж 1848–1857 рр., націлену на створення російського Афону в Криму. Це проявилось в пошуках джерел з церковної історії в патріаршому Константинопольському архіві, в монастирях, у Ватикані, Відні та Петербурзі. Завдяки клопотанням Інокентія були відновлені

деякі монастирі, скити, святилища та церкви в Криму. В своїй роботі С. Петровський вперше ввів до наукового обігу низку цінних документів, які доповнюють біографію архієпископа. Умовно їх можна поділити на три групи. До першої із них відносяться листи та повідомлення наукових установ і товариств, які обрали Інокентія своїм дійсним чи почесним членом. Друга група джерел представлена свідченнями про численні нагороди архієпископа за адміністративну та церковну діяльність. Третю групу складає незначна за чисельністю епістолярна спадщина. Зазначена робота С. Петровського є важливим джерелом для дослідження науково-релігійної діяльності архієпископа Інокентія.

В 1901 р. була видана промова О.І. Маркевича, виголошена 15 грудня 1900 р. на засіданні Таврійської вченої архівної комісії з приводу діяльності Інокентія в Криму²⁰. Вона дає найбільш повну уяву про зазначений напрям роботи архієрея і показує його важливу роль у вивченні та відбудові християнських святинь Криму.

Таким чином, науково-просвітницька діяльність архієпископа Інокентія (Борисова) знайшла своє відображення в дореволюційній літературі. Переважна більшість дослідників була представлена істориками церкви, які опираючись на багату епістолярну спадщину архієпископа, документи та спогади про нього сучасників, репрезентували основні віхи його багатогранної життєдіяльності. Основну увагу вони приділили науково-богословській та просвітницькій діяльності знаменитого ієрарха Російської православної церкви.

¹ Відділ рукописів Російської Національної Бібліотеки (далі – ВР РНБ). – Ф. 313. – Спр. 46. – Арк. 1–9.

² Лебединцев А.Г. Воспоминания о преосвященном Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом / Лебединцев А.Г. // Приб. к ХЕВ. – 1862. – Ч. 5. – С. 30–62.

³ Лебединцев А. Письма протоиерея Арсения Лебединцева к Преосвященному Иннокентию, архиепископу Херсонскому о ходе военных

действий и состоянии церквей и духовенства во время 11-месячной осады Севастополя / Лебединцев А., протоиерей. – К.: Тип. Корчак-Новицкий, 1896. – 185 с.

⁴ Логиновский А. О последней поездке в Крым и последних днях жизни, синодального члена, преосвященного Иннокентия, бывшего архиепископа Херсонского и Таврического / Логиновский А. // Приб. к ХЕВ. – 1862. – 15 января (№ 2). – С. 81–108.

⁵ Венок на могилу высокопреосвященного Иннокентия, архиепископа Таврического: собрание воспоминаний о нем с приложением избранных проповедей. – М.: Захаров, 1864. – 268 с.

⁶ Там само. – С. 64.

⁷ И.У. Палимпсестов. Мои воспоминания об Иннокентии, архиепископе Херсонском и Таврическом / Палимпсестов И.У. – СПб.: Добродеев, 1888. – 224 с.

⁸ Записки Николая Никифоровича Мурзакевича / Мурзакевич Н.Н. // Русская старина. – 1889. – Т. 61. – С. 231–260.

⁹ Опровержение клеветы – ответ на статью об Иннокентии Херсонском в “Русской старине” / Палимпсестов И.У. – СПб., 1889. – 27 с.

¹⁰ Н. Востоков Иннокентий, архиепископ Херсонский и Таврический: биографический очерк / Востоков Н. // Русская старина. – 1878. – Т. 21. – № 2. – С. 191–204; № 4. – С. 547–572; Т. 23. – № 11. – С. 367–398; 1879 г. – Т. 24. – № 1–4. – С. 651–708.

¹¹ Барсов Н. Архиепископ Иннокентий Борисов по новым материалам для его биографии / Барсов Н. – СПб.: Елеонский, 1884. – 45 с.; Барсов Н. Иннокентий (Иван Алексеевич Борисов) / Барсов Н. // РБС. – СПб., 1897. – Т. 8. – С. 110–115; Барсов Н. К биографии Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического / Барсов Н. // Христианское чтение. – 1883. – № 2. – С. 629–656; Барсов Н. Материалы для биографии Иннокентия Борисова, архиепископа Херсонского и Таврического: в 2 вып. / Барсов Н. – СПб.: Елеонский, 1884–1888; Барсов Н. Несколько слов об архиепископе Иннокентии Борисове по поводу новых материалов для его биографии / Барсов Н. // Христианское чтение. – 1884. – № 3–4. – С. 489–531.

¹² Барсов Н. Материалы для биографии Иннокентия Борисова. – С. 3–4.

¹³ Там само. – С. 32, 45–51, 53, 61–63.

¹⁴ Буткевич Т. Иннокентий Борисов, бывший архиепископ Херсонский / Буткевич Т. – СПб.: Тузов, 1887. – С. 411, 414.

¹⁵ Г. Флоровский. Пути русского богословия /Флоровский Г., протоиерей. – Вильнюс, 1991. – С. 196–198.

¹⁶ ВР РНБ. – Ф. 313. – Спр. 30. – Арк. 199–204.

¹⁷ Титов Ф.И. Воспоминания о Преосвященном Иннокентии / Титов Ф.И. //Труды КДА. – 1895. – Т. 1. – С. 636–648.

¹⁸ М.Ф. Ястребов. Высокопреосвященный Иннокентий (Борисов) как профессор богословия Киевской духовной академии /Ястребов М.Ф. // Труды КДА. – 1900. – Т. 3. – № 12. – С. 522–566.

¹⁹ С. Петровский. Семь Херсонских архиепископов / Петровский С., священник. – Одесса: тип. Е.И. Фесенко, 1894. – 184 с.; Петровский С. Одесский Преображенский, ныне кафедральный собор. К столетию со дня его освящения 14 ноября 1795 г. 25 мая 1808 г. – 25 мая 1908 г. Историческое описание по вновь изданным документам, сообщенным А.М. Гамовым / Петровский С., протоиерей. – Одесса: тип. Е.И. Фесенко, 1908. – 480 с.; Некоторые исправления и дополнения к “Послужному списку Иннокентия, архиепископа Херсонско-Таврической епархии”, изданному Н. Погодиным / Петровский С.В., протоиерей // ЗООИД. – Одесса, 1901. – Т. XXIII. – V протоколы. – С. 142–170.

²⁰ Маркевич А.И. Несколько слов о деятельности в Тавриде Иннокентия, архиепископа Херсонского и Таврического: речь, произнесенная на заседании Таврической ученой комиссии 15 декабря 1900 г. / Маркевич А.И. – Симферополь: тип. Тавр. губ. управления, 1901. – 28 с.

ВИВЧЕННЯ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО У ФРАНЦІЇ

Важливість творчого внеску М. Грушевського для розвитку вітчизняної історичної науки є загальновідомою. Саме тому залишається актуальною потреба у всебічному вивченні життя та діяльності цієї непересічної особистості та її творчої спадщини. На ниві грушевськознавства, передусім вітчизняного, створені тисячі публікацій. Осягнути цей матеріал повністю не уявляється можливим. Однак, це ще раз підкреслює всю важливість історіографічних досліджень, присвячених постаті «батька української історії». Грушевськознавчі розвідки представлені не лише українською, але й зарубіжною історіографією. Цікавий масив наукових досліджень, присвячених йому, був створений у Франції. Безумовно, він потребує пильного та детального аналізу. Свого часу побіжний огляд біографічних розвідок у Франції про видатного науковця робився в працях І. Борщака¹ та А. Мазона². Досить докладно зупинялися на цьому аспекті А. Жуковський³, Л. Винар⁴ і В. Тельвак⁵. Проте вони не робили спроби здійснити детальний аналіз еволюції досліджень творчої спадщини Грушевського у французькій історіографії, широко представлених працями як українських діаспорних, так власне й французьких істориків.

Для кращого усвідомлення наукових зв'язків між Грушевським та і французькими інтелектуалами було б доречним трохи зупинитися на кількох аспектах в життєписі видатного історика, що проливають світло на ці взаємини. Незважаючи на те, що у самій Франції Грушевський був лише двічі (навесні 1903-го та восени 1919 – взимку 1920-го), історик був дуже тісно пов'язаний з французькою культурою та наукою. Досконало володіючи французькою мовою, що було на той час явищем поширеним серед вітчизняної інтелігенції, він з ди-

тинства захоплювався французькою літературою, яку читав в оригіналі. Особливе захоплення Грушевського викликала творчість А. Доде, літературному аналізу якої він навіть присвятив розвідку⁶. А в 1902 р. він опублікував у Львові одну з казок Г. Флобера, перекладену ним українською⁷. Відомо, що активною перекладацькою роботою займалася дружина Грушевського, яка здійснювала переклади багатьох зарубіжних авторів, зокрема й французьких.

З студентських років Грушевський постійно цікавився новітніми тенденціями у французькій історіографії та й загалом у суспільствознавстві. Пізніше, перебуваючи у Франції, історик встановив дружні взаємини з відомими науковцями: одним з корифеїв позитивізму в історичній науці Ш. Сеньобосом, відомими славістами А. Леруа-Больє, А. Ліронделем, П. Буайє та А. Мазоном, видатним лінгвістом А. Мейє. Саме Буайє, Мейє та Мазон стали засновниками часопису «*Revue des études slaves*» («Огляд слов'янських студій») в 1921 р. З цим виданням та його авторами Грушевського пов'язували роки співпраці, яка продовжувалася до його смерті⁸.

Ще під час візиту до Франції у 1903 р. уже достатньо відомий у наукових колах історик обстоював введення до програми Школи східних мов у Парижі курсів української мови та літератури. Цей демарш залишився тоді безрезультатним, оскільки Париж, пов'язаний на той момент політичним, військовим та економічним альянсом з російським царизмом, ігнорував українське питання, щоб не дратувати імперію Романових⁹. Під час Першої світової війни, коли українське питання набуло надзвичайного значення, французькі урядовці намагалися не привертати уваги громадськості до минулого та сьогоденні України, по можливості уникаючи й самого терміну «Україна». Франкомовний щомісячник «*L'Ukraine*», що виходив з червня 1915 р. у швейцарській Лозанні під редакцією В. Степанківського та за активної фінансової підтримки графа М. Тишкевича, потрапляв до Франції, тільки подолавши численні перепони. Часопис регулярно інформував франкомовну аудиторію, якою тоді було чи не все цивілізоване суспільство, про події в Україні. Містило видання і матеріали про Грушевського та його діяльність на ниві

українознавства та переслідування за це з боку царських властей¹⁰. Обмеження щодо України були зняті лише після 1917-го року. Саме тоді на французьку спільноту линув шквал повідомлень про бурхливий вир революційних подій в Україні, про яку раніше майже не згадували у Франції.

Це достатньою мірою пояснює, чому французи зустріли утворення Центральної Ради на чолі з Грушевським та проголошення самостійності УНР неприхильно, а часто й вороже, розглядаючи український рух, здебільшого, як інспірований австрійськими та німецькими стратегами, з метою ослаблення та розчленування Росії, головного союзника держав Антанти на сході. В 1917–1918 рр. французькі емісари Ж. Петі, генерали М. Жанен та А. Ніссель, мали зустрічі з Грушевським, що очолював Центральну Раду, однак у своїх реляціях до Парижа трактували прагнення України до утворення своєї державності здебільшого негативно¹¹. Зокрема, Ніссель відзначав згодом: «Український рух розвивався перед війною завдяки інтригам Австрії та Німеччини. Сучасний президент Ради, професор Грушевський, став відомим завдяки своєму германофільству»¹².

Дещо прихильніше поставився до УНР інший французький посадовець – генерал Ж. Табуї, який в січні–лютому 1918 р. обіймав посаду комісара Французької республіки при уряді УНР. Він відкидав звинувачення Грушевського в австро- та германофільстві, з розумінням ставився до причин і мотивів переговорів з Центральними країнами в Бресті-Литовському¹³.

Дуже велику підтримку політичним прагненням українців надавав журналіст Ж. Пелісьє, який відвідував Україну під час революції. Мав він і кілька зустрічей з Грушевським, Петлюрою та іншими очільниками української революції. У своїх звітах восени 1917 р. Пелісьє спростовував думку про те, що Центральна Рада співпрацює з пронімецьким Союзом Визволення України й намагається розірвати союз з Антантою, а також підкреслював, що саме Рада на чолі з Грушевським має виключне право виступати від імені усього багатомільйонного українського народу¹⁴.

Французьке суспільство негативно сприйняло звістку про підписання мирної угоди між Україною та Четвертним блоком у

Бресті-Литовському. Втім, як відомо, ця угода не врятувала Центральну Раду.

Після втрати політичного впливу та початку хаосу в Україні, на початку 1919 р. Грушевський виїхав на еміграцію. Перебуваючи в Парижі наприкінці 1919 – на початку 1920 рр., Грушевський активно співпрацював з часописом «L'Europe Orientale», редактором якого був його товариш Ф.Савченко. На сторінках цього видання істориком було розміщено шість своїх публіцистичних статей, написаних французькою мовою: «Encore un pays libéré» («Ще одна визволена країна») – № 1, «L'Héritage maudit» («Проклятий спадок») – № 4, «Le Congrès des Peuples allogènes de Russie» («З'їзд інородніх народів Росії») – № 5, «A propos du centenaire du nouveau théâtre ukrainien» («До слова про сторіччя нового українського театру») – № 6, «Qui pacifiera l'Europe Orientale?» («Хто заспокоїть Східну Європу?») – № 7, «Le Centenaire d'un grand ukrainien» («Сторіччя великого українця») – № 8¹⁵.

Разом з представниками української патріотично налаштованої еміграції у Франції Грушевський намагався привернути увагу французької громадськості до проблем України. Крім Грушевського активну публіцистичну діяльність здійснювали в цей час його колеги, друзі, знайомі: О. Шульгин¹⁶, М. Тишкевич¹⁷, М. Кушнір¹⁸ та ін.

Важливою подією в галузі французького українознавства став вихід в 1920 р. перекладу «Короткої історії України» Грушевського¹⁹. Видання швидко розійшлося по руках зацікавленої аудиторії, знайомлячи широкий європейський загал з науковими концепціями «батька української історії» та багатьою на події й видатні постаті історією України. Публікація цього науково-популярного нарису про минуле України одразу була відмічена європейськими славістами²⁰. А в 1921 р. була видана франкомовна «Антологія української літератури (до середини ХІХ ст.)», передмова до якої була написана Грушевським²¹. Крім того в 1919–1920 рр. у Празі було видано французькою мовою ще три брошури Грушевського присвячені різним аспектам революційних подій в Україні 1917–1919 рр.: «La lutte sociale et politique en Ukraine. 1917–1918–1919» («Соціальна та

політична боротьба на Україні 1917–1918–1919»), «Le problème agraire en Ukraine et la loi agraire de la Centralna Rada (le 18 janvier 1918)» («Аграрна проблема на Україні та земельний закон Центральної Ради (18 січня 1918)»), «Pour la Galicie! Appel à la démocratie mondiale» («За Галичину! Заклик до світової демократії»)»²².

Акцентування української тематики у Європі та активний захист національних прав українців викликали шалену критику з боку російського та польського еміграційного середовища на адресу колишнього очільника Центральної Ради. У Франції вийшло кілька критичних публікацій, що містили зневажливу оцінку наукової та політичної діяльності Грушевського²³. Одна з таких брошур, видана французькою мовою в 1919 р., що, безумовно, походила з російського еміграційного середовища мала красномовну назву «Le «Peuple Ukrainien» par un Petit-russien de Kief» («“Український народ” одного малороса з Києва»)»²⁴. В цьому плані також безумовний інтерес являє також видана в 1939 р. у Парижі франкомовна праця П'єра Брежі та князя Сергія Оболенського «L'Ukraine terre russe» («Україна руська [= російська] земля»), що представляє собою виклад української історії від найдавніших часів до 1939 р., написаний здебільшого в дусі офіційної російської імперської історіографії»²⁵.

Повернення Грушевського до Радянської України (через рік йому наслідував його друг Савченко) викликало неоднозначне трактування з боку кіл української еміграції. Частина українців на вигнанні з розумінням поставилася до повернення історика на Батьківщину, інші, переважно з оточення Петлюри, засуджували цей крок науковця як прояв легкодухості та капітулянтства перед більшовиками. Схвальну оцінку цього рішучого кроку дали французькі колеги Грушевського з «Revue des études slaves»²⁶.

Вороже ставлення до геніального науковця з боку соратників Петлюри проявлялося навіть під час гучного святкування 60-річчя Грушевського, тим більше, що цей ювілей відзначався майже одразу після вбивства головного отамана УНР, як підозрюють, радянським агентом. Особливо зневажливі випадки на

адресу історика-ювіляра робив петлюрівський «Тризуб», що виходив у Парижі²⁷. Одна із статей у цьому виданні мала назву «Рабська психика» і містила наступний пасаж: «І ювілей Грушевського трудно назвати святом професора і академіка чи святом укр[аїнської] науки; це найдраматичніша в нашій історії демонстрація психики української, яка навіть на вершинах наукових досягнень не очистилася від рабського тавра, що глибоко й надовго в'їлося в нашу душу...»²⁸.

На захист заслуг Грушевського стала інша частина української діаспори та наукова спільнота. Відповідаючи на дошкульні закиди «Тризуба», а також на гостру й далеко не наукову критику російської еміграційної преси, радянофільська газета «Українські вісти» в 1926 р. опублікувала кілька компліментарних статей присвячених ювіляру²⁹.

Серед цієї низки публікацій особливо треба відзначити велику статтю Борщака, який був редактором видання, «Михайло Сергієвич Грушевський (1866–1926)», що містила досить уважний і детальний науковий аналіз життя та діяльності екс-голови Центральної Ради³⁰.

Відреагувала на цей ювілей і французька славістична еліта. Свої вітальні телеграми ювіляру до Києва відправили його давні знайомі П. Буайє, А. Мазон, А. Мейє, А. Лірондель та ін. Ось що писав у своїх вітальній адресі Буайє на адресу голови ювілейного комітету: «Пане голово, наш видатний колега Мішель Грюшевскі [Michel Hruchevsky – таку форму імені у Франції використовував сам Грушевський – *Є.Л.*] розділив своє життя на дві частини: одну він присвятив політиці, а іншу – науці. За те, що було політичною акцією Мішеля Грюшевскі, він уже до часно отримав свій вирок. Ця акція належить історії: історія розсудить. Але наукова творчість Мішеля Грюшевскі вже витримала критику й може не лякатися присуду нащадків: ця творчість житиме як вхідний ключ до українського патріотизму зі світанку ХХ-го століття. Тому, пане голово, ваше товариство [Українська академія наук], яке має достоїнство триматися поза політикою, здійснило акт справедливості, проявивши ініціативу в урочистому святкуванні сорокової річниці наукової та викладацької діяльності, апостольського служіння Мішеля Грюшев-

скі, славетного історика своєї нації, духовного очільника патріотів України. Я мав задоволення кілька разів зустрічатися з Мішелем Грюшевскі. Отже, це дозволяє мені додати свої особисті поздоровлення та побажання, які я йому сьогодні адресую від імені як Інституту слов'янських студій, так і від імені Школи східних мов. Дозволивши мені приєднатися до всіх тих, хто в ці дні приносить Мішелю Грюшевскі свідчення свого захоплення, подяки та симпатії, ваше товариство, пане голову, мені зробило велику честь. Я був би радий особисто прибути до Києва, щоб висловити слова подяки. Однак цей вояж є для мене зараз нездійсненним, тож я доручив двом своїм давнім учням, які вирушають до Києва незабаром, Антуану Мартелю, викладачу Університету, та Андре Мазону, професору з Колеж де Франс, висловити замість мене як вам, пане голову, так і вашій юній, але вже уславленій Українській академії наук, почуття найглибшої та найщирішої подяки. Прошу прийняти, пане голову, запевнення у моїй великій повазі та сердечній відданості»³¹.

Привітання Мазона відзначається тим, що, як людина добре обізнана з українством, він використовує у французькій мові такі українські форми власних імен, як «Михайло», «Львів», загалом нехарактерні для цієї мови: «Пане голову, я вам глибоко вдячний за люб'язне запрошення, яке ви мали ласку мені відправити з нагоди 60-тої річниці нашого славетного колеги, Михайла Грюшевскі. Ваша увага мене глибоко вразила, і я шкодую, що обставини не дозволяють мені бути у вас 3 жовтня. Та все ж я буду всім серцем з вами й приєднуюсь подумки до визнання тих великих заслуг, які українські науковці вшановують у великого історика України. Я прошу вас дозволити мені висловити пану професору Михайлу Грюшевскі, якого я маю честь знати особисто протягом 23 років, з того часу, як був його гостем у Львові в 1903 р., мої слова захоплення його науковою творчістю, такою великою та багатою, мої привітання з нагоди його величного ювілею, мої побажання здійснення ним нових праць у майбутньому та, нарешті, мої глибокі дружні почуття. Втім, я сподіваюся нанести візит пану Грюшевскі до Києва незабаром в листопаді чи грудні. Прошу прийняти, пане голову, запевнення у моїй найбільшій повазі»³².

Подібну схвальну оцінку наукової діяльності великого українця давала й решта французьких науковців. В 1926 р. в «*Revue historique*» була вміщена стаття видатного російського історика-франколога М. Карєєва про розвиток російської історичної науки за півстоліття (1876–1926), де в якості важливих досягнень вітчизняної історіографії визнавалися й наукові праці Грушевського³³.

Наукова та політична діяльність Грушевського залишалися в центрі уваги українознавців Франції і надалі. Статті присвячені детальному аналізу наукового доробку історика та частково його літературної спадщини регулярно виходили в Парижі. Їх авторами переважно були українські емігранти, зрідка французи. Головними рупорами українського слова, як і раніше залишалися «Українські вісті» та «Тризуб»³⁴. Серед французьких видань матеріали про Грушевського-науковця подавали «*Revue historique*» та «*Le Monde Slave*»³⁵.

Не менш ніж наукова сторона діяльності Грушевського дослідників цікавила і політична складова його біографії, насамперед як голови Центральної Ради. Публікації, присвячені аналізу причин падіння української державності і взагалі різними аспектам революції та подальшої громадянської війни, виходили в цей час у великій кількості у Франції³⁶.

З великим занепокоєнням українська еміграція слідкувала за початком нищення національної інтелігенції сталінським керівництвом в інспірованих політичних процесах і знуцанням з українського селянства, вивершенням бід якого став жахливий голодомор 1933-го року. Щодо постаті Грушевського, то неодноразово у французьких виданнях звучала стурбованість за долю видатного науковця, якого радянські власті піддали нищівній критиці, а згодом заарештували та заборонили проживання в Україні. Смерть історика у Кисловодську в 1934 р. розглядалася як логічний наслідок морального і фізичного поступового та невпинного нищення цієї непересічної особистості.

Отримавши трагічну звістку, практично всі емігрантські видання у Франції розмістили некрологи зі словами скорботи за великим науковцем. Серед низки авторів, які з боєм в серці віддавали останню шану історика, публікуючи у французьких

виданнях слова співчуття, можна виділити О. Шульгіна, І. Борщака, Є. Онацького та ін.³⁷

Французький часопис «Revue des Études Slaves» вмістив сповнений горесних слів некролог, написаний давнім другом Грушевського Мазоном. Він починався словами: «Україна втратила свого історика». Мазон коротко подав основні віхи життєвого шляху науковця, відзначивши великий вплив на його формування як особистості та українського патріота сімейного оточення й особливо професора Антоновича в Києві. Основний біографічний матеріал він взяв з короткого ювілейного життєпису (1926). Автор дав коротку характеристику основних наукових доробків Грушевського, які відіграли ключову роль у формуванні української історіографії, відзначив складні взаємини історика з владою. Особливо відмітив він його організаторські здібності як керівника НТШ, УНТ, фундатора Українського соціологічного інституту у Відні та Українського вільного університету в Празі, очільника історичної секції УАН та Антропологічного інституту. Аналізуючи політичну діяльність померлого, Мазон наводить вже традиційну на той час тезу про те, що той був впродовж 14 місяців (очевидно тут помилка, бо йдеться про період з березня 1917 по квітень 1918) «першим президентом Української Республіки». Після повернення на Батьківщину він продовжував віддавати всі сили служінню своєму народу. Проте уряд звинуватив його в «українському націоналізмі», змусивши переїхати до Москви й заборонивши повернення до України. Саме туга, доповнена старечими хворобами, довела видатного сина свого народу до могили. «Але творчість історика залишається з нами, і вона зберігає всю його велич», – констатував в некролозі Мазон. Від імені Інституту слов'янських студій він висловив співчуття вдові та дочці покійного, які «супроводжували його до останнього дня, поділяючи його долю»³⁸.

В подальші роки праці Грушевського в СРСР були суворо заборонені, а згадувати покійного історика можна було лише з обов'язковим набором штампів «буржуазного націоналіста», «контрреволюціонера», «фальсифікатора» і т.п. Тим важливішою є ретельне збереження наукової спадщини історика за

кордоном, передрук його праць, вивчення його життя та творчості. Зокрема, в 1941 р. в окупованому німцями Парижі вийшла французькою мовою стаття Грушевського «La principauté de Kyiv (Kiew) au Moyen-Age» («Київське князівство в середньовіччі»)³⁹. Таким чином, науковою елітою в тяжких умовах війни та окупації було вшанувано 75-ту річницю з дня народження історика.

Звичайно, в умовах Великої світової війни вести повноцінні наукові дослідження та здійснювати видавничу діяльність було дуже складно, проте по завершенню війни грушевськознавчі дослідження у Франції активно відновлюються. Цьому сприяла і третя хвиля української еміграції, частина представників якої осіла у повоєнній Франції.

Як і раніше серед основних грушевськознавців, які публікували свої роботи у Франції в другій половині 1940–1950-х рр., можна назвати Борщака та Шульгина. В 1966 р. був підготовлений ювілейний збірник на вшанування 100-річчя з дня народження Грушевського, яке широко відзначалося в українській діаспорі, де вміщено історичні розвідки обох істориків, на жаль, на той час вже померлих⁴⁰.

Важливим доробком української діаспорної історіографії у Франції стала публікація в 1959 р. «Курсу історії України» на основі «Короткої історії України», відредагованої Шульгиним⁴¹.

Свої спогади про Грушевського розмістила у паризькому часописі «Україна» Н. Полонська-Василенко, яка добре знала історика особисто, а також мала багатьох спільних з ним знайомих, зокрема й свого чоловіка – М. Василенка. Вона подала багато цінних матеріалів про останні роки життя науковця, переслідування з боку більшовицької влади, смерть і похорон Грушевського⁴². Також про свої зустрічі та спілкування з Грушевським свої спогади опублікував на сторінках паризької України відомий видавець Ю. Сірий (Тищенко)⁴³.

Досить цікавим є аналіз внеску Грушевського у розвиток вітчизняної філології у публікації, вміщеній також у паризькій «Україні», автором якої є П. Ковалів⁴⁴.

З другої половини ХХ ст. головним осередком української діаспорної науки у Франції стає осередок НТШ у передмісті

Парижа Сарселі. Серед його активних діячів можна назвати В. Кубійовича, А. Жуковського та ін. Грандіозним проектом, реалізованим українськими діаспорними науковцями, стали підготовка та видання «Енциклопедії українознавства» у трьох томах в 1949–1952 рр. Багато цінного біографічного матеріалу про Грушевського-науковця та політика було подано в її статтях. Зокрема, розділ «Відновлення Української держави в 1917–1920 рр.», написаний Шульгиним містив детальний аналіз політичної діяльності Грушевського на чолі Центральної Ради⁴⁵. Історіографічні оцінки праць Грушевського були подані в розділі «Наука»⁴⁶.

Завдяки налагодженій тісній співпраці сарсельського осередка з іншими осередками у Німеччині, США, Канаді та Австралії українська діаспорна історіографія активно розвивалася, постійно поповнюючись новими науковими розвідками з різних проблем історії України. За ініціативою Л. Винара (США), організатора та голови Українського історичного товариства, на сторінках друкованого органу УІТ «Український історик» з 1972 р. запроваджено окрему рубрику «Грушевськяна». З 1966 р. (100-річчя з дня народження Грушевського) Винар був одним з головних ініціаторів та організаторів відзначення ювілейних річниць Грушевського у діаспорі, а згодом і у Великій Україні. В 1966, 1984, 1991, 1996, 2002, 2006 рр. були випущені спеціальні ювілейні збірники «Українського історика», присвячені Грушевському. Завдяки енергійній пошуковій, публікаторській та дослідницькій діяльності Винара, грушевськознавство поступово оформилося в окремий напрям історичних досліджень, до розробки якого було залучено багатьох дослідників⁴⁷.

Серед французьких українців на ниві грушевськознавства особливо відзначився А. Жуковський, керівник осередку НТШ в Сарселі, президент Бібліотеки ім. Петлюри в Парижі (1989–1995). Він завжди брав активну участь у відзначенні ювілейних дат Грушевського, організував проведення відповідних заходів у Франції, здійснював дослідницьку та видавничу діяльність. Зокрема, 25–26 листопада 1982 р. в Парижі за підтримки Національного інституту східних мов і цивілізацій, а також Україн-

ського вільного університету (Мюнхен) та Канадського інституту українських студій при Альбертинському університеті в місті Едмонтон (Канада) був проведений колоквиум «Національне та культурне відродження в Україні з 1917 по 1930-і рр.». Матеріали колоквиуму були опубліковані окремим виданням в 1986 р. в Парижі. В розвідках А. Жуковського, Ю. Шевельова, В. Яніва, В. Маркуся, В. Косика, Б. Кравченка, І. Мигуля та ін. розглядалися різні аспекти політичної, соціальної та культурної історії України даного періоду. Аналізувалася й участь в цих процесах Грушевського⁴⁸.

Жуковський здійснивав у Франції титанічну роботу для ознайомлення французького суспільства з минулим і сьогоденням України. Його стараннями було видано кілька франкомовних українознавчих праць⁴⁹.

Жуковського можна по праву визнати зараз найкращим грушевськознавцем Франції. Завдяки його зусиллям у Парижі в 1997 р. була видана найкраща у франкомовному світі публікація, присвячена видатному історику «Михайло Грушевський. Його життя та творчість». Книга, видана на честь 130-річчя з дня його народження (1996), складається з п'яти розділів, кожен з яких торкається окремих аспектів життя та діяльності науковця. I розділ, присвячений аналізу біографії та наукової діяльності Грушевського, складається з трьох розвідок про нього, написаних самим Жуковським: «Михайло Грушевський. Його життя та творчість», «Історична схема Михайла Грушевського», «Михайло Грушевський і Франція». Наступні чотири розділи є зібранням матеріалів про Грушевського або творів його самого, виданих французькою. У II розділі «Французи про Михайла Грушевського», вміщено вітальні телеграми на честь 60-річчя науковця (1926) та некролог (1934). III і IV розділи («Праці історичні та історико-літературні Михайла Грушевського» та «Політичні статті Михайла Грушевського») наводять десять франкомовних творів самого Грушевського. I нарешті V розділ містить досить докладну бібліографію наукових праць Грушевського та історичних розвідок про нього. Важливою особливістю даного видання стало постійне використання української термінології у французькій мові, наприклад, «Михайло Грушев-

ський» (Mykhailo Hrouchevskiy) – замість «Мішель Грушевські» (Michel Hrouchevsky), «Микола» (Mykola) – замість «Ніколя» (Nicolas), «Київ» (Kyiv) – замість традиційного «Кієв» (Kiev), «Львів» (Lviv) – замість усталених для французів «Леополь» (Léopold) чи «Львов» (Lwow) тощо.

Втім, не можна оминати й деякі хиби, наявні в цьому, безумовно, важливому та корисному виданні. Зокрема, дата народження чомусь тут подається як 27 вересня 1866 р., тоді як загальноприйнятою датою народження Грушевського, визнаною ним самим, було 29 вересня (або 17 вересня за старим стилем)⁵⁰. Початок його університетських студій позначено в книзі 1885-м роком, хоча відомо, що Грушевський був зарахований до університету роком пізніше (1886)⁵¹. При викладенні подій останніх років життя історика жодним словом не згадано про його арешт органами ДПУ в 1931 р., лише відзначається, що в «березні 1931 р. його було вислано до Москви»⁵². Також, не можна погодитися з безапеляційним твердженням автора, що «29 квітня 1918 р. він [Грушевський – Є.Л.] був обраний Центральною Радою президентом Української Народної Республіки»⁵³. Але попри все, дана публікація є одним з найважливіших доробків грушевськознавства у Франції.

З 1991 р. українські діаспорні історики активно співпрацюють з колегами у Великій Україні. Можна відмітити цілу низку праць, присвячених Грушевському, що були видані в Україні у співпраці з науковцями діаспори⁵⁴. Серед найголовніших праць такого гатунку можна виділити багатотомне видання «Листування Михайла Грушевського» у серії «Епістолярні джерела грушевськознавства»⁵⁵.

Хоча практично будь-яке дослідження історії України французами в історіографічній складовій передбачає ознайомлення з французькими виданнями праць Грушевського, на жаль, прикритим симптомом для нашої держави є достатньо пасивна робота українознавчої тематики власне французькими істориками. Впродовж століття основними дослідниками вітчизняного минулого у Франції залишаються, переважно, саме тамтешні українці чи французи, що мають родинний зв'язок з Україною. Однак, безумовно, інтерес до України взагалі та до Грушев-

ського зокрема серед французької громадськості існує (наприклад, біографічний матеріал про нього подає популярний енциклопедичний довідник «Лярус»⁵⁶ та французька Вікіпедія). Можна сподіватися, що науковий інтерес до проблем і постатей вітчизняної історії зростатиме по мірі зміцнення української державності.

¹ Борщак І. М. Грушевський у Парижі 1903 р. // Соборна Україна. – Париж, 1947. – № 2. – С. 36–37; Borschak É. Michel Hrouchevsky // Bulletin Franco-Ukrainiené – Paris, 1966. – № 26. – P. 8–29; Borschak É. Mikhaïlo Hruševskij (1866–1934) // Le Monde Slave. – Paris, 1935. – Tome I. – P. 12–35.

² Mazon A. Nécrologie: Mychajlo Hruševs'kyj // Revue des Études Slaves. – Paris, 1935. – Tome quinzisième. – P. 185–187.

³ Mykhailo Hrouchevskyi. Sa vie et son oeuvre. Recueil présenté par Arkady Joukovsky. – Paris: Du Dauphin, 1997. – 167 p.

⁴ Винар Любомир. Грушевськознавство: Генеза й історичний розвиток / Українське історичне товариство; Фондація ім. О. Ольжича. – К., 1998. – 216 с.

⁵ Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття). – К.–Дрогобич: «Вимір», 2008. – 494 с.

⁶ Грушевський М. Літературна спадщина Альфонса Доде // Літературно-науковий вісник, 1899. – Кн. IX. – С. 179–196; Кн. X. – С. 15–31.

⁷ Mykhailo Hrouchevskyi. Sa vie et son oeuvre... – P. 38.

⁸ Борщак І. М. Грушевський у Парижі 1903 р... – С. 36–37; Mykhailo Hrouchevskyi. Sa vie et son oeuvre... – P. 29–39.

⁹ Mykhailo Hrouchevskyi. Sa vie et son oeuvre... – P. 30.

¹⁰ Michel Hrouchevsky // L'Ukraine. – Lausanne, 1917. – № 1 (19). – P. 1.

¹¹ Mykhailo Hrouchevskyi. Sa vie et son oeuvre... – P. 31–33.

¹² Niessel H., général. Le triomphe des Bolchéviks et la paix de Brest-Litovsk: Souvenirs 1917–1918. – Paris: Plon, 1940. – P. 18.

¹³ Tabouis G., général. Comment je devins Commissaire de la République Française en Ukraine. – Varsovie, 1932. – P. 157.

¹⁴ Pelissier Jean. La tragédie ukrainienne. P.: Bibliotheque ukrainienne Symon Petlura; Imprimerie P.I.U.F., 1988. – 157 p.; Mykhailo Hrouchevskyi. Sa vie et son oeuvre... – P. 32; Гай-Нижник П. Фінансові взаємини Української Народної Республіки з Французькою Республікою як відзеркалення стосунків України та країн Антанти (1917–1918 pp.) // Пам'ять століть. – 2007. – № 2. – С. 133–152.

¹⁵ Mykhailo Hrouchevskyi. Sa vie et son oeuvre... – P. 30.

¹⁶ Choulgine A. L'Ukraine, la Russie et les Puissances de l'Entente. – Berne, 1918. – 57 p.; Choulgine A. Vers l'indépendance de l'Ukraine: Études sur l'évolution politique du pays. – Paris, 1917. – 30 p.

¹⁷ Tyszkiewicz M. La littérature ukrainienne. – Berne: Imprimerie R. Suter, 1919. – 157 p.; T[yszkiewicz] M. L'Ukraine en face du congrès. – Lausanne: Bovard-Giddey, 1919. – 16 p.

¹⁸ Kouchnire M. L'Ukraine, l'Europe Orientale et la Conférence de la Paix. – Paris, 1919. – 118 p.

¹⁹ Hruchevsky M. Abrégé de l'histoire de L'Ukraine. – Paris, Genève, Prague, 1920 – 256 p.

²⁰ N.F. M. Hruchevsky. Abrégé de l'histoire de L'Ukraine. Paris, Genève, Prague; 1920, pp. 256 // L'Europa Orientale. – Roma, 1921. – Anno I. – S. 295.

²¹ Anthologie de la littérature ukrainienne (jusqu'au milieu du XIX siècle). – Paris–Genève–Prague, 1921. – 143 p.

²² Mykhailo Hrouchevskyi. Sa vie et son oeuvre... – P. 37.

²³ Ростовцев М. Происхождение Киевской Руси // Современный записки. Общественно-политический и литературный журнал. – Париж, 1921. – III. – С. 142–149; Rostovtzeff M. Les origines de la Russie Kiévienne // Revue des études slaves. – Paris, 1922. – Tome second. – S. 351–373; Smolka S. Les Ruthènes et les problèmes religieux du monde russe. – Berne: Ferdinand Wyss, 1917. – 590 p.

²⁴ Le «Peuple Ukrainien» par un Petit-russien de Kief. – Nansy–Paris–Strasbourg, 1919. – 42 p.

²⁵ Bregy Pierre, Obolensky Serge prince. L'Ukraine terre russe. – P.: Gallimard, 1939. – 235 p.

²⁶ A.M. [André Mazon] L'Académie Ukrainienne des Sciences // Le Monde Slave. – Paris, 1925. – Numéro 4. – P. 323–324.

²⁷ Бережний В. Глас вопіючого... // Тризуб. – Париж, 1926. – Число 47. – С. 8–14; Гнатович В. «Фантастичні мрії» // Тризуб. – Париж, 1926. – Число 24. – С. 15–18; До ювілею акад. Грушевського // Тризуб. –

Париж, 1926. – Число 48. – С. 27; Чикал-бей. Замість привітання на ювілей (Фельетон) // Тризуб. – Париж, 1926. – Число 48. – С. 8–9; Ювілей акад. М.С. Грушевського // Тризуб. – Париж, 1926. – Число 47. – С. 24–25.

²⁸ Роман В. Рабська психика // Тризуб. – Париж, 1926. – Число 50. – С. 9–12.

²⁹ До ювілею академіка Грушевського // Українські вісти. – Париж, 1926. – № 13. – С. 2; Замість відповіді «Тризубові» на його «привітання» М. Грушевському // Українські вісти. – Париж, 1926. – № 12. – С. 3; Модзалевський Іван. Ідеолог відродження Української графіки. Академик проф. Мих. Грушевський // Українські вісти. – Париж, 1926. – № 11. – С. 3; Ювілей акад. М.С. Грушевського // Українські вісти. – Париж, 1926. – № 10. – С. 3; Ювілей акад. М.С. Грушевського // Українські вісти. – Париж, 1926. – № 12. – С. 2; «Очень ценный труд» // Українські вісти. – Париж, 1926. – № 16. – С. 3.

³⁰ І.Б. [Боршак І.] Михайло Сергієвич Грушевський (1866–1926) // Українські вісти. – Париж, 1926. – № 11. – С. 1.

³¹ Mykhailo Hrouchevskyi. Sa vie et son oeuvre... – P. 43–44.

³² Ibid. – P. 44.

³³ Тельвак В. Вказ тв. – С. 274.

³⁴ Гл. Л. «ВУАН» // Тризуб. – Париж, 1932. – Число 30-31 (338-9). – С. 13–17; Давній. Літературні спостереження // Тризуб. – Париж, 1930. – Число 13 (221). – С. 2–8; Україніка // Українські вісти. – Париж, 1928. – № 62. – С. 3; Франко-Український культурний зв'язок (Розмова з проф. Андре Мазоном) // Українські вісти. – Париж, 1927. – № 27. – С. 1; «Ля Монд Сляв» і Україна // Українські вісти. – Париж, 1927. – № 18. – С. 1.

³⁵ Gautier G. Histoire Ukrainienne. Publications en langue Ukrainienne parues dans L'U.R.S.S. de 1917 à 1928 // Revue Historique. – Paris, 1929. – Tome CLXII. – P. 133–146; Rappaport J. La vie intellectuelle de l'Ukraine // Le Monde Slave. – Paris, 1931. – № 1. – P. 135–150; Šulgin A. La vie scientifique de l'Ukraine de 1880 à 1918 // Le Monde Slave. – Paris, 1927. – № 6. – P. 466–475.

³⁶ Дорошенко Д. Гетманство 1918 года на Украине (По личным воспоминаниям и документам) // Голос минувшого на чужой стороне. – Париж, 1927. – № 5. – С. 133–164; Садовський В. Центральна Рада та її роля в відновленні української державности // Тризуб. – Париж, 1927. – Число 16 (74). – С. 7–12; Сірополко Ст. Відновлена «Україна» та її виступ проти акад. М. Грушевського // Тризуб. – Париж, 1933. – Число 8 (366). – С. 3–6; Шабля В. Великі роковини // Тризуб. – Париж, 1927. –

Число 16 (74). – С. 16–19; Borschak É. La paix ukrainienne de Brest-Litovsk // *Extrait du Monde Slave* 1929. – Paris: Librairie Félix Alcan, 1929. – 79 p.; Choulguine A. L'Ukraine contre Moscou 1917. – Paris: Librairie Félix Alcan, 1935. – 220 p.; Choulguine A. L'Ukraine et le Cauchemar Rouge. Les massacres en Ukraine. – Paris: Tallandier, 1927. – 222 p.; Vostokov P. L'U.R.S.S. en 1933 // *Le Monde Slave*. – Paris, 1934. – № 1. – P. 96–104.

³⁷ Бібліографія. Новий і останній том історії М. Грушевського // Тризуб. – Париж, 1937. – Число 6 (556). – С. 29; І.З. Вшанування пам'яті М. Грушевського в Парижі // Тризуб. – Париж, 1934. – Число 48 (454). – С. 3–4; М.С. Смерть проф. Михайла Грушевського // Українське слово. – Париж, 1934. – Ч. 84. – С. 1; Онацький Е. Памяти Великого Українця // Українське слово. – Париж, 1934. – Ч. 86. – С. 3; Ч. 87. – С. 3; Останні хвилини М. Грушевського і вшанування його пам'яті // Тризуб. – Париж, 1934. – Число 46-7 (452-3). – С. 5–7; Похорон проф. М. Грушевського // Українське слово. – Париж, 1934. – Ч. 85. – С. 1; С.М. Грушевській // Последняя новости. – Париж, 1934. – № 4998. – С. 3; Софіянин. По смерті Михайла Грушевського в Болгарії // Тризуб. – Париж, 1935. – Число 5 (459). – С. 6–7; Шульгин О. Трагедія Михайла Грушевського і трагедія України // Тризуб. – Париж, 1934. – Число 46-7 (452-3). – С. 2–5; Borschak É. Mikhaïlo Hruševskij (1866–1934) // *Le Monde Slave*. – Paris, 1935. – Tome I. – P. 12–35; Kossénko H. M. Hrouchevsky. Grand historien de l'Ukraine et premier chef de la République Démocratique Ukrainienne (1866-1934) // *Prométhée*. – Paris, 1935. – № 99. – P. 12–15; La mort de Mikhaïlo Hrouchevsky // *Prométhée*. – Paris, 1934. – № 97. – P. 24–25.

³⁸ Mazon A. Nécrologie: Mychajlo Hruševs'kyj // *Revue des Études Slaves*. – Paris, 1935. – Tome quinzisième. – P. 185–187.

³⁹ Hrouchevsky M. La principauté de Kyiv (Kiev) au Moyen-Age // *Bulletin of the International Committee of Historical Sciences*. – Paris, 1941. – Volume XII. – Part I. – P. 9–21.

⁴⁰ Борщак І. Михайло Грушевський // *Соборна Україна*. – Париж, 1947. – № 2. – С. 33–36; Борщак І. Два невидані листи М. Грушевського // *Соборна Україна*. – Париж, 1947. – № 2. – С. 37–38; Борщак І. М. Грушевський у Парижі 1903 р. // *Соборна Україна*. – Париж, 1947. – № 2. – С. 36–37; Borschak É. Michel Hrouchevsky // *Bulletin Franco-Ukrainiené* – Paris, 1966. – № 26. – P. 8–29; Choulguine A. Michel Hrouchevsky et sa conception de l'Histoire de L'Est Europeen // *Bulletin Franco-Ukrainiené*–Paris, 1966. – № 26. – P. 30–39.

⁴¹ Cours d'histoire de l'Ukraine / M. Hrouchevsky; red. par A. Choulguine. – P.: Première imprimerie ukrainienne en France, 1959. – 241 p.

⁴² Н.Д. [Полонська-Василенко Н.] З моїх спогадів про М. Грушевського (Процес СВУ. Смерть і похорон М. Грушевського) // Україна. – Париж, 1953. – Ч. 9. – С. 744–747.

⁴³ Сірий (Тищенко) Юрій. Велетень української науки // Україна. – Париж, 1949. – Ч. 2. – С. 78–84.

⁴⁴ Ковалів П. М. Грушевський і українська мова // Україна. – Париж, 1950. – Ч. 3. – С. 150–155.

⁴⁵ Енциклопедія українознавства: В 3 т. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 1995. – Репринтне відтворення видання 1949 р. – Т. 2. – С. 498–512.

⁴⁶ Енциклопедія українознавства: В 3 т. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 1995. – Репринтне відтворення видання 1949 р. – Т. 3. – С. 904–915.

⁴⁷ Винар Любомир «Український історик»: 40 років служіння науці, 1963–2003. Статті і матеріяли / Ред. Алла Атаманенко. – Нью-Йорк–Острого, 2003. – С. 228; Сакада Л. «Український історик»: Генеза, тематика, постаті. – Нью-Йорк–Київ: Видавництво ім.О.Теліги, 2003. – С. 227; Стахів М. (упорядкував) Деякі матеріяли про світогляд Грушевського // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. Секція історії України. – Т. СХСVII: Михайло Грушевський у 110 роковини народження (1866–1976). – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1978. – С. 221–236.

⁴⁸ La Renaissance nationale et culturelle en Ukraine de 1917 aux années 1930 (Paris, 25–26 novembre 1982): Actes du colloque / Institut National des langues et civilisations orientales. Réd. E. Kruba, A. Joukovsky. – Paris–Munich–Edmonton: INALCO, 1986. – 470 p.

⁴⁹ Joukovsky A. Histoire de l'Ukraine des origines à aujourd'hui. – Paris: Dauphin, 1993. – 324 p.; (rééd. 2005); Joukovsky A., Zlenko A. La France et l'Ukraine – Paris: Dauphin, 1998 – 84 p.

⁵⁰ Mykhailo Hrouchevskyi. Sa vie et son oeuvre... – P. 13; Верстюк В., Пиріг Р. М.С. Грушевський: Коротка хроніка життя та діяльності. – К.: Либідь, 1996. – 144 с.; Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський. – К.: Видавничий Дім «Альтернативи», 2005. – 352 с.

⁵¹ Mykhailo Hrouchevskyi. Sa vie et son oeuvre... – P. 13.

⁵² Ibid. – P. 21.

⁵³ Ibid. – P. 18.

⁵⁴ Зілинський І. Наукова діяльність покійного Михайла Грушевського в Галичині та його внесок в українське мовознавство // Збірник пам'яті Івана Зілинського (1879–1952). Спроба реконструкції втра-

ченого ювілейного збірника з 1939 р. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто–Львів, 1994. – С. 569–574.

⁵⁵ Листування Михайла Грушевського. Т. I. Ред. Л. Винар; упор.: Г. Бурлака, Н. Лисенко. – К.: Ін-т літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України – Нью-Йорк–Париж–Львів–Торонто, 1997. – 399 с.; Листування Михайла Грушевського. Т. II. Ред. Л. Винар; упор.: Г. Бурлака, Н. Лисенко. – К.–Нью-Йорк–Париж–Львів: Українське історичне товариство, Ін-т літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Центральний державний історичний архів України (м. Київ), 2001. – 415 с.; Листування Михайла Грушевського. Т. III. Ред. Л. Винар; упор.: Г. Бурлака, Н. Лисенко. – К.–Нью-Йорк: Українське історичне товариство, Ін-т літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Центральний державний історичний архів України (м. Київ), 2006. – 718 с.; Листування Михайла Грушевського. Т. IV: листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Українське історичне товариство; НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського; Історико-меморіальний музей Михайла Грушевського; Центральний держ. історичний архів України, м. Київ / Любомир... Винар (ред.), Світлана Панькова (упоряд.), Володимир Пришляк (упоряд.). – К. [та ін.]: УІТ, 2008. – 552 с. Серія: Епістолярні джерела грушевськознавства.

⁵⁶ Hrouchevsky (Michel) // Larousse du XX siècle en six volumes. – Paris, s.a. – P. 1082.

ІСТОРИОСОФСЬКІ ТА СУСПІЛЬСТВОЗНАВЧІ ПОГЛЯДИ В. ЛИПІНСЬКОГО В ЙОГО ПОЛІТИЧНІЙ ПУБЛІЦИСТИЦІ 1908–1914 років

Розгляд філософії історії суспільства В'ячеслава Липинського, як правило, здійснюють за його монографіями: «Z dziejów Ukrainy» (1912), «Україна на переломі» (1920) та «Листами до братів-хліборобів» (1926). При цьому не враховують або й просто ігнорують його суспільно-політичні статті дореволюційного періоду, друквані в «Раді», «Літературно-науковому віснику», «Українській житни» та «Przegląd'i Krajów'omu», а головне, польськомовній книзі «Шляхта на Україні» (1909). Тим часом у цих публікаціях В. Липинський постає не таким загальновідомим консерватором і орудником демократії, як у своїх класичних працях пореволюційного періоду. Спробуємо проаналізувати суспільно-політичні погляди В. Липинського у 1908–1917 рр. згідно з головнішими структурними елементами його концептуального бачення українського суспільства.

Консервативний демократизм – праве народництво. Співвідношення консерватизму з демократизмом у політичних побудовах В. Липинського

У політичному памфлеті «Наше становище на Русі-Україні» (1909) В. Липинський сам вперше намагається дати оцінку політичному розкладу сил польськокультурного суспільства на Правобережній Україні. Він говорить про три головні напрямки польської політичної думки, називаючи фактично чотири: 1) консервативно-крайовий (поміщицький) напрямок, 2) націо-

нально-демократичний (вшехпольський), 3) «інтелігентський» поступовий (де російський космополітизм поєднується з симпатією до українства) і ще 4) крайово-демократичний. На рубежі 1908/1909 рр. В. Липинський, схоже, свою групу українців римо-католиків ще остаточно не відрізняв від польських крайовців-демократів. Хоч очевидно це були вже різні суспільно-національні сили. Перші вже цілковито належали українській національній думці, другі перебували у невизначеному стані, який можна визначити як – на шляху до українства.

У «Шляхті на Україні», написаній у вигляді книги трохи пізніше, у 1909 р., В. Липинський ці чотири напрями називає дещо інакше: 1) польсько-консервативний; 2) національно-демократичний (газети «Дзєннік Кїйовскї»); 3) українсько-демократичний та 4) польсько-поступовий (йшлося про українців римо-католиків)¹. У цих визначеннях увагу привертають термін «польсьсько-консервативний» та «польсько-поступовий». При порівнянні з попереднім списком видно, що перше визначення відповідає поступовцям з інтелігенції, які російський космополітизм поєднують з українськими симпатіями, отже, яких радше варто кваліфікувати як українців. Це різномаста спільнота, яка розподіляється згідно зі своїми уподобаннями до різних політичних партій (УСДРП, УСП, УРДП, есерів та ін.). Політичними українцями вони ставали, коли приєднувалися у своїй громадській діяльності до конкретної української партії². «Польсько-поступовий» напрям – це українці римо-католики – напрям В. Липинського. Польським його ніяк не назвеш. Навпаки – це свідомі українці, які вже визнають себе частиною політичного українського руху. Чому В. Липинський визначив їх як «поляків»? Можливо, що цей рух ще не одержав тоді ніякого оформлення, а тому і певнішого визначення. Після 1909 р. В. Липинський цей напрям вже визначає як українців латинського обряду або українців римо-католиків.

Коли говорити про полонізовану шляхту, яка верталася до свого коріння, включалася в український національно-визвольний рух, без сумніву, правильніше було б кваліфікувати її як праву або консервативну частину вже українського руху. В. Липинський же називає його натомість крайово-демокра-

тичним, тобто дивиться на нього як на частину польського суспільного елементу. Бо він таким «демократичним» і «крайовим» був стосовно польського державного розуміння польської проблеми в Україні. «Демократами» сподвижники В. Липинського були лише у порівнянні з поміщиками Правобережжя, але по суті такими ні за соціальним походженням, ні за ціннісними показниками не були, якщо порівнювати з етнографічним українським рухом. Останній виходив в оцінках своїх завдань або з постулатів народництва та стихійного соціалізму, або з доктрин марксизму, декларуючи себе речником селянства і робітництва України. А на шляхту дивився як на прошарок, який мав самоліквідуватися чи вигаснути і приєднатися до представників селянських класових інтересів.

«Наше становище на Русі-Україні» В. Липинський писав для приватного лютогового 1909 р. зібрання, де поляки за свідомістю становили більшість, а тому і погляди він намагався представити не стільки свої та свого напряму, скільки польсько-крайовські. В лютому 1909 р. на зібранні переважала інтелігенція, що перебувала під впливом національно-демократичної філософії (вшехполяцтва). Звідси – можливі реверанси в бік польського погляду на польське питання в Україні.

Саме для першої та третьої категорій поляків – польсько-консервативної та українсько-демократичної групи – признався тижневик «Пшегльонд Крайовий». У цьому зізнавався і сам В. Липинський в одній зі своїх статей із цього збірника: «"Przegląd Krajowy", котрий польським можна назвати тільки наполовину, бо, як заявила його редакція, він є утравкістичний і з одного боку служить виразом поширення національної української свідомості серед спольщеної української інтелігенції, тобто того руху національного відродження, що, здавалось, був перервався після хлопоманії 60-х років, з другого боку він об'єднує цю дуже невеличку частину поляків, що не перестають вважати себе поляками, розуміють і признають свої обов'язки до України»³.

Згадка про демократизм неошляхетського руху була важливою для В. Липинського, щоб не налякати діячів власне українського руху. Тоді і М. Грушевський, і навіть Є. Чикаленко

вважали, що національний рух може бути або демократичним, або чорносотенним. Поняття «консерватизм» асоціювалося з поняттям «реакція». Сам В. Липинський до революції погоджувався з тою тезою, що український рух є передусім селянським рухом неможливої частини суспільства, отже, був демократичним засадничо.

Тому логічним виглядає сполучення неошляхетського руху з демократією. У своїй першій ідеологічній книзі В. Липинський писав: «Ми, українська шляхта з *демократичними традиціями і переконаннями* (виділення В. Липинського.– І.Г.), питання нашої національної приналежності вирішили в процесі нашого відродження... вже давно, ще в часи Антоновича й Рильського, а тепер над його вирішенням, хоча й спричиненим іншими мотивами, починає працювати й шляхта, яка досі уважала себе польською і то в тій частині Русі-України, де польський елемент є найсильнішим і чисельно й культурно, я маю на увазі Галичину»⁴.

Позаяк український рух є демократичним, то і свою діяльність як репрезентанта українського консерватизму В. Липинський розглядав у залежності від загальноукраїнського демократичного руху. Він писав у передмові до першого числа «Пшегльонд'у Крайов'ого»: «Тож ми починаємо культурну працю над нашим народом нарівні з українською інтелігенцією, як рівня з рівнею, одночасно інформуючи наше суспільство про всі вияви українського національного життя і всі заходи української інтелігенції»⁵. Про визнання над консерваторами демократичного проводу В. Липинський у тому ж таки тижневику писав так: «І то не як проводирі, а отже, не для задоволення честолюбства, а плече в плече з селянином і міщанином, під «командою селянських і міщанських проводирів»»⁶.

Саму ідею територіалізму В. Липинський розглядав як вираз демократичності українського руху⁷. Праця українців римокатоликів, на думку В. Липинського, мала стати майбутнім тріумфом демократизму. У вступному слові до читачів тижневіка він писав: «Ми тільки прагнули охарактеризувати ставлення місцевих поляків та українців латинського обряду до відроджуваного українського народу, причому об'єднання розуміли як діяльність, як ретельну працю над культурно-націо-

нальним відродженням українського народу, як готування ґрунту до майбутнього тріумфу демократизму»⁸.

Називаючи себе демократом, В. Липинський, залишав поле для існування шляхетської верстви, але іноді в само поняття «шляхетство» він вкладав польське державне трактування. Він писав: «Адже, будучи демократом і вбачаючи в демократизмі майбутнє українського руху, ми не прагнемо анексувати на його користь шляхетську верству як таку, бо віримо разом з заслуженим польським письменником Прусом, що жодна національна ідея, а отже, й українська ідея, не є корчмою, до якої запрошують перехожих»⁹. З контексту фрази треба так розуміти, що українці-латинники мислилися В. Липинським не як шляхта як така (більше це польське політологічне явище), а як група консервативно мислячих сил – правого ухилу в загальнодемократичному українському русі.

Про визволення не всього українського суспільства, а лише «українських народних мас»¹⁰ В. Липинський пише ще у позацизурній праці «Другий акт» для групи «Вільна Україна» (1911 р.) Андрія Жука. Він порівнює передреволюційну ситуацію в Україні напередодні Першої світової війни з часами Хмельниччини, коли була перша спроможність збройно відвоювати українську державу. Друга така можливість – другий акт боротьби за незалежність настає з новою світовою війною. І тут В. Липинський поєднує національно-державне завдання українського суспільства із соціальним. Побудова власної держави вирішить соціальну проблему України, визволить народні маси від соціального гніту тих верств суспільства, які не мислять у категоріях національного інтересу України, а в категоріях національних інтересів сусідніх держав.

Про симбіоз шляхетського і народного інтересу на 1910-ті рр., проводячи паралель із часами Хмельниччини, В. Липинський писав так: «За гетьмана Хмельницького на поклик козаччини, сполученої з революційною частиною української шляхти і міщанства, повстав український народ. Повстали “люде посполиті” – українське селянство, повстали ”броварники, винники, могильники, будники, наймити і пастухи”... тодішній пролетаріат український ... і захиталась польська держава, захиталась так, що донині і сліду по неї на Україні не лишилося»¹¹.

В. Липинський, як пізніше історики і публіцисти інтегрального націоналізму, ще до революції розрізняв книжно-теоретичний підхід до українського питання з боку інтелігенції та глибинний, генетично вкорінений інстинкт народних мас до здобуття волі, войовничий інстинкт опору чужинницькій збройній силі, яка це стремління до волі народу намагається спинити. В. Липинський дуже тонко і майстерно підмітив цю різницю в мотивації національного відродження, яка існувала серед інтелігенції на противагу народному відчуттю збурення нації. Власне, сам термін «відродження», слушно підкреслював В'ячеслав Казимирович, свідчив, що воно – це відродження – відбувалося у свідомості інтелігента, який перед тим відбув школу всеросійського імперського винародовлення. А селянство, не зачеплене культурним впливом міста, було стихійно завжди національним. В. Липинський писав з цього приводу: «Те, що звуть звичайно національним відродженням України... в дійсності було національним відродженням української зденационалізованої інтелігенції, бо маси народні, нація в широкому розумінні цього слова, ніколи не переставала жити своїм окремим, хоч і обмеженим до вузьких, мовляв, етнографічних, границь, національним життям»¹².

Як і національна демократія, В. Липинський напередодні великої війни не мав сподівань на верхні прошарки суспільства у можливій українській революції. Дивно, але й у питанні головної рушійної сили революції В. Липинський був на 1914 р. ближче до поглядів М. Грушевського, ніж своїх власних у 1918 р., не кажучи про добу після 1920 р. В цьому ж таки «Другому акті» він писав: «На “верхи“ українські надій великих не покладаємо. Віримо і признаємо, що тільки боротьбою здобуде собі Україна волю і що тільки українські маси народні можуть цю боротьбу повести. Тому до гомону сучасної “черні“ Дніпрової пильно і уважно прислухатись сьогодні хочемо»¹³.

Віру у національну демократію В. Липинський не втрачав навіть влітку 1917 р., коли творив першу хліборобську партію, яка і називалася тоді хліборобсько-демократичною. І себе він вважав представником хліборобської демократії, бо у програмі своєї партії писав: «Власна державна організація важна для нас,

як представників української хліборобської демократії, не тільки з мотивів національного, але й економічного характеру»¹⁴.

Як і українські націонал-демократи, В. Липинський не вірив неукраїнському місту, не вважав його речником національного інтересу, вбачаючи в ньому зосередження чужої національної ідеології. І в цьому можна побачити чимало паралелей між політичними поглядами В. Липинського і М. Грушевського, ба навіть есерів. З останніми, щоправда, була одна величезна принципова різниця. Есери були за соціалізацію землі, а В. Липинський був переконаним прихильником приватної власності. Наш ідеолог консерватизму не плекав жодного сентименту до міста з його підприємцями і робітничим класом. І тут його погляди можуть здатися навіть ретроградними, бо, на відміну від українських есдеків, він ніде у своїх працях не творить поетичний культ творчої праці на промисловому підприємстві, не опоетизовує підприємця чи пролетаря. Його в цьому дуже розуміли наші представники УРДП – ТУП, які більше схилилися до інтересу селянського населення, а не мешканців міст як засадничо неукраїнської спільноти. У тій же програмі В'ячеслав Казимирович писав: «Політична власність на Україні повинна належати в першій мірі представникам українського селянства, і город не повинен диктувати свою волю українському селу. Україна – край хліборобів, – і українська держава мусить стати державою хліборобів»¹⁵.

Лукавив, здається, В. Липинський, коли в пізніших оцінках представляв себе послідовним неприхильником представницької демократії як форми державного правління. У своїй партійній програмі 1917 р. цьому демократичному представництву було присвячено окремих спеціальних абзаців. «Наша партія, – писав В. Липинський, – на цих [Установчих] Зборах буде домагатись проголошення Української Демократичної Республіки, в якій найвища державна власність у всіх справах внутрішніх і міжнародних належить: в сфері законодавчій – Українському Соймові у Києві, вибраному на 4 роки горожанами од 20 літ»¹⁶. Отже, В. Липинський збирався зі своєю партією йти на вибори і представляти своїх політичних однодумців в українському сеймі.

В. Липинський визнавав легітимність Центральної Ради і напевно сподівався бути зі своєю партією її частиною. У програмі він відзначав: «Ми будемо заховувати повну лояльність супроти Центральної Ради і Генерального Секретаріату, які тепер виконують функції таких органів, і будем всіма силами та без застережень піддержувати їх в боротьбі за поширення суверенних прав українського народу»¹⁷. Звісно, тут треба мати на увазі, що, на превеликий жаль, Центральна Рада зробила велику помилку, відкинувши В. Липинського та його партію, як «буржуазний елемент», від участі у своїй діяльності, чим звузила соціальну базу підтримки української революції та знеохотила статечний елемент суспільства до державного будівництва.

Ще до одного типово демократичного розв'язання в господарчій сфері у програмі хліборобсько-демократичної партії вдавався В. Липинський. Він виступав за «якнайширший» державний контроль в економіці. «Ми будем домагатися, щоб держава, – зазначав В. Липинський, – давала всій народній продукції напрям, найбільше для всього українського народу корисний, і щоб вона сама виступала в ролі організатора тих сфер народного хазяйства, в котрих найбільше заінтересована вся нація»¹⁸.

В. Липинський був на середину 1917 р. ще прихильником не стільки великого і середнього дідичного господарства, скільки дрібного індивідуального господарства фермерського типу. В цьому питанні він наближався до позицій ревізійоністської частини УСДРП (А. Жук – В. Дорошенко), яка як РУП проголошувала себе партією дрібного земельного власника, в майбутньому УНП, а також до правих і центристських есерів, які не заперечували необхідності приватних господарств на селі і не наполягали на послідовній соціалізації землі. З цього приводу В. Липинський писав у програмі: «В найважливішій для нас справі земельній ми мислимо майбутню Вільну хліборобську Україну як край високо розвиненого, інтенсивного фермерського сільського хазяйства. Ми будем йти до того, щоб зникли якнайшвидше пережитки нашої національної неволі: величезні поміщицькі латифундії, котрі могли існувати тільки при дешевих робочих руках... Місце одних і других повинні зайняти розкинуті рясно по всій українській землі хутори трудового

українського селянства, на яких український хлібороб, об'єднаний в могутні кооперативні товариства, добуває з нашої родючої землі трудом своїм і своєї сім'ї максимум того, що вона може дати»¹⁹.

Народництво в історіографії В. Липинського. У фарватері традиційної української демократичної історіографії

Народництво В. Липинського прозирає з багатьох його статей та з «Шляхти на Україні». Цих звернень до українського народу, його харизматичної сили і особливої національної місії подибуємо так багато, що само собою напрошується порівняння з хлопоманами та їхнім лідером В. Антоновичем. Бачимо не просто низку смислових аналогів, а навіть словесних паралелей – змістових кодів з доби хлопоманів 1860-х та риторики народницької інтелігенції початку ХХ століття. «Його найбільша заслуга, – писав про В. Антоновича В. Липинський, – в тому, що “народ свій... він полюбив більше, чим ці польсько-шляхетські звички і мрії”, з котрими від дитинства зрісся і котрі виніс з рідної спольщеної сім'ї молодий “хлопоман”»²⁰.

А ось як В. Липинський оцінював міф про польсько-шляхетське культуртрегерство української території: «Плуг, що розорював покинуті степи і одвічні пущі, скажемо відверто, тримав у своїх руках не польський і не сполонізований шляхтич, його тримав у своїх міцних долонях український селянин...»²¹. В. Антонович писав про «тунеядську», «плантаторську» і «колоністську» сутність польського шляхтича таке: «Необхідно позбутися самому перед собою від сумного звинувачення у тому, що і я теж колоніст, теж плантатор, що я посередньо або безпосередньо ... харчуюсь чужою працею, затуляю шлях для розвитку народу, в хату якого я заліз без дозволу...»²². Ще більше спільного з думками В. Антоновича знаходимо в іншій статті В'ячеслава Казимировича: «Під тим шумовинням, під нашаруванням, що складається з верств, відірваних від людународу, і плаває на поверхні великого українського моря, нашаруванням, гнаним у різні боки вітрами хвилинної користі й керованим компасом найменшого опору, ховається в глибинах

незруйнована скеля-народ, якого те шумовиння не зрушить із місця, навіть якщо сьогодні через нього не видно моря й підводних скель»²³.

Багато наслідуваних моментів можна спостерегти між В. Антоновичем і В. Липинським, порівнюючи їхнє ставлення до діяльності шляхтича-письменника Данила Братковського на початку XVIII ст. Ця тема була однією зі знакових у творчості Володимира Боніфатійовича. У своїй першій науковій праці з української історії – про Братковського – Липинський витримує момент трактування цієї постаті в душі народницької історіографії. Він кількаразово різко протиставляє народ і шляхту. «Але тут виявилась протилежність інтересів московського уряду і козацької лівобічної старшини з інтересами широких народних мас», – пише він на початку статті²⁴. В. Липинський в душі традиційної народницько-демократичної історіографії і передусім М. Грушевського оцінює різницю в соціальних устремліннях між шляхтою і козащиною. «Для тієї шляхти відроджена козащина, – пише він далі, – що знов почала ставати на чолі українського народу, була двічі ненависна: перш за все, як протест проти гніту соціального, а вдруге, як свідцтво живучості того народу, що, здавалося їм, вони своїм відступництвом, своєю зрадою на віки приспали і повернули в німх рабів “шляхетних вибранців”. Проте серед тієї шляхти знайшлись одиниці, що не порвали зовсім зв’язку зі своїм народом, для яких життя і доля того народу не зробилися ще чимсь чужим, далеким, непотрібним»²⁵. Тут нам цікавий набір слів-означень з репертуару традиційної української історіографії: «ненависна шляхта», «соціальний гніт», «відступництво і зрада шляхти», «народ – німі раби».

У пізніших своїх працях, а особливо у післяреволюційній творчості В. Липинський любив наголошувати на національних моментах, менше педалюючи соціальний чинник або й зовсім уникаючи його. Натомість у перших працях він, як і історики народницької школи, ці фактори розглядав в одному пов’язанні. «Братковський був, – писав В’ячеслав Казимирович, – ще до того і борцем за національні та соціальні права українського народу, і те, що він побачив на лівобічній Україні “під регі-

ментом Мазепи”, мусіло розвіяти всі надії, які він покладав на гетьмана... Братковський таким чином бачив, що Мазепа – царський улюбленець, в підлеглий йому Україні не в силі захистити народ від московського панування; тим більше Мазепа – шляхтич, не міг нічого допомогти Братковському в його боротьбі з ладом шляхетської Річи Посполитої, що до того, якраз в ті часи, була в приязних відносинах з Росією»²⁶. Згадка про Мазепу свідчить про те, що В. Липинський поділяв переконання М. Грушевського, що І. Мазепа в соціальній сфері був визискувачем простої козацької маси²⁷.

Співвідношення класового і національного. Революційність для здобуття незалежності

У «Листах до братів-хліборобів» В. Липинський відкидав класову теорію Маркса у класичному її розумінні, – як він казав, зарахування людини в той чи інший суспільний клас за хвилимовим станом наповненості її гаманця. Для нього більше важила станова свідомість, вихована традицією, яка у свою чергу визначає цивілізованість нації та держави. До 1917 р., схоже, В. Липинський все ж послуговувався терміном “клас», вкладаючи в нього свій зміст, але водночас подибуємо й чисто марксистське його розуміння. У «Шляхті на Україні» він писав: «Українська шляхта зреклася задля переможної польськості свого народу, так тепер козацька старшина, разом з отримуваними класовими “правами і привілеями” почала зраджувати свій народ і остаточно перетворилася на російське ”дворянство”»²⁸. У цій цитаті бачиться безперечний вплив марксистської (економічно-позитивістської) доктрини, застосованої щодо української історії XVI–XVIII століть. Але ця доктрина була визначальною не лише для українських есдеків, які в добі РУП справили вплив на В’ячеслава Казимировича. Ця доктрина у вигляді економічної теорії була засвоєна й народницькою історіографією національно-демократичного періоду, зокрема М. Грушевським. А твори останнього теж мали вплив на раннього В. Липинського, про що ми писали вище.

Для В. Липинського дореволюційного часу класова боротьба, навіть у сучасний йому момент, радше все ж явище позитивне.

Він не лише не заперечує її потреби, а навіть говорить про позитиви від неї для суспільства в Україні. «Ми є свідками, – пише В. Липинський в «Шляхті...», – класової боротьби, і вона, як співзмагання і співдія, є не гальмом, а рушієм суспільного життя»²⁹.

З другого боку, класову теорію В. Липинський прикладав до своєї національної філософії. Коли в історичній перспективі полонізацію шляхти В. Липинський засуджував, користаючи з теорії класів, то діяльність відродженої на початку ХХ ст. партійної сили української шляхти – українців римо-католиків – він не просто схвалював, а моделював. Протидію національному консерватизмові (вищих класів) з боку своєї демократії (нижчих класів) він однозначно критикував. Класова боротьба українського селянства зі своїм панством оцінювалася В. Липинським як внутрішньонаціональна боротьба, яка нищила українську національну справу на користь польської національної ідеї. Він писав у тій-таки «Шляхті...»: «Киньмо оком на цю велику лабораторію польсько-української ненависті і боротьби – на Галичину! Хто там воює: народ польський з народом українським? – А де там! Там воюють широкі маси українського народу під керівництвом своїх почасти фанатичних вождів зі своїми вищими класами, а перш за все зі своєю сполонізованою шляхтою, котра покинула свій народ і, позбавившись усіх зв'язків з ним, зробила зі своєї класової справи – польську національну справу»³⁰. В. Липинський переконує шляхту з Великої України не йти шляхом крайової шляхти Західної України й не воювати з українським народом, бо національно селянин і пан представляють одну національну спільноту. Отже, для В. Липинського класовий мир важливіший за внутрішньонаціональну руїну. Класова боротьба заперечує національну спільність. Вона також стоїть на заваді здобуття українцями своєї повноструктурованої нації, а за нею і своєї держави.

Але при стагнації суспільства, задля зрушення суспільства з мертвої стабільності потрібна класова боротьба, – класова боротьба, як «співзмагання і співдія». Бо Україна не має здорового суспільного організму, вона має за давнину суспільну хворобу, яку можна лікувати класовим підходом для вирішення як

соціальних, так і національних проблем. В Україні вже сама наявність хворого суспільного організму викликає потребу класової боротьби. Ця боротьба ведеться за оздоровлення суспільства, за заміну недужого здоровим і фізично життєздатним організмом. Причому здоровим організмом є селянський організм. Знову ж таки бачимо реверанс філософії В. Липинського у бік націонал-демократії. Саме через те, що селянство визнається «здоровим» у порівнянні з «хворою» землевласницькою верствою, і визнає В. Липинський потребу класової боротьби і революції. Ось як він про це пише у тій-таки «Шляхті...»: «Отож у нас це вже боротьба не двох класів одного народу, а боротьба двох організмів: організму життєдайного, фізично творчого, репрезентованого мільйонними масами, з організмом матеріально непродуктивним, тобто таким, який живе з праці першого, з організмом – з точки зору першого – паразитичним. Отож у таких простих селянських словах “нащо панам ця земля?” криється глибше значення, ніж здається на перший погляд»³¹.

Звідси випливає і ставка В. Липинського до 1917 р. на фермерське, а не діличне землеволодіння і господарювання. У Меморіалі для Українського інформаційного комітету В. Липинський визначав нормою для землеволодіння – 500 десятин землі³². Надлишок мав викуповуватися у діличів і перерозподілятися за гроші заможним селянам. Цікаво порівняти, що землеволодіння самого В. Липинського в Русалівських Чагарях на Черкащині складало трохи більше 160 десятин, а його дядько по матері Адам Рокицький – зразок шляхтича «плуга і меча» для В'ячеслава Казимировича – мав якраз трохи більше 640 десятин (решту він подарував своєму племінникові – В. Липинському)³³.

Розуміючи неунікненність класової боротьби, В. Липинський разом з тим намагався надати їй організованого характеру, не дозволити разом з водою виплеснути з ночов і дитину. Руїницьку силу класових розборок В'ячеслав Казимирович розумів краще за будь-кого з українських діячів. Він намагався загасити «світову пожежу» класової війни, максимально пригальмувати її. Цю класову війну прикликали не стільки ззовні чужі соціалісти радикального штибу, скільки свої ліві партії й навіть центристи. Основна небезпека такого розуміння класо-

вості – це розбиття одної нації на дві поборюючі одна одну спільноти. Про це В. Липинський писав у статті про В. Антоновича: «Всі так звані “верхи” українського народу – інтелігенція і заможні верстви – сьогодні зденаціоналізовані і ... українське національне відродження ці “верхи” (як спольщені, так і зросійщені – однаково) розбиває на два ворожі табори, а натомість повинно лучити національно (про суспільно-політичні переконання не говоримо) всіх українців, без огляду на те, чи вони вийшли з “спольщених”, чи з “коренних” (тобто зросійщених) малороссов»³⁴. Власне ця цитата найкраще засвідчує, що «нація», за Липинським, – це сума усіх станів, це цілість, органічність усіх прошарків суспільства: верхнього і нижчого. Нація вибудовується, коли вирішується соціальна проблема або коли остання на якийсь час перебуває у стані певної рівноваги.

У своїх «Листах до братів-хліборобів» 1926 р. В. Липинський відзначав, що для здобуття державної незалежності однією з обов'язкових умов має бути наявність хотіння цієї самостійності великою кількістю людей. Це хотіння повинно матеріалізуватися через цілеспрямовану діяльність – активізм – політично свідомої групи суспільства.

Цій темі до революції була повністю присвячена ціла стаття – «Другий акт». В. Липинський-еволюціоніст не заперечував В. Липинського-революціонера. Традиція поступового перетворення не заперечує військового чину. Традиція без збройного опору несприятливим обставинам, що склалися, – нічого не варта. Людина, яка лише живе накопиченням минулої мудрості змертвої культури, перестане розуміти потреби й кличі сучасності, їй стають незрозумілими перегук поколінь, сутність передачі прагнення до життя нації. Про осягнення незалежності через готовність до збройного чину В. Липинський писав у цій статті яскраво й метафорично: «Відтоді стає для нього (сучасного українця. – *І.Г.*) незрозумілим увесь зміст попереднього національного українського життя. Увесь той скарб національної культури, витворений віками кривавої боротьби, у нас на Україні в своїй *теперішній архівно-книжковій формі* годиться хіба тільки для наших філологів та ще мишам на снідання»³⁵. І далі В. Липинський відкрито закликає українство до оружного

спротиву: «Але одночасно знаємо добре, що тільки “боротьбою здобудеш ти право своє”, – що тільки *тяжкою невпинною і завзятою боротьбою здобуде своє право народ український*»³⁶. В’ячеслав Казимирович для ілюстрування своєї політологічної думки, як часто в нього трапляється, наводить приклад з історії – з любої йому Хмельниччини. «Ця сумна картина, – зазначав В. Липинський з приводу гніту аномальних магнатських порядків на селянство і козаків, – небавом радикально перемінилась. Переміну ту викликав один-однісінький факт, факт прилучення до українського національного життя революційної козаччини – представниці змагань тодішніх українських народніх мас... Таким способом підготовився ґрунт, на якому національно революційна українська інтелігенція і соціально революційні народні маси могли спільно витворити таку силу, котра незабаром догори ногами перевернула на Україні оці “непоборимі” (як думали тодішні “лояльні” слабосилі українці) для розвитку українського життя відносини»³⁷.

Концепт «українська шляхта». Розмежування з польськістю. Лідерська функція шляхти в українському суспільстві

В. Липинський зламав порочну українську традицію визначати національну приналежність за становим походженням. Якщо людина шляхтич – поляк, робітник на заводі, військовий або чиновник – росіянин, торговець – єврей, підприємець – росіянин, поляк або єврей. Для українців лишався хоч і найбільший кількісно, але єдиний селянський стан (до нього за родом занять треба віднести і козаків колишньої Київщини та Гетьманщини), який на кінець ХІХ століття зазнав найбільших соціальних деформацій і розмивань. Під дією неблаганних економічних законів капіталізму саме селянство стало основним резервуаром для наповнення лав пролетаріату та й усіх інших вищеперелічених станів.

Суспільна думка народницької школи ще й робила з цього безвідрадного явища особливе українське досягнення, особливий український шлях. Від кирило-мефодіївців селянськість

нації уособлювала відвічний український демократизм. В. Антонович на цій основі вивів формулу особливого українського національного типу. Росіяни – керуються духом абсолютизму, покори центральній владі, колективізмом села, поляки – аристократизмом, шляхетською свободою, але мають пригнічений селянський стан. Натомість українці мають прогресивний дух демократизму, селянської громадської самоорганізації, який протистоїть і російському абсолютизмові, і польській шляхетській сваволі.

Навіть український соціалізм запозичив це некритичне схилення перед ідеєю «мужицької» нації. М. Драгоманов казав, що в Київській громаді не повинно бути капіталістів. Бо українець – демократ і соціаліст, якщо ж буржуй – то не українець. Так само ставилися до цього питання й галицькі українці. Коли галицького греко-католицького митрополита запитували, чому вірні його церкви не намагаються опертися на свою шляхту, він казав, що українці не мають своєї шляхти, вищий католицький прошарок суспільства вже є польським і на то немає ради. Як до поляків, ставилися до В. Федоровича й А. і Л. Сапіг, до В. Дідушицького та іншої старопомісної галицької шляхти. Лівобережне дворянство, само прихилившись до російського дворянства, у ХІХ ст. не просто стало політичним «російством», а й набуло чорносотенної закраски. Інтелігенція, що пішла в український рух, відмовила колишнім нащадкам старшини в українськості, проти цього не дуже-то й заперечували землевласники. В результаті між першими і другими утворилася величезна ідейна прірва.

В. Липинський від початку поставив за мету засипати цю міжстанову прірву, намагатися повернутися до тих «золотих» часів, коли й українці являли собою повноструктуровану націю. Історія шляхетського стану у ХVІІ–ХVІІІ ст. була для нього тим джерелом натхнення, яке мало відновити втрачену станову повноцінність української нації. У «Шляхті на Україні» він про це писав: «Тут нам йшлося лише про те, щоб зазначити, що ґрунт, на якому розвинулася історія української шляхти вже під польським пануванням, був українським»³⁸.

В. Липинський намагався серед нащадків правобережної шляхти ширити думку про нормальність сприйняття себе не польською, а українською шляхтою. Якщо колись вона масово була українською, то чому такою їй не стати у ХХ столітті? Перехід у польськість В. Липинський плямував як зрадництво, спонукаючи до українського вибору всіх поляків-шляхтичів в Україні. У «Шляхті...» він зазначав: «Українська шляхта зрелася задля переможної польськості свого народу»³⁹.

Але чи не звинуватять тих шляхтичів, що вирішили стати українцями, теперішні станові брати – у зраді польськості? В. Липинський на те припас свій аргумент. Розрив між польською і українською шляхтою стався вже триста років тому, коли українська шляхта підтримала Хмельниччину, а польська – польську державність в Україні. «З нашими братами, – писав В'ячеслав Казимирович, – українською шляхтою, яка вважає себе поляками, ми вже давно розійшлися в історії. Можливо, ще в часи релігійних, що дорівнюють нинішнім національним, незгод ХVІ й початку ХVІІ століття; та остаточно й надовго розійшлися за повстання Хмельницького»⁴⁰. Розмежування шляхти національне відбувалося не у сфері мови і культури, а в царині політично-державній. Українська шляхта підтримала козацько-українську державність, польська – залишилася обстоювати стару модель Речі Посполитої – польської держави імперського багатокультурного й багатоетнічного типу. «Між нами є лише одна, одна-єдина різниця, і цією різницею, – писав В. Липинський, – є політичне кредо: інакший погляд на державну Польщу, Польщу “від моря до моря”, й інакше почуття обов'язків щодо рідного краю, які випливають з цього погляду»⁴¹.

І ось тепер в новітні часи В. Липинський кличе шляхту повернутися до політичного життя, перестати жити чужими національно-державними ідеями. Зробити українську національно-державну ідею своєю і таким чином відновити нерозривність історичного континууму, перекинути місток від шляхти на боці Богдана Хмельницького у війні за українську державу до шляхти початку ХХ століття, представники якої вже у новітній час будують модерну демократичну державу Україну. Про себе і

своїх спільників він писав: «Однак не вся українська шляхта зрадила свій народ; до її честі знайшлася серед неї жменька, вірна і в долі, і в недолі своєму народові. Історія цієї жменьки, це наша історія, історія української шляхти, вірної своєму народові, історія, яка служить нам – які душою прагнемо бути їх нащадками – служить прикладом, і, вивчаючи їх, замислюючися над ними, ми дуже сподіваємося, що наша жменька от-от почне зростати»⁴².

Як привабити поляка-шляхтича залишити розвинену польською культурою польськість і перейти в табір українства? А знову ж таки, історією, блиском шляхетського впливу на історію козацької України XVII ст. Українська народницька історіографія представляла Хмельниччину повстанням козацтва, яке мало походження з українського селянства. Отже, й сама війна козацько-польська набувала рис війни селянства (України) проти шляхетства (Польщі). В. Липинський несподівано, переконливо, захоплююче показав протилежну перспективу. Ті, кого ми називали козацькою старшиною, були переважно шляхтичами. Мали польські імена, розмовляли польською і культурно були поляками. Разом з тим саме ці «поляки» й керували переможними битвами Б. Хмельницького з тими ж таки поляками та будували структури козацької держави. В. Липинський писав: «Її (шляхти. – *І.Г.*) поважна частина, що складала понад 1000 голів, узяла участь у повстанні свого народу. І була не десь збоку, не здалеку, а там, де повинна стояти шляхта, якщо хоче бути шляхтою – на чолі свого народу!»⁴³.

Звідси В. Липинський висноував наступний логічний висновок. Якщо за Хмельниччини шляхта відіграла провідну роль, то таку ж роль вона повинна відіграти і в часах новітнього відродження України. Необхідно лише співпрацювати зі своїм українським народом, перейматися його економічним, культурним і політичним інтересом. Так, як це відбувається з польською шляхтою під німецьким впливом на заході етнічної Польщі. «У Познанському [воєводстві], – зазначав В. Липинський, – польський шляхтич це сила, не тому, що він шляхтич, земський громадянин, а тому, що він вріс у народ і творить із цим народом одне тіло, спільну культуру, спаяну спільним життям; а той

другий, лорд, чужий посідач народної землі й народної праці, це паразит, це марний наріст, який раніше чи пізніше слід усунути з тіла народу»⁴⁴.

В. Липинський запроваджує в суспільну свідомість думку про існування паразитичної і корисної праці шляхтича. Він корисний – коли працює задля корінного народу, і дармоїдський, якщо дбає лише про особистий інтерес. І робити цю корисну працю має бути в інтересі шляхти задля інстинкту самозбереження. Хочеш, щоб тебе визнали своїм селяни, працюю для їхньої потреби. Не хочеш – тебе визнають чужим і зметуть з землі, на якій жили твої предки. Ідеолог консерватизму намагався мобілізувати потенційні кадри правого руху засобами залякування негативними наслідками представників тієї шляхти, яка не робитиме правильних висновків і не зможе відродитися до суспільного життя в нових умовах, до суспільного життя серед української спільноти. Бути корисним народу означало давати гроші на просвітні, культурні та політичні цілі, бути спонсорами і меценатами для економічного і суспільно-політичного постання України на селі – України в модерному сенсі. В'ячеслав Казимирович застосовує моральний імператив, закликає землевласників до етичного чину. В. Липинський писав: «А коли майбуття цієї спільної для нас і для нашого народу культури ми зробимо нашим майбуттям, тоді з цієї землі нас не вирве жодна сила, бо ми вже будемо не тягарем, не болячкою, а органічною частиною – не пустоцвітом, а плодом нашої землі і зерном, що запліднює нашу рідну землю, бо, спираючись на виконані суспільні обов'язки, – матимемо право, сильніше за будь-який параграф»⁴⁵.

Але справа не лише в пасивному визнанні прерогативи українства на своїй землі. Питання полягало в іншому, у відновленні духу пасіонарності серед шляхетства. Не просто участь у громадсько-політичному житті серед українців, а участь на чолі цього життя, в керівництві проводом українського руху. Він писав: «Якщо ми хочемо зберегти нашу моральну позицію в країні, то повинні мобілізувати наші найкращі сили й воювати в перших лавах за права народу, з яким живемо»⁴⁶. Про лідерські функції, які має взяти на себе шляхта в українському русі, в

іншому місці своєї «Шляхти» В. Липинський писав так: «Адже від тих, яким багато дано, багато і вимагається, і шляхта, якщо вона хоче залишатись на своїй позиції, якщо хоче бути шляхтою, то має бути не джурами походу народів до світла й культури, а мусить іти у їхніх перших лавах»⁴⁷.

Де у першу чергу шляхта-землевласник може показати свою потрібність селянину? Передусім це царини культури в широкому обширі. Причому культура ця має бути на народно-селянській основі, зрозуміла селянинові і потрібна для підняття його культурно-освітнього рівня. Для поширення економічних знань сам В. Липинський разом з В. Доманицьким видавав для селян кооперативні брошури, вкладаючи у це власні гроші. Він складає для Б. Грінченка списки популярних польських брошурок, виданих з метою популяризації потрібних польському селянинові знань, які можна використати для української просвіти. Ще необхіднішими для народу були популярні книжки з історії. Тому і береться В'ячеслав Казимирович готувати друге видання «Історії України» Миколи Аркаса. Селянин має сам відчутти, що шляхта тепер стала працювати для нього, робити корисну справу, і він цього не може не оцінити і тепер вже не сприйматиме цю шляхту «відрізаним куснем» у селянському житті. «Що скажемо їм, – закликав В. Липинський, – коли вони поглянуть на історію своїх культурних інституцій, своїх “Просвіт”, своїх видавництв, своїх наукових товариств і коли побачать, що там немає шляхетських імен; коли побачать, що ті, які колись не хотіли давати землю селянинові, твердячи, що йому потрібна лише “культура”, потім самі, затримавши землю у своєму володінні, не дали ламаного шеляга для піднесення цієї культури!»⁴⁸.

Цей шлях до культури шляхта має здійснювати спільно з українською інтелігенцією, яка, власне, до цього часу цю культуру створювала сама, майже без допомоги з боку меценатів-землевласників. Нечисленні винятки лише підтверджували правило – верхні шари суспільства в Україні цікавилися лише здобутками польської і російської культур і підтримували тільки їх. «Тож ми починаємо культурну працю, – підсумовував свою думку В. Липинський, – над нашим народом нарівні з україн-

ською інтелігенцією, як рівня з рівнею, одночасно інформуючи наше суспільство про всі вияви українського національного життя і всі заходи української інтелігенції»⁴⁹.

Розмежування з Польщею. Вирішення польського питання в Україні на далеку перспективу

Найбільше дісталось В. Липинському критичних стріл перед світовою війною від етнічно «своїх». Поляки, польська суспільна думка уся мобілізувалася у відсічі молодому ідеологу, і не випадково. Він зумів вправним інтелектуальним ходом вибити з-під ніг ґрунт ідейно-політичного панування над польськокультурним соціумом в Україні. Якщо етнографічним українцям, «відгороджуючись» від русифікації, необхідно було відмежовуватися від світу загальноімперської російської інтелігенції, то В. Липинський своїм гаслом територіалізму сприяв розмежуванню польської і української інтелігенції по правий бік Дніпра. Зрештою, звісно, цей концепт дозволяв вирішити остаточно й проблему українсько-російського політико-культурного розмежування, бо культурне виокремлення українців зі світу російської цивілізації так само уможлиблювала формула територіалізму.

Лінією розмежування стали не мова і культура, а національно-державний інтерес, належність до політичного інтересу певної спільноти. Першими, хто розпочав таке від'єднання від імперського моря річпосполитської культури Польщі, були хлопомани. В. Антонович і його соратники відмовилися брати участь у польському повстанні 1863 року, бо те повстання ставило завданням відбудову історичної Польщі до 1772 р., у тому числі і коштом України. Тоді В. Антоновича підтримало лише кілька десятків хлопоманів, решта пішли відбудовувати Річ Посполиту і, як П. Свенцицький, один з авторів тексту гімну «Ще не вмерла України...», залишили межі Росії й переселилися до Австрії. Виходячи з лав польської інтелектуальної еліти, В. Антонович ставив хрест на державних польських інтересах на правобережних територіях України. Проте, залишаючи лави поляків, він закликав відразу приєднатися до української інте-

лігенції на культурній основі, яку остання лише будувала, коли польська – вже мала свою розбудовану цивілізованість. В. Антонович пропонував полякам лишати свою станову групу, фактично відрікатися власності на землю і ставати, як усі діячі початку українського відродження, різночинцями. Володимира Антоновича В. Липинський за традицією вважав більше культурником⁵⁰, бо українство середини XIX ст. ще не було політичним через свою малу чисельність і слабосилість. Політичними, на його думку, були передусім аспірації поляків за відновлення держави у 1863 р. В. Липинський писав: «Хлопомани, які в 60-ті роки належали до т.зв. “Громади” в університеті, з Антоновичем на чолі, як “народовці” в тодішньому значенні цього слова, відкидали будь-яку політику, а отже, й суто політичну боротьбу за державну Польщу; їх метою був народ, лише народ»⁵¹. Таку польську політичність В. Антонович та його однодумці відкинули, але чи означало це, що хлопомани не вели української політичної акції? Радше культурництвом і чистим народництвом діяльність В. Антоновича не можна назвати. Це вже була політична українська акція, яка назовні не могла одержати політичних рис через цензурні обставини Російської імперії. Не був «лише народ» метою В. Антоновича. Метою була й культурна окремішність України від Росії і Польщі – а це вже було суто політичне українське завдання. Творення кадрів української інтелігенції як окремої від російського суспільного прошарку, політика соборності земель і «Нова ера» – теж були політичною справою. Останнє вже належало не просто до народної справи, а до національно-державних пріоритетів.

В. Липинський творив іншу, куди привабливішу перспективу. Нічого шляхтичам міняти не потрібно, ламати свій уклад і сталий триб життя також. Навіть відмовлятися від звичної польської мови спілкування не треба. Необхідним був лише інтелектуальний переворот у свідомості – відмова від підтримки польського державного панування на Правобережжі і перехід до підтримки ідеї політичного панування свого спільно з українським селянством на цих землях. Це був би перший шлях, який безповоротно з часом мав привести до цілковитої українізації польського елемента між Бугом і Дніпром. Цим власне

В. Липинський і став таким небезпечним для польської національно-демократичної (державницької) ідеології, котра лежала в основі діяльності усіх польських партій в Росії, Австро-Угорщині та Німеччині. В. Липинський про це писав так: «У наших прагненнях ми відрізняємось від них (хлопоманів. – І.Г.) лише тим, що тепер нас уже не розділяють, як ділили колись Антоновичів і Свенцицьких, політичні переконання. Бо сьогодні не лише ми, а вже ніхто тут не думає про Польщу “від моря до моря”, ніхто вже нині не бореться за ту державну історичну Польщу: *нині вже немає Польщі на Україні, бо Польща є там, де є польський народ* (виділення наше. – І.Г.); і цю істину ствердили самі поляки – здавна поступовці, а нещодавно навіть і “вшехполяки”»⁵². Далі в окремих статтях він ще раз розтлумачує це розуміння: «В інтересі кінцевого мирного життя українців і поляків на українській землі треба цю фікцію Польщі на Україні знищити»⁵³. Цей мир може запанувати в українсько-польських відносинах тоді, коли український народ, піднявшись у культурних і громадсько-політичних надбаннях на рівень цивілізованих народів, буде визнаний таким польською стороною і це має в перспективі статися, вірив В. Липинський: «Та ще дозволяє нам сподіватись, що в польському народі, як станемо йому рівними по силі, матимем колись не ворога, а брата»⁵⁴.

Допоки існує польський державний інтерес і Україна сприймається поляками як інтегральна частина Польщі, Україна завжди перебуватиме у стані холодної війни із західним сусідом. Доти українцям буде неможливо порядкувати на своїй землі, яка ще за умов постійної територіальної претензії Польщі залишиться під загрозою безкінечної війни і міжнаціональної ворожечі. Але самі поляки як представники іншої національності можуть і повинні лишатися в Україні, просто вони мусять відмовитися мислити в Україні польськими національно-державними (вшехпольськими) інтересами. Іншого майбутнього, як перейматися українським державним інтересом, у представників польської культури немає. Тим інтересом, яким живе на той момент мешканець села в Україні. Триматися за віджилі цінності зовнішньої шляхетської культури немає сенсу, бо за нею немає майбутнього і в корінній Польщі, де відбувається при-

скорена модернізація суспільства й демократизація його основ. «Немає, тож, Польщі, – писав В. Липинський, – а є нині лише поляки в Україні, й вони, звісно, залишаються. Ми ж, місцева шляхта, українська за духом і походженням, котрі були поляками лише за шляхетською культурою й державними традиціями, сьогодні – коли шляхетська культура в Польщі занепадає і Сенкевич там усе більше поступається Висп'янському, а водночас коли польська «державна» тут у нас уже цілком згасла – ми мусимо вибрати між новітньою польськістю і нашим народом, який відроджується»⁵⁵.

Шляхта в Україні має перестати бути заручницею не власної їй ідеї бути станом володіння чужої держави на українських землях. Вона має усвідомити, що приналежність до польської культури зовсім не означає автоматичної належності і до польської держави. В. Липинський закликає перейнятися думкою, «що ми є громадянами цієї країни, а не державцями чийхось “станів володіння”, і що як її громадяни маємо обов'язки щодо неї і щодо місцевого населення – народу – тоді зможемо сміливо, з чистим сумлінням... сказати новітнім аматорам правління “Литвою і Руссю”, тим пророкам національних егоїзмів, які хочуть водити нас за носа: не дозволимо вам, панове, правити собою і не втручайтеся до наших справ!»⁵⁶. Про розрив з польською державною ідеєю польського населення України, але нерозривний зв'язок з польською культурою В. Липинський далі пише так: «Відмова від польської політичної ідеї єдності з етнографічною Польщею аж ніяк не означає розриву культурної єдності... Для поляків, що живуть у нашому краї, Варшава перестала бути тільки паном і розпорядником, але й далі лишається духовною матір'ю, що задовольняє польські національно-культурні потреби»⁵⁷.

В. Липинський став на принципове протистояння неоколоніальній політиці польських національно-державних сфер. Розвінчуючи плани відновлення польської держави на українських землях, він безкомпромісно воював з прихильниками відновлення національного визиску на Правобережжі Ф. Равітою-Гавронським, Є. Пашковським, Й. Бартошевичем, С. Здзеховським та іншими, за якими стояла стара традиція польської

національної ідеї у трактуванні ідеолога нацдемівства Романа Дмовського. До них звертав В. Липинський своє гнівне: «Бо хто сіє вітер, пожне бурю – нехай це добре запам'ятають собі панове Гавронські й ті, що висувають на чоло свого народу новочасних колонізаторів Русі-України!»⁵⁸.

Ідейні супротивники В. Липинського з польського табору підозрювали його в бажанні зукраїнізувати усіх українських поляків. Власне, таку мету ідеолог українського консерватизму не відмітав, і це варто визнати. Але він, як той, хто сформулював перше визначення української політичної нації, закликав сприймати поліетнічність не як ваду суспільства, а як перевагу. Він, власне, ту історичну біду і розбрат між поляками і українцями хотів перетворити на нову позитивну якість, вічний «боляк» зробити, великим досягненням української ситуації. В. Липинський, за сучасною термінологією, визнавав подвійну національну самоідентифікацію, а може, навіть і множинну самоідентифікацію. Формулу середньовіччя: «генте рутенус – націоне полонус» (народжений українцем – політично поляк) переробив у нову якість на користь української політичної нації: «генте полонус – націоне украниєнсис» (народжений поляком – політично українець). Тому і писав він, звертаючись до ідеологічних супротивників: «Ми подаємо свій голос у цій справі не для укрainізаторських цілей, у яких нас постійно підозрюють люди, хворі, мабуть, на манію величі, бо, повторюємо, нам, українцям, ідеться тільки про те, щоб зазначити в тих торгах своє “ми є” й запевнити, що не дамо себе перетягти ні на ту, ні на другу сторону, бо знаємо, що наше місце тільки серед нашого народу і нашими союзниками можуть бути тільки ті, хто прагне добра цьому народу»⁵⁹.

В. Липинському опоненти закидали особисті образи щодо Польщі та запал неофіта, який крушить старих кумирів, бо сам колись був в їхньому таборі. Це проголошував «п. Здзеховський... особисто “ненависть до Польщі” і “жадобу помсти” за колишнє, історичне польське поневолення України»⁶⁰. «”Запал неофіта повинен мати свої границі”. Мої панове, – відповідав В'ячеслав Казимирович, – говорити вам про етично-моральний обов'язок віддавати працю на користь тих мас народних, з

котрих тяжкої кривавиці живеш; говорити вам про це “почуття історії”, про цей “категоричний імператив”, котрий наказує кожному поколінню в народі переймати на себе всю спадщину – і гріхи і заслуги – попередніх та надолужувати гріхи невси-пущею працею на занедбаній ниві народній... все це речі і поняття для вашої теперішньої вшехпольської психології кра-марів патріотизму недоступні.... З того часу, коли я почав жити громадським життям, з часів гімназії, я брав і беру по мірі сил участь в житті *мого* українського народу, при чому “gorliwość neofity” не заважала мені одначе працювати в польсько-українським “Przegląd’i Krajow’im”, котрий найголовнішою своєю метою ставив вироблення якогось певного і сталого “modus vivendi”, якоїсь тривкої польсько-української згоди на нашій Україні»⁶¹.

В. Липинський відчував майже цілковите несприйняття своїх ідей з боку польської еліти як у коронному краї, так і «на кресах». Час Єжи Гедройця настане лише через півстоліття. А поки перед Україною і Польщею поставало марево нової війни, війни, яка відродить Другу Річ Посполиту, а згодом і поховає її на уламках чергової українсько-польської війни часів Другої світової. Передбачення польсько-українського конфлікту 1918–1921 рр. подибуємо у статті-рецензії В’ячеслава Казимировича на книжку Леона Василевського. Він з цього приводу зазначав: «Коли його (Л. Василевського. – *І.Г.*) пророкування здійсниться, тоді розгориться власне найгостріша польсько-українська боротьба, – боротьба не за національні кривди, а за право українського народу бути господарем на своїй, визискуваній також і поляками, національній території»⁶². На жаль, сумні пророкування В. Липинського збулися, і сталося це дуже скоро. Коріння Волині 1943 р. були закладені ще в конфліктах Хмельниччини, у польській політиці щодо Правобережжя напередодні Першої світової війни.

Поняття «нація», «територіалізм», «самостійність» у розумінні В. Липинського

Ідея територіалізму В. Липинського вирішувала два ключових завдання національної справи, які не розв’язувала тради-

ційна народницька національно-демократична думка. По-перше: вона давала змогу подолати проблему неструктурованості суспільства в національному сенсі, бо українцями оголошувалися всі мешканці української землі, без огляду на їхнє етнічне походження, але на українській культурній основі. В результаті теоретично долалося постійне ментальне протиставлення між українцями, з одного боку, і поляками, росіянами та євреями – з другого. В умовах, коли усі неукраїнські етнічно спільноти мали у своїх руках усі економічні і політичні важелі управління в Україні, завдання збройного подолання цього «внутрішнього окупанта» за інтегральною ідеологією націоналізму завжди було приречене для українців на неуспіх. Територіалізм, за сучасною термінологією, означав перемогу ідеї політичної нації⁶³ в Україні. По-друге: територіалістична ідея вирішувала проблему будівництва самостійної держави. Бо вона проводила відразу в свідомості державні кордони між Україною з одного боку та Росією і Польщею – з другого. Останні були головними зацікавленими сторонами у триванні колоніального статусу України. Отже, територіалізм В. Липинського був семантичним синонімом поняття «самостійність». Про це ідеолог нашого консерватизму писав так: «Зasadничим знаменем політики незалежності є, як ми зазначали вище – *територіалізм*».

В. Липинський у своїй політичній теорії здобуття власної держави приділяв виняткову увагу двом різновидам національної політики: територіальному та екстериторіальному. Перевагу в українському випадку він віддавав територіальній політиці. Про різницю між обома цими напрямками він писав: «Головна різниця політики територіальної від національно-екстериторіальної лежить в тому, що, коли перша стремить перш за все до політичної емансипації національної території, то друга дбає про побільшення національних прав без огляду на територію. Коли перша свої відносини до держави опирає на відносинах даної території до держави, то друга рахує на силу свідомих національних одиниць в державі, на цифрову силу нації»⁶⁴. Політика територіальна більше підходила за В. Липинським Україні через культурно-цивілізаційну слабкість українців, їхню низьку політичну свідомість, недостатню відпорність у кон-

куренції із сильнішими сусідами. Інша ситуація з потужними націями, хоч би навіть такими, котрі, так само як і українці, не мали тоді своєї держави. «Але бувають випадки, – казав В. Липинський, – коли екстериторіальна національна політика для даної нації являється кориснішою. Ведуть її звичайно нації заможні і нації сильної культури, які через те не легко піддаються денационалізації. Ведуть її *par excellence* жиди, що не посідають власної території. Починають вести її останніми часами поляки, котрих значна частина, живе на чужих територіях і то як паразитні для сих територій класи»⁶⁵.

Тобто екстериторіалістами були нації, які сподівалися, навіть за відсутності держави, контролювати не свої етнічні території та проводити стосовно них великодержавну політику. Як поляки щодо українських, білоруських та литовських земель або угорці стосовно тих самих українців, словаків, хорватів, румунів. Екстериторіалісти у своїй політичній роботі спиралися на розбудовану культурну мережу: свої національні школи, пресу, літературу, церкву, адміністративні органи, національно свідомих підприємців та широкі народні маси. Українці були або позбавлені цього повністю, або мали лише в ембріональному стані, та й то лише в Галичині, зачатки шкільництва, прообраз національної церкви, кооперацію, окремі пресові органи. Але Наддніпрянщина цього не мала майже зовсім, а отже, і збільшити свою культурно-політичну присутність в регіоні українці не могли, натомість вони тільки втрачали свої впливи серед населення міст і містечок через агресивне поведження інших, сильних у культурному сенсі націй.

Власне ця слабкість українського суспільного життя і була головною причиною висунення діями національного відродження гасла автономної України в межах федералізованої Росії, а не гасла самостійності, як це було у поляків та почасти прибалтів і фінів. Процес українського винародовлення попри кількісне збільшення українського руху місцями набрав ще прискореніших темпів через збільшення обертів капіталістичного розвитку, який приносив на периферію, на село економічну нівеляцію та міський (російський або польський) уклад побутування життя. Врятуватися від остаточної національної смерті

можна не сподіваннями на федералізм, а лише через досягнення української незалежності. Про це В. Липинський писав: «Процес державної асиміляції має відтепер поширитись і на українські селянські та робітничі народні маси... І якби Росія була державою національностей (як Австро-Угорщина. – *І.Г.*), а не державою національною, то цей процес державної асиміляції її народів, в тому числі і українського, треба було б вважати процесом зовсім нормальним і навіть з огляду на скріплення *сильної* держави – процесом бажаним... Росія – це державна організація народу російського, і тому зріст держави є зростом нації, асиміляція державна є разом з тим асиміляцією національною»⁶⁶.

Територіальна політика нивелює всі етноси і нації в одну націю. В. Липинський писав: «Отож нині серед нас, котрі люблять свій народ і край, немає вже “поляків”, “русинів” і “поляків-русинів”, нині, сповнені почуття своєї національної індивідуальності, ми бажаємо бути *українцями*; у наших серцях б’ється не роздвоєне польсько-українське, а лише одне українське серце, ми хочемо працювати для добра своєї Вітчизни безпосередньо. А з нею для всього Людства. Певні, що в Народях-Націях, отож і Народі-Нації польській матимемо не ворога а союзника»⁶⁷. Отже, як бачимо, територіалістичний підхід В. Липинського дозволяв досягти національного паритету в претензіях кожної зацікавленої етнічної сторони на представництво українських інтересів. Між усіма мешканцями української землі встановлювався консенсус, нейтралізувалися претензії лише етнічної, за кров’ю, за походженням людності. Бо українець – це вищий щабель національного буття. Це поняття не тотожне з природним біологічним українцем від народження. Русин має уособити себе політичним українцем, як і особа польського, російського чи єврейського походження. І тоді на вищому рівні вони зливаються в рівноправну спільноту українців.

Нація для В. Липинського поняття виключно політичне. Саме нація ставить і вирішує проблему будівництва держави. І тоді, коли це стає нагальним завданням проводу і самого народу, останній перестає бути етнографічною масою і перетворюється

на націю. Нація будується з усіх етносів української землі. В цьому немає прерогативи лише українського етнічного субстрату. «Ми б хотіли, – зазначав В. Липинський, – щоб кожна з них (йдеться про етноси. – *І.Г.*), самостійно розвиваючи своє духовне Я, завжди, однак, мала на меті загальні інтереси нашого краю, щоб ми – вважаючи себе в національному аспекті за русинів, поляків, росіян, євреїв – усі були “українцями”, тобто громадянами нашого краю»⁶⁸. Головною умовою національної належності є ні мова⁶⁹, ні культура, ані кров, а відчуття своєї національної належності – свідомий вибір. «Суспільна вартість людини вимірюється не паспортними рубриками, і цим не окреслюється його почуття національної приналежності», – писав В. Липинський⁷⁰.

Але принципово неправильним є, як це роблять деякі нинішні історики та історики класичної державницької школи української історіографії, протиставляти територіалізм В. Липинського та народницько-національну історіографію як протилежно виключні філософії. Насправді В. Липинський доповнював традиційну схему української історії за М. Грушевським постулатом, що підсилював, а не заперечував етнонаціональну складову. Не випадковими виглядають і консультації В'ячеслава Казимировича з львівським професором, і науково-літературне співробітництво, і планування своїх праць як спільних з М. Грушевським проєктів. Територіалізм В. Липинського мав приводити до поступової, а не гвалтовної українізації неукраїнських етносів в Україні⁷¹. Він приводив до вибудовування ціннісних критеріїв, які культуру титульної нації робили основою для інонаціональних мешканців України. Територіалізм був стратегією для досягнення спільної з національно-демократичним табором мети, але стратегією з більшою варіативністю, багатшою культурологічними можливостями і підходами і толерантною стосовно усталених культурних традицій різних етносів української землі.

Для перемоги національного проєкту необхідна послідовна, наполеглива, безкомпромісна боротьба з чужими національними міфами та національно-державними ідеями в Україні. Національна ідея слугує меті мобілізації етносу під прапор певної

держави і провідної нації. Якщо не протиставити колоніальним за характером для українців польській та російській національним ідеям своєї української, програш в царині ідей українцями буде однозначний, а отже, збережеться і імперське панування над українською територією. Однією з таких негативних ідей-міфів була теорія «Триєдиної Польщі». «Польща, Литва і Україна, – писав В. Липинський, – після цієї теорії мала бути нероздільними частинами одного цілого з правом самостійного і всестороннього розвитку. Ця теорія, як історичний пережиток вікового спільного державного життя, була настільки сильна, що ще недавно, всього в 63-м році були люде, котрі готові були за неї свої голови покласти»⁷².

Абсолютно аналогічною за побудовою і спрямуванням для України була російська теорія-міф про «Триєдину Русь». З нею В. Липинський полемізував в листах до Є. Чикаленка. Її політичним завданням, попри зовнішній академічно філологічний характер, було так само закріплення на ідейному рівні панівного становища російської культури в Україні і збереження імперського панування Росії на українських теренах. Якщо польський міф спрямовувався на полонізованих правобережців, то російський міф – на лівобережну інтелігенцію. В. Липинський з приводу нього вважав: «Не будучи прихильником філології в політиці, а вже рішучо противлячись всякому теоретичному затемнюванню дійсних, реальних потреб життя, ми думаємо, що як нація рівновартна ми мусимо стати нацією рівноправною в відносинах до всіх наших сусідів без виїмку – і тільки про те психологічний підклад теорії “Триєдиної Русі” для нас зовсім зрозумілий»⁷³. Якщо програєш в ідейній боротьбі, то збройної війни вже і не потрібно. Національна свідомість є сумою певних національних упереджень, переконань, які формуються на рівні науки або квазінауки історичними міфами через публіцистику і засоби масової інформації. Завданням будь-якої держави або громадськості, яка від цієї держави хоче звільнитися, є індоктринація широкого загалу певним набором історичних міфів. На жаль, українська еліта, і у значній мірі інтелігенція, була уражена до 1917 р. не своїми, а чужинськими, передусім російськими, міфами, що стало однією з причин низької мобіліза-

ційної здатності української з походження інтелігенції стати під національно-державний український прапор.

«В житті недержавних націй, – писав В. Липинський, – боротьба ідей відіграє величезну роль. З ідей вони черпають силу до свого національного відродження тоді, коли народ, здавалося, вже вмер. Ідея се потім одинока їхня зброя. Бо звичайно, не фізичною силою розпоряджають отсі горстки піонерів нового життя відродженого по довгим сні неволі народу. І тому нації недержавні мусять пильно слідити за тим, якою ідейною зброєю воюють проти них нації пануючі, бо часто в сій боротьбі ідей криється їх будучність – їх упадок або перемога»⁷⁴.

Шкідливим для українців було провокаційне ширення поляками ідеї самостійної Польщі та України, коли друге гасло було лише зовнішнім проявом удаваної прихильності до українців, але не мало реальної мети для здійснення. Шкідливим, бо в такому разі поляки мали б визнавати політику територіалізму і відмовитися від своїх претензій на землі «Історичної Польщі». Проте цього не ставалося. Щодо українців це було лише гасло, без наповнення його відповідним змістом. А отже, реально ППС не хотіла бачити Україну самостійною, вона лише бавилась гаслом для пошуку союзників і прихильників своєї діяльності. Липинський зазначав: «Незвичайно шкідливе кидання кличів “самостійної Польщі і України” на деяких вічах у Львові і то в такій формі, в якій сі кличі взаємно один одного виключають. Виключають, бо власне першим і засадничим знаменем політики незалежності є те, що вона мусить бути *територіальною*. І коли говориться у Львові про “Самостійну Україну”, то значить, що після сієї політичної програми там немає місця для Польщі і на відворот»⁷⁵. Здавалося б, В. Липинський мав би вітати пропаганду гасла української самостійності, та ще й поляками, коли більшість українських партій це гасло відмітали і стояли на позиціях федералізму. Але для В'ячеслава Казимировича важливим завжди був моральний імператив, політика чистих рук.

Для здобуття самостійності Україною важливим є функціонування такої думки на рівні ідеї і впровадження її в якомога

ширші народні верстви. Якщо немає відповідної ідейної обробки мас, завоювання держави «з коліс» виявиться справою майже неможливою для вирішення. Обов'язково потрібен підготовчий період формування відповідної суспільної думки. «Держави не повстають ніколи зразу, – писав В. Липинський. – Процес творення держав є найтяжчим і найбільше болючим процесом зо всіх звісних в історії процесів суспільного життя. Вимагає він надзвичайно довгої, свідомої і планової підготовчої акції. І тут перед кожним, що стремить до державної незалежності свого народу, стає питання засобів, якими він має іти до своєї цілі, стає питання національної політики»⁷⁶. Метою національної політики є здобуття незалежності. А здобути незалежність неможливо без послідовної і планомірної національної політики. Своєї держави треба хотіти і за неї треба активно боротися. Без енергії і бажання здобути державу її теж не збудувати. Вже в цій роботі В. Липинського, викликаній міркуваннями, породженими книжкою Л. Василевського, бачимо багато зародків тих думок, що були згодом розвинуті в «Листах до братів-хліборобів». Так само багато думок, розвинутих зрелим В. Липинським, знаходимо розкиданими по його, на жаль, нечисленних статтях дореволюційного періоду. З другого боку, його суспільно-політичні твори до 1917 р. показують нам, куди, в якому напрямку могла рухатися ідеологічна, суспільно-політична та історіософська думка В. Липинського після краху його сподівань на П. Скоропадського як уособлення українського монархізму; якою б стала синтеза філософії батька українського консерватизму, якщо тезою була передреволюційна творчість, а антитезою – запереченням-протиставленням еліти і народу – його творчість 1920-х рр. Можливо, на новому рівні осмислення проблеми співвідношення еліт і народної маси В. Липинський зміг би відшукати той консенсус, той баланс, який ми спостерігаємо у творах, написаних між 1908 та 1917 роками.

¹ В. Липинський писав: «Починаючи від правих, ми найперше бачимо польсько-консервативний напрям, репрезентований крайовим об'єднанням; далі другий напрям, також польський, напрям найчисельніший, який можна окреслити загальною назвою «національно-демократичного», на чолі зі своїм органом «Dziennik Kijowski»; врешті третій, найчисленніший, репрезентований головно молодшим поколінням, українсько-демократичний напрям, що не має якоїсь однієї спільної політичної риси, але більш-менш відповідає поділові українських партій. Не згадую тут польського прогресивного напрямку, бо серед місцевих елементів він має мізерну кількість прихильників (оскільки демократизм і прогресивність в принципі ведуть їх до українськості)» (Lipiński W. Szlachta na Ukrainie. – Kraków, 1909. – S. 74). Цитати з В.Липинського по книзі “Шляхта на Україні” подаються в перекладах з польської мови Галини Сварник; по тижневику «Пшегльонд Крайовий» – Петра Тарашука.

² Так, приміром, Богдан Ярошевський – засновник УСП – за цією градацією був належним до українського демократичного табору. Але не включався до групи консерваторів – римо-католиків. Чи не тому Б. Ярошевський вважав В. Липинського психологічним поляком, а В. Липинський критикував останнього за нерозуміння територіалізму. Отже, українсько-демократичний напрям радше не розділяв ідеології територіалізму В. Липинського.

³ [Липинський В.] На новий шлях з старими думками. (До польсько-українських відносин на Правобережжі) // Рада. – Київ, 1910. – № 18. – 23 січня (5 лютого). – С. 2–3. Підписано: В. Правобережець.

⁴ Lipiński W. Szlachta na Ukrainie. 1. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów. – Kraków, 1909. – S. 84.

⁵ [Lipiński Wacław.] Od Redakcji // Przegląd Krajowy. Pismo polityczne, społeczne, economiczne i literackie. – Kijów, 1909. – Rok I. – № 1 (okazowy). – 30 kwietnia (13 maja). – С. 1–2.

⁶ Lipiński Wacław. Dla wyjaśnienia // Przegląd Krajowy. Pismo polityczne, społeczne, economiczne i literackie. – Kijów, 1909. – Rok I. – № 7. – 31 Sierpnia (13 Września). – S. 1–3.

⁷ Він писав: «Наша газета [“Przegląd Krajowy”] присвячена ідеї територіалізму в демократичному значенні». (Lipiński Wacław. Dla wyjaśnienia... – S. 1–3).

⁸ [Lipiński Wacław.] Do Czytelników // Przegląd Krajowy. Pismo polityczne, społeczne, economiczne i literackie. – Kijów, 1909. – Rok I. – № 11–12. – 23 grudnia (5 stycznia 1910 r.). – S. 1–2. Підписано: Redakcja.

⁹ *Lipiński Waclaw*. Między młotem a kowadłem // Przegląd Krajowy. Pismo polityczne, społeczne, economiczne i literackie. – Kijów, 1909. – Rok I. – № 11–12. – 23 grudnia (5 stycznia 1910 r.). – S. 2–5.

¹⁰ *Липинський В.* Другий акт // В'ячеслав Липинський та його доба. Науковий збірник / Відп. ред. Ю. Терещенко. – К.–Житомир, 2008. – С. 8–16.

¹¹ Там само.– С. 16.

¹² [*Липинський В.*] Богдан Залеський. З нагоди святкування 25-літніх роковин його смерти в “Колі польських дневникарів і літераторів” у Києві // Рада. – Київ, 1912. – № 292. – 29 грудня (11 січня). – С. 1–3. Підписано: *В. Правобережець*.

¹³ *Липинський В.* Другий акт. – С. 16.

¹⁴ *Липинський В.* Нарис програми Української демократичної хліборобської партії // Матеріали до програми. Видання Української демократичної партії. – Лубни, 1917.

¹⁵ *Липинський В.* Нарис програми Української демократичної хліборобської партії. – С. 4–6.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. – С. 8.

¹⁸ *Липинський В.* Нарис програми Української демократичної хліборобської партії. – С. 7–8.

¹⁹ Там само.

²⁰ [*Липинський В.*] За що ми повинні дякувати Володимирі Антоновичу. (Причинок до характеристики. З приводу статті д. О[лександра] Л[отоцького]: “Світлій пам’яті Володимира Антоновича” в ч. 54 “Ради”) // Рада. – Київ, 1911. – № 70. – 27 березня (9 квітня). – С. 2. Підписано: *В. Правобережець*.

²¹ [*Липинський В.*] Nasze stanowisko na Rusi-Ukraine (Zagadnienie prywatnego zebrania w K... w lutym 1909 r.). Podgórze–Kraków. m. 8° st. 7. Nakładem autora. Підписано: *Nobilis Ruthenus*.

²² Антонович В. Моя исповедь. Ответ пану Падалице // Антонович В. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С. 88.

²³ *Lipiński Waclaw*. Między młotem a kowadłem // Przegląd Krajowy. Pismo polityczne, społeczne, economiczne i literackie. – Kijów, 1909. – Rok I. – № 11–12. – 23 grudnia (5 stycznia 1910 r.). – S. 2–5.

²⁴ [*Lipiński Waclaw*.] Daniel Bratkowski // Przegląd Krajowy. Pismo polityczne, społeczne, economiczne i literackie. – Kijów, 1909. – Rok I. –

№ 1 (okazowy). – 30 kwietnia (13 maja). – Dział literacko-naukowy. – С. 6–7; № 2. – 15 (28) maja. – Dział literacko-naukowy. – С. 7; № 3. – 30 maja (12 czerwca). – Dział literacko-naukowy. – С. 5; № 4. – 13 (26) czerwca. – Dział literacko-naukowy. – С. 5–6. Підписано: *X*.

²⁵ [*Lipiński Wacław.*] Daniel Bratkowski.

²⁶ Там само.

²⁷ Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – К., 1991. – С. 274. М. Грушевський так оцінював соціальне протиставлення С. Палія І. Мазепі: «Палій малювався в уявленнях народних мас ідеальним козаком, надприродним героєм, носієм народних ідеалів справедливого устрою суспільства й протиставлявся з цієї точки зору “поляку” Мазепе».

²⁸ Lipiński W. Szlachta na Ukrainie. – Kraków, 1909. – S. 22.

²⁹ Там само. – S. 78.

³⁰ Lipiński W. Szlachta na Ukrainie. – Kraków, 1909. – С. 67.

³¹ Там само. – S. 80.

³² Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 3807. – Оп. 2. – Спр. 49. [Липинський В.] Меморіал до Українського [Інформаційного] Комітету про наше становище супроти напруженої політичної ситуації в Європі.

³³ Масненко В. «Лицар меча й плуга»: типовий/нетиповий «кресовий» шляхтич – Адам Аполлінарійович Рокицький // Хроніка 2000. – К., 2012. – Вип. 3 (93). – С. 171.

³⁴ [*Липинський В.*] За що ми повинні дякувати Володимирі Антоновичу. (Причинок до характеристики. З приводу статті д. О[лександра] Л[отоцького]: “Світлій пам’яті Володимира Антоновича” в ч. 54 “Ради”) // Рада. – Київ, 1911. – № 70. – 27 березня (9 квітня). – С. 2. Підписано: *В. Правобережець*.

³⁵ Липинський В. Другий акт. – С. 8–16.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само.

³⁸ Lipiński W. Szlachta na Ukrainie. – Kraków, 1909. – S. 51.

³⁹ Там само. – S. 22.

⁴⁰ Там само. – S. 53.

⁴¹ Там само. – S. 65

⁴² Там само. – S. 52.

⁴³ Lipiński W. Szlachta na Ukrainie. – Kraków, 1909. – S. 53.

- ⁴⁴ Lipiński W. Szlachta na Ukrainie. – Kraków, 1909. – S. 81.
- ⁴⁵ Там само. – S. 82.
- ⁴⁶ Там само. – S. 83.
- ⁴⁷ Lipiński W. Szlachta na Ukrainie. – Kraków, 1909. – С. 88.
- ⁴⁸ Там само. – С. 88.
- ⁴⁹ [Lipiński Wacław.] Od Redakcji // Przegląd Krajowy. Pismo polityczne, społeczne, economiczne i literackie. – Kijów, 1909. – Rok I. – № 1 (okazowy). – 30 kwietnia (13 maja). – С. 1–2.
- ⁵⁰ Про проблему належності В. Антоновича до політичного спектру українського руху див.: Гирич І. Між наукою і політикою: Історіографічні студії про вчених-концептуалістів. – Тернопіль, 2012. – С. 11–52.
- ⁵¹ Lipiński W. Szlachta na Ukrainie. – Kraków, 1909. – S. 65.
- ⁵² Там само. – S. 68.
- ⁵³ [Липинський В.] Слідами Потоцького // Рада. – Київ, 1911. – № 170. – 29 липня (11 серпня). – С. 1–2. Підписано: В. Правобережець.
- ⁵⁴ [Липинський В.] На чисту воду. Остання відповідь п. Здзеховському і К^о // Рада. – Київ, 1911. – № 217. – 10 жовтня. – С. 2–3. Підписано: В. Правобережець.
- ⁵⁵ Lipiński W. Szlachta na Ukrainie. – Kraków, 1909. – S. 68–69.
- ⁵⁶ Lipiński W. Szlachta na Ukrainie. – Kraków, 1909. – S. 78–79.
- ⁵⁷ Там само. – S. 88.
- ⁵⁸ Lipiński Wacław. Sprawozdania krytyczne. Fr. Rawita-Gawroński. Bohdan Chmielnicki, I, II. Lwów, 1909, str. 483 // Przegląd Krajowy. Pismo polityczne, społeczne, economiczne i literackie. – Kijów, 1909. – Rok I. – № 3. – 30 maja (12 czerwca). – Dział literacko-naukowy. – С. 5–7.
- ⁵⁹ Lipiński Wacław. Między młotem a kowadłem // Przegląd Krajowy. Pismo polityczne, społeczne, economiczne i literackie. – Kijów, 1909. – Rok I. – № 11–12. – 23 grudnia (5 stycznia 1910 r.). – С. 2–5.
- ⁶⁰ [Липинський В.] На чисту воду. Остання відповідь п. Здзеховському і К^о // Рада. – Київ, 1911. – № 217. – 10 жовтня. – С. 2–3. Підписано: В. Правобережець.
- ⁶¹ Липинський В. Де-що про неофітів (Кілька слів пояснення для читачів “Dziennik’a Kijowsk’ogo”) // Рада. – Київ, 1910. – № 146. – 29 червня (12 липня). – С. 1–2.
- ⁶² [Липинський В.] Кілька уваг з приводу книжки д. Васілевського “Ukraina i sprawa ukraińska” // Літературно-науковий вістник. – Львів, 1912. – Річник XV. – Книга IX (за вересень). – Том 59. – С. 333–344. Підписано: В. Правобережець.

⁶³ В його працях можна знайти коротку формулу політичної нації – «не визнаємо принципу “Україна для українців”, бо обстоюємо нато-мість гасло “Україна для її громадян”» (*Lipiński Waclaw. Dla wyjaśnienia // Przegląd Krajowy. Pismo polityczne, społeczne, economiczne i literackie.* – Kijów, 1909. – Rok I. – № 7. – 31 Sierpnia (13 Września). – С. 1–3.

⁶⁴ [*Липинський В.*] Кілька уваг з приводу книжки д. Василевського. – С. 333–344

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ *Липинський В.* Другий акт. – С. 8–16.

⁶⁷ *Lipiński W.* Szlachta ńa Ukrainie. – Kraków, 1909. – S. 70.

⁶⁸ [*Lipiński Waclaw.*] Dwie drogi // *Przegląd Krajowy. Pismo polityczne, społeczne, economiczne i literackie.* – Kijów, 1909. – Rok I. – № 1 (okazowy). – 30 kwietnia (13 maja). – С. 2–4. Підписано: *Civis*.

⁶⁹ Про мову як про не головний визначник національності В. Липинський писав: «Але мова це не душа народу, а лиш її знаряддя. І коли завмирає душа народня, то мусить завмирати і мова» (*Липинський В.* Другий акт. – С. 8–16. Тобто «душу» у цій цитаті треба розуміти як відчуття належності до нації. Якщо немає такого відчуття і згасає опір до винародовлення політичних володарів України, помре з часом і мова цього народу.

⁷⁰ *Lipiński W.* Szlachta ńa Ukrainie. – Kraków, 1909. – S. 87.

⁷¹ У програмі Хліборобсько-демократичної партії В. Липинський визнавав, що остаточна мета культурної праці – повсюдна українізація населення. «Визнаючи врешті, що справи освіти і культури мусять розвиватись еволюційно, партія наша, – писав він, – стоїть за повільну українізацію нашого культурно-національного життя по наших зденаціоналізованих городах і за *частинне, в мірі потреби, вживання ще деякий час російської мови для вислову українських по духу і напряду ідей* (виділення наше. – *І.Г.*)». (*Липинський В.* Матеріали до програми.).

⁷² [*Липинський В.*] На чисту воду. Остання відповідь п. Здзеховському і К^о // Рада. – Київ, 1911. – № 217. – 10 жовтня. – С. 2–3. Підписано: *В. Правобережець*.

⁷³ Там само.

⁷⁴ [*Липинський В.*] Кілька уваг з приводу книжки д. Василевського. – С. 333–344.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Там само.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ В ОЦІНКАХ СВОЇХ УЧНІВ (перша третина ХХ ст.)

Становлення наукової школи Михайла Грушевського, як і його взаємини зі своїми найбільш відомими учнями мають давню та розлогу історіографію¹. Назагал ми поінформовані про особливості формування школи, знаємо її персональний склад, реконструйовано на сьогодні й творчу долю багатьох учнів ученого – як львівських, так і київських. Разом із тим, персоналізований підхід, характерний для сучасних грушевсько-знавчих студій, не дозволяє за поодинокими опрацюваннями міжособистісних взаємин побачити цілісної картини рецепції учнями М. Грушевського творчої спадщини свого вчителя. Втім, саме такий дослідницький ракурс уможливить наблизитися до вирішення декількох, на нашу думку, недостатньо вивчених проблем. Найголовніша з них – що саме і чому учні М. Грушевського приймали беззастережно, а що в тій чи іншій мірі піддавали сумніву? Відповідь на це питання уможливить зрозуміти логіку не тільки еволюції наукової школи автора “Історії України-Руси”, але й всієї української історіографії ХХ ст. Адже, по-перше, вітчизняна Клію в концептуальному плані значною мірою розвивалася під впливом його ідей – акцентуючи чи критикуючи їх. А по-друге, саме учні М. Грушевського значною мірою визначали шляхи поступу української науки не тільки на етнічних землях, але й в еміграційних і діаспорних центрах. Ми також зможемо краще зрозуміти особливості міжособистісної комунікації в українському науковому середовищі, враховуючи її конструктивну та конфліктну складові. Оскільки Київська історична школа М. Грушевського була фактично знищена ще на початках свого становлення, а більшість наддніп-

рянських учнів ученого так і не встигли скільки-небудь тривало проявити себе на полі науки, практично не залишивши нам також рефлексій стосовно особи вчителя, в центрі нашої уваги перебуватимуть представники Львівської історичної школи.

Вивчаючи перші факти критичного звернення учнів М. Грушевського до його наукових поглядів, стикаємося з цікавим історіографічним явищем діяльної участі самого вченого в організації справи рецензування його праць. Так, після появи першого тому “Історії України-Руси”, до львівського вченого звернувся його колега та редактор празького журналу “Věstnik Slovanských Starožytosti” Любор Нідерле з проханням підшукати рецензента для книги, котрий би добре орієнтувався в українознавчій проблематиці та зміг донести зацікавленому читачеві головні ідеї твору². М. Грушевський порадив чеському колезі звернутися у цій справі до свого учня Мирона Кордуби. Наслідком листування між ними й стала поява критичного огляду молодого на той час ученого, що фактично поклато початок обговоренню праці на сторінках славістичних видань Європи.

На початку огляду молодий учений наголосив, що важливе значення рецензованої книги полягає у самому факті першого в українській історіографії цілісного опрацювання історії України загалом та її раннього етапу зокрема. Ніхто з попередників не ставив перед собою такої широко zakresленої дослідницької задачі та не намагався сягати настільки віддаленої історичної ретроспективи. Сильним моментом рецензованої праці оглядач називає широту зауважених автором джерел та докладність історіографічного огляду: «Ся робота – скажемо сейчас на вступі – стоїть на висоті своєї задачі із-за сего, що автор вихіснував тут всі жерела, не лише писані, але й археологічні та лінгвістичні, та цілу літературу, все, що писалося досі про яке-небудь спірне питання. В тім напрямі ніхто не може піднести ніякого заміту і прямо приходить ся подивляти ся величезну сумлінність і працю вложену у I-ий том “Історії”»³. Далі рецензент докладно аналізує зміст усієї праці, вказуючи на її сильні та слабші моменти. До останніх він, наприклад, зараховує недостатньо обґрунтоване М. Грушевським віднесення

початків хліборобства на українських землях до неолітичної доби. М. Кордуба також полемізує з деякими поглядами свого вчителя на міграційні процеси в центрально- та східноєвропейському регіоні. Недостатньо, на думку рецензента, приділено уваги проблемі становлення правових відносин у східних слов'ян.

Цікаво, що молодий дослідник наважується давати старшому колезі й поради суто методологічного характеру. Погодившись із М. Грушевським щодо вузькості джерельної бази для повноцінної реконструкції життя на українських землях в добу раннього середньовіччя, він зауважив, що «звістки жерел, правда не дуже багаті, можна було доповнити вислідами порівняної етнології, як се зробив прим. Лямпрехт у своїй історії Німеччини». Натомість рецензент цілковито солідаризується з поглядами М. Грушевського на генезу українського народу, бачення його предків в антських племенах. М. Кордуба також підтримує наведене у праці бачення початків давньоруської державності, визнає антинорманську аргументацію автора: «З великою точністю і безоглядним критицизмом жерел оповідає проф. Грушевський перші події Руської держави... Поодинокі, доволі замотані факти уложені тут ясно, в суцільній звязи, хронологія справлена з можливою точністю»⁴.

Найкраще обробленими частинами праці для рецензента є розділи про культурне життя на давньоукраїнських теренах («методичне оброблення сего розділу знамените, так як автор зводить попереду лінгвістичний матеріал, прирівнює до вислідів з него археологічні находки та доповнює сей образ відомостями з «Повісти» та інших джерел») та початки Київської Русі («автор чує ся тут зовсім у своїм елементі і з легкістю поборює всі трудности які насуваються при рішенню деяких питань»). Попри зауважені спірні моменти та деяку побіжність у представленні поодиноких питань, загальна оцінка праці є надзвичайно високою. «Як загальний осуд праці проф. Грушевського скажемо, – зазначав М. Кордуба, – що вона вповні відповідає вимогам, які історична наука ставить до сего рода підручників, та сподіваємося, що шановний професор не дасть довго ждати на продовження так вдало початого діла»⁵.

Помітним був внесок учнів М. Грушевського також в обговорення подальших томів його великої «Історії». Чи не найбільш активним при цьому на початку ХХ ст. був видатний представник Львівської школи Степан Томашівський. Осмислюючи історіографічні пропозиції вчителя, дослідник передусім акцентував модерне у теоретико-методологічному сенсі розуміння ним завдань історичної науки, пов'язаних із зосередженням уваги на вивченні різноманітних аспектів минулого народних мас; джерельне та історіографічне підґрунтя праці; солідність наукового апарату роботи, її об'єктивний характер та, найголовніше – чітко сформульовані та послідовно впроваджені на практиці концептуальні засади⁶.

Особливо багато уваги С. Томашівський присвятив обговоренню науково-популярних праць учителя. Неодноразово піднімаючи на сторінках галицьких видань питання про важливість наукової популяризації серед широких кіл українського громадянства, він, звісно, не міг не відгукнутися на появу російськомовного «Нарису історії українського народу». У кількох статтях на сторінках «Літературно-наукового вістника» С. Томашівський твердив, що книга М. Грушевського відкриває новий етап в українській історіографії. Сам «Нарис» учень М. Грушевського характеризує як працю цілісну, з виразним національним характером, написану науково та водночас доступно. Оглядач підносить аргументованість основних концептуальних тез автора, наголошує, що вартість книги полягає передусім у її руйнівному щодо імперських історіографічних стереотипів впливі⁷.

Цікаво, що саме в контексті аналізу нової книги М. Грушевського С. Томашівський робить першу в українській історіографії спробу узагальнити теоретико-методологічні засади творчості вчителя. Він, зокрема, зазначив, що М. Грушевський, як «вихованець української історіографії Росії», засвоїв її методологічні здобутки та розвинув їх далі на вітчизняному історичному матеріалі, позбавившись від догматизму, подекуди властивого старшим репрезентантам українознавства. Основні складові творчої лабораторії історика – це об'єктивність і критичний документалізм. Провідною ж рисою методологічної концепції М. Грушевського С. Томашівський називає «синкретич-

ність», що полягає у синтезуванні пізнавальних можливостей різноманітних теоретичних моделей, якщо вони дають «[...] щось позитивне для дослідження розвитку людської громади». «Наукова історична метода, репрезентована і пропагована проф. Грушевським, – резюмує рецензент, – нічим не відхиляється від найкращих взірців західно-європейської історичної науки щодо всіх її сторін (гевристики, критики й синтези)»⁸.

Відгукнувся С. Томашівський також на вихід другого видання «Нарису історії українського народу», в якому автор, реагуючи на критичні відгуки, вніс суттєві корективи. Передусім помітно було розширено зміст другої частини праці, де висвітлювалася історія українців нового часу, та додано два нових розділи; виправлено стилістику та мову викладу; автор поміркованіше презентував ті наукові проблеми, які ще не здобули консенсусу в науці. Переваги другого видання над попереднім були відзначені практично всіма оглядачами. Порівнюючи зміст двох видань, С. Томашівський зауважив: «Не станемо обговорювати усіх тих доповнень, хоч і як вони інтересні, бо се забрало би багато місця, скажемо тільки, що вони, разом із деякими важними перемінами і з мовно-артистичними переробками, дають нам новий підручник української історії, який повинен без усякого сумніву знайти ще прихильніший осуд і ще більший попит, ані-ж перше виданне»⁹.

Розширення М. Грушевським у другому виданні «Нарису» аргументації на захист власної історичної схеми спричинило її подальше змістовне обговорення. У більшості рецензій неодмінно наголошувалося на оригінальності погляду вченого на минуле східноєвропейського середньовіччя. Наприклад, на сторінках московського «Украинского вестника» читаємо: «У науці та в звичайному житку панувала офіційна «схема» російської історії, за якою історія українського народу до XIII ст. розглядалася не як період самостійної української історії, а лише як ланка «російської» історії, безпосереднім продовженням якої була історія Русі Московської. [...] Вся праця пр. Грушевського служить науковим запереченням цієї псевдонаукової «схеми»¹⁰. Наслідком розгорнутої в літературі полеміки довкола історичної схеми львівського професора став пошук наукового компромісу

між прихильниками «звичайної» схеми та представниками української національної історіографії. Один із варіантів такого компромісу, осмислюючи дискусії довкола праці М. Грушевського, запропонував і С. Томашівський. На його думку, «остаточно згода між Українцями і Москалями на сьому пункті [про спадщину Київської Русі – *авт.*] вповні можлива, а то така, що т. зв. київський період стане спільним історичним добром обох народностей, так само, як історія Франконії V–IX ст. стала спільним історичним добром народів німецького і французького, між якими нема ніяких суперечок на тому полі»¹¹.

Втім, особливо важливою справою популяризації українського погляду на минуле Східної Європи С. Томашівський вважав у західному інтелектуальному середовищі. Саме тому він з ентузіазмом сприйняв ідею вчителя перекласти перший том «Історії України-Руси» німецькою. Висловлюючи загальне переконання у важливості реалізації цього проекту для популяризації українського питання в Європі С. Томашівський наголошував: «Вона [німецьке видання першого тому праці – *авт.*] зробить честь не тільки авторови, але й нації, аж тоді почнетъся правдиве і глибше зацікавлення європейського авторитетного совіта нашою минувиною і теперішнім положенням. Поява такої солідної наукової праці зробить в «Європі» для нашого народа більше, ніж цілі сотки політичних (легкої марки) часописних статей»¹².

Після появи німецького перекладу праці М. Грушевського, С. Томашівський опублікував декілька рецензійних статей, в яких популяризував головні історіографічні концепції вчителя. Так, в огляді на сторінках віденського часопису «Ukrainische Rundschau» він акцентував увагу читача на руйнівному впливові ідей львівського професора щодо закорінених в європейській свідомості історичних стереотипів, передусім стосовно панівного переконання про етнічну та культурну однорідність Східної Європи як простору безроздільного російського та польського впливу¹³. Такий погляд, зауважив рецензент, мав у висліді цілковите ігнорування дослідниками історії та культури українців як самостійної європейської нації. А це, своєю чергою, призводило до заперечення справедливості політичних прагнень

тогочасного українського руху. І якщо українські публіцисти своїми виступами у західній пресі змогли почасти захитати ці усталені стереотипи, то справжній переворот у європейському сприйнятті України повинна, на переконання С. Томашівського, зробити книга М. Грушевського, адже в ній обґрунтовано продемонстровані витоки українського народу та його державності.

Оглядач підносить фаховий рівень «Історії українського народу»: «...Дві речі повинні бути наголошені: точність робить її [книгу] відмінним довідником для вивчення історії Південно-Східної Європи; також їй притаманні надійність та правдоподібність. Виняткова сумлінність автора дозволяє читачам завжди його контролювати, адже до тексту книги додається бібліографічний і критично-науковий матеріал; доказом великої начитаності автора є засвоєння й опрацювання ним документального матеріалу та великої кількості літератури»¹⁴. Далі рецензент характеризує зміст книги, наголошує на тих концептуальних новаціях, які пропонує М. Грушевський, опонуючи традиційному російському та польському баченню українського минулого. Наприкінці огляду С. Томашівський висловив переконання, що книга М. Грушевського знайде зацікавлений відгук у середовищі європейських фахівців та визнання читацької аудиторії. Як свідчить широке обговорення «Історії українського народу», його передбачення цілком справдилося.

Як відомо, німецький переклад першого тому «Історії» був неоднозначно сприйнятий у науковому середовищі¹⁵. Найбільш критично до викладених у ньому ідей поставилися представники москвофільської течії в особі одного зі своїх ідеологів професора Чернівецького університету Володимира Мільковича, котрий на сторінках австрійських наукових видань та галицької преси розкритикував концептуальне підґрунтя та змістове наповнення праці М. Грушевського¹⁶. Прикметно, що першим на захист львівського професора виступив С.Томашівський у різкій та емоційній статті під промовистою назвою «Злість і Зависть («Руслан» і проф. Милькович)», опублікованій у кількох числах «Діла»¹⁷.

С. Томашівський передовсім змальовує загальну палітру надзвичайно позитивного сприйняття німецькомовної праці М. Гру-

шевського у фаховому середовищі: «Треба признати, що всі голоси критики, з виїмком одного-однісінького, для автора дуже прихильні; всі підносять величезну очитаність, основне знане предмету, ґрунтовне опановане величезного матеріалу з дуже широкого поля, тонкий критичний змісл й аналітичні здібності та незвичайно поважне і сумлінне трактованне предмету та не скривають того враження, що в історіографії північного сто-чища Чорного моря взагалі, а в українській спеціально, при-знано всі прикмети, які можуть прикрашувати тільки визнач-ного, дуже поважного історика».

З'ясовуючи мотиви неприхильного відгуку В. Мільковича, автор пише про його москвофільство, що і зумовило ідейне неприйняття ним усієї діяльності львівського професора. У діях В. Мільковича С. Томашівський схильний убачати звичайну помсту за невдале змагання за львівську кафедру в 1894 р., а також нечесну конкуренцію, оскільки сам чернівецький історик був автором розділу про історію українських земель у німець-комовній історії Східної Європи¹⁸, при цьому «повними пригор-щами користаючи з «Історії України-Руси». Учень М. Грушев-ського наводить також приклади фальшування В. Мільковичем цитат, виривання їх із контексту оповіді, упередженого став-лення до тексту, перекручування думок, інші численні інси-нуації. «Руслан» же, як вважає С. Томашівський, інспірований політичними опонентами М. Грушевського, просто використав рецензію чернівецького історика у своїй перманентній боротьбі із львівським професором і його однодумцями. Цікаво, що в цій статті С. Томашівський чи не вперше чітко сформулював власні, відмінні від учителя, наукові позиції. Передусім він заявив про своє неприйняття історичної аргументації М. Грушевського на користь антинорманської теорії, акцентувавши свої норманіст-ські вподобання. Саму статтю було написано у досить різкому тоні, що не сприяло продовженню дискусії в академічному річищі.

Категоричність С. Томашівського викликала відповідну ре-акцію В. Мільковича, що виступив у «Руслані» зі статтею «Відповідь моїм напасникам». У гострій формі полемізуючи із С. Томашівським, він назвав брудними підозри у помсті

М. Грушевському за конкуренцію щодо львівської кафедри та закид у плагіаті. Далі в різкій формі автор виклав основні тези своєї німецької рецензії, підсумовуючи, що «в ділі проф. Грушевського іде о цілком що іншого, а іменно, що автор пише, не обдумавши, пише без критики»¹⁹. Полеміку з С. Томашівським В. Мількович продовжив у статті «Ще одна відповідь моїм напасникам». Він знову звернувся до помилок перекладу, наголошуючи на системному, а не випадковому характері останніх: «Ціла книга єсть так скандально переложена, що я читаючи встидався, що Русини щось такого могли в світ пустити». Очевидно, вичерпавши наукові докази у суперечці з С. Томашівським довкола праці М. Грушевського, він зійшов на особистісний рівень з'ясування стосунків. Як кінцевий аргумент на захист свого бачення помилковості історичної реконструкції М. Грушевського, В. Мількович вдався до моральної дискредитації опонента. У цьому дусі він зауважив: «В кінці можу п. Томашівському поставити свідків, що він сам раз казав: що проф. Грушевський плете часом такі дурниці на викладах, що витримати не можна»²⁰. Підводячи підсумок дискусії, автор застерігає опонентів від її продовження, обіцяючи в іншому випадку перенести полеміку на сторінки західноєвропейських фахових видань.

Про важливість науково-популяризаторської діяльності М. Грушевського писали також інші учні М. Грушевського. Так, Микола Залізник, вітаючи появу «Ілюстрованої історії України», підніс її високу наукову вартість, яка полягала в послідовному проведенні через увесь текст оповідання тези про нерозривність українського історичного процесу від доби раннього середньовіччя до початку ХХ ст. Ця теза, наголошував він, поступово проникає і в російські навчальні книги. Рецензент підмітив також високі літературні прикмети праці, майстерне володіння автором пером оповідача. «Се не науково-сухий збір фактів, – писав М. Залізник, – не теоретичні розумування, абстракції й узагальнення соціолога. Тут минуле наше жите мов живе воскресає перед нашими очима в усій його ріжнородности, елемент науковий чудово лучиться з артистичним – автор не тільки знає факти, але й відчуває при помочи своєї внутрішньої

інтуїції наше минуле жите, надає йому живих барв силою свого внутрішнього чуття. Тому ся книга й робить на читача величезне враженне, тому станеться вона чистим жерелом національного самопізнання і національної свідомости»²¹.

Перші узагальнені оцінки наукової праці М. Грушевського прозвучали у зв'язку зі святкуванням у Галичині десятиліття його діяльності у Львові (1904 р.) та сорокаріччя від дня народження (1906 р.). Ініціаторами відзначення цих ювілейних дат виступили представники Львівської школи ученого, вирішивши вшанувати вчителя виданням збірника праць, котрий вийшов друком у Львові в 1906 р. У цьому виданні взяли участь усі найпомітніші представники тогочасної української гуманістики²². У «Передмові» до збірника учні М. Грушевського Д. Коренець, І. Кривецький, С. Томашівський разом з іншими видатними галицькими діячами І. Франком та В. Гнатюком піднесли значущість наукової праці ювіляра, назвавши його «Історію України-Руси» «величавою основою української історичної науки і невичерпанним жерелом національно-політичного і соціально-культурного самопізнання й освідмлення, що вводить нас дійсно вперше в сім'ю європейських народів...»²³. Відзначимо, що вихід «Наукового збірника», яким, як писало «Діло», «ушановано нашого героя праці»²⁴, було помічено далеко за межами Львова в західноєвропейській і російській критичній літературі, що привернуло увагу до ювілею та праць М. Грушевського в широкому контексті його різнопланової діяльності. Особливий наголос у ювілейних дописах робився на науково-організаційній роботі вченого в Галичині, що перетворила українські студії з діяльності одиниць на добре організований дослідницький напрямок²⁵.

Загальна лібералізація суспільно-політичного життя в Російській імперії після подій 1905 р. відкрила доступ українській книзі до російського читача. З того часу форум активного обговорення наукових ідей М. Грушевського поширився на підросійські землі. Шостий том «Історії України-Руси» був надрукований уже в київській друкарні П.Барського у 1907 р. і містив характерне для наступних томів позначення місця видання – «Київ-Львів». Факт допуску головної праці М. Грушев-

ського до російського читача відзначили практично всі її оглядачі, втім і учні М. Грушевського. Так, у своїх рецензіях на шостий том великої «Історії» С. Томашівський та М. Залізник наголошували передусім на фундаментальності залученого вчителем джерельного комплексу; всебічності показу українського життя не лише в політичній, а й економічній та культурній площинах; оригінальності запропонованих автором гіпотез; доступності викладу для пересічного читача тощо²⁶. Як і інші критики, учні М. Грушевського загострювали увагу читача на тій обставині, що у томі вперше українське життя XIV – початку XVII століть знайшло цілісне та узагальнене висвітлення.

Починаючи з сьомого тому, М. Грушевський зосередився на опрацюванні історії української козаччини. Це привернуло увагу до томів козацького циклу тих його учнів, що обрали козакознавство своєю науковою спеціалізацією. Як і раніше, в своїх критичних оглядах представники Львівської школи найбільше місця відводили популяризації історіографічних ідей учителя. Наприклад, ще один представник Львівської школи Іван Крип'якевич у рецензії на сьомий том «Історії України-Руси» наголосив на суспільній значущості наукової праці вчителя. «Чим далі входить велика Історія України проф. Грушевського в новіші часи, – писав він, – тим більше стає інтересна, не лиш для фахових істориків, але й для широких кругів»²⁷. Продемонструвавши різноманітність залученого автором джерельного матеріалу та відтворивши багатство запропонованих ним історіографічних ідей, оглядач підкреслив: «Се перша справді повна і наукова історія козаччини й повинна знайти своє місце в кожній бібліотеці, передовсім в академічних товариствах і кружках молодіжи»²⁸.

На сьомий том «Історії України-Руси» рецензією відгукнувся й М. Залізник. Як і попередній оглядач, він наголосив: «Тут вперше маємо представлення в усій цілості й повности історію сього часу, оперту до того в значній мірі на невідомому досі джерельному матеріалі. Та що особливо важно, тут представлено історію козаччини в її органічному зв'язку з минулим і сучасним життям українського народу. [...] Годі тут довше розводитися над змістом сеї колосальної праці, що являється

новим вельми цінним придбанням української науки й української суспільності. Її мусить знати й студіювати кождий інтелігентний Українець, і для кожного вона буде невечерпанім джерелом національного самопізнання»²⁹.

Західного читача зі змістом сьомого тому «Історії України-Руси» на сторінках берлінського часопису «Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte» ознайомив М. Кордуба³⁰. Маючи власний солідний козакознавчий доробок, він традиційно зосередився на демонстрації того нового, що його вчитель привніс у студіювання доби Хмельниччини. Ці новації, вказує М. Кордуба, носять джерелознавчий та концептуальний характер. Щодо першого аспекту, оглядач слушно стверджує, що багатолітні джерелознавчі пошуки М. Грушевського уможливили не лише докладну реконструкцію раніше незнаних сторінок історії козацтва, а й ревізію усталених в історіографії концепцій. Не менше важливою, на думку критика, є концептуальна сторінка нового тому «Історії України-Руси», передусім в аспекті очищення історії козащини від численних міфологічних нашарувань.

Поряд із такими схвальними оцінками, М. Кордуба традиційно зауважує також низку дискусійних моментів у новій праці вчителя. Наприклад, недостатньо аргументованими для нього є погляди М. Грушевського на процес виникнення та становлення козацтва до середини XVI ст. Спірними М. Кордуба вважає також спроби вчителя модернізувати свідомість широких козацьких верств наприкінці XVI ст. і розгледіти ідеологічну боротьбу у тогочасному козацькому середовищі. Попри помічені неточності та висловлені зауваження, рецензент підносить новаторський характер сьомого тому, підкреслюючи, що М. Грушевський «подає нам цілком оригінальну концепцію, яка затьмарює усі попередні спроби і закладає наріжний камінь усіх майбутніх наукових досліджень у цій галузі. Окремі незначні недоліки у композиції, які повинні розглядатися як неминучий наслідок тієї швидкості, з якою автор працює над своїм твором, [...] можуть бути легко усунені у наступному виданні»³¹.

Перше десятиліття XX ст. було позначене для М. Грушевського не тільки надзвичайно плідною науковою, організатор-

ською та суспільно-політичною працею по обидва боки Збруча, але й зростаючою напругою у відносинах із галицькими провідниками³². Критичне сприйняття головою НТШ політичної практики галицьких українців, котрі, на його переконання, хибно дотримувалися угодовського курсу з поляками, викликало гостру зворотну реакцію. Протистояння між М. Грушевським та його опонентами, як відомо, перекинулося й на форум НТШ, а в завзятій боротьбі з видатним істориком прийняли участь і деякі його учні, у першу чергу, С. Томашівський. Оскільки протистояння між прихильниками та опонентами М. Грушевського точилося головню довкола проблем тогочасного суспільно-політичного життя, ми не будемо аналізувати рації сторін, відсилаючи зацікавленого читача до відповідної літератури³³. Нам у даному випадку цікаві факти неpubлічного сприйняття учнями М. Грушевського його історіографічних ідей, котрі були оприлюднені в процесі згаданого протистояння. Тут загалом сформувався цікава для української історіографії проблема – публічного та приватного сприйняття праць М. Грушевського його учнями. Так, на тлі піднесених оцінок та декларованого пієтету до творчості вчителя, подибуємо непоодинокі згадки про більш чи менш критичне сприйняття його ідей, яке висловлювалося у приватних бесідах чи листуванні. Прикладом може бути згаданий вище закид В. Мільковича С. Томашівському про його неприйняття деяких творчих ідей учителя.

В іншому випадку газетної полеміки – між С. Томашівським і М. Павликом – навколо критичного сприйняття М. Грушевським та його однодумцями постаті М. Драгоманова, тепер уже учень львівського професора закидає опонентові критичні вислови на рахунок «Історії України-Руси», головню брак у ній національної ідеї. М. Павлик, обурюючись неетичності такого вчинку С. Томашівського, пише: «... Мушу сказати, що я говорив з д. Томашівським про історію д. Грушівського двічі: раз, під свіжим вражінням від двох перших томів, і тоді я закинув тій історії взагалі хаотичність, недостачу ідейності; а, другий раз, – той, про який згадує д. Томашівський...»³⁴. При цьому М. Павлик натякає, що й сам опонент не надто схвально відгукнувся про

«Історію України-Руси»: «Д. Т[омашівський] теж щось мені на те казав, але що? – я вже добре не пам'ятаю, а хотьби й пам'ятав, то не мав би права повторити того прилюдно, без виразного дозволу д. Томашівського, тим більше, що воно, хто зна, чи зійшло би ся з тим, що він тепер написав про історію д. Грушівського...»³⁵ (розрядка М. Павлика – авт.).

Згадані обережні критичні вислови С.Томашівського на адресу його вчителя були деталізовані ним у роки Першої світової війни, коли проти М. Грушевського було порушено кримінальну справу цісарсько-королівським польовим судом при військовій комендатурі Львова. Розпочавши слідство по звинуваченню М. Грушевського у державній зраді, дирекція поліції у м. Львові відкликала з фронту для допиту заступника начальника I полку Українських січових стрільців і фактичного голову НТШ С. Томашівського, який дав неприхильні для свого колишнього вчителя свідчення. Серед іншого, учень М. Грушевського виклав також власне бачення його наукової праці. Так, про «Історію України-Руси» він відгукнувся як про «незвичайно важко написаний твір з величезною кількістю дат, який, отже, з уваги на цю властивість можна схарактеризувати як старанно (написаний) збірник...»³⁶. Популярні книги М. Грушевського, на думку С. Томашівського, характеризуються «незграбним стилем». А його лекції «були так само як і його основний твір за формою і змістом нецікаві, а більше сухим переліченням фактів, імен і дат»³⁷. Через ці риси, переконував допитуваний, праці М. Грушевського не мали значного поширення в українському суспільстві та більш-менш поважного впливу на молодь. Як бачимо, наведені С. Томашівським оцінки наукового доробку свого вчителя значно контрастували з його попередніми думками, висловленими на початку ХХ ст. Така оцінна метаморфоза мала, очевидно, в своїй основі, поряд з особистими (конфлікт в НТШ напередодні війни, в якому ключову роль відіграв С. Томашівський), також історіографічні (становлення державницької історіософської моделі) й політико-ідеологічні (гострі дискусії в українському політикумі довкола проблеми вибору зовнішньополітичної орієнтації у світовій війні) причини. Зазначимо, що свідчення С. Томашівського викликали практично одностайне

обурення в середовищі галицької інтелігенції³⁸. Шкодував про свої свідчення дещо пізніше – в 1917 р., коли М. Грушевський був на вершині політичного Олімпу, і сам С. Томашівський³⁹.

Вибух Першої світової війни, арешт та заслання М. Грушевського, де він не мав можливості повноцінно займатися дослідницькою працею, загальмували активну наукову діяльність ученого, що не могло не відбитися також на інтенсивності дискусій довкола його ідей. Утім, приводом для такого обговорення стали два ювілеї видатного діяча – тридцятиліття літературно-наукової діяльності, що припало на 1915 р. та – особливо – піввіковий життєвого шляху, що, попри військові події та роз'єднаність українських інтелектуальних сил воюючими таборами, були відзначені національною інтелігенцією і в Галичині, і в Наддніпрянщині⁴⁰. Серед численних ювілейних публікацій згадаємо спеціальне число «Вісника СВУ», повністю присвячене особі ювіляра. На його сторінках були також опубліковані спогади М. Кордуби про обставини свого першого знайомства з майбутнім учителем і становлення його Львівської школи. Описуючи читачеві особливості педагогічного стилю М. Грушевського, М. Кордуба згадував: «Нас, своїх студентів, професор затягнув до рецензійного відділу. Зразу нам се видалося дивним, бо не почували за собою відповідного підготовлення, щоб обговорювати або й критикувати твори учених спеціалістів. Але Грушевський вмів швидко розігнати сумніви й недостачу довіря в сили. Роздав кожному по книжці із тих, які треба було обговорити, й велів прочитати. Потім радив порівняти прочитане з тим або з іншим давнішим твором про дану тему та при стрічах зараз випитував про вислід порівняння, вражінне, яке нова книжка зробила, і т. ин. Вислухавши терпеливо усного реферату, докидав тут і там свої замітки, радив звернути увагу на ту або іншу точку зору й кінчив: «А тепер, товаришу, пробуйте все те написати». Так поробив із нас 18–20 літніх хлопців рецензентів і так повстали перші студентські рецензії у «Записках»⁴¹.

В 1919 р. М. Грушевський опинився на еміграції, де намагався відродити звичний для себе темп наукової праці. Помітною подією тогочасного українського наукового життя став

вихід чергового восьмого тому великої «Історії». Книгу розлогою рецензією на сторінках «Літературно-наукового вістника» зустрів І. Крип'якевич. Він, як і сам автор, яскравими барвами змалював «справді трагічну долю» останньої частини восьмого тому в часи війни та революції. Далі рецензент коротко висвітлив зміст книги, вказавши, що нового, порівняно з попередньою історіографічною традицією, приніс автор у розробку складної та цікавої проблеми кульмінаційних подій Хмельниччини. Відзначивши деяку фрагментарність авторської реконструкції, І. Крип'якевич побажав своєму вчителю, щоб той «знайшов енергію і відповідні життєві обставини» закінчити свою працю над українською революцією середини XVII ст. Екстраполюючи історичні події на сучасний йому стан українства, рецензент наприкінці огляду підсумував, що «цей фрагмент історії нашої давньої держави дає цінний матеріал до роздумувань для тих, що цікавляться і минувиною і сучасним»⁴².

В 1919 р. частина львівських учнів М. Грушевського вирішила відзначити виходом окремого тому «Записок НТШ» двадцятип'ятиліття приїзду вчителя в Галичину⁴³. Поряд із іншими публікаціями, ювілейна книга містила розлогий узагальнювальний нарис Василя Герасимчука «Михайло Грушевський як історіограф України». Змальовуючи широкий контекст становлення та розвитку національного руху в Галичині, дослідник відзначає епохальність культурної діяльності М. Грушевського в долі краю, його позитивний вплив на всі сфери життя української громади. Особливо помітно, наголосив В. Герасимчук, цей вплив проявився у сфері розвитку наукового українознавства. Завдяки масштабним науково-організаційним заходам історика, його модерному розумінню завдань наукового пошуку, а також чутливості до нагальних потреб національного життя низка важливих галузей україністики перетворилися з об'єкта захоплення поодиноких дилетантів на цілком респектабельні академічні дисципліни, що захоплювали все більшу кількість національної інтелігенції. Грунтовні ж історичні студії М. Грушевського поклали край спекуляціям довкола питань про самостійність українського народу та його культури, спрямували енергію кращих представників молодого нації на вирішення

актуальних проблем її буття. «Головною і незатертою часом заслугою його [М. Грушевського] є се, – підкреслював В. Герасимчук, – що він видвигнув на перший план ідейний чинник духово-культурного поглиблення нашого народнього ества через піднесення наукою національної свідомости і національної культури»⁴⁴.

Далі дослідник зосередився на детальному аналізі творчого доробку свого вчителя. На тлі розвитку історичної україністики другої половини XIX – початку XX ст. він акцентував новаторський характер історичних пошуків М. Грушевського в кількох напрямках: організації наукового верстату, збагачення тематичного спектру історичних студій, методології дослідницької праці. І якщо перші два аспекти вже знайшли більш чи менш докладне обговорення у попередній літературі, присвяченій автору «Історії України-Руси», то увага В. Герасимчука до методологічних аспектів творчості вчителя була абсолютно новою за широтою постановленої проблеми. Аналізуючи теоретико-методологічну модель М. Грушевського, автор охарактеризував її як «генетично-емпіричну». Вихідними пунктами історіографічних побудов М. Грушевського дослідник назвав документалізм, інтуїтивізм, об'єктивність, критичність, плюралізм у визначенні дієвих рушіїв історії. «Остання і найбільша мета його [М. Грушевського], – писав він, – се відслонити реальну дійсність і правду, як цінності самі для себе»⁴⁵. Чільне місце в теоретичній моделі вчителя, на думку В. Герасимчука, посідають здобутки соціологічних наук, уміле застосування яких робить з нього історика-філософа. Відповідаючи критикам М. Грушевського на їхні закиди щодо домінування в його працях аналітичного підходу над синтетичним опрацюванням, В. Герасимчук слушно наголошує на зумовленості такої дослідницької логіки свого вчителя об'єктивним станом україністики, відсутністю достатнього рівня джерельного забезпечення. «Думаю, – наголошує автор, – що сей закид, коли його можна назвати закидом, міг би мати деяке оправданне у багатших і щасливіших у культурній продукції націй, але ніколи у нас. [...] Ще довго аналіза мусить бути як не основною – то великою чеснотою всякого історика»⁴⁶. Зауважимо, що характеристика

В. Герасимчуком методологічних поглядів його учителя мала вагомий вплив на подальші грушевськознавчі пошуки у цьому напрямку⁴⁷.

Чи не найбільше місця у своєму нарисі В. Герасимчук відвів характеристиці головної праці М. Грушевського, назвавши її «найсильнішою зброєю», яку інтелектуал може дати українському народу. Вміло та докладно, із залученням промовистих цитат, дослідник розкрив перед читачем багатство думок та ідей, викладених в «Історії України-Руси», акцентував їхній новаторський характер, відстежив впливи панівних на початку ХХ ст. філософських систем та історіографічних парадигм на особливості опрацювання вченим ключових історичних проблем. В. Герасимчук наголосив на всебічності розгляду М. Грушевським історичної еволюції українського народу у всіх її проявах – економічному, соціальному, культурно-духовному. Як і багато інших оглядачів творчого доробку видатного вченого, дослідник зосередився на козакознавчих студіях М. Грушевського, наголосивши на низці запропонованих ним новацій теоретичного, проблемного та джерелознавчого характеру: «...Грушевський поставив се історично-суспільне явище [козаччину] на найширших дослідних основах і опер його на далеко численнішим і багатшим доказовим матеріалі, ніж його попередники»⁴⁸. Уся історична праця видатного вченого, підсумував В. Герасимчук, є видатним явищем не лише української, але й цілої слов'янської культури.

Загалом нарис львівського учня М. Грушевського просякнутий надзвичайним пієтетом до особи вчителя. Ця зрозуміла ідеалізація постаті видатного історика не дозволила досліднику, на нашу думку, більш критично та об'єктивно поставитися до окремих сторін його творчої спадщини, що, зрештою, було відзначено в історіографічних студіях того часу⁴⁹. Однак можемо стверджувати, що оцінки та спостереження В. Герасимчука мали помітний вплив на грушевськознавство ХХ ст. та значною мірою не втратили своєї актуальності й до сьогодні.

Ще одним приводом для глибшого осмислення спадщини М. Грушевського стало масштабне відзначення шістдесятиліття життєвого та сорокаліття творчого шляху вченого. Головні юві-

лейні події відбувалися, зрозуміло, на Наддніпрянщині⁵⁰. Втім, і Галичина не стояла осторонь вшанування ювіляра. Як і десятиліттям раніше, на ювілей учителя розлогою статтею на сторінках «Літературно-наукового вістника» відгукнувся М. Кордуба. Поставивши перед собою завдання узагальнити історіографічну творчість учителя, дослідник наголосив на важливості історичних знань для національного самоусвідомлення всіх культурних народів, передусім таких, як українці, що позбавлені власної державності. У цьому плані, на його думку, твори М. Грушевського посідають особливе місце в історії вітчизняної культури, виконуючи важливу національно-будительську функцію. «Щойно сам кінець ХІХ-го в., – стверджує М. Кордуба, – дав нам загально-національного історіографа в повнім, можна сміливо сказати, ідеальнім значінню цього слова, дав нам М.С. Грушевського»⁵¹.

Головну працю свого вчителя дослідник характеризує як новаторську, що вперше дає цілісний та всебічний образ минулого рідного народу. Виявляючи провідні риси «Історії України-Руси», М. Кордуба насамперед називає оригінальність, що полягає в самостійності розробки автором більшості наукових проблем на підставі вперше введеного ним у науковий обіг джерельного матеріалу. Творча особистість учителя постає для дослідника як унікальне поєднання талентів історика-аналітика та синтетика. Іншою відмінною рисою «Історії України-Руси» для М. Кордуби є самобутність концепції, покладеної в її основу, що запроваджувала в науку цілком нове моделювання східноєвропейського минулого. Безперечною перевагою головної праці ювіляра автор нариса називає її критичність та об'єктивність, теоретичний плюралізм у визначенні рушіїв історичної еволюції. З огляду на це, праця М. Грушевського постає водночас класичним і надзвичайно модерним твором, що «стоїть на висоті свого завдання». Ілюструючи суспільну затребуваність у наукових працях ученого, М. Кордуба пише про їх переклади іншими мовами, передусім російською, говорить про комерційний успіх багатьох науково-популярних видавничих проєктів. Не менш піонерськими для української історіографії, на думку дослідника, є праці М. Грушевського з царини всесвітньої

історії. Написані для широкого кола читачів, стверджує автор нарису, вони містять оригінальний погляд на історію людства, інтегруючи український історичний матеріал до всесвітньо-історичного процесу.

Особливістю статті М. Кордуби є його прискіплива увага до історико-літературних праць свого вчителя. Характеризуючи зміст, концепцію та методологічні засади «Історії української літератури», він справедливо зауважує, що до феноменів духовного життя українського народу, втіленого в слові, автор підходить передусім як історик-соціолог. Новаторський характер для української науки, стверджує М. Кордуба, має також соціологічна студія М. Грушевського над початками людського суспільства. І хоча в ній немає обґрунтування оригінальної соціологічної теорії, «багатий матеріал та досвід, зібрані з власних історичних студій і величезна очитаність дають авторові спромогу подавати дуже влучні і цінні вказівки для майбутніх дослідників-спеціалістів»⁵². Підсумовуючи свої роздуми, М. Кордуба вкотре підкреслив епохальність наукової творчості ювіляра для поступу української науки. Помітно ідеалізуючи образ учителя, він зауважив, «що зі всіх історичних робіт, які в останніх десятиліттях появилися на українській мові, добра половина походить з-під пера лише одного ученого, акад. Михайла Грушевського».

Втім, лише поодинокі львівські учні М. Грушевського у міжвоєнний період продовжували творити у просторі методологічних та концептуальних пропозицій свого вчителя. Стрімке конституювання державницької історіософії, котре відбувалося під впливом загальноєвропейських процесів у гуманітарних науках та українських дискусій про причини поразки Визвольних змагань, захопило й багатьох представників Львівської школи. Нові історіографічні ідеї чи не вперше були осмислені у рецензійній за формою статті Івана Кривецького «Українська історіографія на переломі». У передмові автор зауважив, що нова історіософія, покладена в основу останніх праць С. Томашівського («Українська Історія. Нарис. I. Старинні і середні віки») та В. Липинського («Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в

XVII-ім століттю»), вимагає певного узагальнення з ідеологічно-концептуального погляду на тлі розвитку всієї попередньої вітчизняної історичної думки. Тому метою свого огляду дослідник визначив «звернути увагу на нові історичні концепції, які оба згадані автори вводять в українську історіографію, а які основно різняться від історичних концепцій, що панували досі в новочасній українській історіографії»⁵³. Для яскравішого виявлення творчих знахідок істориків-державників І. Кривецький протиставляє їх здобуткам української історіографії XIX – початку XX ст., називаючи останню народницькою, «байдужою до держави», «а то й різко антидержавною»⁵⁴. Знаковою постаттю народницької історіографії автор називає свого вчителя М. Грушевського, рясно цитуючи тези з його публіцистичних праць еміграційної доби, передусім зі статті «Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії». Як і інші представники консервативного табору, І. Кривецький піддав критиці позитивну оцінку автором «Історії України-Руси» значення «татарських людей» в українській історії, ставлення ним приватного матеріального інтересу вище потреб нації. Такий антиелітаризм та антидержавництво, на переконання автора, є визначальною рисою всієї української історичної думки XIX – початку XX ст. і в першу чергу В. Антоновича та М. Грушевського.

Нову якість інтерпретації українського минулого, стверджує І. Кривецький, запропонували у своїх книгах С. Томашівський та В. Липинський, виокремивши в історичній еволюції три найважливіші чинники: землю, націю та державу. Докладно аналізуючи змістове та концептуальне наповнення їхніх праць, наводячи промовисті цитати, оглядач розкриває особливості реконструкції українського історичного процесу з позицій державницької історіософії, протиставляючи її традиційному баченню минулого, викладеному у творах М. Грушевського⁵⁵. Саме в створенні історіософської альтернативи народницькій моделі українського минулого й полягає, на переконання І. Кривецького, переломне значення національно-державницької концепції. Як свідчать відзиви на працю І. Кривецького, висловлені

ним оцінки були доволі поширені в середовищі західноукраїнської та еміграційної інтелігенції, щоправда при цьому оглядачі зазначали, що авторська характеристика творчої спадщини його вчителя є «занадто суворою»⁵⁶.

Усвідомлена істориками державницького напрямку необхідність переоцінки здобутків української історичної думки кінця XIX – початку XX ст. загалом та спадщини її видатного представника зокрема, викликала полеміку з головними пунктами народницької концепції. Так, резонансною наприкінці 20-х – на початку 30-х років у середовищі східноєвропейських дослідників була дискусія довкола генези державотворчих процесів у східноєвропейському регіоні. Тогочасні українські історики, утім – і учні М. Грушевського, піддали критиці аргументи його антинорманської теорії, висловившись за слушність доводів норманістів⁵⁷. Так, представник Львівської історичної школи С. Томашівський, назвавши концепцію вчителя «першою ґрунтовно та науково сформульованою українською теорією початків Русі», протиставив їй більш аргументовані, на його переконання, висновки норманістів⁵⁸.

Продовження М. Грушевським активної наукової діяльності в останнє радянське десятиліття було з повагою сприйняте західноукраїнською та емігрантською інтелігенцією. Останні томи «Історії України-Руси», присвячені періоду козацької революції, викликали доволі жваве обговорення, в якому помітну участь прийняли львівські учні М. Грушевського. Так, на дев'ятому томі праці розлогою рецензією відгукнувся знаний дослідник козаччини В. Герасимчук. У своїй недрукованій за життя рецензії він продовжив розпочате раніше осмислення наукової спадщини вчителя. Передусім оглядач відзначив «загальнонародне значіння» нової книги київського академіка про добу Хмельниччини – її важливий суспільний резонанс, адже вона була гостро необхідна для зіставлення двох розділених століттями героїчних спроб українського народу здобути незалежність.

Не менш важливою для В. Герасимчука є й наукова цінність дев'ятого тому, в якому узагальнено унікальний джерельний та історіографічний матеріал, що врешті дозволив відкинути численні міфологічні нашарування, переглянути усталені роман-

тичні погляди й аргументовано полемізувати з російськими і польськими дослідниками. Самостійне наукове значення, вважає рецензент, має також науковий апарат праці, в якому систематизовано розлогу бібліографію предмету. «Збудована з таким накладом енергії й оперта на численні нові матеріалі «Історія...» М. Грушевського, – підкреслює його учень, – являється через це найвсестороннішим виразом революційної доби XVII ст. і найосновнішим її оформленням»⁵⁹. Розміщення в книзі значної кількості джерельного матеріалу, на думку В. Герасимчука, цілком слушне, оскільки дозволяє читачеві скласти власну думку та відчутти колорит епохи. Симпатичною для рецензента є й методологічна сторінка праці, позаяк М. Грушевському вдалося зрівноважити в ній індивідуальний та колективний чинники революції, а також відобразити вплив на події широкого спектру релігійних, національних та соціально-економічних факторів. Сторінки ж тому, присвячені критичній характеристиці козацької старшини – особливо – гетьмана, В. Герасимчук вважає найкращими. Привабливим для оглядача є й літературне оформлення книги. Особлива заслуга дев'ятого тому – проникливий системний аналіз феномену Хмельниччини, з якого М. Грушевський зробив висновок про внутрішню спадкоємність цієї доби з наступними часами Руїни.

Насамкінець В. Герасимчук торкнувся радянської критики дев'ятого тому, вказавши на абсурдність висунутих М. Грушевському звинувачень. «Мимохіть насувається питання, – зазначає він, – чи під позором страху про пролетарську справу не вилазить зле укритий давний чорний воюючий націоналізм імперіялістичної марки?»⁶⁰. Як зазначають сучасні дослідники, критична оцінка В. Герасимчуком праці його вчителя є цікавою не тільки з історіографічного, але й з наукового погляду, оскільки львівський козакознавець дотепер залишається чи не єдиним, хто в українській історіографії цілковито сприйняв думки М. Грушевського про політичну діяльність і особистість Богдана Хмельницького⁶¹.

Цілісно козакознавчі погляди М. Грушевського, представлені у восьмому та дев'ятому томах «Історії України-Руси», в розлогій (майже 100 сторінок) статті рецензійного характеру на

сторінках берлінського часопису «Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte» проаналізував М. Кордуба⁶². Його огляд, як стверджує сам автор, є продовженням рецензії на сьомий том головної праці вчителя, що з'явилася у тому ж часописі напередодні Першої світової війни. За своїм характером рецензія М. Кордуби є докладним аналізом змісту восьмого та дев'ятого томів «Історії України-Руси». Звертаючись до знакових праць українських, російських та польських дослідників козаччини, оглядач акцентує оригінальність змісту рецензованих книг, що проявилася як в аспекті значного розширення джерельного матеріалу, так і нового погляду на цілий спектр проблем вивчення історії Хмельниччини.

Ведучи мову про ґрунтовність студій М. Грушевського над цією епохою української історії, М. Кордуба не уникає полеміки з учителем, нерідко пропонує власне розуміння спірних історіографічних питань. Учений також неодноразово вказує на помічені неточності у датуванні тогочасних подій, суперечливість деяких висновків, зауважує спроби М. Грушевського подекуди переоцінити інформаційну вартість наявних джерел, врешті – нерівномірність опису подій, що, утім, виправдовувалися масштабністю авторської реконструкції. Попри помічені неточності, рецензент робить висновок про вагомість внеску процензованих томів у вивчення широкого спектру проблем політичної та соціально-економічної історії України середини XVII століття. Принагідно зазначимо, що М. Кордуба був одним із небагатьох тогочасних істориків, котрі вказували на необхідність відмовитися від ідеологізації творчої спадщини М. Грушевського – її розгляду виключно з позицій державницької історіософії, слушно наголошуючи, що такий підхід спрощує багатство запропонованих видатним ученим історіографічних ідей⁶³.

Трагічна смерть Михайла Грушевського викликала стан непідробного занепокоєння в українському патріотичному середовищі. Про це промовисто свідчили численні некрологи, якими українська та світова громадськість відгукнулися на смерть видатного українського діяча. В цій ситуації саме львівські учні М. Грушевського започаткували процес осмислення феномену творчої особистості вчителя у розмаїтості виявів його таланту.

Одним із перших спробу осмислити історіографічну спадщину вчителя зробив І. Крип'якевич у виступі на організованому НТШ Жалобному засіданні. Справедливо зазначивши, що надто складно узагальнити фундаментальний внесок учителя до української історіографії без проведення попередніх ґрунтовних студій, він додав, що загальна кількість праць померлого перевищує 2000 назв. І. Крип'якевич також зауважив той факт, що існує велика кількість невідомих сучасникам праць померлого – з різних причин неопублікованих чи незавершених, а також щоденники, мемуари та кореспонденція. Лише віднайшовши й опрацювавши ці джерела, ствердив промовець, можна братися за написання цілісної біографії видатного діяча. Піднісши дослідницький талант, послідовну критичність та небуденну ерудицію М. Грушевського, референт окреслив його внесок у вітчизняну історіографію передусім в аспекті створення цілісного синтезу українського минулого. Вказавши, що «М. Грушевський був народовець», І. Крип'якевич вірно зауважив прискіпливу увагу вченого до історії культурного, економічного та соціального життя українського народу. Осібне місце у виступі доповідач відвів темі «Грушевський та Галичина», підкресливши його небайдуже ставлення до земляків, внесок у розбудову українського життя на галицьких землях, намагання об'єднати порізнені кордонами українські землі. Не оминув він і феномену Львівської наукової школи професора, вперше навівши реєстр її чільних представників. Загалом же, підсумував І. Крип'якевич, хоча деякі історичні концепції автора «Історії України-Руси» дещо перестаріли, але «його праця буде довго не замінима. [...] Він остане в пам'яті як великий організатор науки, що любив свій нарід, любив свою працю»⁶⁴. Головні тези виступу І. Крип'якевича було викладено в некролозі, видрукованому в «Хроніці НТШ»⁶⁵.

Окреслені І. Крип'якевичем грушевськознавчі сюжети були конкретизовані ним у першій повній ілюстрованій біографії М. Грушевського, виданням якої «Просвіта» вшанувала свого почесного члена. Написана у популярному тоні, книга, утім, містила цілком серйозні наукові спостереження та виважені ґрунтовні оцінки, які підсумували багатолітню увагу автора до

творчості свого вчителя. Йдучи за автобіографією М. Грушевського, його учень змалював родинне походження та молоді роки майбутнього історика.

Найбільш докладно біограф розповів про львівське двадцятиліття видатного вченого. Поряд із характеристикою наукової, організаційної та суспільно-політичної праці М. Грушевського на галицькому ґрунті, І. Крип'якевич відкрив перед читачем маловідомі широкому загалові обставини формування його Львівської школи, показав щирий демократизм професора, що «ніколи не шкодував свого дорогоцінного часу на балачки з «недопеченими» вченими»⁶⁶. Автобіографічний характер мали й сторінки книги, присвячені розгортанню науково-організаційної праці вченого в НТШ.

Далі, у такому ж інформаційно-оповідному стилі, автор ознайомив читача з діяльністю М. Грушевського в Наддніпрянщині на початку ХХ ст., зупинившись на його поневіряннях у часи Першої світової війни, змалював велич учителя на чолі відродженої держави, а згодом спробу налагодити наукову діяльність на еміграції. Кредо цілого життя видатного вченого І. Крип'якевич визначив як жертвне служіння народу всіма можливими засобами. Цим, на його переконання, пояснюється й рееміграція історика в 1924 р. З подивом до масштабу виконаної праці та сумом щодо обставин життя М. Грушевського оповів І. Крип'якевич про останнє десятиліття вчителя.

Наприкінці своєї книги автор докладніше зупинився на характеристиці внеску видатного вченого в українознавство. «Першою й найважливішою» заслугою вчителя називає дослідник створення повної історії українського народу, написаної на підставі оригінальної історичної схеми з використанням значною мірою вперше віднайдених документів. Не меншим від наукового, вважає І. Крип'якевич, є національне значення історичних творів М. Грушевського, що «вказують українському народові путь, як йому йти в майбутнє». Узагальнивши велич наукової, громадської та державницької праці вчителя, автор наголосив, що «ім'я першого Президента української держави збережеться в вічній пам'яті нашого народу»⁶⁷. Попри свій виразно популярний характер і щирю симпатію до пам'яті

вчителя, праця І. Крип'якевича була першою спробою комплексного осмислення феномена Грушевського-науковця та громадсько-політичного діяча, саме на цьому наголошувала тогочасна критика⁶⁸.

І. Крип'якевич також першим з учнів М. Грушевського звернувся до феномену його Львівської школи, розглянувши в окремій статті діяльність Історико-філософської секції НТШ як організаційне підґрунтя школи⁶⁹. Він підніс неперевершений талант учителя як організатора наукової праці та відзначив, що його двадцятилітнє головування Секцією стало найпліднішим періодом в її історії. М. Грушевський, стверджує його учень, був не лише формальним головою Секції, а й її дійсним лідером, що виголосив значну кількість рефератів, присвячених різноманітним питанням, а також умів заохотити й інших, передусім своїх учнів, до наукової праці, не шкодуючи власного часу на консультації та редагування. Усе це збільшувало кількість охочих брати участь у роботі Секції та викликало жваве зацікавлення її засіданнями з боку громадськості. І. Крип'якевич переконливо показав, як учений поступово залучав своїх учнів до роботи у Секції, даючи їм спочатку завдання реферативно-рецензійного характеру, а згодом ставив і серйозніші дослідницько-пошукові цілі. Зауважимо, що це спостереження підтверджують і сучасні дослідження Львівської школи М. Грушевського⁷⁰.

Важливою рисою праці І. Крип'якевича є використання значної кількості різноманітного статистичного матеріалу, що не втратив свого значення й сьогодні. З наведених таблиць ми дізнаємося про динаміку засідань Секції і кількості виголошених на ній рефератів за часів головування М. Грушевського. Цікавою є інформація про поділ прочитаних рефератів за галузями наукової спеціалізації, що орієнтує нас у напрямках діяльності Секції та виявляє палітру творчих зацікавлень учнів М. Грушевського. Відзначимо, що праця І. Крип'якевича і сьогодні є важливим джерелом для реконструкції науково-організаційного становлення Львівської школи М. Грушевського.

Декілька статей, присвячених пам'яті вчителя, опублікував М. Кордуба. На шпальтах варшавської газети «Ріон» смерть

М. Грушевського він назвав болісною втратою не лише для українців, але й для цілої Слов'янщини. Познайомивши польського читача з головними фактами творчої біографії покійного вченого, М. Кордуба акцентував його епохальні заслуги для української культури як організатора науки та вченого-дослідника. Не оминув він і суспільно-політичної спадщини видатного діяча, відзначивши його велику працю на користь соборної та незалежної України⁷¹.

Сильветку Грушевського-історика М. Кордуба змалював на сторінках варшавських видань «Przegląd Historyczny» та «Biuletyn Polsko-Ukraiński». Йдучи слідом за автобіографією самого вченого, його учень окреслив головні віхи життя М. Грушевського – від тифліського гімназиста до московського бранця, визначаючи провідну ідею його життя як свідоме жертвоне служіння українству⁷². Творчий доробок учителя дослідник цілком справедливо розпочав з аналізу «Історії України-Руси», схарактеризувавши її як «перший науковий твір, що дає суцільну і повну картину історичної минувшини українського народу»⁷³. Працю М. Грушевського його учень назвав цілковито оригінальною як за покладеною в її основу моделлю-концепцією, так і за методом опрацювання й способами інтерпретації історичного матеріалу. Оригінальність твору, переконаний дослідник, виявляється також у порушенні низки не зауважених попередниками наукових проблем історико-культурного, економічного та соціального характеру, виявлення й дослідження яких значною мірою збагатили вітчизняну науку. Іншою важливою рисою «Історії України-Руси», на думку М. Кордуби, є її «абсолютний критицизм», що проявляється і в послідовності автора щодо верифікації джерел та усталених гіпотез, і в свідомому відкиданні будь-яких позанаукових впливів на свою працю. Чи не найбільш помітним критичне переосмислення М. Грушевським попередньої традиції бачимо у ставленні до історії козаччини, дослідження якої, вказує М. Кордуба, його вчитель поставив на цілковито новий у концептуальному та джерельному плані рівень. Особливу увагу М. Кордуба звертає на культуру організації наукового апарату у великій «Історії», зауваживши безпрецедентні за розлогістю та

складністю критичні екскурси до праці в історичній літературі всіх слов'янських народів.

Поділяючи постулати державницької історіографії, дослідник говорить про впливи народницької ідеології на історіософію М. Грушевського, додаючи, що той «до т. зв. героїчних постатей і керівних особистостей ставиться може аж надто скептично»⁷⁴. Узагальнюючи методологічну основу всього твору, М. Кордуба слушно вказує на еклектизм учителя при визначенні рушіїв історичного процесу, застерігає від однозначного віднесення його творчості до якоїсь певної історіографічної школи. Попри незакінченість головної праці, цілісний нарис української історії дослідник виклав у кількох науково-популярних розвідках, які мають також важливе національно-виховне та просвітне значення.

Гідним супутником «Історії України-Руси» називає М. Кордуба багатотомну працю вчителя, присвячену минулому української літератури. І тут, вказує він, М. Грушевський виступив цілком оригінальним дослідником, не лише узагальнивши значну кількість джерел, але й піддавши їх усебічному соціологічному аналізу. Новаторством автор нарису вважає й історикорелігійні та соціологічні студії М. Грушевського, а також його праці, присвячені всесвітній історії. На завершення, М. Кордуба звернувся до науково-організаційної діяльності вчителя, відзначивши епохальність його внеску й у цій царині. НТШ, УНТ, УСІ та історичні установи ВУАН, на його переконання, цілковито завдячують у своєму швидкому поступі таланту видатного вченого. Наголосивши, що М. Грушевський не лише писав, а й творив історію, «керуючи Українською республікою як її перший президент», М. Кордуба, утім, залишив вивчення цієї важливої теми іншим дослідникам. Вся стаття М. Кордуби, написана під свіжим враженням від важкої втрати, сповнена почуттям щирої приязні учня до вчителя. Попри виразно емоційне забарвлення, вона стала одним із перших ґрунтовних досліджень творчої спадщини М. Грушевського.

Про М. Грушевського як дослідника та організатора наукової роботи М. Кордуба розповів також німецькому читачеві на шпальтах «*Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte*». Як і в

попередніх публікаціях, крізь призму автобіографії самого М. Грушевського він розкрив особливості життя та діяльності одного з чоловічих представників української історіографії, змалювавши останні роки його життя як нерівну боротьбу з більшовицьким режимом за правоту своїх переконань. «Історію України-Руси» М. Грушевського М. Кордуба характеризує як найвидатніше явище української історіографії, як працю, що вперше на основі оригінальної схеми продемонструвала культурному світові нерозривність українського історичного процесу, починаючи від доби раннього середньовіччя. Новаторський характер «Історії України-Руси» полягає також у тому, що «автор в жодному випадку не обмежується лише однією політичною історією, а також одночасно детально враховує адміністративно-судовий устрій, економічні, соціальні і національні умови, становище церкви, розвиток літератури, мистецтва і науки, пропонуючи таким чином повний синтез минулого української нації»⁷⁵. Звертаючись до своїх рецензій на окремі томи «Історії України-Руси», М. Кордуба говорить про схвальне сприйняття цієї праці в українському інтелектуальному середовищі, а також про шанобливе ставлення до неї російських і західноєвропейських фахівців.

Не менш вартісною для науки, стверджує дослідник, є й «Історія української літератури», де вперше за допомогою соціологічного та компаративного методів цілісно опрацьовано як усну, так і писемну творчість одного з найбільших слов'янських народів. Узагальнюючи творчий доробок свого вчителя, М. Кордуба згадав також про його праці з галузі соціології та всевітньої історії, наголосивши на їх піонерському для української науки значенні. Характеризуючи діяльність М. Грушевського як організатора українського наукового життя, дослідник на перше місце поставив творення ним Львівської наукової школи та, ділячись власними спогадами, розкрив перед читачем особливості взаємин ученого зі своїми учнями. До важливих здобутків організаційної діяльності М. Грушевського М. Кордуба зарахував розбудову ним НТШ, УНТ, УСІ та історичних установ ВУАН. На завершення статті дослідник кількома реченнями згадав про громадсько-політичну працю вчителя,

назвавши її квінтесенцією боротьби за об'єднання поділеного кордонами українського народу.

Підводячи підсумки дослідження, насамперед відмітимо послідовний демократизм як провідну рису функціонування Львівської школи М. Грушевського. Видатний учений, проголосивши на зорі своєї кар'єри максиму *nemini credere*, й у власних учнях плекав принципову критичність і скептицизм як підстави професійного поступу. Ці риси уможливили відвертий науковий діалог молодих дослідників зі своїм реномованим учителем, котрий нерідко переростав у принципову полеміку. Сприймавши від учителя головні складові наукового верстату, передусім, методика джерелознавчої праці, в оцінках його історіографічних концепцій представники Львівської школи продемонстрували значну самостійність. Це проявлялося як у плані методологічно-концептуальному – намаганні модернізувати пропагований М. Грушевським позитивістський ідеал науковості чи спробах переосмислити цінності народницької ідеології з позиції державницької історіософії, так і в конкретно-історіографічних моментах – відмінним поглядом на історичні події та факти українського минулого, що був зумовлений власною дослідницькою практикою. В основі такого критичного ставлення до спадщини вчителя лежала зміна поколінь і парадигм в українській гуманістиці, що під впливом європейських методологічних дискусій переакцентувувала дослідницький інтерес і вносила нові елементи до стилю наукового пошуку. Втім, ця критичність практично завжди була доброзичливою та шанобливою, наповнена розумінням масштабу творчої особистості вчителя. Згадані вище поодинокі факти некоректної поведінки по відношенню до М. Грушевського всіляко завуальовувалися й були викликані зростанням напруги в міжособистісних взаєминах під впливом радикалізації суспільно-політичної полеміки. Тут також слід пам'ятати і про непростий характер самого М. Грушевського, що не поступався у запальності своїм опонентам. Та попри ідеологічні розбіжності, особисті конфлікти та наукові суперечки, учні М. Грушевського свідомо виконували важливу місію популяризації його ідей у різноманітних соціальних та національних середовищах. Як свідчать численні

джерела, вони зберегли світлі спогади про вчителя, висловлюючи слова подяки за його терпеливість і щире рівноправність у ставленні до «недопечених учених». Даниною поваги пам'яті вчителю з їх боку стало започаткування глибокої історіографічної рефлексії стосовно багатьох аспектів різнопланової спадщини автора «Історії України-Руси», що уможливила появу системних грушевськознавчих студій у повоєнний час.

¹ Див. напр.: Ленчик В. Михайло Грушевський в оцінці своїх студентів // Український історик. – 1984. – № 1–4. – С. 123–131; Крип'якевич Р. Михайло Грушевський та Іван Крип'якевич (За матеріалами неопублікованого листування і мемуарів) // Михайло Грушевський. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції присвяченої 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Львів, 1994. – С. 324–329; Бортняк Н. Степан Томашівський: до відносин із Михайлом Грушевським // Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції. Львів, 24–25 жовтня 1994 р. – Нью-Йорк–Львів, 1995. – С. 187–195; Федорук Я. Василь Герасимчук: його життя і відносини з Михайлом Грушевським // Михайло Грушевський і Львівська історична школа. Матеріали конференції. Львів, 24–25 жовтня 1994 р. – Нью-Йорк–Львів, 1995. – С. 225–232; Купчинський О. Листи Мирона Кордуби до Михайла Грушевського: питання творчих взаємин і співпраця учня та вчителя // Український історик. – 1996. – № 1–4. – С. 297–305; Педич В.П. Львівська історична школа Михайла Грушевського (1894–1914 рр.) – Івано-Франківськ, 1997.

² Див.: Наулко В. Листи Любора Нідерле до Михайла Грушевського // Український археографічний щорічник. Нова серія. – 2006. – Випуск 10/11. – С. 634–635.

³ Кордуба М.: Грушевський Михайло. Історія України-Руси. Т. 1. До початку XI віка. У Львові, 1898 // *Věstník Slovanských Starožytosti*. Vydává Dr. Lubor Niederle. – Praha, 1899. – Svazek III. – S. 63.

⁴ *Ibid.* – С. 67.

⁵ *Ibid.* – С. 67.

⁶ С.Т. [Томашівський С.]: Історія України-Руси. Написав М. Грушевський. Т. V. У Львові, 1906 // Літературно-науковий вістник (далі – ЛНВ). – 1905. – Т. XXXI. – С. 97–98; Залізник М.: Грушевський М.

Історія України-Руси. Т. VI. К.–Львів, 1907 // ЛНВ. – 1908. – Т. XLIII. – С. 582–585.

⁷ Томашівський С. Нова книжка – нові часи (Проф. М. Грушевський – Очерк истории украинского народа. СПб., 1904) // ЛНВ. – 1905. – Т. XXIX. – С. 43–53.

⁸ Там само. – С. 53. Див. також: С.Т. [Томашівський С.] З чого нам національно освідомляти ся? // Учитель. – Львів, 1905. – Ч. 3. – С. 26–28.

⁹ С.Т. [С.Томашівський]: Мих. Грушевський. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное. СПб., 1906 // ЛНВ. – 1906. – Т. XXXV. – С. 172.

¹⁰ Д.Д. [Дорошенко Д.]: Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа, – 2-е изд. – 1906 // Украинский вестник. – 1906. – № 3. – С. 196.

¹¹ С.Т. [С.Томашівський]: Мих. Грушевський. Очерк истории украинского народа. Издание второе, дополненное. СПб., 1906 // ЛНВ. – 1906. – Т. XXXV. – С. 173.

¹² Томашівський С. Нова книжка – нові часи (Проф. М. Грушевський – Очерк истории украинского народа. СПб., 1904) // ЛНВ. – 1905. – Т. XXIX. – С. 46.

¹³ Tomaschiwskyj S. Dr. Eine Geschichte der Ukraine in deutscher Sprache (Hruševskyj M. Geschichte des ukrainischen (ruthenischen) Volkes. Leipzig, 1906) // Ukrainische Rundschau. – 1906. – № 12. – S. 457–462.

¹⁴ Ibid. – S. 460.

¹⁵ Див. докл.: Тельвак В. Німецькомовна «Історія українського народу» Михайла Грушевського в оцінках сучасників // УІЖ. – 2007. – № 3. – С. 175–189.

¹⁶ Тельвак В. Михайло Грушевський contra Володимир Мількович (до проблеми формування дискусійного поля української історіографії початку ХХ століття) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. Вип. 9 / Редкол.: Г.В. Боряк (голова), І.Б. Матяш (заст. голови) та ін. – К., 2007. – С. 255–269.

¹⁷ Томашівський С. Злість і Зависть («Руслан» і проф. Милькович) // Діло. – 1907. – Ч. 205. – С. 1, Ч. 206. – С. 1–2, Ч. 208. – С. 1–2.

¹⁸ Див.: Milkowicz Wladimir. Prof. Dr. Osteuropa / Weltgeschichte herausgeben von Hans F. Helmolt. – Leipzig und Wien, 1905. – 596 s.

¹⁹ Милькович В. Відповідь моїм напасникам // Руслан. – 1907. – Ч. 214. – С. 1–3.

²⁰ Милькович В. Ще одна відповідь моїм напасникам // Руслан. – 1908. – Ч. 1. – С. 4–5.

²¹ Залізник М.: Михайло Грушевський. Ілюстрована історія України. Київ–Львів, 1911 // ЛНВ. – 1911. – Т. LIV. – С. 536.

²² Див. огляд ювілейних заходів: Свято в честь проф. М. Грушевського // Киевская Старина. – 1906. – Т. ХСП. – С. 30–31.

²³ Передмова // Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). – Львів, 1906. – С. VII.

²⁴ В.Б.: Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). Львів, 1906 // Діло. – 1906. – Ч. 58. – С. 1.

²⁵ Див. напр.: К.: Naukowyj Sbirnyk eine wissenschaftliche Sammlung, gewidmet dem Professor Mychajlo Hruschewskyj won seinen Schülern und Freunden aus Anlass seiner zechnjährigen wissenschaftlichen Tätigkeit in Galizien, Lemberg, 1906 // Ukrainishce Rundschau. – 1906. – № 4. – S. 159–160; Дорошенко Д. Ученое общество имени Шевченка во Львове // Украинській Вестник. – 1906. – № 9. – С. 666–674.

²⁶ Томашівський С.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VI. К.–Львів, 1907 // Діло. – 1908. – Ч. 92. – С. 7; Залізник М.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VI. К.–Львів, 1907 // ЛНВ. – 1908. – Т. XLIII. – С. 582–585.

²⁷ К. [Крип'якевич І.]: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII. К.–Львів, 1909 // Молода Україна. – Львів, 1910. – Ч. I. – С. 38; Див. також: К. [Крип'якевич І.]: Михайло Грушевський. Про батька козацького Богдана Хмельницького. Київ, 1909 // Молода Україна. – Львів, 1910. – Ч. I. – С. 38–39.

²⁸ К. [Крип'якевич І.]: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII. К.–Львів, 1909 – С. 38.

²⁹ Залізник М.: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VII. К.–Львів, 1909 // ЛНВ. – 1909. – Т. XLVIII. – С. 200–201.

³⁰ Korduba M. Die Anfänge des ukrainischen Kosakentums (Mychajlo Hruševskyj. Istorija Ukrajiny-Rusy [Geschichte der Ukraine] Bd. VII. Kozacki časy do r. 1625 [Zeitalter der Kozaken bis z. J. 1625]. Kiev–Lemberg 1909. (X + 624 S.). Materialy do istoriji ukrajinskoji kozáčyny vydani pid zahalnoju redakcijeju M. Hruševskoho [Materialien zur Geschichte des ukrainischen Kosakentums, hrg. Unter Leitung des Prof.

Hruševskýj] Bd. I. Dokumenty po rik 1631 zibrav i vydav Ivan Kryp-jakevyč [Dokumenty bis zum J. 1631, gesammelt und hrg. Von J. Kryp-jakevyč]. Lemberg 1908. (46 + 407 S.) [Vol. VIII der Fontes historiae ukraino-russicae.] // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – Berlin, 1912. – Band II. – S. 367–379.

³¹ Ibid. – S. 379.

³² Див. докл.: Винар Л., Пшеничний Є. Передмова // Грушевський М. Наша політика. – Нью-Йорк; Дрогобич, 2003. – С. 6–24.

³³ Див. докл.: Грицак Я. Конфлікт 1913 року в НТШ: причини і причинки // Український історик. – 1991–1992. – № 3–4. – С. 319–332; Пшеничний Є. «...Шадить цензорського олівця»: до історії появи статті С.Томашівського «Наша політика» // Український історик. – 1991–1992. – № 3–4. – С. 352–361; Горинь В. Михайло Грушевський і конфлікти в Науковому Товаристві ім. Т. Шевченка // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. – Львів, 1995. – Випуск 2. – С. 143–156; Горинь В. Останній конфлікт М. Грушевського в НТШ // Михайло Грушевський і Західна Україна. Доповіді й повідомлення наукової конференції. – Львів, 1995. – С. 38–40.

³⁴ Павлик М. Іще раз: не кличте все! // Діло. – 1905. – Ч. 48. – С. 2.

³⁵ Там само.

³⁶ Антонович М. Зізнання Степана Томашівського: коментарі і переклад // Український історик. – 1972. – № 1–2. – С. 96.

³⁷ Там само.

³⁸ Шаповал Ю., Вербка І. Михайло Грушевський. – К.: Альтернативи, 2005. – С. 143–144.

³⁹ ЦДІАЛ. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 400. – Арк. 50–51; У півстолітніх змаганнях. Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941). – К.: Наукова думка, 1993. – С. 309–311.

⁴⁰ Див. огляд ювілейних публікацій: Українські часописи про ювілей проф. М. Грушевського // Вісник СВУ. – 1916. – Ч. 127. – С. 788–789.

⁴¹ Кордуба М. Приїзд проф. Грушевського до Львова (особисті спомини) // Вісник СВУ. – 1916. – Ч. 127. – С. 795.

⁴² Крип'якевич І.: М. Грушевський. Історія України-Руси. Том VIII, частина III. Видання друге, повторене. Київ–Відень, 1922 // ЛНВ. – 1922. – Т. LXXVI. – С. 81.

⁴³ ЦДІАЛ. – Ф. 309. – Оп. 1. – Спр. 40. – Арк. 25 зв.

⁴⁴ Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України // Записки НТШ. – 1922. – Т. СXXXIII. – С. 2.

⁴⁵ Там само. – С. 13.

⁴⁶ Там само. – С. 9–10.

⁴⁷ Див. докл.: Тельвак В. Теоретико–методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець XIX – початок XX століття). Монографія. – Нью-Йорк–Дрогобич, 2002. – С. 13–42.

⁴⁸ Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України. – С. 24–25.

⁴⁹ Багалій Д. Академік М.Грушевський і його місце в українській історіографії // Червоний шлях. – 1927. – № 1. – С. 215–216.

⁵⁰ Див. докл.: Тельвак В. Життєвий і творчий шлях М. Грушевського в ювілейних оцінках 1926 р. // Український історичний журнал. – 2008. – № 6. – С. 111–125.

⁵¹ Кордуба М. Академік Михайло Грушевський як історик (з нагоди ювілею) // ЛНВ. – 1926. – Т. ХСІ. – С. 347–348.

⁵² Там само. – С. 356.

⁵³ Кривецький І. Українська історіографія на переломі // Записки НТШ. – 1924. – Т. СXXXIV–СXXXV. – С. 181.

⁵⁴ Там само. – С. 162.

⁵⁵ Там само. – С. 170, 172, 180.

⁵⁶ Див. напр.: Заїкин В.: Записки Наукового Товариства імени Шевченка. Том СXXXIV–СXXXV. Львів, 1924 // ЛНВ. – 1925. – Т. LXXXVII. – С. 94–95.

⁵⁷ Див. докл.: Масненко В.В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець XIX – перша третина XX ст.). – Київ; Черкаси: Відлуння–Плюс, 2001. – С. 256–269.

⁵⁸ Tomaszewski S. Nowa teoria o początkach Rusi // Kwartalnik Historyczny. – Lwów, 1929. – Tom I. – S. 297–298. Див. огляд дискусій: Кордуба М. Найновіші теорії про початки Русі // ЛНВ. – 1929. – Т. С. – С. 1082–1096; Кордуба М. В обороні історичної правди // ЛНВ. – 1931. – Т. CVI. – С. 424–438.

⁵⁹ Герасимчук В. З нагоди появи IX тому «Історії України-Руси» М. Грушевського. Публікація Я.О. Федорука // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1999. – Випуск 3/4. – Том 6/7. – С. 536.

⁶⁰ Там само. – С. 540.

⁶¹ Федорук Я.О. Відгук Василя Герасимчука на IX том «Історії України-Руси» М.Грушевського // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1999. – Випуск 3/4. – Том 6/7. – С. 535.

⁶² Korduba M. Der Ukraine Niedergang und Aufschwung (Hruševskýj, M.: Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruß) VIII. Band, 1. Teil. 1626–1638. 2. Auflage. Kyjiv–L'viv 1922. 335 S. Počatky Chmel'nyččyny. Istorija Ukrajiny-Rusy. T. VIII. č 2. (Die Anfänge der Chmel'nyččyna. Die Geschichte der Ukraine-Ruß. VIII. Bd. 2. Teil.) 1638–1648. 2. Auflage. Kyjiv–Wien 1922. 224 S. Chmel'nyččyna v Rozcviti. Istorija Ukrajiny-Rusy. T. VIII. č 3. (Die Chmel'nyččyna in ihrer Blüte. Die Geschichte der Ukraine-Ruß. VIII. Bd. 3. Teil.) 1648–1650. 2. Auflage. Kyjiv–Wien 1922. 288 S. Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine–Ruś) IX Bd. 1. Teil. 1650–1653. [Kyjiv] 1928. 601 + [III] S.) Istorija Ukrajiny-Rusy. (Die Geschichte der Ukraine-Ruß) IX Bd. 2. Teil. 1654–1657. [Kyjiv] 1931. 1026 + II S. (S. 605–1630.)) // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – Berlin, 1932. – Band VI. – S. 36–60, 193–230, 358–385.

⁶³ Korduba M. La littérature historique ukrainienne en pologne et dans l'émigration ukrainienne // Bulletin d'Information des sciences historiques en Europe Orientale. – Varsovie, 1929. – Tome II. – Fascicules 1–2. – S. 79–81.

⁶⁴ Грушевський як учений. Жалібне Засідання в Науковім Т-ві ім. Шевченка. З приводу смерти Михайла Грушевського // Нова зоря. – 1934. – Ч. 95. – С. 5.

⁶⁵ Крип'якевич І. Михайло Грушевський // Хроніка НТШ. – 1935. – Т. 72. – С. 5–9.

⁶⁶ Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя і діяльність. – Львів, 1935. – С. 21–22.

⁶⁷ Там само. – С. 57.

⁶⁸ Х.: Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя і діяльність. Львів, 1935. 28 с. // Життя і знання. – 1935. – Ч. 2 (89). – С. 59; Книжечка про Михайла Грушевського // Рідна школа. – 1935. – Ч. 5. – С. 77.

⁶⁹ Крип'якевич І. Історично-філософічна секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894–1913 роках // Записки НТШ. Праці історико-філософської секції. – Том ССХХІІ. – Львів, 1991. – С. 392–411.

⁷⁰ Педич В.П. Львівська історична школа Михайла Грушевського (1894–1914 рр.) – Івано-Франківськ, 1997. – С. 54–97.

⁷¹ Korduba M. Michał Hruszewśkyj // Pion. – Warszawa, 1934. – № 51. – S. 6.

⁷² Korduba M. Michał Hruszewśkyj jako historyk (Z powodu Jego śmierci) // Biuletyn Polsko-Ukraiński. Tygodnik Ilustrowany. – Warszawa, 1934. – № 50 (85). – S. 1–4; Korduba M. Michał Hruszewśkyj jako uczony // Przegląd Historyczny. – Warszawa, 1935. – Serji drugiej tom dwunasty. – S. 389–393.

⁷³ Ibid. – S. 394.

⁷⁴ Ibid. – S. 399.

⁷⁵ Korduba M. Michael Hruševkyjś als Forscher und als Organizer der wissenschaftlichen Arbeit // Zeitschrift für Osteuropäische Geschichte. – Berlin, 1935. – Band IX. – S. 168.

КЛАС І НАЦІЯ У КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІЇ МАТВІЯ ЯВОРСЬКОГО

Постать М. Яворського зазвичай асоціюється з тезою про очільника марксистської школи чи керманіча офіційної історіографії 1920-х років¹. Скажімо, Д. Багалій розглядає М. Яворського як «першого історика України – марксиста»² та уважає його «послідовним марксістським соціологом»³. Втім, дехто з сучасних науковців обстоює думку, що цей учений, навпаки, був «непослідовним марксистом»⁴. Так чи інакше, саме на долю М. Яворського, за висловом С. Плохія, випало «завдання сконструювати советський марксистський наратив української історії»⁵.

Біографічні повороти та життєві сценарії М. Яворського виглядають доволі своєрідно, почасти навіть інтригують. Галицький інтелектуал, який студіював політику і право у Львівському університеті, здобув ступінь доктора політичних наук (1912), мав неабиякі політичні зацікавлення ще у довоєнні часи, учасник Першої світової війни, свідок національно-визвольних змагань 1917–1920 рр., перекладач у штабі військового уповноваженого австрійського уряду за часів Української Центральної Ради та Української Держави гетьмана П. Скоропадського, референт польової жандармерії доби Західноукраїнської Народної Республіки, згодом один із тих офіцерів Української галицької армії, котрі готували її перехід на більшовицькій бік⁶. Сам М. Яворський у листі до С. Косіора схарактеризував свою еволюцію як шлях торований від «галицького націоналістичного міщанства до більшовизму»⁷.

За часів УСРР М. Яворський відзначився не тільки розмаїтими викладацькими і дослідницькими практиками, а й на ниві адміністративної діяльності, зокрема протягом 1924–1929 рр.

був завідувачем Управління науковими установами в Україні при Наркоматі освіти УСРР, котрому підпорядковувалася ВУАН. С. Єфремов у своєму щоденниковому записі від 11 січня 1925 р. саркастично зауважив: «І всю українську науку в жмені держить. Бідна наука!»⁸. С. Єсельчик висловив думку, що М. Яворський у Радянській Україні відігравав роль «місцевого Покровського»⁹.

Зауважимо, М. Яворський мав нестримні особисті амбіції у сфері адміністративних практик. Приміром, наприкінці 1927 р. він виступив ініціатором проекту з заснування Другої – «Лівобережної» АН у Харкові на протигагу ВУАН, в якій мав намір посісти керівне становище¹⁰. Заразом М. Яворський брав активну участь в офіційній кампанії супроти М. Грушевського, зокрема спричинився до поширення відомого ідеологічного тавра про його «теорію безклясовості» української нації¹¹. Проте 1929 р. він подав записку про наукові праці М. Грушевського у зв'язку з виборами дійсних членів АН СРСР, майже повністю витриману у позитивному дусі¹².

Двоїстість у рецепції постаті М. Яворського створює його категорична антирадянська позиція, котру посів колишній історик під час таборових поневірянь на Соловках. За свідченням С. Підгайного, він став *«переконаним ворогом всього, що наближалось до марксизму, большевизму чи москвофільства (тут і далі курсив наш, якщо не зазначено інакше. – Авт.)*. Це був давній і нестерпний ворог всього, де відчувалося, хоча б у найменшій мірі слово “Москва”»¹³. Відтак М. Яворський та його науковий доробок досить суперечливо сприймався різними дослідниками.

Наприклад, автор-укладач вступного слова до студії «Нарис історії України», виданої у далекій Аделаїді (Південна Австралія), вважав, що *«хоч Я. (Яворський М.І. – Авт.) був виразником марксистської історичної школи, його концепція історії була в конфлікті з концепцією деяких російських істориків, і тому він попав у неласку серед офіційних радянських чиновників»¹⁴*. Ця характеристика лідера українських істориків-марксистів в останню – таборову добу життя разюче дисонує з його дослідницькими, педагогічними, адміністративними та громадськими практиками 1920-х років.

До українського історіописання М. Яворський увійшов на хвилі кампанії партійних висуванців, що значною мірою окреслило коло його дослідницьких інтенцій, зокрема марксистсько-більшовицьку концептуалізацію історії України. Проте на той час галицький учений був досить зрілою особою, зокрема володів низкою європейських мов¹⁵, хоч і виступав як історик-початківець. Деякі сучасні публіцисти тримаються думки, що він був «людиною глибокої європейської культури і освіти»¹⁶. Водночас історик прагнув подати не тільки марксистську, а й національну репрезентацію історії України. Такі дослідницькі настанови творили двоїстий ідеал науковості М. Яворського, котрий продукував конфлікт, спершу потенційний, згодом – уповні очевидний між класовим та національним дискурсами у його історичному письмі.

З-поміж спроб соціологічного прочитання української минувшини, котрі побутували протягом 1920-х років, візія М. Яворського вирізняється, мабуть, найбільшою формалізацією концептуальних пропозицій. Відтак автор «Нарису історії України» вже на перших сторінках студії декларує свої дослідницькі пріоритети. Передусім, постулюється представлення історії як безупинного поступового процесу, котрий уявляється у вигляді стадіальної конструкції, себто переходу «з одного ступіня культури до другого, вищого, або ниділи, чевріли (чахнули. – Авт.), бо йти вперед змоги не мали»¹⁷. Рухомою силою чи «двигуном» переходу автор називає «продукційні сили», з якими однозначно пов'язує закономірну та каузальну репрезентацію минувшини¹⁸, зрештою саму підоснову стадіальної концептуалізації.

Заразом М. Яворський вдається до звичного марксистського поділу на продуктивні сили й виробничі відносини¹⁹, вислідом якого є сумнозвісний «закон класової боротьби». На його думку, «*класова боротьба завжди була політичною боротьбою, завжди була рухом уперед*. Кінчалася вона звичайно гвалтовним переворотом-революцією, яко єдиним способом здійснення нових суспільних тенденцій»²⁰. Зрештою, апологія класової боротьби пролягає наскрізним рефреном у текстах М. Яворського. Не випадково авторський курс лекцій 1921 р. іменувався «Історія боротьби клясів на Україні».

Втім, у пізніших працях, зокрема у «Нарисах з історії революційної боротьби на Україні», М. Яворський уживає терміни «класовий організм», «громадський організм», «суспільний організм» та ін. Наприклад, він розглядає Україну як *«історичний суспільний організм, класовий організм, зрунтований на даній господарській системі, становить частину всього суспільства-людства»*²¹. У подібному дусі дослідник маркує й Річ Посполиту XVII ст., зокрема зауважує, що *«Польща являла тепер собою організм, який не в силі був далі підтримати власне життя»*²². Вочевидь, історик зазнав певних впливів органіцизму, котрі простежуються у писаннях багатьох українських істориків першої третини XX ст., хоч складно судити про рівень рефлексивності його уявлень.

Призначення історіописання М. Яворський убачає у вивченні й аналізі «двох родів суперечностей» – класової та непінних змагань людини з природою. На його думку, *«історична наука й повинна мати своїм завданням вивчати цю клясову сукупність суспільних явищ і випадків, ці випадки суспільного перехрещування індивідуальних явищ у процесі їх виникнення й переміни, конкретизуючи цю клясову сукупність явищ і випадків у її реальній дійсності, себто на певному ступені розвитку, у властивих їм географічних, історичних і виробничих умовах (виділення М. Яворського. – Авт.)»*²³.

З цієї перспективи зміст історіописання полягає у тому, щоб висвітлити, проаналізувати та пояснити «економіку й політику, в їх постійнім витворенні та обопільній залежності»²⁴. Зауважимо, що на відміну від М. Слабченка, котрий обстоював думку про матеріалістичну, економічну домінацію, почасти навіть детермінізм історичного процесу, М. Яворський однозначно наголошує на потребі виявити *«матеріалістичну закономірність розвитку української історії»*²⁵. Про те наскільки абсолютизується ця теза можемо уявити з його сентенції, що *«в історичному розвитку немає нічого випадкового, що все, що діється, є наслідок існуючих сучасних і попередніх відносин»*²⁶.

Згодом М. Яворський, наслідуючи Г. Плеханова, висловлюється менш категорично, зокрема визнає варіативність («варіабельність») історичного процесу, хоч і як вислід його

закономірності²⁷. «Ми знаємо його (суспільства. – *Авт.*) основні закони, та ще є невідома їх варіабельність, через що в суспільних науках ми ставимо принцип можливості і правдоподібності, та заявляємо за Марксом, що в даних умовах виникають неминуче дані результати (розбив М. Яворсько-го. – *Авт.*), умови однак можуть змінитися, тоді й зміняться результати причин, що ростуть в даних умовах», – стверджує історик²⁸. Отож навіть можливі чи імовірні варіації минувшини розглядаються вченим у світлі історичної закономірності.

Такий підхід до концептуалізації українського минулого нав'язував телеологічне представлення, котре зводилося до жорсткої стадіальної конструкції. «Виходячи з того, що економіка лежить в основі політики, ми поділяємо історію України на такі періоди: *період натурального господарства, період торговельно-кріпацький, період промислового капіталізму й період соціальної революції*», – відзначає М. Яворський²⁹. Однак, архітектоніка «Нарису історії України», доведеного до початку XVIII ст., є більш складною, позаяк представлена у вигляді низки відділів: 1) первісне суспільство; 2) князівсько-дружинна доба; 3) феодалізм; 4) феодалізм Галицької доби; 5) литовська доба; 6) станово-шляхетське суспільство та 7) Козацька Революція.

Своєрідна риса цієї періодизації, котра безперечно спиралася на марксистські засади, хоч і помітно модифіковані, виявляється у тому, що з універсальної схеми минувшини на задній план відсувається феодалізм, який «вписується» до доби «натурального господарства». Проте в архітектоніці зазначеної праці феодальному суспільству все ж таки присвячено окремий відділ. Натомість у марксистській концептуалізації історії Росії М. Покровського феодалізм посідав, чільне місце і навіть обіймав тривалий проміжок історичного часу – X–XVI ст.

Зазначимо, що у лекційному курсі 1921 р. М. Яворський уживає дещо іншу періодизацію, зокрема поділяє історію «класової боротьби» на українських землях на такі періоди: 1) феодалізм; 2) кріпацько-торговий період; 3) буржуазний період великої революції, котрий розпадається на дві епохи: а) доба

народницького соціалізму та терору (1860–90-ті роки); б) доба пролетарської організації (початок ХХ ст.)³⁰. Подібну періодизацію, хоч і з невеликими уточненнями, він використовує і в інших працях. Зокрема, автор подає у своїх посібниках «Історія України в стислому нарисі» та «Коротка історія України» (остання праця перевидавалася протягом 1920-х років 7 разів!) таку періодизацію: «1) феодальне суспільство з натуральним господарством; 2) дворянсько-крепацьке суспільство з грошовим хазяйством; 3) буржуазне капіталістично-промислове суспільство; 4) період соціалістичної революції»³¹.

Вірогідно, М. Яворський на сторінках «Нарису історії України» включав феодалізм як окремий господарський уклад до періоду натурального господарства, позаяк приділив чимало уваги саме історії первісного суспільства. Відтак потреба одноцільного господарсько-економічного маркування минувшини змусила його репрезентувати як первісне, так і феодальне суспільство у вигляді єдиної стадії чи спільного періоду «натурального господарства». Тим більше, що історик-марксист прагнув до одноманітного соціально-економічного представлення національної історії, порівняно з тим же М. Покровським, який у своїх працях відвів поважне місце культурному, політичному та соціальному життю Росії.

У широкому сенсі періодизація М. Яворського була своєрідним трафаретом, який історик прагнув покласти чи накинути на звичну періодизацію українського минулого для того, щоб представити його в єдиному матеріалістично-економічному світлі. Д. Багалій відзначив «догматичний характер його (М. Яворського. – Авт.) викладу», зокрема зауважив, що цей підхід походив із устремління автора «дати таку схему й зміст українській історії, які б найбільш відповідали вимогам марксистської соціології й загальним етапам розвитку вселюдської культури»³². Власне, на догматичний спосіб конструювання студій М. Яворського звертають увагу й інші рецензенти, зокрема у відгуку на його хрестоматію «Україна в епоху капіталізму»³³.

На думку Б. Крупницького, «спроба М. Яворського дати марксистську концепцію історії України, послуговуючися соціо-

логічною метою, аж надто віддає штучністю конструкції»³⁴. Не випадково у тексті як першої, так і другої частини «Нарису історії України» М. Яворського повсякчас споглядаємо матеріалістичне акцентування й економічно-господарське трактування різноманітних духовних, культурних, соціальних явищ, подій та процесів у вигляді апріорних і категоричних постулатів.

Скажімо, в означеному контексті М. Яворський репрезентує духовну культуру давніх слов'ян. *«Познайомившись з характером виробництва східних слов'ян та з їхньою громадською організацією, легко з'ясувати собі зміст і форму їхнього світогляду, ц. т. їхні вірування й культ»*, – підкреслює вчений³⁵. В іншому місці він тримається думки, що «економічна сила» та військові функції спричинилися до становлення й розвою князівської влади³⁶. У відповідному дусі автор подає і знакові процеси й явища української історії. Приміром, прийняття християнства історик розглядає як вираз, передусім, економічної та політичної залежності київської влади від «царгородського ринку»³⁷.

Схоже, що й сам М. Яворський у низці випадків виявляв суперечності, що поставали між його марксистською концептуалізацією та конкретними фактографічними відомостями. Наприклад, описуючи натуральне господарство давньої Русі на тлі досить розвинутої міжнародної торгівлі він мимоволі мусив пояснити цю кричущу суперечність у світлі марксистської теорії, котра кидалася в очі будь-якому пильному читачеві. *«В них (східних слов'ян. – Авт.) не було ні своїх купців, ні грошевого господарства: вони не торгували своїм крамом на чужих, хоча-б навіть візантійських базарах, – все це робили чужоземні гості-купці – араби, євреї, хозари, греки та варяги. Ці чужоземні гості чинили у нас приблизно те, що на початку нових віків чинили в Америці іспанці, португальці та голандці»*, – зазначає історик³⁸.

Д. Багалій слушно зауважив, що у репрезентації української минувшини М. Яворського відсутня виразна демаркація між гіпотетичним, імовірним та певним, себто не є зрозумілим, «на яких джерелах автор буде свої висновки, які старі думки та теорії він руйнує й на їх місці ставить свої власні»³⁹.

Більше того, М. Яворський посідав однозначне негативно-скептичне становище щодо наукових праць своїх попередників і майже не згадував їх погляди та концепції, хоч щедро послуговувався текстами багатьох істориків для побудови власного викладу. Заразом він не міг повністю відкинути здобутки науковців дореволюційної доби, позаяк прагнув сполучити у своїх писаннях марксистський та національний дискурси.

Д. Дорошенко, котрому довелося послухати виступ М. Яворського на «Тижні російських істориків» (7–14 липня 1928 р.) у Берліні, організованому Німецьким товариством із вивчення Східної Європи, відзначав, що, за його візією, українська історична наука «до революції взагалі не існувала»⁴⁰. У газетній замітці, присвяченій цьому форуму, Д. Дорошенко саркастично зауважив, що обидва українські доповідачі (В. Юринець та М. Яворський) прагнули представити «перед німецькою публікою Україну як край дуже молодий, в якому культура і культурна робота розпочалася дуже недавно», власне, від часів більшовицької влади та появи партійної освіти⁴¹. Ці спостереження досить точно відображають тодішні дослідницькі настанови історика-марксиста.

Зауважимо, що М. Яворський негативно поставився до про-російської назви цього заходу. Зокрема, він навіть висловив обурення, що закордонна виставка наукового доробку за 10 років Радянської влади була організована у «*межах самої руської історії, заповнюючи їх (відділи виставки. – Авт.) доробком самої руської історичної науки*, тоді як для неруських історичних дослідів, прим., для українського та для білоруського, приділено було один невеличкий відділ під загальною та ще й під такою помилковою назвою, як “Історія національних меншостей старої царської імперії”»⁴². Крім того, вчений брав участь у Шостому міжнародному історичному конгресі, котрий відбувся в Осло (Норвегія) у серпні 1928 р.⁴³

Загалом М. Яворський прагнув формалізувати і представити майже всю українську минувшину у вигляді неспинного розвою «класової боротьби» та «революційних рухів». Причому історик уважав, що певні стадії («однакові ступені соціально-економічного розвитку») дають вагомні підстави для виявлення схожості

революційних змагань в Україні, порівняно з революційним рухом усього людства⁴⁴.

Втім, попри констатацію такої подібності, М. Яворський тримався думки, що «елементи певної своєрідности, цебто національности» простежуються у революційному русі на українських теренах. Більше того, він навіть наголошує на «величезній історичній помилці» ототожнювати чи уподібнювати революційний рух в Україні та Росії⁴⁵. Видається, що саме з такої настанови походить амбівалентність його концептуалізації, в якій автор прагне послідовно і суцільно провести ідею «класової боротьби» та революційних змагань крізь всі епохи української минувшини і, заразом, будь-що-будь зберегти її національну самобутність.

Отож класовий дискурс відіграє в історичному письмі М. Яворського провідну роль, хоч і постійно корелюється його національними устремліннями. Скажімо, він згадує про «класовий антагонізм» на південно-руських землях XI–XIII вв.⁴⁶ Водночас М. Яворський часом запозичує відповідні означення подій у працях інших істориків, але трактує їх у класовому сенсі. Наприклад, він подає відому тезу М. Грушевського (звісно без зазначення її походження та вказівки на те, що автор інакше трактує цю подію) про повстання 1068 р. у Києві. Ця подія призвела до втечі київського князя Ізяслава Ярославича і була, на думку М. Грушевського, першою описаною в наших джерелах «українською революцією»⁴⁷. Натомість М. Яворський наголошує, що *«Київська революція 1068 р. була першим збройним виступом цієї буржуазії (торгівельної аристократії. – Авт.) за вічевий порядок в городі»*⁴⁸. У іншій студії він називає бунт 1068 р. першою спробою «буржуазної» революції, хоч і бере у лапки своє означення⁴⁹.

У такому ж дусі М. Яворський висвітлює і потрактовує цілу низку подій та явищ, які виглядають доволі штучно в авторському представленні. Відтак бродників він розглядає як утікачів від боярської сваволі⁵⁰ і навіть обстоює думку про «загальну революцію бродників» супроти князів, бояр і монастирів⁵¹. *«Цей широкий на всю Україну народній революційний рух проти пануючої класи, названий рухом татарських людей,*

“татарщиною”, ц. т. бунтом “людей, що сидять за татарами” був початком кривавої, жорстокої громадянської війни громад з боярами, що зчинилася після відходу татар», – підкреслює історик⁵².

Значимо, що М. Яворський (мабуть, наслідуючи С. Томашівського!) розглядав Галич як суто український центр в історії східного слов'янства⁵³. Крім того, він обстоює тезу про розквітлий феодалізм «галицької доби»⁵⁴. Наведені тлумачення й оцінки викликали неабияке обурення М. Слабченка, який також позиціонував себе як історик-марксист, але інакше сприймав провідні концепти марксизму. «Візьміть тільки фантазії Яворського про бродників, берладників, татарських людей. А благоглупства його про галицьке королівство, котрого М. І. (Матвій Іванович. – Авт.) абсолютно не зрозумів. А всі виверти з “Руською Правдою”, котрої Яворський не знає й не вміє інтерпретувати», – підкреслює М. Слабченко у листі до Д. Багалія від 9 березня 1924 р.⁵⁵

Зрештою, М. Яворський висловлює думку, що татарська навала спричинила не тільки руйнацію «державного життя України», а мала «деякі й добрі наслідки, що в помонгольську добу виявилися в новому розвиткові продукційних сил матеріальної культури. Правда, спершу знищеним містам тяжко було піднятися з занепаду, особливо на східній Україні; але рани швидко загоїлися, і виробництво пішло вперед жвавіше ще, ніж до татарського лихоліття»⁵⁶. Причому татарське завоювання Русі автор пов'язує з наступом «азійських чи тюркських купців» на Старий Світ. «Це був один із тих трьох велетенських паралельних наступів на Європу азійського купця, що почав свій похід на захід спершу з Арабії через північну Африку до Іспанії, згодом через Малу Азію та Балкани й одночасно через каспійсько-чорноморські степи. Араби, Турки й Татари – три репрезентанти цього наступу, що проти нього так гарячково готував європейський купець укупі з церквою хрестоносні походи ніби-то в обороні Єрусалиму перед “невірними”, а властиво для захисту своїх інтересів у Малій і Південній Азії перед настирливими магометанами», – стверджує історик⁵⁷.

У певному сенсі такі розумування щодо спільних тенденцій європейської та світової історії нав'язують порівняння з теорією

«єдиного процесу» М. Слабченка. Втім, одеський дослідник ніколи не заходив настільки далеко в одноманітному, точніше «класовому» представленні української та світової минувшини, як це робив М. Яворський.

Таким чином, зрушення у матеріально-господарській царині давньої Русі М. Яворський пов'язує з «феодальною революцією 1240 років», яка «вимела до решти всі пережитки дружинного грабіжництва, що ще держалися, здебільшого, в Наддніпров'ї серед тамошніх феодалів, і дала очищений ґрунт для дальшого зросту продукційних сил»⁵⁸. Він зауважує, що татари розбухали «справжню революційну стихію» у середині XIII ст.⁵⁹ і навіть характеризує «татарщину» як «велетенську народню революцію, що об'єктивно виросла в контр-революцію, бо на Подніпров'ї повернула колею історії назад» й утворила «громадський лад, почасти подібний до муніципального феодалізму, лад, що мав за основу дрібні автономні громади з окремими містами в центрі, з виборним міським патриціатом на чолі»⁶⁰. У іншій праці автор навіть обстоює думку про «татарську революцію», що полишила глибокий слід у культурі та господарстві⁶¹.

Втім, М. Яворський відзначає, що за часів Галицько-Волинської держави, феодалізм сягнув «найпишнішого розквіту», завдяки торгівельним зносінам із Заходом⁶². Подібну оцінку споглядаємо і стосовно Великого князівства Литовського, позаяк він стверджує, що «наприкінці XIII ст. Литва вже являє собою суспільство з готовими майже феодальними порядками»⁶³. Чергова теза історика про «литовський феодалізм» як «найвищу форму феодальних порядків» на українських землях лише підкреслює лейтмотив авторського прочитання національної минувшини⁶⁴.

Такою, приміром, є ідея М. Яворського про «закінчені вже форми феодального суспільства» за часів Литовської держави⁶⁵. Врешті, історик уважає, що «феодалізм Литовської доби був найвищим розцвітом суспільного укладу в рямцях натурального господарства. Але розцвіт цей разом з тим засуджував його на розклад, на смерть»⁶⁶. Однак, за його викладом, навіть сліпо наслідуючи канони марксистської концептуалізації, складно зрозуміти як відбувався перехід від однієї стадії суспільного

розвитку до іншої, себто від натурального до товарно-грошового господарства.

Пояснення й тлумачення, котрі представлені як у «Нарисах історії України», так і в інших працях М. Яворського виглядають у край схематично та плутано. Скажімо, він обстоює думку, що у межах натурального господарства литовської доби спостерігаємо «ширше вживання грошей, яко засобу виплати та платіжу, й розвиток унутрішньої торгівлі»⁶⁷. Відтак історик наголошує, що ці процеси поступово вели до запровадження «грошового господарства» та «грошового фетишизму»⁶⁸. Проте він так і не висвітлює конкретні шляхи чи моделі розкладу натурального господарства й зародження нового укладу на теренах Великого князівства Литовського. Д. Багалій слушно відзначив, що викладу М. Яворського конче бракує доказовості⁶⁹.

Видається, що М. Яворський відчував умовність й абстрактність запропонованих аргументів, оскільки присвятив спеціальний текстовий фрагмент, у якому пояснював чому товарно-грошовий обіг у попередні епохи, наприклад Київської Русі, не можна розглядати як ознаки, власне, грошового господарства. На його думку, «загально визнаним звичайним символом вимірної вартости вони (замінники грошей. – Авт.) не були, але не були ним у нас навіть і срібні та золоті гривні українські, а ні ті, що привозили до нас, арабські, грецькі чи німецькі гроші, що їх дехто вважає за ознаку грошового господарства в нас на Україні вже в київську добу. Бо таки справді: вони не виступали при тодішньому обміні, яко гроші, яко символи втіленої в них абсолютної вартости, незалежної від їхньої вартости споживчої; вони не мали характеру фетиша...»⁷⁰.

Вочевидь, наведе розумування М. Яворського виказує очевидну безпорадність його аргументації, позаяк вона спирається не стільки на опрацьований соціально-економічний зріз минувшини, зокрема фактографічний матеріал, скільки на загальні розумування у дусі відомих постулатів марксистської теорії. Власне, тезу про еволюцію «торгівельного капіталу» як руйнівної сили переходу щодо різних періодів української минувшини повсякчас споглядаємо в авторському викладі⁷¹. Не випадково різні історичні епохи досить складно вирізнити у його

текстах, оскільки їхнє представлення тяжіє до позірної нівеляції й одноманітності.

Приміром, Д. Багалій відзначав, що *«коли ми заглянемо в характеристики другого періоду – торговельно-кріпацького – побачимо там такі характерні риси, які помічаємо й у першому періоді: приватну земельну власність і торгівлю, з другого боку – з початку Литовського періоду ми не бачимо різкого поділу суспільства. Щодо характеристики першого періоду, то вона не зовсім відповідає фактам: продукція князівського й почасти боярського господарства не задовольняла лише їх власних потреб, а в великій мірі йшла на продаж, скажемо, в Візантію, куди постійно перші київські князі, підвладні їм князі й бояре одвозили господарську продукцію: мед, віск, хутра, а також і іншу продукцію, не виключаючи мабуть і збіжжя»*⁷².

Такі зауваги суттєво підірвали концептуальну пропозицію М. Яворського, позаяк демонстрували очевидні суперечності його конструкції минувшини навіть у світлі марксистської теорії. Проте автор *«Нарису історії України»* не дуже зважав на закиди Д. Багалія, хоч і звинуватив свого опонента у *«прадідівському фетишизмі»*, себто в обстоюванні старих поглядів, які метафорично назвав *«бабусиною спідницею»*⁷³. Натомість М. Яворський не спростував практично жодної з критичних зауваг і обмежився схоластичними й абстрактними розумуванням та тему марксистської методології історії. Д. Багалій уповні справедливо нарік його відповідь – *«про усе і ще про дещо»*⁷⁴.

Схоже, що єдина заувага, котру почасти сприйняв М. Яворський, це закиди рецензентів щодо браку посилань на праці інших істориків. Відтак у другій частині *«Нарису історії України»* помітно зростає кількість згадок щодо поглядів та думок низки істориків (Д. Багалій, М. Грушевський, В. Липинський, М. Слабченко та ін.). Втім, автор уникає навіть побіжного висвітлення їхніх візій з тих чи інших проблем української історії, позаяк останні категорично означувалися як *«буржуазні»* й архаїчні.

Отож як перша, так і друга частина зазначеної праці конструювалася в одноцільному дусі. М. Яворський нав'язував апри-

орну, жорстку та формалістичну концептуалізацію, котру щедро приправляв відповідною семантикою пореволюційної доби щодо різних періодів української історії – диктатура (шляхетська, гетьманська, військово-станова, старшинська, дворянська та ін.), громадянські війни, революції, революційні рухи, класова боротьба і т. п. Причому такими визначеннями маркувалися не тільки військово-політична та економічна площини минувшини, а й культурно-релігійне буття. Наприклад, унійні змагання розглядалися автором як «класова боротьба», що велася у «релігійній формі»⁷⁵.

Зрештою, роль своєрідних соціокультурних «перемикачів», які освячують та легітимізують перехід від однієї стадії минувшини до іншої, у візії М. Яворського, як і у більшості марксистських конструкцій минувшини, відіграють – революції. Більше того, він наголошує, що «р е в о л ю ц і я н е м и н у ч а (розбив. М. Яворського. – *Авт.*), коли суспільство переходить від давнього громадського укладу до нового»⁷⁶.

Недаремно перехід від натурального господарства до грошового, а саме до «кріпацько-торгівельного періоду», репрезентується у вигляді «економічної революції XVI ст.». На думку автора, ця революція «на Україні вела не тільки до спрощення та зрівняння станових прав і привілеїв серед пануючої класи феодалів, зводячи їх усіх до одного знаменника – шляхетного народу – вона (революція. – *Авт.*), з другого боку, знівельовала сільське населення в одну масу покріпачених на фільваркові хлопів, ліквідуючи дотеперішні його категорії тягла та підданства й переводячи їх у одну»⁷⁷.

Таким чином, «революція XVI ст.» спричинилася до витворення «однобічного грошового господарства» у шляхетському фільварку⁷⁸ і, заразом, політичної системи «станового абсолютизму»⁷⁹, котра сформувала «шляхетську диктатуру». У іншій праці М. Яворський зазначає, що «осною цих своєрідних класових відносин на Україні, як і в Польщі взагалі, була абсолютна диктатура формально шляхетського стану, на ділі однак великопанської олігархії. Диктатура ця склалася протягом XVI століття, як результат гегемонії шляхетського, або радше великопанського маєтку над усім економічним життям кра-

їни»⁸⁰. Більше того, він розглядає навіть культурні та церковні впливи XVI – початку XVII ст. у відповідному матеріалістичному дусі.

Скажімо, католицизм у такому світлі постає як вислід *«напливу західньої, романської культури, що йшла на Україну разом з розвитком грошового господарства і витискувала східньо-візантійську культуру з її натуральним господарством та феодальним укладом. Тісні торговельні зв'язки з Заходом давали широку дорогу тому походові, примушували українську шляхту засвоювати собі західню культуру, щоб зрівнятися знанням, звичаями та чемністю із польськими панами»*⁸¹.

У такій системі координат козацтво мало стати «революційною силою нової економічної та соціальної групи», котру породили економічні і політичні суперечності «шляхетської диктатури»⁸². Причому розмаїття конфесійних, етнонаціональних, станових мотивів М. Яворський зазвичай ховає під суцільною класовою редукацією багатоманітного світу історії, котру подає у вигляді примітивної боротьби різних соціально-економічних орієнтацій. «Релігійна та расова боротьба XVII ст. та XVIII ст., що де-хто вважає її за боротьбу націй однієї проти одної, за боротьбу за автономію придушеної нації, й розвивалася під цим кличем, і увесь її зміст корінь свій має перш за все в соціальній та економічній боротьбі ріжних класів однієї й тієї самої нації, – оскільки можна було тоді говорити про націю, – ріжних груп одного та того самого суспільства, які в своїх змаганнях прикривалися показними, що вражали в ті часи людність, ріжними гаслами», – підкреслює автор⁸³.

«Козацьку революцію» М. Яворський називає «дворянською революцією»⁸⁴. Відтак її призначення історик убачає у тому, щоб звільнити «місце для майбутнього дворянсько-поміщицького хазяйства»⁸⁵. Цю революцію він репрезентує у вигляді трьох послідовних етапів: а) перший етап до Зборівської угоди (серпень 1649 р.); другий – до Переяславського договору 1654 р.; третій – до Полтавської битви 1709 р., котра увінчалася крахом Гетьманщини та кінцем І. Мазепи⁸⁶. На його думку, Гетьманщина вже за часів Хмельниччини доволі швидко набула *«форми диктатури гетьманської влади, що її визнали за потрібну*

міщане з духовенством, визнала й залишена при козаках шляхта, якої в козацькому війську тоді налічувалося до 7.000 чоловіка»⁸⁷.

Видається, що М. Яворський розглядав «дворянську революцію» як типовий спосіб переходу від феодального до дворянсько-кріпосницького ладу⁸⁸. Зокрема, він обстоював думку, що «дворянська революція» у Російській державі завершилася на початку XVII ст.⁸⁹ Та в іншій студії історик дещо скорегував свої погляди, зокрема відзначав, що *«процес довершування дворянської революції на Україні – це синтеза еволюції своєрідного й московського торговельного капіталу на Україні, це синтеза що виросла з потреби притягти його до економічної відбудови знищеної України»*⁹⁰.

Зрештою, у серпні–вересні 1929 р., коли набирала дедалі більших обертів офіційна кампанія з розвінчання його концепції історії України, М. Яворський переглянув і визнав помилковою свою тезу про «дворянську революцію», котру відтоді вважав «революцією торговельного капіталу»⁹¹.

Зауважимо, що розгортання «козацької революції» подається вченим у відповідному «класовому освітленні». Перший етап революції характеризувався спільною боротьбою козацтва та селянства супроти магнатів і шляхти. Натомість другий етап був часом «роз'єднання бунтарів-союзників проти шляхецької диктатури», що призвів до стану суспільного дуалізму «козацького і магнатського режиму з перевагою першого»⁹².

Своєрідним підсумком цього етапу, за візією М. Яворського, став українсько-російський договір 1654 р. *«Це була умова реєстрового козацтва з московським дворянством для оборони дворянської революції на Україні від наступу селянських мас та від реакції з боку феодальних магнатів»*, – відзначає історик⁹³. Проте в інших працях автор називає переяславські статті 1654 р. «конституцією Гетьманщини»⁹⁴, котра забезпечила «автономну самодійність» міській «буржуазії», хоч і доволі ілюзорну⁹⁵.

Втім, М. Яворський розглядає Хмельниччину не тільки як «велетенську громадянську війну», а й уподібнює її до реформацийних рухів XV–XVI ст., що «під релігійним прапором перевернули весь економічний і політичний порядок середньо-

вічного феодалізму»⁹⁶. Більше того, він віднаходить потужні паростки нового, буржуазного господарського укладу на українських землях. Приміром, він тримається думки, що «на Запоріжжі на цій общині почало складатися зразково-буржуазне на ті часи, дрібне торговельно-промислове підприємство, а згодом, з розвитком Запоріжжя, біля її нутра на периферії почали з'являтися ще й індивідуальні, організовані на запоріжських та королівських землях хуторно-промислові господарства козацької знати, господарства, вільні од широких експортних тенденцій шляхетського підприємства, зате тісно зв'язані в першу чергу з дрібним місцевим ринком»⁹⁷.

У відповідному сенсі М. Яворський представляє й Гетьманщину, зокрема наголошує, що це – була «переходового характеру організація громадянства на принципі військово-станової диктатури, організація, що в ній крім компутового козацтва, ніхто більш не має повних громадянських прав»⁹⁸. Призначення Гетьманщини він убачає в оформленні нових класових відносин, зокрема у поступовому запровадженні «нової панщини»⁹⁹.

Варто відзначити, що М. Яворський вирізняв і досить своєрідно трактував та висвітлював низку подій і явищ з обсягу української історії XVII ст. Зокрема, рух збіднілих вихідців із різних соціальних прошарків, відомий як рух дейнеків 1658–1665 рр., історик репрезентує як «Дейнецьку революцію», у процесі якої навіть робилися спроби заснувати «козацьку комуну»¹⁰⁰. Це розумування досить цікаво порівняти з думкою «мрійника» М. Слабченка, котрий більш помірковано й розважливо розглядав означений рух, зокрема вважав, що у середовищі дейнеків були лише окремі прибічники ідеалів «християнського комунізму» (Єпіфаній Славинецький)¹⁰¹.

Окрім того, М. Яворський уважав, що саме в українському культурному середовищі XVII ст. зародилася ідея слов'янофільства чи панславізму, точніше українського панславізму! Причому як фундаторів панславізму він розглядав Захарію Копистенського та Лазаря Барановича¹⁰².

Та повернемося до магістральних сюжетів наративу М. Яворського. Останній етап козацької революції, за його візією, добігає кінця з епохою І. Мазепи, після якої розгортається

процес інтенсивного покріпачення колишнього союзника – селянства. Власне, XVIII ст. в авторській концептуалізації – це доба тріумфу «торгівельного капіталу», котра спричинилася до витворення завершеної «дворянсько-крепацької системи»¹⁰³ чи «дворянсько-крепацької суспільності»¹⁰⁴.

Проте оповідаючи про XVII–XVIII ст. М. Яворський вводить низку елементів, які мають продемонструвати національний рефрен у представленні української історії. Скажімо, він згадує про самостійницькі заміри гетьмана П. Дорошенка, котрі пізніше намагався реалізувати І. Мазепа. Більше того, він вважає речниками «дворянської самостійності» поета В. Капніста, невідомого автора «Истории русов», поміщика-масона В. Лукашевича та низку інших відомих історичних діячів кінця XVIII – початку XIX ст.¹⁰⁵

Заразом М. Яворський подає досить специфічну характеристику «Истории русов», котру розглядає як першу синтезу «українського історичного процесу за доби, коли в умовах народження капіталізму ставала реальна проблема відбудування української самостійності»¹⁰⁶. На його думку, «проблема синтези цієї роботи – це проблема реставрації старої гетьманщини, реставрації старого станового козацького устрою, це проблема, яка виховувалась на рефлексях незліквідованих ще цілком феодальних основ нашого тогочасного громадського ладу»¹⁰⁷. Втім, у іншій праці історик помітно зміщує акценти у свої оцінці «Истории русов», зокрема вважає, що її автор захищав «в ім'я ембріонального національного капіталу і де ю націо на л ь н о ї д е р ж а в н о с т и (розбив М. Яворського. – Авт.)»¹⁰⁸.

Відзначимо, що М. Яворський називає українських автономістів кінця XVIII – початку XIX ст. представниками «дворянської опозиції». Зокрема, він зараховує до їхнього кола навіть малоросійського військового губернатора М. Репніна-Волконського¹⁰⁹, котрого репрезентує як автономіста й козакофіла¹¹⁰, а Г. Сковороду навіть вважає «справжнім революціонером свого часу»¹¹¹. Причому автор розглядає мандрівного філософа як особистість, яка опинилася на роздоріжжі між кількома історичними епохами¹¹².

Таким чином, із моменту представлення «дворянської опозиції» чи прибічників української самостійності / автономії наратив М. Яворського дедалі більше суперечить тодішнім російськоцентричним більшовицько-марксистським схемам. Тим паче, що історик тримався думки про більш складні шляхи революційного руху на українських теренах, аніж на російських обширах. Ба більше, він уважав, що *«якраз українська своєрідність, з її національною проблемою на ґрунті народженого капіталістичного способу виробництва, ускладняла ці шляхи, якраз вона ще й загострила своїм радикалізмом класову боротьбу на Україні, повівши її стежками далеко не такими, як у Росії, та ще й різними проміж собою, різними програмою на завтра й тактикою на сьогодні»*¹¹³.

Зауважимо, що двотомні «Нариси з історії революційної боротьби на Україні» (Харків, 1927–1928), вигідно вирізняються з-поміж інших праць М. Яворського розлогою джерельною базою, насиченістю фактографічним матеріалом і навіть проробкою низки сюжетів. Водночас у цій студії найвиразніше проступає авторська настанова на представлення самотності української минувшини, хоч і у суцільних класових контекстах.

Видається, що саме на ґрунті акцентування національної своєрідності, української специфіки революційного руху ХІХ – початку ХХ ст. постала концептуальна пропозиція М. Яворського, котра поступово наближалася до обстоювання думки про його самотність і навіть самодостатність! Такий підхід мусив спричинити конфронтацію з російськоцентричними схемами репрезентації минувшини, що, кінець-кінцем, вилилося у конфлікт із московською школою М. Покровського.

Передусім, М. Яворський уважав, що українська «дворянська опозиція», на відміну від російської, котра залишалася за змістом поміщицькою, мала іншу культурну та соціальну природу – буржуазну. На його думку, ця опозиція *«вихована на західних культурних течіях та серед перших зразків капіталістичного виробництва, ставила проблему ліквідації взагалі тієї системи вкупі з її основою»*¹¹⁴, себто була більш радикальною, ніж російська. Відтак він обстоює думку, що декабризм *«виписав дворянською рукою на своєму прапорі гасло буржуазної революції»*¹¹⁵.

Зауважимо, що навіть пожвавлення українського культурного життя на зламі століть подається М. Яворським як «ліва опозиційна» і, заразом, «справжня, буржуазна» течія, що «найшла подекуди й свій вираз на Україні вже в кінці XVIII ст. під невинною на око формою в літературній творчості Котляревського. Енеїда Котляревського, філософія Сковороди, як і все літературне відродження українське того часу, – це був перший визов феодалізові з боку тієї опозиції, що виховувалася по західних манерах, хоч і за пазухою дворянсько-поміщицького лібералізму того часу»¹¹⁶. Заразом історик стверджує, що саме у Малоросії-Україні виникла «найбільш революційна течія» у декабристському русі на всьому просторі імперії Романових. Цю течію він ототожнює з «Товариством Об'єднаних Слов'ян»¹¹⁷.

Більше того, М. Яворський навіть уважає, що 3/4 учасників декабристського руху в Україні були суто «українськими елементами»¹¹⁸. Водночас автор відзначає значні впливи козакофільства, котрі побутували у середовищі як українських, так і російських інтелектуалів¹¹⁹. На його думку, саме «буржуазна опозиція», прикрашена «козацьким романтизмом», й «лягла в основу декабризму на Україні з усіма буржуазними і дрібнобуржуазними його течіями, та вже з початком 1820-х років переходила на шлях досить широкої революційної пропаганди»¹²⁰.

Так народилися відома теза М. Яворського про «український декабризм», точніше, про «декабризм», «викоханий українською дійсністю»¹²¹. Ця ідея спричинила гостру полеміку з російським істориком М. Нечкіною на Першій всесоюзній конференції істориків-марксистів (28 грудня 1928 р. – 4 січня 1929 р.), а згодом розглядалася як один із найбільших «націоналістичних» ухилів історика під час офіційної кампанії з «викриття Яворщини»¹²².

Відзначимо, що візія М. Яворського щодо «українського декабризму» суттєво відрізнялася від поглядів М. Слабченка, котрий розглядав цей рух як відлучання відповідних європейських настроїв у середовищі інтелігенції¹²³. Натомість М. Яворський стверджував, що «українські декабристи» навіть започаткували розвиток «утопічної громадської думки»¹²⁴.

У такому світлі Кирило-Мефодіївське товариство репрезентувалося істориком як один із *«варіантних етапів розвитку тієї революційної ідеї, що під різними виявленнями розвивалася від українського декабризму до остаточного її оформлення в народницькому соціалізмові»*¹²⁵. В іншій праці М. Яворський зауважує, що *«уже “Молода Україна” 1840-х років, хоч об’єктивно й здійснювала буржуазну програму народження української нації, все таки у своїх міркуваннях куди далі йшла поза проблему однієї національної культури, ба й самої нації, стаючи виразно на шлях соціальної проблеми клясової боротьби експлуатованих мас, що в їх одних вона бачила елементи своєї нації»*¹²⁶. Відтак він навіть обстоює тезу, що революційний рух в Україні відображав іншу класову конфігурацію суспільства, порівняно з російським соціумом.

На думку М. Яворського, кирило-мефодіївці репрезентували інтереси й устремління *«молодого національного українського дрібного капіталу та молоді української буржуазії, що радикальними своїми гаслами прикривала соціальне своє визволення і від кайдан руського, і власного українського феодалізму, але пробувала виложити програму свого національного самовизначення на плечах і руках представників дрібної української буржуазії, цеб-то інтелігенції»*¹²⁷. Причому автор протиставляє революційну ідеологію братчиків закостенілій доктрині офіційного слов’янофільства, в якому майже повністю потонула *«руська буржуазна знать» дореформеної доби*¹²⁸.

Приміром, він називає Т. Шевченка *«геніяльним співцем революції»*¹²⁹, а нонконформістський гурток мочемордів розглядає як зібрання вільнодумців-республіканців¹³⁰.

Отож М. Яворський фактично вибудовує осібну схему українського революційного руху, який не тільки був відмінний від російського, а мав власні культурні й ідеологічні віхи та спирався на інші класові, точніше соціокультурні передумови. Скажімо історик відзначає, що *«федеративно-громадську ідею самовизначення українського села («татарських людей». – Авт.) ми зустрічаємо вже в XIII ст. і на цілому протязі української історії вона проходить червоною ниткою в боротьбі селянства, як спроба підпорядкування державних установ місцевим інтере-*

сам спільности – громади»¹³¹. Зокрема, він вважає, що у працях М. Костомарова ця ідея «шукала історично-наукового мотивування» супроти російського державного централізму, а здобула своє оформлення в анархічно-федералістській теорії «громадівського соціалізму» М. Драгоманова¹³².

Втім, М. Яворський акцентує увагу не тільки на своєрідних ідеалах революційного руху в Україні, а й прагне продемонструвати його відміну соціальну підоснову, порівняно з Росією. Зокрема, він відзначає, що на українських землях ці ідеї плекалися на «базі інтересів дрібнобуржуазного підприємця»¹³³. У іншому місці історик зауважує, що «національна буржуазія» пореформеної доби – це «дрібний промисловець, торговець, сільський промислово-хліборобський підприємець та його речник, інтелігент, сам здебільша виходець з цього дрібного крайового підприємця. Вже у 840 (1840-х. – Авт.) роках вона, ця дрібна буржуазія, із своїм речником, інтелігентом, взяла на себе з рук українського феодального панства роль носія української національності, тоді як феодальне українське панство, втягуючи себе в загальну систему російської економіки, поволі відмовлялося від своїх феодально-автономних традицій»¹³⁴.

Таким чином, «дрібна буржуазія», за візією М. Яворського, не тільки перебрала на себе роль колишньої «дворянської опозиції» чи «дворянських самостійників», а й фактично стала загальнонаціональним репрезентантом українського суспільства на зламі дореформеної / пореформеної доби. На його думку, «народницький бо рух на Україні був взагалі, й то, безперечно, тісно зв'язаний із українським носієм буржуазних тенденцій американського типу, з українським селянином»¹³⁵.

Ця теза вживається М. Яворським для того, щоб представити народництво на українських обширах як проміжну ланку у переході до робітничого руху та марксизму. «Народницький соціалізм оформив собою оцю приховану в йому тенденцію селянської маси до буржуазної революції з низу, підмалювавши буржуазний індивідуалізм цієї тенденції, привабливими фарбами колективизму з гаслом “трудового начала”...», – підкреслює історик¹³⁶. До того ж, він тримається думки про «живий зв'язок із дореформовою ідеологією “космополітизму”, що виховався

згодом в закінчену теорію драгоманівського соціалізму народницького»¹³⁷.

Заразом М. Яворський вважає, що М. Драгоманов усе-таки марксистом не став, оскільки не визнавав революційного способу переходу до соціалізму¹³⁸. Натомість почесне місце першого марксиста на українських теренах історик відводить М. Зіберу, котрому навіть присвятив другий том «Нарисів з історії революційної боротьби на Україні»¹³⁹. Більше того, він обстоює думку про «епохальне значення» студії М. Зібера з політичної економії¹⁴⁰.

Зрештою, М. Яворський послугується ідеєю про традиційність «драгоманівського соціалізму» в українському революційному русі, щоб продемонструвати самобутні шляхи його розвитку. На його думку, *«організація на Україні революційних народницьких гуртків, що розвивалися подекуди незалежно від російських та не завжди під впливом тих самих ідеологічних напрямків, почалася вже в кінці 1860 років, як спроба оновлення молоддю дореформових революційних традицій в оновленому капіталізмом феодализмі»*¹⁴¹. Автор навіть зауважує, що «драгоманівщина» розірвала «зачароване народницьке коло»¹⁴².

Згодом «критики» М. Яворського схарактеризують його погляди щодо М. Драгоманова й М. Зібера як «буржуазну теорію самобутнього походження марксизму на Україні»¹⁴³.

Зазначимо, що М. Яворський постійно шукає можливі точки дотику українського революційного руху з польськими нелегальними організаціями, наприклад під час повстання на початку 1860-х років. Відтак його дослідницькі устремління досить часто зверненні на Захід, а не на Схід. Він навіть вважає, що *«українське народництво, незважаючи на його суцільність з російським, таким чином, мусило бути, воно й було подекуди національним і в політичному розумінні»*¹⁴⁴. В іншій праці вчений підкреслює, що *«національне питання на Україні стало, однак, близько взятися з соціалізмом. Уже Драгоманов не уявляв собі соціалістичного ладу без національної автономії для України»*¹⁴⁵.

Та розглядаючи перехід від народницького до робітничого руху й конституювання соціал-демократії на обширах імперії

Романових М. Яворський відзначає, що місце старої «дворянської опозиції» заступило *«самостійництво нове, буржуазне; воно хотіло зробити з України окрему господарську цілість, що мала б свої власних промисловців та банкірів»*¹⁴⁶. Причому він не тільки називає «нове самостійництво» націоналізмом, а й віднаходить йому нову соціальну підоснову – «дрібну буржуазію», котру автор зазвичай іменує «сільським глитаєм». Саме з «сільським глитаєм» історик пов'язує ті автономістські гасла, котрі побутували поміж політичного українства за часів революції 1905–1907 рр.¹⁴⁷

Загалом М. Яворський уважав, що в українському селі побутують два різні типи «глитая» – «феодального» за пруським сценарієм та «капіталістичного фермера» за американським взірцем. Власне, історик переінакшив та переніс на український ґрунт відому тезу В. Леніна про два шляхи розвитку капіталізму у Росії. Відтак «глитай» американського типу, за його візією, виступав як конкурент пролетаріату як у революції 1905–1907 рр., так і буржуазній революції 1917 р., хоч автор уживав звичне класове маркування, властиве марксистсько-більшовицькій концептуалізації. Звідси походить соціальне чи класове розрізнення революційних та контрреволюційних устремлінь Української Центральної Ради та Української Держави гетьмана П. Скоропадського, позаяк вони репрезентували відповідно «глитая американського типу» та «глитая пруського типу»¹⁴⁸. Він навіть уподібнював цю соціальну чи класову диференціацію до «дволикого Януса українського націоналізму»¹⁴⁹.

Зауважимо, що у примітці до однієї зі своїх статей, опублікованих у збірці «На історичному фронті» (1929), М. Яворський, очевидно, під зростаючим тиском офіційної кампанії з розвінчання його історичної концепції, визнав помилковою свою тезу про «двох глитаїв»¹⁵⁰. М. Волін під час офіційної кампанії з викриття «Яворщини» означив ці погляди як «теорію двокуркульства»¹⁵¹, а М. Рубач нагородив автора клеймом «апологета куркульської гегемонії» у пролетарській революції¹⁵².

Проте автономістські, згодом самостійницькі устремління українських політичних партій 1917 р. М. Яворський однозначно пов'язував із настроями дрібнобуржуазного «глитая»,

якого охопив «націоналістичний дурман»¹⁵³. Приміром, один із розділів «Короткої історії України» має назву «Національна революція!» Крім того, він пише про різні течії поміж більшовиків щодо прав націй, зокрема відзначає, що для «правої течії» на чолі з Е. Квірінгом «українське національне питання губилося ще в *старих традиціях російського національного ухилу*»¹⁵⁴. Більш докладно позицію Е. Квірінга у національному питанні історик висвітлює у розвідці «До історії КП(б)У»¹⁵⁵.

Звісно, оціночні коментарі вченого були витримані у відповідному «класовому» дусі й засуджували політичні вияви «націоналізму» з марксистських позицій. Утім, авторський виклад продукує суперечливі враження, позаяк «класове» представлення революційних подій досить складно співіснує з їхнім національним обрамленням.

Отож М. Яворський у представленні українського революційного руху ХІХ – початку ХХ ст. і навіть революції 1917–1921 рр. впритул наблизився до межі, за якою національна своєрідність могла у будь-який момент перетворитися у тезу про самостійність! С. Плохій відзначає дивовижну подібність між поглядами М. Грушевського у 1890-ті роки та М. Яворського у 1920-х роках, котрі спиралася на єдине народницьке підґрунтя українського історіописання та його боротьбу з російською державницькою історіографічною традицією¹⁵⁶.

На думку Б. Крупницького, «тенденція відділення, сепарації, була помітною у більшості советських істориків-українців, не тільки так званого “буржуазного” характеру, але й соціалістів та комуністів, не виключаючи й голови марксистсько-комуністичного розуміння історії, М. Яворського»¹⁵⁷. В іншій студії Б. Крупницький досить своєрідно прокоментував інтенції М. Яворського, котрі пов’язував зі спробою привити модифіковану формулу М. Драгоманова («космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці»), хоч і за умов Радянської України. «Це було перероблено на советський лад: комунізм в ідеях і цілях, національність в самих лише формах. Проф. Яворський, офіційний ідеолог українського комунізму, спробував було в своїй «Історії України» і інших працях наблизити цю тезу до драгоманівської, виставляючи націо-

нальність не тільки у формах, але й у ґрунті праці. Але саме за цей ґрунт (себто український ґрунт, з умов українського національного життя) він звернув на себе увагу московських советських шовіністів і пішов на Соловки»¹⁵⁸.

Концептуальні трансформації у текстах М. Яворського помітили й рецензенти. Наприклад, Т. Скубицький у рецензії, ймовірно інспірованої кимось зі школи М. Покровського, на один із посібників, зауважив, що «основні недоліки книги т. Яворського полягають у тому, що історія України розглядається як самобутній процес. Національне питання, виглядає у Яворського, як фактор домінуючий над класовою боротьбою, затьмарює її справжній сенс»¹⁵⁹. Відтак вердикт рецензента однозначний – це немарксистська праця!

Власне, спроби сполучити класовий та національний дискурси в історичному письмі М. Яворського наприкінці 1920-х років проступають доволі виразно. Скажімо, про це яскраво свідчить ілюстративний ряд, представлений у його популярному посібнику «Коротка історія України», в якому на сусідніх сторінках уміщені портрети В. Винниченка і В. Леніна, Й. Сталіна та М. Грушевського¹⁶⁰. На думку В. Маслійчука, схема М. Яворського пропонувала репрезентацію минувшини як «територіяльної історії» (всіх груп і спільнот, які проживали на території України), але з потужним національним наголосом¹⁶¹.

Вочевидь, така двоїста концептуалізація могла більш-менш успішно циркулювати за часів українізації, проте рано чи пізно мала спричинити конфлікт із російськоцентричними схемами, що, зрештою, і сталося на Першій Всесоюзній конференції істориків-марксистів на зламі 1928–1929 рр. За великим рахунком, в епіцентрі дискусії на цьому більшовицько-марксистському форумі опинилася проблема можливого співвідношення радянського гранд-нарративу та його республікансько-національних варіацій, принаймні у такому вигляді її сформулював М. Яворський. На його думку, «це питання чіткої марксистської схеми (розбив М. Яворського. – Авт.) та суцільного історичного процесу народів СРСР, як і схеми кожного з цих народів, зокрема, у відношенні до цієї загальної схеми. Треба сказати, що це питання не знайшло вирішення

свого на Конференції, зокрема в секції історії народів СРСР...»¹⁶².

Ба більше, М. Яворський уважав, що «перестаріла схема» історії Росії переноситься у нову марксистську концептуалізацію історії народів СРСР. «Очевидно, що проблема нової схеми колишньої “Історії Росії” в тісному стоїть зв’язку з проблемою національного питання (розбив М. Яворського. – Авт.) в оцій “Історії народів СРСР”. *Без правильного вирішення цього питання й мови бути не може про правильне розроблення вищезгаданого питання – питання соціальної схеми “Історії народів СРСР” і національної схеми кожного з цих народів*», – підкреслює історик¹⁶³.

Натомість М. Покровський розглядав проблему співвідношення загального /радянського та республіканських/ національних наративів як «виправлення марксизму на поталу націоналізму». Більше того, він одразу перевів зазначену полеміку у політичну площину, зокрема відзначав, що українські історики-марксистки є вихідцями з колишніх партій ідеологічно ворожих марксизму¹⁶⁴. Відтак наукова дискусія відразу набула гіркої політичного й ідеологічного присмаку.

Ще гостріше концептуальна пропозиція М. Яворського була розкритикована одним із найближчих учнів М. Покровського – Павлом Горіним¹⁶⁵, який фактично став речником тогочасної Московської марксистської школи. У рецензійні замітці, вміщеній у партійному офіціозі «Правда» на посібник М. Яворського, він звинуватив автора у тому, що той підмінює «класовий підхід» та розглядає зародження революційного руху в Україні, зокрема соціал-демократії, під кутом національного питання. Наразі П. Горін стверджував, що рецензована праця є «небільшовицькою роботою»¹⁶⁶.

М. Яворський у дошкульній та сповненій сарказму відповіді зауважив, що в працях М. Покровського історія України розглядається як «територіяльна частина руського історичного процесу»¹⁶⁷ та звинуватив російських істориків у псевдо-інтернаціоналізмі. Ця розвідка спричинила новий виток полеміки, зокрема відповідь П. Горіна на відповідь М. Яворського, в якому останньому висувалися чергові ідеологічні звинувачення¹⁶⁸.

Водночас дискусія набувала дедалі більшого ідеологічного підтексту і стала приводом для розгортання офіційної кампанії супроти М. Яворського¹⁶⁹.

Зрештою, за декларативними й ідеологічними штампами на кшталт боротьби з «українським націоналізмом», «російським шовінізмом» чи за «чистоту ленінізму» переховувалося змагання різних концептуальних пропозицій щодо більшовицько-марксистського конструювання спільної радянської історії та її республіканських версій, хоч і рясно приправлене особистими амбіціями тодішніх опонентів. У світлі соціокультурних і політичних трансформацій радянського режиму на зламі 1920–1930-х років, відомих як «великий перелом», підсумок цієї «академічної» полеміки був очевидним. Проте навесні і навіть у червні 1929 р. становище М. Яворського зовні виглядало ще достатньо міцним. Він був обраний академіком ВУАН та дійсним членом Білоруської АН¹⁷⁰, а його праці продовжували перевидаватися великими накладками.

Втім, у травні 1929 р. в історичному відділі Українського інституту марксизму-ленінізму відбулася дискусія щодо концепції М. Яворського, котра поклала початок кампанії, спрямованої супроти вченого¹⁷¹. Зазначимо, що навіть у своїх тезах, запропонованих на цю дискусію, історик і далі прагнув сполучити класовий та національний дискурси. Зокрема, він обстоював думку, що історія України – це «своєрідна суцільність всіх цих [наявних] особливостей загальних класових процесів» і, водночас, розглядав *«українську народність, як основний національний [визначник] дійсності»*¹⁷². Звісно, автора засудили та розкритикували, хоч дехто з учасників дискусії негативно висловився й про праці М. Покровського і навіть почасти намагався оборонити його українського опонента.

Зауважимо, що значення травневої дискусії для українського історіописання не обмежувалося постаттю М. Яворського та його концепцією української історії. Натомість йшлося про можливі межі представлення та місце української історії в радянській соціогуманітаристиці доби «великого перелому», зокрема у контексті переоцінки попередньої історіографії, передусім доробку М. Грушевського¹⁷³.

Однак, М. Яворський ще восени 1929 р. сподівався на більш-менш поміркований для себе фінал офіційної кампанії з критики й «викриття» його концепції історії України. Приміром, у «покаянній» статті 1929 р. він не тільки визнав низку своїх помилок, хоч і з рядом очевидних і прихованих зауваг щодо студій М. Покровського, а й навіть планував видати нову студію з критичним переглядом власних хиб та недоліків¹⁷⁴.

Трагічну роль у долі М. Яворського відіграв позов у січні 1930 р. першої дружини – Софії до харківського суду у справі стягнення елементів для двох дочок, в якому подавалося чимало компрометуючих відомостей із галицької доби його біографії¹⁷⁵. Схоже, що історик навіть на початку 1930 р. не зовсім зорієнтувався у тих загрозах, які привнесла нова політична ситуація у СРСР загалом та Радянській Україні зокрема. Відтак у вищезгаданому листі до С. Косіора М. Яворський висловив наївний намір видати брошуру про свій життєвий і творчий шлях та відновити своє добре ім'я¹⁷⁶.

Та оберти урядової кампанії годі були зупинити. П. Горін у зловтішній статті на сторінках газети «Известия» на початку 1930 р. вже перетворив М. Яворського у монархіста, офіцера австрійської контррозвідки, що отримав за віддану службу титул «фон» і орден Залізного Хреста¹⁷⁷. Попри очевидну несусвітність таких звинувачень йшлося вже не про кар'єрне становище, а про саме фізичне існування М. Яворського. Недаремно на початку 1930 р. М. Скрипник у своїй статті порушив питання про те, як переводяться до життя «виправлення теоретичних помилок» М. Яворським¹⁷⁸. Ця публікація тодішнього наркома освіти сигналізувала, що йдеться вже не про «спокуту гріхів» перед партією, а про особисту долю академіка ВУАН.

Та фінал життєвого сценарію П. Горіна (як і М. Скрипника!), який ще встиг інтенсивно «попрацювати» на ниві розвінчання свого колишнього наставника М. Покровського, був таким же, як і у його українського опонента. М. Яворського розстріляли 1937 р., а П. Горіна, котрий здобув ім'я завдяки енергійній участі у викривальних кампаніях низки відомих учених, стра- тили 1938 р. за звинуваченням у «білоруському націоналізмі»¹⁷⁹.

Фатальність тогочасних подій як для себе, так і української соціогуманітаристики М. Яворський усвідомив лише в останню – таборову добу свого життя. За свідченням С. Підгайного, саме тоді він висловив думку, що «*фактичний розгром української історичної науки почався ще восени 1929 року, по першій конференції істориків-марксистів у Москві*»¹⁸⁰.

¹ Оглоблин О. Думки про сучасну українську советську історіографію. – Нью-Йорк, 1963. – С. 11; Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920—1950) / На правах рукопису; вступ. слово Н. Полонської-Василенко. – Мюнхен, 1957. – С. 14.

² Багалій Д. Рец. на кн.: Яворський М. Нарис україно-руської історії. – Харків: ДВУ, 1923. – 123 с. // Книга. – 1923. – № 2. – С. 49.

³ Його ж. Перша спроба начерку історії України на тлі історичного матеріалізму (Рец. на кн.: Яворський М.І. Нарис історії України. – К.: ДВУ, 1923. – Ч. 1. – VIII, 188 с.) // Червоний шлях. – 1923. – № 9. – С. 150.

⁴ Рощенко В.І. М.І. Яворський – історик України: життя і наукова діяльність: Автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 06 / ЗНУ. – Запоріжжя, 2008. – С. 3.

⁵ Плохій С. Великий переділ. Незвичайна історія Михайла Грушевського / Авторизований пер. з англ. М. Климчука. – К., 2011. – С. 353.

⁶ Рубльов О.С. Лідер «істориків-марксистів» України // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – К., 1991. – С. 293–297; Санцевич А.В. М.І. Яворський: нарис життя та творчості. – К., 1995. – С. 5–16; Рубльов О.С. Матвій Іванович Яворський // Зневажена Кліо: Зб. ст. – К., 2005. – С. 565–570.

⁷ Яворський М.І. ЦК КП(б)У, тов. Косіору (лист) [4.II.1930] // Історична спадщина у світлі сучасних досліджень: Величко, Маркевич, Маркович, Костомаров, Яворський / За ред. В.А. Смолія, Ю.А. Пінчука. – К., 1995. – С. 183.

⁸ Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929. – К., 1997. – С. 185.

⁹ Єскельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / Авторизов. переклад з англ. М. Климчука, Х. Чушак; за ред. М. Климчука. – К., 2008. – С. 38.

¹⁰ Єфремов С.О. Щоденники, 1923–1929. – С. 575–576.

¹¹ Яворський М. Сучасні течії серед української історіографії // Яворський М. На історичному фронті. Збірка статей. – Б. м., 1929. – Т. 1. – С. 199.

¹² Тельвак В. Творча спадщина Михайла Грушевського в оцінках сучасників (кінець XIX – 30-ті роки XX століття) / Наук. ред. Р. Пиріг. – Київ–Дрогобич, 2008. – С. 318–319.

¹³ Підгайний С. Соловецькі знайомі [М.І. Яворський] // Краківські вісті. – 1944, 6 лют. – № 26. – С. 6.

¹⁴ Цюрак М. Від видавництва // Яворський М. Нарис історії України / Передрук київського видання 1923 р.: У 2 ч. – Аделаїда, 1986. – Ч. 1. – С. VII.

¹⁵ Касьянов Г.В. Академік М.І. Яворський. Доля вченого // УІЖ. – 1990. – № 8. – С. 76.

¹⁶ Лупейко В.Ю. Довгий шлях до істини. Розповідь про мужнього історика [М. Яворський] // Лупейко В.Ю. Кайдашизм, або Доки ж ми будемо самоїдами? Есеї. – К., 1998. – С. 350.

¹⁷ Яворський М. Нарис історії України. – [К.], 1923. – Ч. 1. – С. 3.

¹⁸ Там само. – С. 4.

¹⁹ Там само. – С. 6.

²⁰ Там само. – С. 9.

²¹ Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби на Україні. – [Харків], 1927. – Т. 1. – С. 5.

²² Там само. – С. 42.

²³ Яворський М. Провідні думки в розвиткові історичної науки // Прапор марксизму. – 1929. – № 1. – С. 90.

²⁴ Його ж. Нарис історії України. – Ч. 1. – С. 10.

²⁵ Там само. – С. 15.

²⁶ Там само. – С. 15.

²⁷ Яворський М. Дещо про «критичну» критику, про «об'єктивну» історію та ще й про бабусину спідницю // Яворський М. На історичному фронті... – Т. 1. – С. 66.

²⁸ Там само. – С. 72—73.

²⁹ Яворський М. Нарис історії України. – Ч. 1. – С. 20.

³⁰ Його ж. Історія боротьби клясів на Україні. Начерк лекцій, читаних у Вищій Партиїній школі. – Полтава, 1921. – С. 3–7.

³¹ Його ж. Історія України в стислому нарисі. – 3-є вид. – Б. м., 1929. – С. 20–21; Його ж. Коротка історія України. – 6-е вид. – Харків, 1929. – С. 13.

- ³² Багалій Дм. Перша спроба начерку історії України... – С. 146.
- ³³ Рыбаков И.Ф. Рец. на вид.: Яворський М. Україна в епоху капіталізму. – Харків: ДВУ, 1924. – Вип. 1: Період початкової акумуляції. – 366 с.; Полтава: ДВУ, 1925. – Вип. 2: На шляху капіталістичної акумуляції. – 185 с.; Харків: ДВУ, 1925. – Вип. 3: В суперечках імперіялізму. – 309 с. // Былое. – 1925. – № 3. – С. 245.
- ³⁴ Крупницький Б. Друга частина. Історіософічні замітки в зв'язку з історією України: 3. Методи прагматична, генетична і порівняльно-соціологічна в українській історіографії // Крупницький Б. Історіознавчі проблеми історії України: 36. статей / На правах рукопису. – Мюнхен, 1959. – С. 177.
- ³⁵ Яворський М. Нарис історії України. – Ч. 1. – С. 53.
- ³⁶ Там само. – С. 65.
- ³⁷ Там само. – С. 79; Яворський М. Нарис історії України. – [К.], 1924. – Ч. 2: Станово-Шляхецьке суспільство. Козацька революція. – С. 39.
- ³⁸ Яворський М. Нарис історії України. – Ч. 1. – С. 73.
- ³⁹ Багалій Дм. Перша спроба начерку історії України... – С. 146.
- ⁴⁰ Липинський В. Архів. – Філадельфія, 1973. – Т. 6: Листи Дмитра Дорошенка до В'ячеслава Липинського / Ред. І. Ковицький. – С. 303.
- ⁴¹ Свідок [Дорошенко Д.] Тиждень російських істориків в Берліні. Хто і як репрезентував українську науку в тому тиждні? // Діло (Львів). – 1928, 3 серп. – № 171. – С. 1.
- ⁴² Яворський М. Два «тижні радянської історичної науки» за кордоном // Яворський М. На історичному фронті... – Т. 1. – С. 219.
- ⁴³ Його ж. Шостий міжнародний конгрес історичний [Осло, 1928 р.] // Прапор марксизму. – 1928. – № 4. – С. 216–224.
- ⁴⁴ Його ж. Нариси з історії революційної боротьби... – Т. 1. – С. 6.
- ⁴⁵ Там само. – С. 7.
- ⁴⁶ Яворський М. Нарис історії України. – Ч. 1. – С. 95.
- ⁴⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1992. – Т. 2 [репринт 2-го вид.]: XI— XIII вік. – С. 56.
- ⁴⁸ Яворський М. Нарис історії України. – Ч. 1. – С. 97.
- ⁴⁹ Його ж. Нариси з історії революційної боротьби... – Т. 1. – С. 16.
- ⁵⁰ Його ж. Нарис історії України. – Ч. 1. – С. 118–119.
- ⁵¹ Там само. – С. 120.
- ⁵² Там само. – С. 121.

- ⁵³ Там само. – С. 107.
- ⁵⁴ Там само. – С. 109–110.
- ⁵⁵ Заруба В. Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952). – Дн., 2004. – С. 58.
- ⁵⁶ Яворський М. Нарис історії України. – Ч. 1. – С. 124.
- ⁵⁷ Його ж. Нариси з історії революційної боротьби... – Т. 1. – С. 19–20.
- ⁵⁸ Його ж. Нарис історії України. – Ч. 1. – С. 126.
- ⁵⁹ Його ж. Нариси з історії революційної боротьби... – Т. 1. – С. 18.
- ⁶⁰ Там само. – С. 21.
- ⁶¹ Яворський М. Коротка історія України. – С. 30.
- ⁶² Його ж. Нарис історії України. – Ч. 1. – С. 130.
- ⁶³ Там само. – С. 134.
- ⁶⁴ Там само. – С. 139.
- ⁶⁵ Там само. – С. 152.
- ⁶⁶ Там само. – С. 170.
- ⁶⁷ Яворський М. Нарис історії України. – Ч. 2. – С. 7.
- ⁶⁸ Там само. – С. 11.
- ⁶⁹ Багалій Дм. Перша спроба начерку історії України... – С. 156.
- ⁷⁰ Яворський М. Нарис історії України. – Ч. 2. – С. 3–4.
- ⁷¹ Санцевич А.В. М.І. Яворський. – С. 31.
- ⁷² Багалій Дм. Перша спроба начерку історії України... – С. 151–152.
- ⁷³ Яворський М. Дещо про «критичну» критику... – С. 68.
- ⁷⁴ Багалій Дм. З приводу антикритики проф. М. І. Яворського // Червоний шлях. – 1924. – № 6. – С. 153.
- ⁷⁵ Яворський М. Нарис історії України. – Ч. 2. – С. 49.
- ⁷⁶ Його ж. Коротка історія України. – С. 11.
- ⁷⁷ Його ж. Нарис історії України. – Ч. 2. – С. 27.
- ⁷⁸ Там само. – С. 35.
- ⁷⁹ Там само. – С. 35.
- ⁸⁰ Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби... – Т. 1. – С. 32.
- ⁸¹ Його ж. Нарис історії України. – Ч. 2. – С. 45.
- ⁸² Там само. – С. 64.
- ⁸³ Там само. – С. 56.

- ⁸⁴ Там само. – С. 69.
- ⁸⁵ Яворський М. Історія України в стислому нарисі. – С. 59.
- ⁸⁶ Його ж. Нарис історії України. – Ч. 2. – С. 103, 129.
- ⁸⁷ Там само. – С. 92.
- ⁸⁸ Яворський М. Коротка історія України. – С. 58.
- ⁸⁹ Там само. – С. 48.
- ⁹⁰ Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби... – Т. 1. – С. 53.
- ⁹¹ Його ж. Про мої помилки в концепції історії України (Причинок до дискусії про схему України) // Комуніст (Харків). – 1929, 5-го верес. – № 204. – С. 5.
- ⁹² Його ж. Нарис історії України. – Ч. 2. – С. 96.
- ⁹³ Там само. – С. 100.
- ⁹⁴ Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби... – Т. 1. – С. 52.
- ⁹⁵ Його ж. Григорій Савич Сковорода // Його ж. На історичному фронті... – Т. 1. – С. 49.
- ⁹⁶ Його ж. Нариси з історії революційної боротьби... – Т. 1. – С. 49.
- ⁹⁷ Там само. – С. 30.
- ⁹⁸ Яворський М. Нарис історії України. – Ч. 2. – С. 121.
- ⁹⁹ Там само. – С. 130.
- ¹⁰⁰ Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби... – Т. 1. – С. 58.
- ¹⁰¹ Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельщины до мировой войны. – Одесса, 1922. – Ч. 1: Хозяйство Гетманщины в XVII–XVIII столетиях. – Т. 1: Землевладение и формы сельского хозяйства. – С. 20–21.
- ¹⁰² Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби... – Т. 1. – С. 110 (прим. 1), 138.
- ¹⁰³ Там само. – С. 83.
- ¹⁰⁴ Яворський М. Коротка історія України. – С. 68–69.
- ¹⁰⁵ Там само. – С. 63, 71, 98.
- ¹⁰⁶ Яворський М. Сучасні течії серед української історіографії... – С. 196.
- ¹⁰⁷ Там само. – С. 196–197.
- ¹⁰⁸ Яворський М. Провідні думки... – С. 105.

- ¹⁰⁹ Його ж. Нариси з історії революційної боротьби... – Т. 1. – С. 102–103.
- ¹¹⁰ Там само. – С. 124.
- ¹¹¹ Там само. – С. 61.
- ¹¹² Яворський М. Григорій Савич Сковорода. – С. 63.
- ¹¹³ Його ж. Нариси з історії революційної боротьби... – Т. 1. – С. 102.
- ¹¹⁴ Там само. – С. 102.
- ¹¹⁵ Там само. – С. 99.
- ¹¹⁶ Там само. – С. 105.
- ¹¹⁷ Там само. – С. 110; Яворський М. Основи декабризма на Україні // «Українські декабристи чи декабристи на Україні?». Рух декабристів очима істориків 1920-х років / Упоряд., вступ. ст. та прим. Г. Казьмирчука, Ю. Латиша. – К., 2011. – С. 70.
- ¹¹⁸ Його ж. Нариси з історії революційної боротьби... – Т. 1. – С. 124.
- ¹¹⁹ Його ж. Основи декабризма на Україні. – С. 64.
- ¹²⁰ Там само. – С. 67.
- ¹²¹ Там само. – С. 72.
- ¹²² Волін М. «Яворщина» // На допомогу партнаванчання (Харків). – 1930. – № 3. – С. 11.
- ¹²³ Слабченко М.Є. Матеріяли до економічно-соціальної історії України ХІХ століття. – [Одеса], 1925. – Т. 1. – С. 100–101.
- ¹²⁴ Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби... – Т. 1. – С. 135.
- ¹²⁵ Там само. – С. 152.
- ¹²⁶ Яворський М. Емський акт 1876 р. // Яворський М. На історичному фронті... – Т. 1. – С. 88.
- ¹²⁷ Його ж. Нариси з історії революційної боротьби... – Т. 1. – С. 163–164.
- ¹²⁸ Там само. – С. 139.
- ¹²⁹ Там само. – С. 185.
- ¹³⁰ Там само. – С. 143–144.
- ¹³¹ Там само. – С. 206–207.
- ¹³² Там само. – С. 207.
- ¹³³ Там само. – С. 228.
- ¹³⁴ Там само. – С. 247.

- ¹³⁵ Яворський М. Емський акт 1876 р. – С. 96.
- ¹³⁶ Його ж. Нариси з історії революційної боротьби... – Т. 1. – С. 338–339.
- ¹³⁷ Там само. – С. 316.
- ¹³⁸ Яворський М. Історія України в стислому нарисі. – С. 207.
- ¹³⁹ Його ж. Нариси з історії революційної боротьби на Україні. – [Харків], 1928. – Т. 2, ч. 1. – С. 80.
- ¹⁴⁰ Там само. – С. 84.
- ¹⁴¹ Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби... – Т. 1. – С. 373.
- ¹⁴² Його ж. Нариси з історії революційної боротьби... – Т. 2, ч. 1. – С. 134.
- ¹⁴³ Волін М. «Яворщина». – С. 13.
- ¹⁴⁴ Яворський М. Нариси з історії революційної боротьби... – Т. 1. – С. 393.
- ¹⁴⁵ Його ж. Коротка історія України. – С. 102.
- ¹⁴⁶ Там само. – С. 98.
- ¹⁴⁷ Там само. – С. 111, 114.
- ¹⁴⁸ Яворський М. Проблема української націонал-демократичної революції у 1917 р., її історичні основи та її рухові сили // Яворський М. На історичному фронті... – С. 171, 180.
- ¹⁴⁹ Там само. – С. 169.
- ¹⁵⁰ Там само. – С. 136 (прим.1).
- ¹⁵¹ Волін М. «Яворщина». – С. 10–11.
- ¹⁵² Рубач М. Апологет куркульської гегемонії // Студент революції. – 1930. – № 22. – С. 34.
- ¹⁵³ Яворський М. Коротка історія України. – С. 119, 127.
- ¹⁵⁴ Там само. – С. 142–143.
- ¹⁵⁵ Яворський М. До історії КП(б)У // Яворський М. На історичному фронті... – С. 15.
- ¹⁵⁶ Плохій С. Вказ. праця. – С. 359.
- ¹⁵⁷ Крупницький Б. Українська історична наука під Советами (1920–1950) / На правах рукопису; вступ. слово Н. Полонської-Василенко. – Мюнхен, 1957. – С. 18.
- ¹⁵⁸ Його ж. Федералізм на сході Європи (Роздумування з приводу праці Г. ф. Равха «Росія, державна єдність і національні своєрідності»). – Париж, 1956. – С. 17.

¹⁵⁹ Скубицкий Т. Рец. на кн.: Яворський М. Історія України в стислому нарисі. – ДВУ, 1929. – 345 с. // Історик-марксист. – 1929. – № 12. – С. 285.

¹⁶⁰ Яворський М. Коротка історія України. – С. 113, 115, 123, 125.

¹⁶¹ Маслійчук В. Марксистські схеми української історії. Матвій Яворський, Володимир Сушино-Хоменко, Микола Горбань // Україна модерна. – 2009. – Ч. 14/3. – С. 68.

¹⁶² Яворський М. Відкриття українського товариства «Історик-марксист», союзна конференція істориків-марксистів і чергові завдання на історичному фронті // Яворський М. На історичному фронті... – С. 253.

¹⁶³ Там само. – С. 254.

¹⁶⁴ Покровский М.Н. Всесоюзная конференция историков-марксистов (декабрь 1928 г. – январь 1929 г.) // Історик-марксист. – 1929. – № 11. – С. 8.

¹⁶⁵ Артизов А.Н. Судьбы историков школы М.Н. Покровского (середина 1930-х годов) // Вопр. истории. – 1994. – № 7. – С. 46–47.

¹⁶⁶ Горин П. Рец. на кн.: Яворский М. История Украины в сжатом очерке. – Гос. изд. Украины, 1928 г. // Правда. – 1929, 10 февр. – № 34. – С. 5.

¹⁶⁷ Яворський М. Дон-кіхотство чи русотяпство? (З приводу однієї рецензії) // Прапор марксизму. – 1929. – № 2. – С. 210.

¹⁶⁸ Горин П. Письмо в редакцию [З приводу відповіді М. Яворського «Дон-кіхотство чи русотяпство?»] (Прапор марксизму. – 1929. – № 2. – С. 207–213.) // Історик-марксист. – 1929. – № 12. – С. 334–335.

¹⁶⁹ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський: Справа «УНЦ» і останні роки (1931–1934) / Відп. ред. І. Гирич. – К., 1999. – С. 120–121.

¹⁷⁰ Касьянов Г.В. Академік М.І. Яворський... – С. 79; Рубльов О.С. Матвій Іванович Яворський. – С. 576.

¹⁷¹ Дискусія з приводу схеми історії України М. Яворського (травень 1929 р.) // Літопис революції. – 1930. – № 2. – С. 267–326; № 3/4. – С. 176–237; № 5. – С. 289–324.

¹⁷² Там само. – № 2. – С. 271.

¹⁷³ Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття / Відп. ред. П. Сохань. – К., 1993. – С. 92–93.

¹⁷⁴ Яворський М. Про мої помилки в концепції історії України... – С. 5.

¹⁷⁵ Санцевич А.В. М.І. Яворський – видатний український історик // Історична спадщина у світлі сучасних досліджень. – С. 115.

¹⁷⁶ Яворський М.І. ЦК КП(б)У, тов. Косіору (лист) [4. II. 1930]... – С. 186.

¹⁷⁷ Горин П. Об одной поучительной биографии [М. Яворский] // Известия. – 1930, 3 марта. – № 61. – С. 4.

¹⁷⁸ Скрипник М. Помилки та виправлення академіка М. Яворського // Більшовик України. – 1930. – № 2. – С. 12.

¹⁷⁹ Артизов А. Н. Судьбы историков школы М. Н. Покровского... – С. 47.

¹⁸⁰ Підгайний С. Соловецькі знайомі. – С. 5.

ПРОБЛЕМНА ІСТОРИОГРАФІЯ

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН ДОБИ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ 1700–1721 рр. В ОЦІНЦІ ІСТОРІОГРАФІЇ РОСІЇ

В історіографії українсько-російських політичних відносин другої половини XVII–XVIII ст. й до сьогодні залишається чимало дискусійних проблем. Та чи не найбільшою з них, а відтак, найбільш спірною на сучасному етапі історіографічного процесу, залишається питання про зміну зовнішньополітичного курсу українського гетьмана Івана Мазепи у 1708 р. Адже це, як відомо, передбачало відмову від політичної зверхності російського царя Петра I під час Північної війни 1700–1721 рр. (далі – Північна війна), що, на думку провідної сучасної російської вченої Тетяни Таїрової-Яковлевої, стало «хрестоматійною легендою, а для певної літератури – зразком «зради»»¹.

І справді, вже від початку XVIII ст. історики, релігійні діячі, літератори та публіцисти услід за політиками почали уявляти історію взаємовідносин гетьмана Мазепи з Петром I з висоти переможця у Полтавській битві 1709 р. зокрема та Північній війні загалом. Важливою обставиною залишається той промовистий факт, що монарх новопосталої на основі Московського царства Російської імперії, по-суті, став «справжнім архітектором» не тільки нової історичної науки в Росії як такої, але й будівничим імперського бачення її історії². При цьому не потрібно забувати про міфологізацію особи цього царя в російській історіографії та всього що з ним пов'язано³.

Особливістю дослідження давніх історіографічних пам'яток є те, що, по-перше, вивчення періоду Північної війни проводилося вже сучасниками в історичних, релігійних, публіцистично-літературних та літературних працях. Звичайно, що історіо-

графією Росії XVIII ст., зокрема, питанням написання історії Північної війни, цікавилися, насамперед, російські вчені, тому переважна більшість наукових праць і майже всі використані джерела мають російське походження. Проте вихідці з України, більшою мірою церковні діячі, зробили значний внесок у дану проблематику. адже українці Феофан Прокопович, Стефан Яворський, Гавриїл Бужинський, Федір Туманський, Василь Рубан та ін. протягом XVIII ст. активно творили російську історіографію.

Вивчення історії Північної війни та проблеми участі в ній України тісно пов'язана з дослідженням діяльності російського царя Петра I, місце та роль якого в історії, історіографії та літературі Росії є надзвичайно міфологізованою та глорифікованою від початку XVIII ст. й до цього часу. Як відзначав свого часу В. Ключевський, петровська доба протягом довгих років була своєрідним осердям, де зосереджувалася російська історична думка⁴. Наприклад, в «Материалах к библиографии о Петре Великом», его деяниях и его времени», які були підготовлені в 2003 р. сучасним бібліографом Д. Євстафьевим, названо 949 праць, в т. ч. – серійних та багатотомних⁵.

Звичайно, що ще в доробку російських авторів XVIII ст. (Г. Міллер, І. Голіков та ін.)⁶ зустрічаються окремі згадки переднаукового характеру щодо оцінки внеску Петра I в історію Росії. Однак на науковому рівні дослідники історії, історії літератури та біографістики почали звертатися до висвітлення питань історіографії своєї країни періоду Північної війни починаючи лише з 40-х рр. XIX ст. Однією з перших праць, присвячених дослідженню даного питання, стала стаття видатного історика М. Устрялова «Об исторических трудах Петра Великого». У ній було відзначено значну роль царя Петра I в започаткуванні історичних досліджень на початку XVIII ст.⁷ Про місце і роль російського монарха та його сподвижників в ідеологічному забезпеченні військових і дипломатичних дій своєї країни у війні з Шведським королівством історик розповів також у своїй багатотомній праці «История царствования Петра Великого»⁸. У той же час А. Карцов зробив військово-історичний огляд подій Північної війни, де вказав на її перших історіописців – П. Шафірова, О. Манкієва, М. Щербатова, І. Голікова та ін.⁹

В другій половині XIX – на початку XX ст. історики Росії почали звертатися до вивчення значення діяльності окремих осіб, які були учасниками та сучасниками Північної війни та залишили про неї відомості у своїх працях. Зокрема, М. Оболенський писав про особливості біографії автора одного з перших авторів книги з історії Росії О. Манкієва¹⁰, а Г. Єсіпов – автора записок про Петра I П. Крекшина¹¹. Одночасно І. Чистович¹², П. Морозов¹³ та Ю. Самарін¹⁴ дослідили історичні ідеї церковних діячів Ф. Прокоповича та С. Яворського. П. Пекарський вивчив діяльність істориків початку XVIII ст. барона Гюйсена та В. Татіщева¹⁵. Л. Майков розкрив значення для російської історіографії «записок» А. Нартова¹⁶. С. Браїловський вивчив діяльність директора московської типографії за часів Петра I та одного з істориків тієї доби Ф. Полікарпова¹⁷, а В. Вальденберг – відомого дослідника петровської епохи, князя М. Щербатова¹⁸. Так чи інакше ці дослідники зверталися до висвітлення у працях зазначених авторів XVIII ст. української проблеми в межах Північної війни загалом та стосунків між Петром I та І. Мазепою зокрема.

С. Соловйов одним з перших в російській історіографії здійснив систематичний виклад історії Росії, в т. ч. російського минулого XVIII ст. При цьому період правління Петра I займав центральне місце в концепції історика. В своїй «Истории России с древнейших времён» він по-суті ідеалізував діяльність цього російського царя¹⁹. Одночасно, в працях цього історика знайшли відображення питання перших спроб написання історії петровської доби, ставлення окремих істориків до царських реформ тощо. Історик звертається також до української проблематики. Зокрема, у характеристиці І. Мазепи С. Соловйов наголошував на тому, що він діяв в інтересах старшини, яка «не давала йому спокою, змушуючи до дій більш рішучих», коли сам гетьман очікував, на якому боці буде воєнний успіх. Поряд з цим неодноразово він вкладав в уста Мазепи промови, де йшлося про необхідність захисту України. У його баченні, гетьман боявся того, що за шведськими військами прийдуть в Україну російські, що призведе до загибелі України, але, ще не впевнений в перемозі шведів. С. Соловйов все ж таки намагався з'ясувати

причини неуспіху гетьмана. Серед них – нерішучість, зволікання І. Мазепи та відсутність підтримки з боку самої України, народу, який на його думку, був більше наляканий не Батурином, а думкою про союз з поляками і шведами²⁰.

Історик російської літератури О. Міллер у середині XIX ст. розпочав дослідження висвітлення поглядів авторів XVIII ст. на діяльність Петра I²¹. При цьому особливу увагу він звернув на розкриття питання ідеалізації російського царя М. Ломоносовим, а також негативного ставлення цього видатного вченого XVIII ст. до українського гетьмана І. Мазепи. П. Пекарський здійснив ґрунтовне дослідження науки і літератури за доби Петра I, яке залишається актуальним й до цього часу²². Окрім того, вчений вивчив та опублікував цінні матеріали до історії літературної та журнальної діяльності багатьох культурних діячів доби Катерини II, які в окремих випадках зверталися до спадщини часів Північної війни²³. П. Пекарський також зробив огляд й аналіз мемуарної літератури XVIII ст.²⁴ З огляду на те, що історію Північної війни розпочали писати церковні діячі (головним чином, українського походження) цікавою є праця П. Славучинського²⁵.

Багато дослідників (К. Бестужев-Рюмін, Ф. Баяговідов, О. Галкін) зверталося до розкриття особистості російського царя Петра I в історії держави та зародження контroversійних поглядів на результати його діяльності в різних сферах, зокрема і в історичній думці його сучасників.²⁶ Так К. Бестужев-Рюмін назвав кілька причин різноманітних поглядів на Петра I в російському суспільстві та науці, а також визначив два основні напрямки по відношенню до нього – «панегіричне» й «критичне».

Найбільш повно історично-літературні праці XVIII ст. про Петра I розглянув в 1889 р. Є. Шмурло, який також звертався й до висвітлення авторами цих праць образу українського гетьмана І. Мазепи²⁷. Його дослідження мало описово-бібліографічний характер й охоплювала літературу від початку XVIII ст. до середини XIX ст. Автор був учнем К. Бестужева-Рюміна, а тому також звертався до пояснення причин популярності петровської проблематики. У 1912 р. Є. Шмурло повністю переробив свою ранню працю, наситивши її ґрунтовним джерело-

знавчим аналізом малознаної літератури²⁸. Ця праця й зараз слугує бібліографічним путівником з вивчення літератури про Петра І. Однак праця має й недоліки. Як відзначав Б. Сиромятников, Є. Шмурло тільки поверхово досліджував історичну проблематику, а також не подав загальної характеристики авторів, яких він цитував²⁹.

У 1892 р. в Києві була опублікована праця В. Іконникова, що стала однією з перших узагальнюючих робіт у галузі вивчення російської історіографії³⁰. У ній охоплено період від давніх часів і до XIX ст. включно та зібрано величезний фактичний матеріал з історії історичної науки в Росії. Автор висвітлює історію створення письмових історичних пам'яток від початку книжкової справи на Русі і до сучасних йому видань, в т. ч. досліджує розвиток історичної справи в Росії за доби правління Петра І.

Інтерес до минулого підтримувався на державному рівні, особливо у зв'язку з святкуванням у 1909 р. чергової річниці Полтавської битви, однієї з основних подій в історії Північної війни. У зв'язку з цим, світ побачив унікальний збірник статей, матеріалів і документів, який розкривав діяльність уряду Петра І³¹. На початку XX ст. було видано збірник статей, присвячених діяльності Петра І³², а відомий російський політик та історик П. Мілюков проаналізував основні напрямки розвитку російської історіографії, де одним з перших визначив етапи розвитку історичної думки та вказав на важливість початкового етапу формування цієї галузі історичної науки в першій чверті XVIII ст.³³

У період між Першою та Другою Світовими війнами праць, які присвячувалися зазначеній проблематиці було небагато. Тут можна виокремити дослідження В. Адарюкова про книги «гражданського» друку в Росії у XVIII ст.³⁴, підручник Г. Гуковського про російську літературу XVIII ст. та статтю М. Гудзія про літературну діяльність Ф. Прокоповича та його внесок в російську історіографію³⁵.

У 1941 р. побачила світ перша узагальнююча праця з російської історіографії М. Рубінштейна³⁶. У ній було відзначено що на початку XVIII ст. закладалися основи творення історичних праць в Росії, а також було розглянуте питання про залежність

відношення до перетворень Петра I від ступені «прогресивності» політичних поглядів того чи іншого автора. Цікавий історіографічний огляд здійснив в 1943 р. Б. Сиромятников³⁷, який проаналізував погляди авторів XVIII ст., в т. ч. Посошкова, Татіщева та Щербатова. Історику вдалося показати основні тенденції в оцінці Петра російськими авторами-сучасниками.

Відомий історик петровської доби М. Кафенгауз у 1944 р. в «Историческом журнале» проаналізував історичні твори, які стосувалися правління Петра I³⁸, яка була частиною монографії, де розкривалися міжнародні відносини періоду Північної війни³⁹. Наступного року В. Мавродін опублікував книгу про Петра I, яка неодноразово видавалася протягом наступних років. Він порівнював російського царя з шведським королем Карлом XII, який «по сравнению с Петром, заурядным полководцем, хоть и не лишенным достоинств. Петр был выдающимся тактиком и стратегом. Карл был военачальником, Петр – государственным деятелем. Карл выигрывал сражения, Петр – войны. Петр не сразу завоевывал успех, но завоевывал его прочно»⁴⁰. Одночасно український гетьман І. Мазепа оцінювався в цій книзі ще гірше супротивника Росії, в чому В. Мавродін повторював характеристику, що дав гетьману Ф. Прокопович ще на початку XVIII ст. У 1947 р. вийшов збірник статей, де розглядалася різнобічна діяльність Петра I⁴¹, наступного року побачило світ Н. Мурзанової про ймовірних авторів та історію публікації «Марсової книги» на початку⁴².

Найбільш плідним періодом у вивченні російською історіографією XVIII ст. проблем Північної війни, зокрема проблеми «Мазепинської зради», став післявоєнний час в історії Радянського Союзу. Очевидно, що цьому сприяло загальне патріотичне піднесення після перемоги над Гітлером та особисте захоплення періодом правління Петра I комуністичного керівника Сталіна. Вже у дисертаційному дослідженні О. Хромової, яке побачило світ у 1951 р. йшлося про відображення в історичних працях та публіцистиці першої чверті XVIII ст. різних проблем історії Північної війни⁴³. П. Берков розглянув публіцистичні твори про Північну війну як такі що склали базу для творення російської журналістики⁴⁴. Грунтовний бібліографічний опис

книг «гражданського» друку, які видавалися з 1708 до 1725 рр. здійснили в 1955 р. Т. Бикова та М. Гуревич, а вступну статтю до цього унікального видання зробив П. Берков⁴⁵. Л. Бескровний висвітлив історичні пам'ятки, що стосуються періоду Північної війни в межах джерелознавства воєнної історії Росії⁴⁶, а Я. Бетяев прослідкував розвиток суспільно-політичної та філософської думки в першій половині XVIII ст.⁴⁷

Історичні праці про Петра I в своєму курсі лекцій проаналізував відомий історик Л. Черепнін⁴⁸. Він також здійснив характеристику доробку багатьох істориків другої половини XVIII ст., зокрема, М. Щербатова та І. Голікова⁴⁹. Саме в 1950-х рр. на теренах Радянського Союзу розпочинається дослідження ролі окремих авторів XVIII ст. у творенні образу Петра I та дослідженні історії Північної війни. Так В. Грабарь у контексті вивчення історії міжнародного права розкрив значення для російської історіографії праці П. Шафірова⁵⁰, Л. Петров дослідив «соціологічні» та суспільно-політичні погляди Ф. Прокоповича та В. Татішева⁵¹, В. Билев розкрив значення праць І. Голікова для вивчення російського фольклору⁵², а М. Смірнов-Сокольський звернувся до проблеми авторства «Книги Марсової»⁵³.

На початку 1960-х рр. побачив світ збірник наукових статей, що був присвячений «віку просвітництва» в російській літературі⁵⁴. Це десятиліття стало визначальним для теми дослідження давньої російської історіографії з огляду на вихід книги С. Пештича «Русская историография XVIII века» в якій автор ґрунтовно дослідив питання творення історіописання за доби Петра I⁵⁵. Використовуючи величезний архівний матеріал та опубліковані джерела автор вивчив початковий період розвитку російської історичної науки. С. Пештич також розглянув твори про цього російського царя більш та менш відомих авторів. В окремій статті дослідник звернув увагу на аналіз «Гистории Свейской войны» та пошуку її творців⁵⁶.

У 1958 р. побачила світ книга Є. Тарле (у 1966 р. перевидана французькою мовою) «Северная война и шведское нашествие на Россию», де автор давав оцінку Петру I як великому полководцю та всіляко принижував Карла XII, який, на його думку, був надзвичайно самолюбивим⁵⁷. Разом з тим, Є. Тарле одним з

перших в радянській історіографії намагався пояснити політичні та військові причини відходу І. Мазепи від зверхності царя. На початку 1960-х рр. була опублікована книга про життя та творчість М. Ломоносова, який також давав оцінку діям українського гетьмана⁵⁸. У той же час А. Дуденкова здійснила дослідження історизму поеми Ломоносова про «Петра Великого»⁵⁹. П. Єпіфанов опрацював відому історичну працю П. Шафірова⁶⁰, а Е. Вінтер, О. Кузьмін, О. Просіна дослідили різні аспекти творчої діяльності Ф. Прокоповича⁶¹, О. Ніколаєва вивчила питання джерельної бази творів І. Голікова⁶², а Л. Гольденберг видав монографію, що присвячувалася біографії одного з визначних діячів XVIII ст., який написав працю про Петра I – Ф. Соїмонова⁶³.

Потрібно звернути увагу й на видання І. Бадалич та В. Кузьміна, де розглядаються пам'ятки російської шкільної драми XVIII ст.⁶⁴ Ці драми, в переважній більшості, писалися церковними діячами – вихідцями з України. У їхніх текстах згадувалося й про політичну діяльність під час Північної війни гетьмана І. Мазепу.

Т. Майкова розпочала опрацьовувати військові «журнали» початку XVIII ст. та досліджувати історію складання «Гистории Свейской войны» у зв'язку з політикою Петра I⁶⁵. О. Морозов дослідив метафоричність та алегоричність церковних творів Стефана Яворського у контексті російської літератури⁶⁶, І. Мартинов здійснив порівняльний аналіз трьох редакцій «Службы благодарственной о великой победе под Полтавой»⁶⁷. До питань розвитку російської літератури протягом XVIII ст. звертаються І. Серман, А. Дьомін та О. Морозов⁶⁸. Як пам'ятку літератури дослідила «Историю Росии» Федора Полікарпова Г. Моїсеєва⁶⁹, вона ж прослідкувала вплив давньоруської літератури на формування історичної думки в авторів XVIII ст.⁷⁰ Відображення суспільно-політичної проблематики та вітчизняної історії в російських журналах першої третини XVIII ст. було розглянуто в кандидатській дисертації В. Свещенко⁷¹. В. Нічик опублікувала ґрунтовну біографію Феодана Прокоповича⁷². У 1970-х рр. побачили наукові збірки, присвячені панегіричній літературі досліджуваного часу, «новим рисам» в російській літературі та загалом добі Петра I⁷³.

Початок 1980-х рр. відзначився виходом курсу лекцій з російської історіографії від давніх часів до кінця XVIII ст. А. Шапіро, яка витримала кілька видань⁷⁴. Провідний радянський історіограф в своїх лекціях виділив окремих період «Петровские реформы и русская историография», де писав: «В первой четверти XVIII в. в России предпринимались шаги к расширению источниковедческой базы исторических работ. Помимо включения в «Гисторию Свейской войны», в книгу Шафирова и в записки Куракина копий и подлинных документов заслуживают внимания и специальные указы Петра Великого об отыскании, копировании и сохранении исторических источников. В 1720 г. он предписал губернаторам и вице-губернаторам «во всех монастырях и епархиях и соборах прежде жалованные грамоты и другие куриозные письма оригинальные, также и исторические рукописные и печатные книги пересмотреть и переписать» для присылки в Сенат. А через два года велено было прислать в Синод для снятия копий «древних лет рукописные на хартиях и на бумаге церковные и гражданские летописцы, степенные, и хронографы и прочие» источники, хранившиеся в епархиях и монастырях»⁷⁵.

Відомий радянський дослідник Л. Пушкарьов розглянув «ідеологічну підготовку» реформ Петра I⁷⁶. Т. Семенова звернулася до висвітлення культурного життя та побуту в Росії у першій половині XVIII ст.⁷⁷ У кандидатській дисертації, присвяченій розгляду образу Петра I в російській літературі та суспільній думці С. Мезін зробив висновок, що «уже современники сделали первые попытки запечатлеть и оценить события петровского времени. К концу столетия значительно возрастает количество мнений и отзывов, обогащается, становится разнообразным их идейное содержание. Сосредоточив своє внимание на личности реформатора, авторы XVIII века были, как правило, далеки от научно-исторического анализа, находились в прямой зависимости от тех или иных политических идей»⁷⁸. Цей історик також проаналізував тему висвітлення Полтавської битви в творах Феофана Прокоповича та відзначив, що той, окрім іншого, мав особистий інтерес зображати у негативному світлі українського гетьмана І. Мазепу⁷⁹. Окрім того, саратов-

ський історик С. Мезін підготував дослідження про історика XVIII ст. І. Голікова⁸⁰. У той же час І. Лосієвський вивчив питання про збереження рукописних творів І. Голікова⁸¹, а В. Гребенюк вивчив питання характеристики Петра I попередниками, сучасниками та послідовниками Михайла Ломоносова⁸².

У 1990-х рр. М. Самарін проаналізував проблеми розвитку російської історичної науки у XVIII ст., відзначаючи великий внесок в її становлення Петра I та його сподвижників, в т. ч. українців Ф. Прокоповича та С. Яворського⁸³. Це підтвердив і О. Буранок в статті про взаємодію української та російської культури за доби Петра I⁸⁴, а М. Федотова в розвідці про українські проповіді Дмитра Ростовського⁸⁵. Огляд збірника наукових праць «Царь и царство в русском общественном сознании»⁸⁶ зробив сучасний український історик Д. Рибаків, де охарактеризував статті Я. Шапова, А. Горського, А. Мельник, І. Тарнопольської, Л. Пушкарьова, О. Усенка, О. Агеєвої, Е. Марасінової у контексті подачі рецепції образу російського самодержця в суспільній свідомості різних верств російського населення, в т. ч. й тих, хто творив історичні праці протягом XVIII ст.⁸⁷

Л. Сазонова в розвідці «Панегиристы о гетмане Иване Мазепе» зазначала, що «После того, как в октябре того же 1708 г. он перешел на сторону шведского короля Карла XII, началось сокрушение кумира, зачастую теми же авторами, которые курили ему фимиам. Стефан Яворский, Феофан Прокопович, Иоанн Максимович, бывшие прославители Мазепы, выступили теперь в роли его хулителей. Измена государю и переход Мазепы на сторону Карла воспринимались как вероотступничество... Панегирический дискурс сменился дискурсом анафематствования, использующим по существу тот же риторический потенциал, однако с противоположным знаком. Имена-концепты, содержащие положительную оценку Мазепы (Соломон, Геден, Иисус Навин, Алкид, Марс, Ганнибал, Юпитер и т.д.), уступили место именам-концептам отрицательным и прозвищам...»⁸⁸. Окрім цього, Л. Сазонова стверджувала, що на оцінку участі України у Північній війні та характеристику І. Мазепи істориків та літераторів XVIII ст. вплинуло проголошення церковної

анафеми гетьману. Вчена відзначила, що панегіристи у своїх творах широко використовується засіб контрасту, а саме протиставлення добродійств Росії злочинствам Мазепи та зображення горя Росії з цього приводу, або протиставлення Мазепи до «зради» і після неї. При цьому звинувачення Мазепи завжди здійснювалося на тлі прославлення Петра. А використання біблійних образів (винограду, Датана, Корея, Авірона, Юди, Каїна, Ірода) вказує на те, що в основу образної системи поезій були покладені промови С. Яворського, Ф. Прокоповича та інших церковних діячів періоду анафемування, які намагалися довести необхідність церковного прокляття і шукали йому аналогів у Біблії.

Саме на початку 2000-х рр. історики почали звертати прискіпливу увагу на питання міфологізації російської історії за часів Петра I⁸⁹. Про ідеалізацію Петра I «анафемування» І. Мазепи в історичних та літературних творах почала писати канадський історик російського походження О. Погосян⁹⁰. Зокрема, у дослідженні професора Альбертського університету «Иван Мазепа в русской официальной культуре 1708–1725 гг.» відзначалося, що «оценки Мазепы в официальных источниках петровской эпохи неизменно отрицательные. Но даже оценки, заключенные в манифестах и универсалах самого Петра, оставаясь отрицательными, заметно меняются со временем»⁹¹.

Сучасний російський історик П. Кротов вивчив джерела міфотворчості творів таких відомих петрознавців XVIII ст. як П. Крекшин та А. Нартов⁹². П. Кротов розкрив роль П. Крекшина у міфологізації Петра I та його ролі в Північній війні 1700–1721 рр.⁹³ А ось як вчений оцінював проблему міфологізації Полтавської битви: «процесс освобождения от некоторых историографических мифов, рожденных в Век Просвещения, как видно, продолжается и ныне. Как это ни удивительно, до настоящего времени одна из самых знаменитых в мировой истории битв, Полтавская 1709 г., остается в немалой степени мифологизированной. Со времени генеральной баталии под Полтавой прошло почти три столетия, но литературная природа происхождения ряда мифов, выдающихся в современных трудах за реальность, до настоящего времени не раскрыта»⁹⁴.

При цьому у російській історіографії, починаючи з XVIII ст., міфологізували не лише образ Петра I, але і його ситуативного супротивника І. Мазепи. З цього приводу у своїй кандидатській дисертації Н. Бугаєва зазначала, що «прижизненная история Петра создавалась при его непосредственном контроле и представляла собой повествовательное изложение, носящее ярко выраженный панегирический характер. ...Среди апологетов петровского царствования второй четверти – середины XVIII века, чьи труды способствовали распространению «петровского мифа» – В.Н. Татищев и М.В. Ломоносов»⁹⁵.

Прижиттєва історія діяльності Петра I, в т.ч. і під час Північної війни, створювалася в першій чверті XVIII ст. безпосередньо при участі і контролі самого царя і таким чином мала яскравий патріотичний характер. Поза тим саме установки офіційної історіографії того часу сприяли формуванню в суспільній свідомості ідеалізованого образу першого імператора та своєрідного культурно-історичного міфу про Петра I як «преобразователя», «творца», «реформатора», що привів Росію «из небытия к бытию». Л. Чорна проаналізувала глорифікований образ Петра I в панегіриках українця Йосифа Туробойського⁹⁶. Про ідеї «нової» та «старої» Росії в доробку авторів XVIII ст. писав у своїй праці Ю. Стенник⁹⁷.

У 2003 р. у Санкт-Петербурзі вийшов унікальний збірник наукових праць, де було розміщено праці істориків XVIII ст., републікований доробок істориків XIX – початку XX ст., а також статті сучасних російських вчених⁹⁸. При цьому організатори видання намагалися подати різні точки зору на Петра I як реформатора російського суспільства. У рубриці «Рефлексия» було подано твори: Феофана Прокоповича «Слово на погребение всепресветлейшего державнейшего Петра Великого»; Михайла Ломоносова «Слово похвальное блаженныя памяти государю императору Петру Великому»; М. Щербатова «Рассмотрение о пороках и самовластии Петра Великого» та І. Голікова «Статьи, заключающие в себе характеристику Петра Великого и суждения о его деятельности». У рубриці «Рефлексия рефлексии» були розміщені статті К. Бестужева-Рюміна, Ор. Ф. Міллера, С. Платонова, А. Кізиветтера, Є. Шмурла та

Д. Ліхачова, а в розділі «Контекст» – О. Кара-Мурзи та Л. Полякова. У додатку до збірника розміщено «Матеріали к бібліографії о Петре Великом, его деяниях и его времени». Ще один збірник, присвячений життю та діяльності Петра I було видано в 2007 р., де було надруковано статтю В. Живова про С. Яворського⁹⁹.

Наступного, 2004 р., була нарешті видана «Гистория Свейской войны» з вступними статтями О. Преображенського та Т. Майкової¹⁰⁰. При цьому остання розглянула історію створення цієї праці та вказала на «український слід» (Ф. Прокоповича) в її написанні. Відомий український історик О. Толочко видав книгу в якій проаналізував джерела творення праці сучасника Петра I Василя Татищева¹⁰¹. У тому ж році у Владивостоці вийшов підручник О. Сидоренко з російської історіографії давньої та нової доби¹⁰². У розділі «Становление и развитие профессиональной исторической науки в России (XVIII в.)» автором було розглянуто такі важливі для вивчення нашої теми підрозділи «Петровские реформы, их влияние на формирование исторической науки», «Первые исторические работы начала XVIII в.», «Исторические труды В.Н. Татищева», «Историография второй четверти и середины XVIII в. (немецкие ученые, историки на русской службе). М.В. Ломоносов» та «Просветительская историография во второй половине XVIII века». У посібнику викладачів Казанського університету вивчаються такі теми як «Российская историография первой четверти XVIII в.», «Преобразования Петра I и их роль в развитии исторических знаний. Правительственные мероприятия по собиранию исторических источников, организации архивного дела», «Исторические труды Ф. Прокоповича, П. Шафирова, А. Манкиева, В. Татищева»¹⁰³.

У 2006 р. Ю. Стенник у вступній статті до збірника «Петр I в русской литературе XVIII века» зазначав: «Сам процесс осмысления фигуры Петра I в литературе представляет собой любопытный феномен мифологизации исторической личности, начавшейся уже при жизни великого монарха и продолжающейся до сих пор. Литература XVIII в. представляет собой самый ранний этап названного процесса, когда еще были живы совре-

менники дел Петра I, очевидцы событий. Писатели последующих поколений, жившие уже в новых изменившихся условиях, могли воочию оценить плоды реформ Петра I. Те свидетельства о Петре, которые несла литература XVIII в., составили по существу основную «базу данных», формировавшую представления о Петре I у людей позднейших эпох»¹⁰⁴. У зв'язку з таким висновком вченого можна зазначити, що на основі оцінок сучасників Північної війни формувалися й пізніші оцінки місця та ролі України у тих подіях.

У доповіді директора Російського державного архіва давніх актів М. Риженкова на засідання Наукової ради РДАДА з нагоди 300-річчя Полтавської битви 1 жовтня 2009 р. було проголошено таке: «Обращаясь к ситуации с публикацией в России источников о Полтавской битве, мы видим, что она имеет едва ли не более давнюю историю, чем труды историков об этом событии. Начало было положено самим царем-реформатором, который рассматривал это дело как политическое. ...Петр придавал большое значение идейному обоснованию проводимой им внутренней и внешней политики, видя в исторических знаниях одно из могущественных средств формирования общественного сознания в стране. ...Трудно сказать, какое направление приняла бы историческая мысль в России, если бы не разразилась Северная война. Однако ясно одно: война хотя и отвлекала от мирных дел (в том числе ученых), но не явилась непреодолимым препятствием в создании исторических трудов. Более того, можно утверждать обратное: война во многом подтолкнула Петра I к занятиям историей России, прежде всего, современной ему историей»¹⁰⁵.

Специфіка творення історіографії Північної війни, як стверджував М. Риженков, полягали в тому, що твори XVIII – першої половини XIX ст., починаючи зі «Слова похвального о баталии Полтавской» Феофана Прокоповича, вирізняв панегіричний характер. Адже автори намагалися більше прославити геній царя-реформатора, ніж описати реальні історичні події. Саме тому, на думку російського вченого, «происходило порой произвольное отношение к источникам, что особенно ярко проявилось в трудах собирателя старинных рукописей П.Н. Крѣкшина. Крѣкшин-

ские домыслы широко использовал в своих Дополнениях к «Деяниям Петра Великого» историк И.И. Голиков, от которого «сказочные образы распространились по множеству исторических сочинений в качестве якобы реальных фактов»¹⁰⁶. Власне, такі «сказочные образы» стосовно оцінки українсько-російських відносин початку XVIII ст. тиражуються у багатьох науково-популярних виданнях Російської Федерації й до цього часу.

Нещодавно над темою російсько-українських відносин кінця XVII – початку XVIII ст. почала працювати професор Санкт-Петербурзького державного університету Т. Таїрова-Яковлева. У своїй книзі «Иван Мазепа и Российская империя вона також використала праці російських авторів XVIII ст. та відзначила, що «Иван Мазепа – одна из самых политизированных личностей в истории Украины. Сиюминутные политические выгоды и гений Петра I породили устойчивый миф о гетмане-злодее, этот миф поддерживался царской цензурой, а затем самым невероятным образом перекочевал в советскую историографию. Истеричные вопли кликуш «Изменник!» долго не позволяли серьезно изучать правление Мазепы (самое продолжительное в истории Украинского гетьманства). Советские историки были лишены возможности писать о Мазепинской эпохе (если не хотели довольствоваться политизированными лозунгами)...»¹⁰⁷. І сьогодні, зауважувала автор книги, на сторінках російської політизованої літератури Іван Мазепа постає зрадником «від народження», який протягом усього часу свого правління тільки й думав як би це краще «зрадити» Росію та царя Петра. Така позиція російських ревнителів міфологізованої старовини опиралися на ідеологеми, які творилися вже сучасниками Петра I, який творив власну історію з точки зору переможця, а переможеному Мазепі на довгі часи дісталось непривабливе політичне тавро.

Потрібно зазначити, що сьогодні, окрім Т. Таїрової-Яковлевої, багато російських дослідників працюють над різними проблемами історіографії Північної війни¹⁰⁸. Так С. Павлова зазначала, що «вершиной изданий XVIII века о Петре I, бесспорно, является труд И.И. Голикова «Деяния Петра Великого...»¹⁰⁹. О. Грачова писала, що першими історико-публі-

цистичними працями надрукованими «громадянським» шрифтом стали книги, які присвячувалися Північній війні 1700–1721 рр.: «Гистория Свейської войны», праці П. Шафірова, Ф. Прокоповича, М. Щербатова та І. Голікова¹¹⁰. Є. Соловйов розкрив історіографічний образ Петра I в працях істориків кінця XVIII ст.¹¹¹ Н. Старікова в своїй дисертації про формування історичних знань в Росії підсумувала: «Историческая наука стала играть в XVIII в. значительную роль в жизни российского общества. Она становится одним из «механизмов» государственной идеологии, влияет и во многом определяет развитие общественного сознания, ей придается важное значение в воспитательных целях»¹¹². Дослідник В. Кулікова у своїй кандидатській дисертації зробила важливий висновок про те, що «историки – государственники рассматривали Украину (Малороссию) как неотъемлемую часть Российской империи. Попытки казацкой старшины противостоять действиям российской администрации, направленным на ограничение автономии Украинского гетманства, воспринимались ими как сепаратистские, угрожавшие целостности государства. Эта позиция получила развитие в XVIII в. и оставалась ведущей в XIX в. – XX в., присутствует она и в современной историографии. Среди основополагающих работ этого направления историографии труды П.П. Шафирова, Феофана Прокоповича, И.И. Голикова, построенные на отечественном материале...»¹¹³.

Таким чином, відносини між Україною і Росією доби Північної війни є дуже важливою темою, яку досить часто висвітлювали у своїх працях російські історики XVIII – початку XXI ст. При цьому, головним чином, більшість дослідників з'ясовували питання, які стосувалися проблеми відмови гетьмана Війська Запорозького І. Мазепи від зверхності Московського царства та його переходу на бік Шведського королівства. Такий розгляд був спричинений конкретною політичною ситуацією та спеціальними заходами російського царя Петра I у сфері історіописання, що значно вплинула на характеристику даної події. У багатьох працях російських істориків, які присвячуються вивченню української проблеми початку XVIII ст., зустрічається лише ідеологічна оцінка т. зв. Мазепинської зради,

що стало складовою частиною формування російського національного міфу. Односторонній погляд в оцінці російської історіографії ґрунтувався, переважно, на офіційних царських документах, упереджених спогадах, замовних історичних дослідженнях та панегіричних творах.

Стан сучасної розробки питання вимагає створення спеціального історіографічного дослідження, в якому здійснювався б аналіз наявних публікацій про події Північної війни в Україні та означена проблематика розглядалася з суто наукових позицій. Важливим мотивом звернення до цих аспектів є необхідність вивчення того, наскільки конкретні уявлення російських історіографів про зовнішньополітичний вибір Івана Мазепи співвідносилися із прийнятою на рівні аксіоми думкою про суцільно вороже ставлення російського та українського суспільств до відмови українського правителя від сюзеренітету російського царя Петра I й набуття ним протекторату шведського короля Карла XII.

Сьогодні російськими істориками до наукового обігу залучаються документи, які раніше в дослідженнях не використовувалися. Водночас на змісті цілого ряду робіт давалися взнаки ідеологічні штампи історії імперського та радянського минулого. Історична правда в багатьох працях виявилася дозволеною, а деякі в цілому об'єктивні висновки і оцінки обмежувалися рамками застарілих схем, що заважало подальшій розробці конкретних історичних проблем. Разом із зростаючим інтересом наукової громадськості Росії до історії України значно активізувалася українознавчі дослідження в сусідній країні та починають з'являтися наукові та науково-популярні праці, в яких більш об'єктивно починає відображатися українська історія періоду Північної війни.

¹ Таирова-Яковлева Т. Мазепа. – М., 2007. – С. 6. Див. також: Таирова-Яковлева Т. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». – М., 2011 (укр. видання: К., 2012) та дискусію щодо цієї праці: Чухліб Т. [Рецензія] Таирова-Яковлева Т.Г. Иван Мазепа и

Российская империя. История «предательства». – Москва, Центрполиграф, 2011. – 525 с. // Український історичний журнал. – № 5. – 2011. – С. 190–204; Обсуждение монографии Т.Г. Таировой-Яковлевой: «Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». – Москва: Центрполиграф, 2011. – 525 с. // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – № 2. – Санкт-Петербург, 2011; Чухліб Т. Нова книга російського історика про гетьмана Мазепу // Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. Зб. наук. праць. – Вип. 2. – Кам'янець-Подільський, 2011. – С. 224–249.

² Це питання ґрунтовно розкрито у виданні: Погосян Е. Петр I – архітектор російської історії. – СПб., 2001.

³ Див., наприклад: Елисеєва О. Мифологизация исторических деятелей эпохи империи // Империя. Сделай сам. – М., 2001.

⁴ Ключевский В. Русская история. Полный курс лекций: В 2 кн. – Кн. 1. – М., 2000. – С. 18.

⁵ Див.: Петр Великий: pro et contra. – СПб., 2003. – С. 935–1001.

⁶ Миллер Г. Описание Сибирского царства и всех произошедших в нем дел от начала, а особливо от покорения его Российской державой по сии времена. – СПб., 1750; Голиков И. Деяния Петра Великого, мудрого преобразователя России, собранные из достоверных источников и расположенные по годам. – М., 1788–1789. – Т. 1–12; Российский магазин трудами Федора Туманского. – СПб., 1792–1794. – Ч. 1–3.

⁷ Устрялов Н. Об исторических трудах Петра Великого // Годичный акт в императорском Санкт-Петербургском университете, бывший 8 февраля 1845 г. – СПб., 1845. – С. 41–60.

⁸ Устрялов Н. История царствования Петра Великого. – СПб., 1858. – Т. 1–3; 1863. – Т. 4. – Ч. I, II.

⁹ Карцов А. Военно-исторический обзор Северной войны. – СПб., 1851.

¹⁰ Оболенский М. Сведения об авторе «Ядра российской истории» А.И. Манкееве // Библиографические записки. – 1858. – № 2, № 19.

¹¹ Есипов Г. Эпизод из жизни Крекшина. Древняя и новая Россия. – 1878. – Т. I. – № 4. – С. 338–342.

¹² Чистович И. Феофан Прокопович и его время. – СПб.: [Б. и., 1868].

¹³ Морозов П. Феофан Прокопович как писатель. Очерк из истории русской литературы в эпоху преобразования. – СПб., 1880. – С. 393.

¹⁴ Самарин Ю. Стефан Яворский и Феофан Прокопович // Он же. Сочинения. – Т. 5. – М., 1880.

¹⁵ Пекарский П. Барон Гюйссен, учено-литературный агент русского правительства в начале XVIII ст. // Отечественные записки. – 1860. – Т. СХХІХ. – № 3, отд. I. – С. 49–72.

¹⁶ Майков Л. Рассказы Нартова о Петре Великом. – СПб., 1891.

¹⁷ Браиловский С. Федор Поликарпович Поликарпов-Орлов, директор московской типографии // Журнал Министерства Народного Просвещения. – № 9–12. – 1894.

¹⁸ Вальденберг В. Щербатов о Петре Великом // Петр Великий: Сб. статей. – СПб., 1903. – С. 91–106.

¹⁹ Соловйов С. История России с древнейших времен. – Т. 1–29. – СПб., 1851–1879.

²⁰ Соловйов С. Мазепа // Чтения и рассказы по истории России. – М., 1989. – С. 613–616. Див. також: Новікова Л. Походження, сутність і історія козацтва в працях російського історика С.М. Соловйова // Чорноморська минувшина. Записки Відділу історії козацтва на Півдні України. – Вип. 6. – Одеса, 2011. – С. 95–96.

²¹ Миллер О. Об отношениях русской литературы к Петру Великому // Русская старина. – 1873. – № 3. – С. 406–411.

²² Пекарский П. Наука и литература в России при Петре Великом. В 2 т. – Т. 1. Введение в историю Просвещения в России XVIII ст. – СПб., 1862.

²³ Он же. Материалы для истории журнальной и литературной деятельности Екатерины II. – СПб., 1863.

²⁴ Он же. Русские мемуары XVIII в. // Современник. – 1855. – Т. 51. – № 5. – С. 29–62.

²⁵ Славучинский П. Русская духовная литература первой половины XVIII века и её отношение к современности (1700–1762) // Труды Киевской духовной академии. – 1878. – № 4, 5. – С. 128–190, 280–326.

²⁶ Бестужев-Рюмин К. Причины различных взглядов на Петра I в русской науке и в русском обществе // Журнал министерства народного просвещения. – 1872. – № 6. – С. 149–156; Бяговидов Ф. Личность Петра I в исторической литературе // Исторический вестник. – 1894. – Т. 58. – С. 408–426; Галкин А. Петр Великий и отношение к нему современников: Публичная лекция. – М., 1912.

²⁷ Шмурло Е. Петр Великий в русской литературе. (Опыт историко-библиографического обзора) // Журнал Министерства народного просвещения. – 1889. – № 7, 8. – СС. 57–121, 405–375.

²⁸ Шмурло Е. Петр Великий в оценке современников и потомства. – СПб., 1912. Див. також: Шмурло Е. Петр Великий в оценке современников и потомства // Петр Великий: pro et contra. – СПб., 2003. – С. 670–708.

²⁹ Сыромятников Б.Е. Ф. Шмурло. Петр Великий в оценке современников и потомства. – СПб., 1919 // Голос минувшего. – 1913. – № 8. – С. 282–286.

³⁰ Иконников В. Опыт русской историографии. – Т. 1–2. – К., 1892.

³¹ 200-летие Кабинета его императорского величества. – СПб., 1911.

³² Петр Великий: Сб. статей, составленный преподавателями Петровского училища. – СПб., 1903.

³³ Милюков П. Главные течения русской исторической мысли. Изд. 3-е. – СПб., 1913.

³⁴ Адарюков В. Книга гражданской печати в XVIII веке. – М., 1924.

³⁵ Гудзий Н. Феофан Прокопович // История русской литературы: В 10 т. – М.; Л., 1941–1956. – Т. III: Литература XVIII века. Ч. 1. – 1941. – С. 157–175; Гуковский Г. Русская литература XVIII века: Учебник для высших учебных заведений. – М., 1939.

³⁶ Рубинштейн Н. Русская историография. – М., 1941.

³⁷ Сыромятникова Б. «Регулярное» государство Петра Великого и его идеология. – М.–Л., 1943.

³⁸ Кафенгауз Б. Вопросы историографии эпохи Петра Великого // Исторический журнал. – 1944. – № 9. – С. 32–49.

³⁹ Кафенгауз Б. Северная война и Ништадтский мир (1700–1721 гг.) – М.–Л., 1944.

⁴⁰ Мавродин В. Петр I. – М., 1948.

⁴¹ Петр Великий: Сборник статей / Под. ред. А.И. Андреева. – М.–Л., 1947.

⁴² Мурзанова М. «Книга Марсова» – первая книга гражданской печати, изданная в Петербурге // Труды Библиотеки АН СССР. – Т. 1. – М.–Л., 1948. – С. 156–168.

⁴³ Хромова Е. Северная война и ее отражение в исторических работах и публицистике первой четверти XVIII в.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. – Л., 1951.

⁴⁴ Берков П. История русской журналистики XVIII в. – М.–Л., 1952.

⁴⁵ Описание изданий гражданской печати. 1708 – январь 1725 г. / Сост. Т. Быкова и М. Гуревич; ред. и вступ. ст. П. Беркова. – М.–Л., 1955.

⁴⁶ Бескровный Л. Очерки по источниковедению военной истории России. – М., 1957.

⁴⁷ Бетяев Я. Общественно-политическая и философская мысль в России в первой половине XVIII века. / Под ред. Г. Васецкого. – Саранск, 1959.

⁴⁸ Черепнин Л. Русская историография до XIX века: Курс лекций. – М., 1957.

⁴⁹ Он же. Отечественные историки XVIII–XX вв. – М., 1984.

⁵⁰ Грабарь В. Первая русская книга по международному праву («Рассуждение» П.П. Шафирова) // Вестник Московского государственного университета (серия общественных наук). – 1950. – № 7. – С. 101–110.

⁵¹ Петров Л. Социологические взгляды Прокоповича, Татищева и Кантемира. – Иркутск, 1958; Петров Л. Общественно-политические взгляды Прокоповича, Татищева и Кантемира. – Иркутск, 1959.

⁵² Былов В. «Деяния Петра Великого» И.И. Голикова как материал для изучения фольклора XVIII века // Русский фольклор. – М.–Л., 1959. – Т. 4. – С. 120–133.

⁵³ Смирнов-Сокольский Н. «Книга Марсова» (Из истории издания сборника военных документов Петра I 1713 г.) // Огонек. – 1959. – № 50.

⁵⁴ Проблемы русского просвещения в литературе XVIII века: Материалы конференции 20–21 окт. 1959 г. / Отв. ред. П. Берков. – М.–Л., 1961.

⁵⁵ Пештич С. Русская историография XVIII века. – Л., 1961, 1965, 1971. – Ч. 1–3.

⁵⁶ Пештич С. Ценный источник по истории России времен Северной войны // Феодалная Россия во всемирно-историческом процессе. – М., 1972.

⁵⁷ Тарле Е. Северная война и шведское нашествие на Россию. – М., 1958.

⁵⁸ Летопись жизни и творчества М.В. Ломоносова / Под ред. А.В. Топичева. М.–Л., 1961.

⁵⁹ Дуденкова А. Об историзме поэмы Ломоносова «Петр Великий» // Доклады и сообщения Ужгородского университета (серия филологическая). – № 8. – 1962. – С. 37–39.

⁶⁰ Епифанов П. «Рассуждение» П.П. Шафирова о войне со Швецией // Проблемы общественно-политической истории России и славянских

стран: Сб. статей к 70-летию акад. М.Н. Тихомирова. – М., 1963. – С. 296–303.

⁶¹ Винтер Э. Феофан Прокопович и начало русского Просвещения // Роль и значение литературы XVIII века в истории русской культуры. К 70-летию со дня рождения чл.-корр. АН СССР П.Н. Беркова. XVIII век. – Сб. 7. – М.–Л., 1966. – С. 43–46; Кузьмин А. Северная война в проповедях Феофана Прокоповича // От «Слова о полку Игореве до Тихого Дона». Сб. статей к 90-летию Н.К. Пиксанова. – Л., 1969. – С. 274–281; Просина А. Теоретическое обоснование Ф. Прокоповичем реформ Петра I // Вестник Московского Государственного университета (Право). – 1969. – № 6. – С. 63–71.

⁶² Николаева А. Вопросы источниковедения в трудах И.И. Голикова, посвященных Петру I // Труды Московского Государственного историко-архивного института. – 1966. – Т. 24. – Вып. 2. – С. 86–113.

⁶³ Гольденберг Л. Федор Иванович Соймонов (1692–1780). – М., 1966.

⁶⁴ Бадалич И., Кузьмина В. Памятники русской школьной драмы XVIII века. – М., 1968.

⁶⁵ Майкова Т. Военные «журналы» петровского времени // Вопросы военной истории России XVIII и первой половины XIX веков. Сборник. – М., 1969. – С. 368–390; Она же. Петр I и «История Сиверской войны» // Россия в период реформ Петра I. – М., 1973.

⁶⁶ Морозов А. Метафора и аллегория у Стефана Яворского // Поэтика и стилистика русской литературы. Памяти акад. В.В. Виноградова. – Ленинград, 1971.

⁶⁷ Мартынов И. Три редакции «Службы благодарственной о великой победе под Полтавой» // XVIII век. Проблемы литературного развития в России первой четверти XVIII века. – Л., 1974. – С. 139–148.

⁶⁸ Серман И. Литературно-эстетические интересы и литературная политика Петра I // XVIII век. Проблемы литературного развития России первой четверти XVIII века. – Сб. 9. – Л., 1974. – С. 19; Демин А. Русская литература второй половины XVII – начала XVIII века: Новые художественные представления о мире, природе, человеке / А.С. Демин. – М., 1977; Морозов А. Эмблематика барокко в литературе и искусстве петровского времени. XVIII век. Проблемы литературного развития России первой четверти XVIII века. – Сб. 9. – Л., 1974. – С. 186.

⁶⁹ Моисеева Г. «История России» Федора Поликарпова как памятник литературы // XVIII век. Проблемы литературного развития в России первой четверти XVIII века. – Вып. 9. – Л., 1974. – С. 81–92.

⁷⁰ Она же. Древнерусская литература в художественном сознании и исторической мысли России XVIII века. – Л., 1980.

⁷¹ Свещенко В. Общественно-политическая проблематика и вопросы отечественной истории в русских журналах третьей четверти XVIII века. Дис. ... канд. ист. наук. – Саратов, 1975.

⁷² Ничик В. Феофан Прокопович. – М., 1977.

⁷³ Россия в период реформ Петра I: Сб. статей / Ред. коллегия: Н.И. Павленко и др. – М., 1973; Новые черты в русской литературе и искусстве (XVII – начало XVIII вв.): Сб. статей. – М., 1976; Панегрическая литература петровского времени. – М., 1979.

⁷⁴ Шапиро А. Историография с древнейших времен по XVIII век: Курс лекций. – Л., 1982; Он же. Русская историография с древнейших времен до 1917 г.: Учеб. пособие. – М., 1993.
Он же. Историография. – М., 1982.

⁷⁶ Пушкарев Л. Общественно-политическая мысль России, вторая половина XVII в.: Очерки истории. – М., 1982.

⁷⁷ Семенова Т. Очерки истории быта и культурной жизни России: Первая половина XVIII в. / Под ред. Н.А. Казаковой. – Л., 1982.

⁷⁸ Мезин С. Петр I в русской литературе и общественной мысли XVIII века. Автореферат. канд. ист. наук. – Саратов, 1984.

⁷⁹ Мезин С. Полтавская баталия в сочинениях Феофана Прокоповича // Историографический сборник. Вып. 14. – Саратов, 1989. – С. 153–161.

⁸⁰ Мезин С. Русский историк Голиков. – Саратов, 1991.

⁸¹ Лосиевский И. Судьба голиковского собрания // В мире книг. – 1982. – № 4. – С. 75–76.

⁸² Гребенюк В. Петр I в творчестве М.В. Ломоносова, его современников, предшественников и последователей // Ломоносов и русская литература. – М., 1987.

⁸³ Самарин Н. Условия развития русской исторической науки в XVIII – начале XX вв. – М., 1994.

⁸⁴ Буранок О. Петр I и Феофан Прокопович: диалог двух культур (К постановке проблемы) // Монархия и народовластие в культуре Просвещения. – М., 1995. – С. 17–24.

⁸⁵ Федотова М. Украинские проповеди Димитрия Ростовского (1670–1700 гг.) и их рукописная традиция // Труды отдела древних рукописей в Ленинграде (ТОДРЛ). – Т. 51. – СПб., 1999. – С. 253–288.

⁸⁶ Царь и царство в русском общественном сознании. Мировосприятие и самосознание русского общества / Отв. ред. А. Горский. – Вып. 2. – М., 1999.

⁸⁷ Рибаків Д. Цар і царство в російській імагології // Київська старовина. – № 3. – 2001. – С. 179–189.

⁸⁸ Сазонова Л. Панегиристы о гетмане Иване Мазепе // Литературная культура России: раннее Новое время. – М., 2006. – С. 483–518.

⁸⁹ Елисеева О. Мифологизация исторических деятелей эпохи империи // Империя. Сделай сам. – М., 2001; Проскурина В. Мифы империи: Литература и власть в эпоху Екатерины II. – М., 2006.

⁹⁰ Погосян Е. Завоевание Балтийских земель в официальной идеологии Петра I (1703–1705гг.): http://www.ualberta.ca/~pogosjan/public/public2004_zemli.html.

⁹¹ Погосян Е. Петр I – архитектор российской истории. – СПб., 2001. – С. 237.

⁹² Кротов П. «Рассказы Нартова о Петре Великом»: исторический источник или памятник литературы? // Меншиковские чтения-2003. – СПб., 2003. – С. 109–123; Кротов П. Авторство и достоверность «Рассказов Нартова о Петре Великом» // Нартов А.А. Рассказы о Петре Великом: (По авторской рукописи) / Подготовка текста рукописи и приложений, вступительная статья П.А. Кротова. – СПб., 2001. – С. 7–39; Кротов П. Полтавский миф: как один новгородец на века прославил своих земляков // Новая новгородская газета. – 2009. – 1 июля. – С. 1, 20; Кротов П. Вольтер и П. Н. Крэкшин: два подхода к воссозданию событий Полтавской битвы 1709 г. // Вольтеровские чтения: Материалы международных конференций. – СПб., 2009. – Вып. 1. – С. 58–66.

⁹³ Кротов П. П.Н. Крэкшин и сотворение мифов // Меншиковские чтения – 2006. – Вып. 4. – СПб., 2006. – С. 56–64.

⁹⁴ Кротов П. Сотворение легенды // Родина. – № 7. – 2009. – С. 64.

⁹⁵ Бугаева Н. Петр I в русском общественном сознании конца XVII – первой четверти XVIII века: формирование нового образа государя в России. Автореферат ... канд. ист. Наук. – Омск, 2008.

⁹⁶ Черная Л. Образ Петра I в панегириках Иосифа Туробойского // Полтавская битва и ее международное значение. Тезисы докладов юбилейной международной научной конференции. – М., 2009.

⁹⁷ Стенник Ю. Идея «древней» и «новой» России в литературе и общественно политической мысли XVIII – начала XIX века / Ю.В. Стенник. – СПб., 2004. – 277 с.

⁹⁸ Петр Великий: pro et contra. – СПб., 2003.

⁹⁹ Живов В. Неизвестное сочинение митрополита Стефана Яворского с протестом против учреждения Синода // Петр Великий: Сб. ст. – М., 2007. – С. 241–294.

¹⁰⁰ Преображенский А. Выдающийся исторический памятник эпохи Петра Великого / (Поденная записка Петра Великого) / Под. ред. Т.С. Майковой. – Вып. 1. – М. 2004. – С. 10; Майкова Т. История создания «Истории Свейской войны» // История Свейской войны. – Т. I. – М., 2004.

¹⁰¹ Толочко А. «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. – М., 2005.

¹⁰² Сидоренко О. Историография IX – нач. XX вв. отечественной истории. – Владивосток, 2004.

¹⁰³ История исторической науки. Историография / Под. ред. А.Л. Литвина. – Казань, 2009.

¹⁰⁴ Петр I в русской литературе XVIII века. Тексты и комментарии / Отв. ред. С.И. Николаев. – СПб., 2006. – С. 123.

¹⁰⁵ Доклад директора Российского государственного архива древних актов, к.и.н. М. Рыженкова: <http://www.rusarchives.ru/federal/rgada/rijenkov11009.shtml>.

¹⁰⁶ Там же.

¹⁰⁷ Таирова-Яковлева Т. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». – М., 2011. – С. 3.

¹⁰⁸ Останнім часом російських істориків зацікавив не лише образ І. Мазепи, але і його попередника – гетьмана І. Самойловича: Алмазов А.С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672–1687 гг.). – М., 2012.

¹⁰⁹ Павлова С. Книги XVIII века о жизни и деяниях Петра I // Проблемы изучения русской литературы XVIII века. – Вып. 13. – СПб., Самара, 2007. – С. 463–472.

¹¹⁰ Грачева О. Ретроспектива историографических исследований в области отечественной культуры. – № 4. – 2009.

¹¹¹ Соловьев Е. Петр I в отечественной историографии конца XVIII – начала XX вв.: Дис. ... д-ра ист. наук. – М., 2006.

¹¹² Старикова Н. Формирование исторических знаний и их распространение в российском обществе в XVIII веке: Дис. ... канд. ист. наук. – Новгород, 2006. – С. 4.

¹¹³ Куликова В. Политическая ситуация на Украине в начале XVIII века. Украинский поход Карла XII (1708–1709 гг. Дис. ... канд. истор. наук. – СПб., 2009. – С. 9.

МІЖ «СЛОВ'ЯНСЬКИМ СВІТОМ» ТА «ДИКОЮ АЗІЄЮ»: МОСКОВСЬКА ДЕРЖАВА В РЕЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ДУМКИ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ XIX ст.

В українській історичній думці Галичини XIX ст. генеза ставлення до Московської держави та її ролі в «руській» національній історії – складний, суперечливий, довготривалий та багатоетапний процес. Російський чинник став основоположним у розмежуванні двох провідних течій у суспільно-політичному та науково-інтелектуальному житті західноукраїнських земель другої половини XIX ст. Дискусії з приводу приналежності російської державності до руської національно-історичної традиції стали історичною легітимізацією національно-політичної боротьби між двома провідними течіями в тогочасному українському національному русі Східної Галичини. Історична думка стала одним із найважливіших «фронтів» цієї боротьби; на істориків покладалося завдання інтелектуально обґрунтувати відповідні національно-політичні спрямування. Дискусійне поле в цих полеміка далеко виходило за межі національного дискурсу, адже тут вирішувалось питання не лише про те, яким буде змістове наповнення етнонімів *Русь*, *руський*. В цих дискусіях значною мірою також йшлося про цивілізаційну ідентифікацію «свого» (тобто руського) національно-культурного життєпростору. В русофільській версії національної історії Московія/Росія однозначно включалися до «Руського світу» як частини «Слов'янського світу». Звідси російський життєпростір однозначно трактується частиною православно-слов'янської цивілізації. В українофільській версії

національної історії Московія/Росія трактувалася частиною «чужого» цивілізаційного простору – «дикій Азії», в той час як руські (українські) землі вважалися органічною частиною європейської цивілізації. Звідси русько-московські конфлікти домітної епохи розглядалися в історичній думці Галичини не лише як міжнаціональні чи міждержавні, а навіть як вияв своєрідного «конфлікту цивілізацій».

Тому можна стверджувати, що вивчення рецепції Московії/Росії в українській історичній думці є давно назрілою і актуальною науковою проблемою, і наша стаття є спробою окреслити основні інтерпретаційні схеми в науково-історичній спадщині галицьких інтелектуалів ХІХ ст. Дискусії з приводу приналежності Московії/Росії і українській історичній думці Галичини ХІХ ст. є малодослідженою темою, адже їй не присвячено жодної наукової праці. Лише окремі дотичні моменти вивчалися українськими істориками. Так, Г. Гербільський вивчав погляди І. Могильницького та членів гуртка «Руська трійця» на роль російського чинника в національній історії¹. О. Киричук з'ясовувала ставлення до російської історичної традиції істориків з числа членів Ставропігійського інституту². О. Серета вивчав ставлення раних народовців до російської історичної традиції³. Основою джерельної бази запропонованої дослідницької статті є історичні тексти науково-популярного характеру, у яких розглядається тематика генези Московської/Російської держави та її відношення до руської історичної традиції. Зауважимо, що більшість з цих історіографічних джерел були кращими тогочасними історичними синтезами й виконували на західноукраїнських землях роль підручників з національної історії. До таких належали, зокрема, тритомна «Народна історія Русі» русофіла Богдана Дідицького та «Ілюстрована історія Русі» українофіла Олександра Барвінського. Цей факт увиразнює вагомість аналізованих історіографічних джерел у тогочасній соціокультурній ситуації.

Перші історичні студії в українській історичній думці Галичини здебільшого не акцентували уваги на ролі Московії/Росії в руській національній історії. На той час (перша половина ХІХ ст.) найбільш актуальним завданням перед істориками по-

ставало розмежування руського і польського історичного процесів, а визначення північно-східних меж руського життєпростору не видавалося суттєвим. Цей факт, а також доволі низький рівень знань про історичні, етнічні та географічні реалії східнослов'янського простору спричинили доволі загальні, двозначні та суперечливі висловлювання стосовно (не)причетності ранніх етапів російського державотворення до руської національної та історичної традиції. Так, у 20-х рр. XIX ст. провідник Перемишльського гуртка І. Могильницький в історичному нарисі «Вѣдомѣсть о Рускомъ Языцѣ « розрізняв *Північну Русь* та *Південну Русь* (Малу Русь)⁴. Але в іншому місці своєї праці він писав, що «московитянин не багато відрізняється від русинів»⁵. У цьому відношенні історичні погляди та національна ідентичність І. Могильницького були вкрай нечіткими й розмитими, тому не маємо достатньо підстав однозначно поінтерпретувати його як прихильника українофільської чи русофільської моделі національного минулого.

Члени гуртка «Руська трійця» (І. Вагилевич, Я. Головацький, М. Шашкевич) також уже розрізняли поняття *руський*, *малоруський* та *великоруський*, *російський*⁶. Під руською історією вони розуміли історичний процес саме на південноруських (тобто сучасних українських) землях і не включали до нього події російської історії. Територіально поняття *Русь* вони радше ототожнювали із сучасними українськими землями, без включення сюди російських земель. Однак їхні історичні та національні погляди теж були ще доволі нечіткими. У працях членів гуртка ми ще не знаходимо чітко сформульованої думки про те, що історія Північної та Південної Русі є цілком відмінними та взаємовиключними процесами, як це прочитуємо в українофілів пізнішого часу. Нечіткість та розпливчастість висловлювань з цього приводу допускала багатозначні інтерпретації їх національно-історичних поглядів. Зрештою, у першій половині XIX ст. проблема ставлення до Росії, точного окреслення північно-східних меж руського етнонаціонального простору й чіткої схематизації руської історії ще не поставала найбільш актуальною.

У першій половині та середині XIX ст. більшість істориків Східної Галичини належало до середовища так званих старо-

русинів. Для цього середовища характерна була відсутність чіткої відповіді на питання про (не)причетність Росії до руської національної та історичної традиції. Через низький рівень розвитку у той час наукових знань та освіти галицькі інтелектуали були недостатньо зорієнтовані в геополітичних, історичних, географічних, етнокультурних реаліях Російської імперії, що особливо проявилось у трактуванні російської історії. Про поверховість їхніх знань свідчить хоча б такий факт, що східну етнографічну межу руського етнонаціонального простору вони прив'язували до різних географічних об'єктів – Дніпра, Уралу, Амуру. Отже, старорусинські інтерпретації проблеми культурно-етнографічних та історичних відмінностей складових панрусського простору – Великої та Малої Русі — були невизначеними, непослідовними та суперечливими. Як правило, спектр висловлювань цих вчених-істориків давав змогу вважати їх прихильником як цілковитої етнокультурної тотожності й історичної спорідненості малоросів із великоросами, так і їх окремішності. Варто погодитись із тими дослідниками, які твердять про змінність, очевидну аморфність та багатозначність національно-світоглядних переконань тогочасних інтелектуалів⁷. Так, О. Киричук констатує відсутність у них єдиної чіткої формули та розмитість уявлень щодо значення терміна *руський*, що дозволяло вкладати у його зміст змінювані, а деколи і взаємосуперечливі національні ідентичності⁸. Це засвідчує відсутність єдиних, загальноприйнятих, чітко вироблених й науково обґрунтованих уявлень та переконань про свою національну ідентичність й причетність до неї російського чинника. «Руськість» у будь-якому значенні передбачала відмежування від «польщизни» й асоціювалась із східнослов'янською людністю та православним обрядом без чіткого бачення ролі російського чинника в національній історії. І.-П. Химка переконливо пише про те, що старорусини спромоглися на негативну дефініцію русинства (заперечення колонізму), а не позитивну⁹. А пошук позитивної дефініції русинства в даній соціокультурній ситуації означав насамперед відповідь на питання: чи мають галицькі русини спільну історію із росіянами? Отже, історики з середовища старорусинів не запропонували чіткого бачення при-

четності Росії до «своєї» (руської) національної та історичної традиції.

Принципове розмежування у ставленні до російського чинника в галицько-українській історичній думці помітне аж у 1860-х рр. Саме на підставі включення чи виключення російського елементу до складу руської ідентичності історики поділились на дві течії — русофілів та українофілів. Більшість інтелектуалів старорусинського середовища у цей час еволюціонували в цей час до русофільської ідентичності. Остання передбачала таку модель історичних уявлень, згідно з якою російський державотворчий процес повністю включається до руської національної та історичної традиції. За твердженням О. Середи, старше покоління руської інтелігенції в Галичині підпорядкувало проросійські настрої меті позбутися комплексу неповноцінності перед «історичною», тобто державною, польською нацією. Російський чинник при цьому використовувався як противага польському. При цьому руська, («общеруська», панруська) ідентичність русофілів, не ототожнювалася ними із власне російською (великоруською). Під поняттям руський, «*общеруський*» галицькі русофіли розуміли увесь східнослов'янський панрусський простір і при цьому усвідомлювали етнокультурну, мовну та історичну самотність Великої і Малої Русі. Отже, «малоруськість» для них, як і «великоруськість», була формою регіональної ідентичності, а «общерусизм» — загальнонаціональної свідомості. Русофіли усвідомлювали деякі відмінності історичної традиції між малоросами і великоросами, однак не надавали їм істотного значення.

За нашими спостереженнями, для історичної свідомості русофілів характерна своєрідна ієрархія, у якій можна виділити декілька рівнів ідентифікації: регіональний («галицько-руська» історія); мегарегіональний («південноруська» або «малоруська» історія); загальнонаціональний («общеруська» історія); цивілізаційний («всеслов'янська» історія). Два останні рівні історичної свідомості («общеруська» і «всеслов'янська») передбачали включення Московської держави до змісту руської історичної традиції. У своїй дослідницькій та публіцистичній діяльності історики-русофіли тематично зосереджувались переважно на

першому (регіональному) рівні, однак в узагальнюючих монографіях вони все-таки включали російський державотворчий процес до «своєї» історичної традиції. У текстах русофільських істориків ключовим концептом виступає «Руський світ» як етнічно-культурна й духовно-релігійна цілісність. Територіальним наповненням змісту цього концепту були як «південноруські» (сучасні українські) так і «північноруські» (російські) землі з їхньою історичною традицією.

Для істориків-русофілів сама думка про етнічну, культурну чи політичну чужорідність північно-східних князівств стосовно решти земель Руської держави була недопустимою. Правда, русофіли визнавали етноплемінну «різномірність стихій», із яких сформувалася давньоруська держава на початковому етапі свого існування. Уже з часів прийняття християнства вони розглядали Русь, включно із її обширними північно-східними окраїнами, як етнічну, політичну, культурну й духовну цілісність. Думок про будь-яку окремішність названих територій вони не допускали, населення цих князівств позначали етнонімом *русини*. Для підкреслення «руськості» цих земель вони використовували етнотопоніми *Північно-Східна Русь*, *Суздальська Русь*, *Володимиро-Суздальська Русь*. Зрідка у текстах своїх дослідницьких праць вони використовували топоніми *Залісся*, *Суздальщина*, *Володимиро-Суздальщина*. Було б перебільшенням твердити, що русофільські історики подали чітке концептуалізоване окреслення місця і ролі Володимиро-Суздальщини в давньоруській історії. Адже вони наповнювали свої тексти переважно загальними фразами, що відповідали скоріше публіцистичному, ніж науковому стилю історіописання; їхні положення не були аргументовані науковими доказами. Вчені-русофіли вели здебільшого мову про тотожність Володимиро-Суздальщини із всією Руссю як факт незаперечний, такий, що не потребує доказів.

Політичні опоненти русофілів — українофіли-народовці — спрямовували основну увагу на історію козацтва, і цим самим зорієнтовували свою історичну свідомість на історичний процес здебільшого Наддніпрянської України. Зосередження історичних уподобань ранніх народовців на козацькій тематиці й

козацькій епосі автоматично виводило події власне російської історії за межі національної історичної традиції. Це був важливий крок на шляху до повного відмежування російського компонента від руської (української) ідентичності – тобто це було своєрідне «відросійщення» (І. Чорновол).

Якщо в історичних текстах раних українофілів (гурток «Руська трійця») ми ще не простежуємо чіткої і однозначної думки про окремішність руської історії від російської, то у працях пізніх народовців, зокрема С. Качали та О. Барвінського, уже виразно простежуємо тезу про етнонаціональну окремішність русинів-малоросів і росіян-великоросів й наявність в них цілком відмінного історичного досвіду. Історики-народовці стверджували, що Московщина-Росія – це цілком відмінний від Русі етнонаціональний та культурно-цивілізаційний простір, у суспільно-політичному та культурному житті якого незмінно домінують тюрксько-азіатські начала. Звідси, за концепцією О. Барвінського, Володимиро-Суздальська й Московська держави становлять цілком самостійний московсько-російський історичний процес, який у ніякому випадку не можна ототожнювати із руською історією. Всі відомі в історії факти контактів Московщини чи Росії з руськими землями вчений-українофіл трактував як вияви московсько-російської експансії на Русь. Цим самим О. Барвінський остаточно розв'язав у галицькій науково-історичній думці проблему «відросійщення» – цілком розмежував руську та московсько-російську історії як два самостійні процеси двох окремих народів, що належать до двох різних цивілізацій.

Окреслені нами концептуальні розбіжності в історичних поглядах та національній ідентичності русофільських та українофільських істориків простежуються в інтерпретації усіх етапів руської національної історії домодерної епохи. Так, незважаючи на деякі розбіжності у поглядах, історики-русофіли беззастережно визнавали приналежність Володимиро-Суздальщини до «Руського світу», не згадуючи про угро-фінські корені місцевого населення. Державно-політичне усамостійнення цього князівства вони вважали закономірним наслідком політичної дезінтеграції Руської держави й етнічно-сепаратистських перед-

умов у цьому процесі не вбачали. Володимиро-Суздальщина, як і Галичина, поставала для них династичним спадкоємцем, носієм державно-політичної, культурно-історичної та духовно-релігійної традиції Київської Русі.

Д. Зубрицький засновником Володимиро-Суздальського «великокняжіння» називав князя Андрія Боголюбського. «Князь Андрій Боголюбський, – зазначав учений, – унаслідував по батьку своєму В. князю Георгію обширні Суздальсько-Володимирські області, заснував там окреме Північно-Руське великокняжіння, призначене бути в майбутньому часі осередком нової системи Руських князівств, центром **одної і тільки одної** [виділення наше – *І.К.*] великої Русі»¹⁰. Характеризуючи цього правителя, Д. Зубрицький схвально відгукнувся про зусилля князя «підвищити свою могутність, завести в своїх землях благоустрій, возвеличити свої міста Суздаль, Володимир Клязьменський і Ростов, зводити і прикрашати свої храми». Водночас історик не уникав негативних характеристик князя, котрий «ненавидів велике князівство Київське, завидував славі і пишноті древнього столичного міста. Він чекав тільки випадку знищити західне великокняжіння й принизити древню столицю»¹¹. Вчений-русофіл беззастережно визнавав приналежність Володимиро-Суздальщини до «русського світу», не згадуючи про угрофінські корені місцевого населення. Державно-політичне усамотійнення цього князівства історик вважав закономірним наслідком політичної дезінтеграції Руської держави й етнічно-сепаратистських передумов у цьому процесі не вбачав. Володимиро-Суздальщина, як і Галичина, поставала для нього династичним спадкоємцем, носієм державно-політичної, культурно-історичної та духовно-релігійної традиції Київської Русі.

Символічною подією для Д. Зубрицького було здобуття галицького престолу «блюстителем порядку на Русі» новгородським князем Мстиславом Удатним, героїзований образ якого викликав у нього захоплення. Прихід «міцної допомоги від півночі Русі, з далекого Новгороду» в Галичину з метою «вигнати поселившися там іноплеменників» мав для русофілів неабияке значення, адже у XIX ст. вони також очікували на російську допомогу «з півночі» для звільнення від «інопле-

мінників». Д. Зубрицький з приводу прибуття в Галичину Мстислава Удатного патетично зазначав: «Визначено було долею пригніченої чужоземним ігом Галичині очікувати порятунку від далекої півночі, від Фінської затоки, від берегів Ільменя і Волхова!»¹².

Б. Дідицький, наприклад, характеризував Залісся як цілком пустинну територію, заселення якої почав князь Юрій Довго-рукий вихідцями з південної Русі¹³. Звідси Північно-Східна Русь та Південна Русь були для Б. Дідицького одноплемінними. Про існування фінно-угорських племен на території Залісся він не згадував. Цей вчений відзначав, що Володимиро-Суздальщина відрізнялась від решти Русі основоположними засадами політико-адміністративного устрою: «Андрій Боголюбський дуже добре розумів, на чому стоїть сила держави: він перший із князів не роздавав уділів ні братам, ні братанцям, но володів сам єдиноподержавно»¹⁴. Історик відзначав також відмінності психоментальної поведінки та політичної культури «північно-руських» князів, «котрі всі відзначалися тим, що були дуже міцного духу, при цьому в ділах своїх обережні, в житті ощадні, а в досягненні своїх цілей тверді і постійні»¹⁵. Він із симпатією поставився до представників північно-східної династії Мономаховичів – Юрія Довгорукого, Андрія Боголюбського, Всеволода Юрійовича. Активність політичної й військової діяльності Андрія Боголюбського історик ілюстрував за допомогою нейтральної лексики – «здобуття», «утвердження», «розширення», «володіння». Ось як описував він здобуття й пограбування Києва у 1169 р.: «Київ він [Андрій Боголюбський – *І.К.*] взяв приступом; Новгород же, хоч стійко опирався, но приневолений був також признати над собою владу Боголюбського»¹⁶. Про детальні подробиці й наслідки цього «приступу» автор в даному випадку промовчав, хоча в інших місцях подібні, навіть менші за масштабами події викликали у нього неабиякі емоційні співпереживання чи обурення. Як бачимо, осудливе ставлення Дідицького-історика до міжкнязівської ворожнечі не стосувалось його симпатиків-князів, які символізували державну єдність Русі.

Серед причин беззастережної симпатії Б. Дідицького до по-статі галицького князя Лева Даниловича був, зокрема, і такий

факт, як одруження князівського сина Юрія із дочкою Великого князя Московсько-Суздальського «задля скріплення братерського родства з північною Руссю». Водночас русофіли не оминули таких фактів, як висвячення митрополита Петра та створення окремої Галицької митрополії. Митрополит-західнорусин, на думку русофілів, символізував духовно-релігійну єдність Галицько-Волинської та Суздальсько-Московської земель, їх приналежність до спільного духовного простору – «святої Русі». Б. Дідицький без ентузіазму поставився до ідеї створення окремої Галицької митрополії, адже на практиці вона означала б поділ Руської церкви. Невдалі спроби князя-короля Юрія зреалізувати цю ідею історик пояснював тим, що цей «замисл» «не сподобився благословення від Бога»¹⁷. Отже, русофіли не прийняли ідеї поділу Київської митрополії на Великооруську та Малоруську.

Попри зосередження галицькими науковцями головної уваги на державі Романовичів, історія Володимиро-Суздальщини продовжувала залишатись у полі зору їхнього дослідницького інтересу. Вчені-русофіли настоювали на своїй основоположній тезі, що після татарського погрому обидві держави, – Галицько-Волинська та Володимиро-Суздальська, – незважаючи на політичну відчуженість, становили частини цілісного етнонаціонального, культурного й духовно-релігійного простору, тобто «єдиної Русі». Шлюб Юрія Львовича із дочкою Суздальсько-Московського князя, на їхнє переконання, слугував найкращим доказом «одноплемінності» й династичної спорідненості обох ліній Мономаховичів у двох державах. Своє твердження про «руський» характер Володимиро-Суздальщини історики-русофіли не підкріпили належною фактичною аргументацією. Управління у цих землях династії Мономаховичів й приналежність краю до Київської митрополії було, на їх думку, цілком достатнім й неспростовним доказом «руськості» Володимиро-Суздальщини. Етнічних, культурних, соціально-економічних чи навіть державотворчих процесів у регіоні вони не брали до уваги. Загалом же Володимиро-Суздальщину приймали як повноправного спадкоємця давньоруської державно-політичної спадщини, «законного» носія почесного статусу і титулу руського Великого князівства.

Якщо такі представники русофільської історичної думки, як Д. Зубрицький та І. Шараневич, обмежились спорадичними згадками історії Володимиро-Суздальщини, які не дають нам сьогодні змоги системно реконструювати їх бачення історії цього краю, то Б. Дідицький запропонував таку систему, хоча і схематичну. Продовжувачем державотворчих зусиль Юрія Довгорукого, Андрія Боголюбського та Всеволода Юрійовича він вважав поборника «західних ворогів» Олександра Невського, який «діяльно сторожив границі Русі від вражого Заходу»¹⁸. Б. Дідицький уважно простежував процес здобуття Москвою статусу центру Суздальського краю. У цьому процесі він знаходив дуже вагомий факт «єдинства» Русі: виходець з Галицько-Волинської держави митрополит Петро Ратненський, осівши у Москві, надав їй статусу «першопрестольного» міста, «серця і духовного ядра святої Русі». Саме цим митрополит спричинився до здобуття Московським князівством політичного лідерства у Суздальському краї. Подібно до Д. Зубрицького, Б. Дідицький трактував політичне лідерство Москви як результат «Божественного вибору»: «Милосердний Бог серед цих безладів та лих вибрав потомство Олександра Невського для заведення в великій Русі єдинокоролівства і порядку, і столицею всієї тодішньої Русі в справах святої Віри руської Бог указав бути – Москві»¹⁹.

Зміна політичних реалій в другій половині XIII–XIV ст. позначилася і на топографічно-політонімічній термінології історичних праць русофілів. Володимиро-Суздальщина із середини XIII ст. все частіше позначається як *Москово-Суздальщина*, а з XIV ст. – *Москва*, *Московицина*, *Московське князівство* (держави). Названі вище автори, переконані в «руському» характері цього регіону, найчастіше вживають назви *Московсько-Суздальська Русь*, *Московська Русь*. Дещо по-іншому тлумачив це питання Б. Дідицький. На його думку, назви *Мала Русь* та *Велика Русь* вживалися у польському та литовському середовищі, а серед самих русинів побутували самоназви Галицько-Володимирське королівство та велике князівство Суздальсько-Московське. Дві перші назви Б. Дідицький вважав прийнятними й доцільними, оскільки вони відповідали співвідношенню територіально-демографічних показників цих двох частин Русі.

«В порівнянні до другої руської держави, – писав Б. Дідицький, – Суздальсько-Московської на півночі, наша Галичина і Волинь видавалась малою, бо там на півночі було завжди руського народу хоч в два рази стільки, як нас на півдні Русі, а земель там таки добре в три рази і більше, ніж у нас від Дніпра до Карпат. Отже, то з цього погляду справедливо називати державу Олександра Невського Великою Руссю, а королівство Данила Галицького Малою Руссю»²⁰. Саме на час правління названих двох князів, за Б. Дідицьким, припадало остаточне утвердження «двоєдержавія» на просторі колись єдиної Русі. Підкреслимо, що русофіли вкладали у зміст понять *Велика* та *Мала Русь* лише державно-політичний та географічний сенс і не допускали думки про будь-який етнонаціональний поділ на малорусинів та великорусинів. Вони із задоволенням констатували невдачу Юрія Львовича у справі створення окремої митрополії для Малої Русі, вважаючи, що реалізація цього задуму короля була б «богонеугодною» справою, що порушила б єдність руської церкви.

Цілком протилежні погляди на Володимиро-Суздальщину та її місце в національній історії утвердилися в українофільській історичній думці. Після довготривалого ідейного формування та наукового обґрунтування вони набули найповнішого викладу в історичній концепції О. Барвінського – його попередники переважно обминали цю проблему. О. Барвінський, прагнучи зробити свої історичні праці якнайбільш доступними, вдавався до спрощення своєї історичної схеми – він адаптував до дванадцятого століття історичні реалії пізніших часів. Так, Володимиро-Суздальщина у XII–XIII ст. виступає у нього під назвою «Московське князівство»; про населення цього краю історик пише як про «москалів», «народ московський або великоруський» тощо. Спрощеним ототожненням володимиро-суздальців із пізнішими московитами та великоросами О. Барвінський полегшував собі виклад логіки своїх думок. Такий прийом, з огляду на популярний характер праць ученого, був ефективним способом донесення до масового читача його історичних поглядів, уявлень та переконань, які однозначно розкривали «неруський» характер Володимиро-Суздальщини.

О. Барвінський інтерпретував Залісся як територію, заселену чужорідними «чудськими» племенами «з Азії». Враховуючи факт переселення в Залісся русинів, він твердив про формування тут уже в давньоруські часи окремого «московського» етносу: «Приймаючи християнську віру, а з нею і просвіту, тратили з часом чудські племена і свою народність і мішалися з русинами, а з тих мішанців витворився зовсім окремий народ, званий московським від міста Москви, котре опісля стало столицею цієї землі»²¹. У цього етносу О. Барвінський бачив відмінні від русинів антропологічні та психоментальні риси, а також інший стиль політичної та соціальної поведінки: «Народ московський або великоруський відрізняється і вдачею, і зверхньою подобою від народу руського. Москалі від природи і гостріші, і рухливіші від русинів, практичні і в усім глядять користь. Життя громадське у москалів вже в ті давні часи було зовсім інакше, як в русинів. Народ підлягає зовсім волі князя, зрікаючись своєї волі особистої...»²².

Зовнішню політику «Московського князівства» історик розцінив як перманентну експансію на руські землі: «Князі московські, оперті на покірній силі народу, пильнують позабирати чужі землі, знищити їх окремішність і самостійність і так, зміцнивши свою владу, запанувати над усіма руськими землями»²³. Класичним зразком стилю поведінки північно-східних правителів була для О. Барвінського постать Андрія Боголюбського, котрий, як читаємо в «Ілюстрованій історії Русі», володів у князівстві, незважаючи «ні на волю народу, ні бояр, не терпів ніякого опору, гордо і строго обходився із своїми дружинниками, а при тім був він хоробрий, хитрий, проворний у своїх замірах і сміливий у їх виповненні. Не роздавав він уділів ні братам ні своякам, а княжив як самовластець, і так само задумав загорнути інші руські землі під свою кормигу»²⁴. О. Барвінський, виходячи із засад народовської ідеології, оригінально потрактував неприхильне ставлення північно-східного князя до Києва і Південної Русі: «бо тут народ руський любувався в самостійності і волі. Андрій же вимагав покірливості, а це знайшов він на півночі на Залісся й там міг робити з народом, що сам хотів»²⁵. Опис погрому Києва у 1169 р.

сприймаємо як типовий для історичної схеми О. Барвінського приклад експансії «Московського князівства» на руські (передовсім українські) землі. Як бачимо, українофільська концепція національного минулого передбачала розгляд Володимиро-Суздальщини як цілком окремого, чужорідного в етнічному і культурно-цивілізаційному відношенні стосовно Русі просто-ру. Населення її території представлено у цій концепції як протомосковський етнос, котрий, хоча мовно та релігійно-обрядово зрушений, завдяки своїм ментальним особливостям, зумовленим «чудським» («азіатським») походженням, був чужий та навіть ворожий русинам. Історичні портрети володимиро-суздальських правителів українофіли увиразнюють навіть елементами демонізації. Якщо ранні українофіли цю проблему здебільшого оминали, то для пізніших істориків вона стала однією із головних. Державно-політичне усамостійнення Володимиро-Суздальщини вони поінтерпретували як логічний наслідок формування тут окремого етносу і тому етнотворчі процеси, відповідно до їх концепції, випереджували державотворчі. Українофіли досить чітко протиставили основоположні засади державно-політичного устрою Русі та Володимиро-Суздальщини: відносно демократичні (європейські) риси Русі (вічовий устрій, громадське право) та авторитарно-деспотичний (азіатський) лад Володимиро-Суздальщини.

О. Барвінський наголошував на активній участі татарського (тобто походженням з «дикої Азії») елемента у процесі етногенезу московського етносу. Сліди татарського впливу («накорінку») він відшукував як в антропологічних, так і у психоментальних рисах великоросів: «Сліди татарського накорінку осталися в московському народі ще й досі. І нині легко пізнати москаля вже з самого лица: чоло плоске, ніс тупий, очі малі, під очима виступаючі щоки. Московські купці ще й сьогодні звісні своїми хитрощами, а московський народ, подібно як колись і татари, дуже слухняний для свого царя, і вважають його мало що не за одно з Богом, так як це було колись і у татар»²⁶. Татарський елемент, на думку О. Барвінського, посів друге за своїм значенням місце після чудсько-фінського у процесі етногенезу москвитів. В українофільській концепції національної

історії найменше ототожнення русинів чи слов'ян із московитами, як бачимо, не допускалося. Останні поставали в рецепції О. Барвінського як суто «азіатський» етнос – з чудсько-фінською етнічною основою й вагомими домішками тюрксько-татарських елементів, а слов'яно-русинські впливи на цей етнос обмежувались, головним чином, лінгвістичною та обрядово-конфесійною сферами.

У політиці князя Івана Калити вчений-українофіл вбачав продовження політичного курсу Андрія Боголюбського – агресивну територіальну експансію на сусідні руські землі. Московське князівство, за українофільською концепцією національної історії, не мало підстав претендувати на статус спадкоємця давньоруської держави, оскільки воно було носієм й продовжувачем чудсько-фінської та тюрксько-татарської історичної традиції. Водночас українофіли не відмовляли Московському князівству у праві вважатися правонаступником татарської державницької традиції, а московитам – у праві бути спадкоємцями татар. Варто відзначити, що деякі із них, найперше О. Барвінський, не заперечували категорично руського впливу на давньомосковську історію, зокрема в мовній та обрядово-релігійній сферах, династичній спорідненості, зовнішній формі державного устрою. Руський вплив, на думку О. Барвінського, мав цивілізаторський характер, але все-таки не зумів змінити «азіатської» суті давньої Московщини. Тому Суздальсько-Московська держава в історичній схемі О. Барвінського займала місце радше антагоніста, а не прямого спадкоємця давньоруської державності. Загалом українофіли не включали історію Суздальсько-Московського князівства до руської національної історії, стверджуючи, що це державне утворення було другим етапом чужого русинам московсько-російського історичного процесу.

У потрактуванні литовсько-польської доби найбільш спірною науковою проблемою, що розмежовувала українофільську та русофільську концепції національного минулого, залишалося визначення місця та ролі Московської держави в руській історії. Засаднича теза русофільської концепції ґрунтувалася на твердженні про прямий континуїтетний зв'язок між давньоруською

державою та Московським князівством, згодом Московським царством (Великою Руссю). Русофіли мислили Московську державу «істинно руською», на противагу Великому князівству Литовському, де з часів Ягайла значний вплив здобула анти-руська, литовсько-католицька течія. У працях Б. Дідицького, Д. Зубрицького, І. Шараневича, Т. Ріпецького простежуємо думку, що в міру втрати південно-руськими землями свого автономного статусу, роль «осереддя руського світу» переходить до Москви, «Богом обраної держави». За спостереженням Б. Дідицького, історичний процес у Північно-Східній Русі та у Південно-Західній Русі у XIV–XV ст. набув цілком відмінних форм: «На півночі Русі від лиха переходило до добра, а в нас, на півдні, від добра до лиха»; «Північна Русь йшла в цю пору чим раз більше до слави і могутності»²⁷. Символічного значення вчені-русофіли надавали факту перенесення до Москви резиденції Київського митрополита, називаючи навіть тогочасну митрополію *Київсько-Московською*. Ця обставина давала їм підстави вважати Москву духовним центром не лише східного слов'янства, а й всього православного світу. «З падінням Царгорода, – розмірковував Б. Дідицький, – уже здавалося, що не стало осередку святому православ'ю; а тут дивись, свята Русь Велика, Богом вибрана держава, стала на сторож і православ'я. Не стало Греції, так явилось православне руське царство новим осередком церкви Христової на Сході»²⁸. Отже, утвердження нового політичного та духовного центру – Москви – русофіли по-провіденційному тлумачили як акт «Божественного вибору». Московське царство в їх історичній свідомості поставало носієм чи не всіх основоположних ознак «руськості» – одержавлене православне віросповідання, централізована та самодержавна форма правління, «природна» правляча династія із нащадків Рюриковичів тощо. Все це давало підстави вважати його ідеальною формою тогочасної руської державності. Відсутність південноруських земель у складі цієї держави видавалась головним її недоліком.

Чималий інтерес проявляли русофіли до постатей московських правителів. Одним із найвизначніших московських князів Б. Дідицький вважав Дмитра Донського, передовсім за його

перемогу над татарами. Як доказ «общеруської єдності», він навів приклад перебування південноруського воєводи Дмитра Волинського «на службі у братньої Москви» під час Куликовської битви²⁹. Першого московського царя Івана III Б. Дідицький вважав «премогутнім великим володарем, якого перед тим від часів святого Володимира Великого на Русі не бувало»³⁰. Свою оцінку історик мотивував намірами царя «зробити для блага Русі» такі «славні діла: знищити малі удільні князівства і з'єднати всіх їх в одну руську державу, знищити назавжди панування татар, відібрати від Литви назад давні руські князівства і надати своїй Русі такий благоустрій, якого кращого ніде в сусідніх народів не бувало»³¹. У процитованому уривку Б. Дідицький викладав своє бачення ідеальної руської держави.

У викладі історії конфліктів між Великим князівством Литовським та Московським царством симпатії вчених-русофілів здебільшого на боці останнього. Серед причин цих конфліктів Б. Дідицький виділяв таку: «Самостійна Русь Велика готовилась його [Великого князя Литовського Олександра – *I.K.*] за кривду рідної православної братії показово покарати»³². Як бачимо, в історичній свідомості русофілів Московська держава поставала не лише суто руською державою, а й захисником інтересів православних русинів Литви. Ці вчені акцентували увагу на етнічній єдності русинського населення Литовської, Польської та Московської держав.

Б. Дідицький переконував, що русини у Польщі та Литві «всесильно стриміли до свого природного осередку, до Великої Русі»³³. Теодор Ріпецький також стверджував, що малоруський «народ дивився на Велику Русь як на державу, собі не чужу, і радо виглядав від неї покровительства»³⁴. Таким чином, в русофільській концепції національного минулого генеза Московської держави незмінно становила невід'ємну складову «общеруської історії». Історики цієї течії продовжували трактувати Московську Русь (Велику Русь) XIV–XVI ст. як невіддільну складову тогочасного «руського світу».

В українофільських колах галицьких інтелектуалів утвердилося протилежне сприйняття Московського царства – як чужорідної та ворожої русинам держави, що не мала ніяких підстав

вважатися спадкоємцем Київської Русі. Історики-українофіли в своїх працях уникали назв *Велика Русь*, *Московська Русь*, оскільки відмовляли цьому етнополітичному утворенню у праві вважатися руським. Вживали натомість назви *Москва*, *Московщина*, *Московське царство* тощо. Військові конфлікти між Москвою та Литвою, за їхніми твердженнями, свідчили про агресивно-експансіоністську політику Московії стосовно руських земель; у цих війнах саме Литва була репрезентантом «руськості». Степан Качала, наприклад, зауважив, що однією з головних причин прийняття руською шляхтою Люблінської унії була та обставина, що «Росія витягала свої руки, де Іван Грозний був пострахом для боярства»³⁵. Генезу Московського царства вчені-українофіли вважали предметом московсько-великоруської (отже чужої їм, неруської) історії. Русини та москвити («москалі») у їхніх працях представлені як цілком окремі, відмінні культурно й не сумісні ментально народи-антагоністи. В працях істориків цього спрямування простежуємо думку про тяглість давньоруської національно-культурної традиції лише на землях Великого князівства Литовського – Московська ж держава перебувала поза межами сфери впливу давньоруської спадщини.

Таким чином, інтерпретаціям історії Московської державності належить чільне місце в історії української інтелектуальної традиції Галичини. Ці інтерпретативні моделі мали не лише науково-пізнавальне, а й прикладне суспільно-політичне значення. Хоча аналізована проблематика присутня у відносно незначному обсязі історичних текстів української історіографії Галичини, проте вона поставала головним проблемним полем у розмежуванні русофільської та українофільської течій історичної думки та національного руху в цілому. Після довготривалого етапу невизначеності українська історична думка в 1860-х рр. поділилася на дві течії на підставі різниці оцінок російського компоненту в руській національній історії. В русофільській концепції генеза Московської державності стала органічною частиною руської історії. Після занепаду південноруських князівств Московська державність, за цією концепцією, повністю перебрала на себе роль головного носія руської державницької

традиції та осереддя слов'янсько-православної цивілізації — «Слов'янського світу». В українофільській концепції русини і московити поставали генетично чужорідними, ментально несумісними та антропологічно відмінними народами; Московщина і Русь — політично-цивілізаційні антагоністи, ворожі один одному представники азійського Сходу та європейського Заходу. Звідси історія Московської держави поставала головною дискусійною проблемою в українській історичній думці Галичини.

Інтерпретації галицькими істориками генези Московської держави варто вважати вагомим джерелом для вивчення не лише історичних уявлень, а й національної та цивілізаційної ідентичності українських інтелектуалів Галичини XIX ст. Ці історичні тексти, з одного боку, концептуально відображають світоглядні засади інтелектуалів обидвох течій у визначенні «своїх» національної та цивілізаційної спільноти. А з іншого боку — саме ці праці великою мірою формували національну й цивілізаційну ідентичність широкого кола західноукраїнських читачів.

¹ Гербільський Г. Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині XIX ст. (до 1848 р.) / Григорій Гербільський. — Львів: Видавництво Львівського університету, 1964. — 253 с.

² Киричук О. Львівський Ставропігійський інститут у громадському житті Галичини другої половини XIX — початку XX ст. / Олександра Киричук. — Львів: Логос, 2001. — 152 с.

³ Середа О. Національна свідомість і політична програма ранніх народовців у Східній Галичині (1861–1867) / Остап Середа // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Вип. 34. — С. 199–214.

⁴ Гербільський Г. Розвиток прогресивних ідей в Галичині у першій половині XIX ст. (до 1848 р.). — С. 56.

⁵ Там само. — С. 58.

⁶ Там само. — С. 153.

⁷ Аркуша О., Мудрий М. Русофільство в Галичині в середині XIX — на початку XX ст.: генеза, етапи розвитку, світогляд / Олена Аркуша, Мар'ян Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Вип. 34. — Львів, 1999. — С. 235.

⁸ Киричук О. Львівський Ставропігійський інститут у громадському житті Галичини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. – С. 40.

⁹ Химка І. «Апологія» Михайла Малиновського: до історії кризи у греко-католицькій церкві 1882 року і характеристики поглядів «святоюрців» / Іван Химка // Записки НТШ. – Т. ССХХV. Праці історично-філософської секції. – Львів, 1993. – С. 370.

¹⁰ Зубрицький Д. Історія древняго Галичско-русскаго княжества. Сочиненіє Дениса Зубрицкаго. Часть вторая. С приложенієм Родословной Картины / Денис Зубрицький. — Львовъ, 1852. – С. 109.

¹¹ Там само. – С. 109–110.

¹² Зубрицький Д. Цит. праця. Часть третья. – С. 66.

¹³ Дѣдицкій Б. Народная исторія Руси отъ начала до новѣйшихъ временъ пѣсля наилучшихъ историкѣвъ составлена и издана Богданомъ А. Дѣдицкім. Часть первая / Богдан Дідицький. – Львовъ, 1868. – С. 39.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само. – С. 40.

¹⁶ Там само. – С. 39–40.

¹⁷ Там само. – С. 78.

¹⁸ Там само. – С. 56.

¹⁹ Там само. – С. 69.

²⁰ Там само. – С. 60.

²¹ Барвінський О. Илюстрована истрія Руси вѣдь найдавнѣйшихъ до нынѣшнихъ часѣвъ пѣсля рускихъ и чужихъ историкѣвъ / Олександр Барвінський. — У Львовѣ, 1890. – С. 35.

²² Там само.

²³ Там само. – С. 35–36.

²⁴ Там само. – С. 36.

²⁵ Там само. – С. 37.

²⁶ Там само. – С. 79–80.

²⁷ Дѣдицкій Б. Цит. праця. – С. 72; 104.

²⁸ Там само. – С. 186.

²⁹ Там само. – С. 107.

³⁰ Там само. – С. 186.

³¹ Там само. – С. 186–187.

³² Там само. – С. 198.

³³ Там само. – С. 202.

³⁴ Ріпецький Т. Илюстрованная народная исторія Руси отъ начала до най-новѣйшихъ временъ написаль Ф. Ив. Р. / Теодор Ріпецький. – Львовъ, 1890. – С. 377.

³⁵ Качала С. Коротка історія Руси Стефана Качалы / Степан Качала. – Въ Тернополи, 1886. – С. 31.

УКРАЇНСЬКА ЛІБЕРАЛЬНО- ДЕМОКРАТИЧНА ЕЛІТА КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст. В ПОСТРАДЯНСЬКІЙ ГУМАНІТАРИСТИЦІ: ІСТОРИОГРАФІЧНІ ЗДОБУТКИ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ІННОВАЦІЇ¹

Політична історія нового часу посідає вагоме місце в пострадянській гуманітаристиці останніх двадцяти років. Останнім часом серед різноманіття властивих їй тем і напрямків цілком виразно виокремилася проблема політичних еліт і політичного лідерства – провідних акторів світу політики у добу націєтворення (1890–1900-ті рр.) та Української революції 1917–1921 рр. Фахівцями вивчається одночасно комплекс питань: суспільно-політичні й ідеологічні течії, партійні асоціації, партійно-програмові доктрини; життєвий шлях, професійний досвід, творча спадщина, організаційна діяльність представників національної еліти. Слід відзначити, що коли на початку 1990-х рр. найбільшу зацікавленість викликали постаті із середовища української соціал-демократії, націонал-комунізму, анархізму, селянського повстанського руху під проводом Н. Махна, трохи згодом – Української партії соціалістів-революціонерів, то на початку 2000-х рр. фокус уваги переорієнтувався на постаті ліберально-демократичного спрямування. Причини змін різноманітні: «повернення» із спеціальних сховищ бібліотек і архівів книжкової та рукописної спадщини діячів ліберально-демократичного напрямку, інтелектуальні впливи західної історіографії (праці І. Лисяка-Рудницького, Б. Кравченка, Р. Шпорлюка, З. Когути, П.-Р. Магочія, А. Каппелера та ін.), поширеність ліберально-консервативних й державницьких ідеологічних кон-

цепцій, зміна політичних очікувань критично мислячої частини українського суспільства. Концентрація уваги на постатях ліберально-демократичної орієнтації (коли полишити поза увагою елемент кон'юктури «наукового ринку») – це й своєрідна спроба гуманітаріїв збудувати ідеальний національний «пантеон героїв» із осіб, які б мали реальні моральні й беззаперечні громадські чесноти, ностальгічне бажання поринути в світ українських патріотів «довгого ХІХ ст.», відновити – мереживом слів, думок і емоцій, мовою документів й світлин, виданими фоліантами документальної спадщини «ідейних предків» – той далекий «паралельний світ», створити «іншу» реальність, віднайти острівець стабільності у мозаїці фрагментарно-розколотого, агресивного, розчарованого в креативних здібностях власного «правлячого класу» соціуму. Наприклад, ось яким несподіваним чином розгортає проблему актуалізації ліберально-народницької етичної спадщини в своїх роздумах над опублікованим «потаємним» щоденником 1923–1929 рр. С.О. Єфремова публіцист С. Федака: «...На перший погляд оте все писалося виключно про далекі-далекі двадцяті. У нинішній же Україні критика більшовицької влади ніби вже неактуальна, бо вона тут ніколи не відродиться. Але чи такі вже принципи зміни відбулися у політичній психології влади помаранчевої чи біло-синьої – порівняно з червоною? Гортаючи сторінки щоденника, переконуємося, що аж ніяк. Змінилися прапори, душа же людська лишається тією ж. ... Взагалі, тема опозиції була найболючішою для Єфремова (як і для нас зараз). ... Подібна до Єфремова людина просто не могла не бути знищеною більшовицьким режимом. Але чи довго прожив би такий безкомпромісний критик у наші дні? Хто зна...»².

Стосовно концептуальних настанов у дослідженні ролі еліт і лідерства в процесах українського націєтворення варті уваги теоретичні міркування Б. Андерсена, Е. Гобсбаума, Е. Геллнера щодо специфіки становлення так званих «нових націй». Українська нація, за термінологією Б. Андерсена, була типовою «уявленою спільнотою»: перш ніж її реальні обриси з'явилися в політикумі, вони були інтелектуально витворені в уяві національної еліти³. Як «уявлену спільноту», що неминуче потре-

бувала для формування своєї ідентичності «винаходу традицій», можна розглядати й головну творчу силу українського проекту – покоління 1880–1890-х років із середовища ліберально-наrodnичької еліти. Креативна функція еліти подібного ґатунку в період «конструювання нових націй» в Східній і Центральній Європі в добу націоналізму (XVIII – початок XX ст.) була пов'язана передусім з її реальним внеском у процес «залучення мас до політики» під гаслами «відродження» й «визволення», «повернення» інтелігенції до рідного народу й «служіння» йому. Реалізація цих намірів відбувалась через розбудову системи комунікацій у вигляді україномовної преси, освіти, «Просвіт», бібліотек, читалень, клубів, народних аудиторій й, врешті-решт, політичних партій і міжпартійних союзів.

Зауважимо, що в контексті проблеми, яка розглядається, поняття «еліта» використовується в ціннісному сенсі та означає «кваліфіковану меншину», що здатна продукувати нові моделі поведінки та полегшувати адаптацію соціуму в мінливому світі, «аристократію духу», меншість обраних людей, що переважають масу передусім психологічно та інтелектуально (*Хосе Ортега-і-Гассет*), творчу меншість суспільства на протигагу нетворчій більшості (*А.-Дж. Тойнбі*). Як близькі за значенням, у контексті дослідження використовуються поняття «інтелектуали», «інтелігенція», «провідники», «лідери». Слід підкреслити реальну злободенність питання, що особливо гостро постає у випадку українського запізнілого націтворення, стосовно наявності консолідованого колективного лідерства, його якісних та кількісних характеристик. Як відзначає Ярослав Грицак, з'ясовуючи «формули» нашої історії, «... якими б важливими не були історичні чинники і релігійні поділи, «хто куди потрапить» – залежить насамперед від волі національних еліт»⁴. «Егалітарність (панування влади натовпу) – один із найбільших «бичів» українського суспільства, величезна проблема, з якою намагалися боротися мислителі й політики впродовж багатьох століть. Вона й сьогодні дає про себе знати численними невдачами в політичному й культурному житті нашої країни. Відплив еліти до інших державних націй був однією з причин української бездержавності в нові й новітні часи історії...», – пише Ігор Гирич⁵.

Метою статті є виявлення, вивчення та систематизація надбань української гуманітаристики в останні два десятиріччя (1991–2013 рр.) в царині дослідження ліберально-народницької еліти, визначення потреби, можливостей і напрямків необхідних методологічних інновацій.

Стосовно конкретних історіографічних, археографічних і науково-організаційних здобутків слід відзначити наступні.

1) Значне розширення **друкованої джерельної бази** потенційних досліджень, пов'язане з виявленням та публікацією / републікацією комплексу цінних й малопрístupних джерел особистого походження – автобіографій⁶, мемуарів⁷, епістолярію⁸, щоденників⁹. Друкується історична, літературознавча й політична публіцистика¹⁰, перевидаються художні¹¹, наукові твори¹² й твори популяризаторського характеру¹³.

Слід відзначити факт інтенсивного виявлення, оприлюднення та коментування в 2000-ті рр. передусім епістолярних джерел. Невипадково М. Х. Коцюбинська зазначала, що «на часі серйозна «інвентаризація» наших епістолярних багатств і осмислення значення їх – джерелознавчо-документальне, психологічне, мистецьке»¹⁴. Значення епістолярію представників українського руху як специфічного історичного джерела з'ясувала у своїй книзі Н.І. Миронець¹⁵. Приватне листування діячів українського руху на межі ХІХ – початку ХХ ст. є інформативно насиченим джерелом, що виконувало функції соціальної й культурної комунікації, громадської самопрезентації, національної самоідентифікації. В співставленні з іншими історичними джерелами воно допомагає дешифрувати причини й наслідки подій, зануритись у тогочасне інтелектуальне й політичне середовище, відчутти нюанси міжособистих стосунків, деталі особистого життя й творчих планів, не завжди реалізованих... Нарешті, адекватно відтворити ті чи інші аспекти реалізації українського проекту. Вірогідно, найбільший внесок у введення до наукового обігу цього виду джерел належить співробітникам Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, що здійснили підготовку до друку листів Ф.К. Вовка, М.С. Грушевського, В.М. Доманицького, Л.М. Жебуньова, С.О. Єфремова, Ф. П. Матушевського, А.В. Ніковського,

П.Я. Стебницького, Є.Х. Чикаленка; в останні роки ними розпочато також інші важливі проекти¹⁶. Слід відзначити внесок окремих дослідників-ентузіастів із інших установ, що теж здійснюють копітку евристичну й едиційну працю.

Починаючи з кінця 1980-х рр., перевидається грандіозна рукописна й друкована спадщина М.С. Грушевського – фахові праці, мемуари, щоденники, листування, громадсько-політична, культурологічна й літературознавча публіцистика (вже видано політико-публіцистичні, культурологічні й літературознавчі праці вченого за 1894–1918 роки)¹⁷. Розроблено національний проект 50-томного видання праць великого історика¹⁸.

Значну питому вагу в археографічному доробку науковців складає спадщина Є.Х. Чикаленка¹⁹. Повернення інтелектуальної спадщини мецената-патріота, що поєднував практицизм і романтизм, утилітаризм і здатність бачити більш широкі перспективи, добрий естетичний смак та інтуїтивне відчуття логіки української історії, є вельми важливим. Схвальні відгуки фахівців викликала публікація корпусу листування Є.Х. Чикаленка з діячами українського руху – П.Я. Стебницьким²⁰, С.О. Єфремовим, А.В. Ніковським, В.К. Винниченком²¹.

Неоцінене значення має оприлюднення спадщини академіка С.О. Єфремова. З початком 1990-х рр. і надалі нечисленними окремими виданнями та уривками у друкованих ЗМІ виходили деякі вибрані праці вченого: літературознавчі дослідження, щоденники, мемуари, епістолярій, публіцистика²². Позитивним моментом є вихід під однією обкладинкою у видавництві «Темпора» його спогадів²³, підготованих до друку В. П. Плачиндою та І.Б. Гиричем та вперше виданого юнацького щоденника, опрацьованого Г.М. Стариковим. Як справедливо відзначає І. Гирич, «...спомини Сергія Єфремова на концептуально-історіософському рівні підсилюють, доповнюють, урізноманітнюють класично знані мемуари Є. Чикаленка, О. Лотоцького і Д. Дорошенка. ... Фактично спогади цих чотирьох визначних діячів української справи є викладом історії національно-визвольного українського руху, поданим крізь призму особистого бачення. ... Щодо окремих фактів спомини С. Єфремова дають значно глибше висвітлення і перспективу. «Про дні минулі»

утворюють зі спогадами О. Лотоцького, Д. Дорошенка і Є. Чикаленка певну ідейно-культурну цілість. Саме в цьому їх непроминальна вартість і вага серед іншої мемуарної літератури»²⁴.

В 1998-2012 рр. надрукована частина інформативного листування І.Л. Шрага²⁵.

Побачили світ листи до М.М. Коцюбинського (Ніжин, 2002–2003, в 4-х томах, упоряд. Володимир Мазний); як і слід було передбачити, серед кореспондентів письменника було чимало представників ліберально-народницької еліти. Публікується листування В.І. Вернадського з українськими вченими (вийшло два томи в 2011–2012 рр.).

Слід також відзначити появу численних комплексних документальних публікацій біографічного характеру. Одним із перших було видання, підготоване В. Коротким і В. Ульяновським – «Син України. Володимир Боніфатійович Антонович» (К., 1997). Із запланованих трьох вийшли лише два томи, де вміщено статті, спогади сучасників, офіційні документи про службову й політичну діяльність В.Б. Антоновича, епістолярну спадщину. Цінною є збірка «І.Л. Шраг: Документи і матеріали» (упорядн. – В.М. Шевченко, Т.П. Демченко, В.І. Онищенко, Чернігів, 1997).

Науково-дослідний інститут україністики ім. М. Мольнара перевидав працю Д.І. Дорошенка «Євген Чикаленко. Його життя і громадська діяльність» (Ужгород, 2008).

Окремі статті С.О. Єфремова та його однодумців передруковані за ініціативою кафедри історії журналістики КНУ в хрестоматійних виданнях («Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку ХХ століття» / Уклад. Н.М. Сидоренко, О.І. Сидоренко. – К.: Дослідницький центр історії української преси, 2001; «Потужна сила рідного слова» / Упоряд. Н.М. Сидоренко. – Полтава, 2005).

Багато різноманітних документальних матеріалів з'явилося на сторінках періодичних спеціалізованих видань: «Архіви України», «Київська старовина», «Український археографічний щорічник», «Український історичний журнал», «Пам'ятки: археографічний щорічник», «Студії з архівної справи та документознавства», «Рукописна та книжкова спадщина України.

Археографічні дослідження унікальних архівних та бібліотечних фондів», «Сіверянський літопис», «Скарбниця української культури» та ін. Окремі випуски науково-популярного ілюстрованого часопису «Пам'ятки України: історія і культура» в 2012 р. були присвячені ювілеям В.М. Леонтовича (№ 8) та С.Х. Чикаленка (№ 12).

2) Організація **наукових форумів**. Проведено заходи пам'яті професора В. Б. Антоновича – учителя в історії й політиці декількох поколінь української легально-народницької еліти. Протягом 1994–1999 рр. побачили світ збірники: «Академія пам'яті професора Володимира Антоновича; 16–18 березня 1993 р., м. Київ» (К., 1994); «Третя академія пам'яті проф. Володимира Антоновича; 11–12 грудня 1995 р., м. Київ: Доповіді та матеріали (К., 1996) та ін. Декілька наукових форумів у Львові, Києві, Тернополі були присвячені політичній та науковій діяльності М.С. Грушевського²⁶, а остання ювілейна наукова конференція в Києві у вересні 2011 р. – 145-річчю від дня народження вченого²⁷. В 2005 р. відбулись перші читання пам'яті академіка М.Ф. Біляшевського²⁸.

У Черкасах із 1996 р. регулярно проходять Всеукраїнські Єфремовські читання (в 2012 р. відбулись п'яті, ювілейні)²⁹, у Києві – ювілейні конференції, присвячені С.О. Єфремову (2006), П.Я. Стебницькому (2012), у Чернігові в літературно-меморіальному музеї-заповіднику імені М.М. Коцюбинського з 2007 р. – Шрагівські читання (в 2012 р. відбулися п'яті; видано два збірники праць, готується до друку третій)³⁰. В Луганському національному університеті імені Тараса Шевченка, починаючи з 1988 р., відбуваються всеукраїнські наукові конференції, присвячені Борису Грінченку: зокрема, до 145-ї річниці з дня його народження (грудень 2008) – «Творча спадщина Бориса Грінченка й українська національна ідея»³¹.

2011 року кафедрою історії та археології України Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка започатковано на честь С. Ф. Русової «Русівські читання», присвячені вивченню історії Чернігівщини ХІХ – початку ХХ ст.

У 2010 р. в Черкасах проведено науковий семінар пам'яті Василя Доманицького та видано збірку доповідей³². Під час його

роботи були презентовані два томи вибраних праць В.М. Доманицького «З науково-творчої спадщини: статті, рецензії, огляди, бібліографія» (2010), куди ввійшло понад 100 розвідок із фольклористики, етнографії, літературознавства, текстології, видавничої справи, бібліографії, багато рецензійних публікацій; вперше перевидана книга спогадів «Чистому серцем. Пам'яти Василя Доманицького» (доповнене перевидання раритетної книжки 1912 року, яку свого часу впорядковував його побратим по духу С.О. Єфремов); біобібліографічний покажчик «Невтомний робітник на рідній ниві: Василь Миколайович Доманицький». Упорядником і редактором названих видань виступив професор В. Т. Поліщук.

У грудні 2011 р. в Одесі (південному центрі українського руху на початку ХХ ст.) на базі історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова за участю Відділу історії козацтва на Півдні і Науково-дослідного інституту козацтва Інституту історії України НАН України відбулася конференція до 150-річчя з дня народження Євгена Чикаленка; видано збірку доповідей³³.

У Харківському гуманітарному університеті «Народна українська академія» (ХГУ «НУА») з 1998 р. проводяться Багаліївські читання. Видано «Багаліївський збірник: академік Д.І. Багалій та бібліотечна справа України: наук. ст. та матеріали» (Харків, 2008. – 308 с.).

Щодо значення регіональних заходів, присвячених знаковим постатям українського національно-визвольного руху початку ХХ ст., слід зауважити, що звернення науковців до славних імен, символів, пам'яток рідного краю є по суті практикою «винайдення традиції», ознакою процесу формування громадянського суспільства, творенням локальних «місць пам'яті» української нації як політичної спільноти.

В 2011 р. Музеєм видатних діячів української літератури до дня народження М.П. Старицького видано збірку праць «Роль визначних особистостей-митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.», де освітлено діяльність

Б.Д. Грінченка, М.А. Дмитрієва, Ф.П. Матушевського, М.В. Лисенка, А.В. Ніковського, Олени Пчілки, Л.М. Старицької-Черняхівської, П.Я. Стебницького.

Під час святкування 130-річного ювілею часопису «Київська старовина» дослідники виявили неабиякий інтерес до постатей ліберально-демократичного спрямування, авторів журналу і його меценатів. Невипадково в програмі Міжнародної науково-практичної конференції «“Київська старовина” в українському соціокультурному просторі: історичний, джерелознавчий, біографічний дискурси» (листопад 2012), організаторами якої стали Київський славістичний університет, Національна історична бібліотека України, редакція часопису «Київська старовина», були заявлені доповіді про В.Л. Беренштама, Б.Д. Грінченка, М.С. Грушевського, В.М. Доманицького, С.О. Єфремова, Є.Х. Чикаленка.

Все більш важливе значення у визначенні пріоритетних напрямків освоєння зазначеної теми набувають «Чишківські біографічні читання», що від 2005 р. проводить Інститут біографічних досліджень НБУВ. Пріоритетними напрямками попередніх обговорень були: питання створення електронного ресурсу в галузі біографістики – «Українського національного біографічного архіву» (УНБА); дискусія про «великих» та «малих українців»; проблеми біографіки в контексті національної рецепції культурної спадщини, мемуарів як історичного та біографічного джерела, ролі і місця українських династій у процесах соціокультурної трансформації українства; ролі славетних родин України у науковій і художній літературі; способи та цілі конструювання образів минулого в межах сучасного українського культурного простору.

3) Значну роль в координації зусиль фахівців відіграють **періодичні й неперіодичні спеціалізовані видання**. Так, ґрунтовні персонологічні й аналітичні розвідки, присвячені відомим представникам ліберального й консервативного спрямування, опубліковано на сторінках видання Інституту історії України НАНУ «Історіографічні дослідження в Україні»³⁴. Традиційну палітру зацікавлень щодо вивчення проблеми «Українська інтелігенція та національний рух на межі ХІХ–

XX ст.» відбивають матеріали збірника «Проблеми історії України XIX – поч. XX ст.» (напр., вип. 14. К., 2007). Наподегліві методологічні пошуки на шляху від модерну до пост-модерну демонструють укладачі й автори альманаху «Ейдос» (особливо значущими в контексті досліджуваної проблеми є ідеї й окремі тексти вип. 1; вип. 2, ч. 1; вип. 3, ч. 1; вип. 5 та 6).

На сторінках збірника «Українська біографістика» відбилася тенденція останніх часів до розширення проблемно-тематичного діапазону біографічних досліджень (зокрема, присвячених представникам української культурницької й політичної еліти), намагання перейти від описової біографії в формі «лінійного» життєпису до студій проблемно-аналітичного спрямування.

Інститутом грінченкознавства (Луганськ) започатковано видання спеціалізованих вісників «Слово і пісня Бориса Грінченка» (1994, 1995, 1996).

4) Надзвичайно корисною для широкого загалу науковців і аматорів справою є створення **біобібліографічних покажчиків та довідників**. Уже видано окремі покажчики, присвячені О.О. Русову (*Чернігів, 2004, упоряд. О.Я. Рахно*), С.О. Єфремову (*К., 2007–2008, упор. Т.В. Єрмашов*), М.Ф. Біляшівському (*К., 2009, упоряд. А.Ф. Примак*), С.О. Русовій (*К., 2010, упор. А.М. Доркену, Т.В. Лога*), В.М. Доманицькому (*Черкаси, 2010, упор. В.Т. Поліщук*). Стислі довідки щодо окремих осіб містить біобібліографічний довідник «Українські історики XX ст.» (Вип. 2. Ч. 1. – К., Львів: Інститут історії України НАН України, 2003) та інші аналогічні видання. Цінним є анований систематичний покажчик до газети «Громадська думка (1905–1906)» (упорядники Інна Старовойтенко, Юлія Горбач, Людмила Кузьменко; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, 2011); аналогічний готується за матеріалами газети «Рада (1906–1914).

5) **Поява монографічних досліджень**. Першими «ластівками» щодо освітлення постатей із середовища легально-народницької еліти, з акцентом на їхній творчій і громадсько-політичній діяльності в історичному контексті доби, були книжки В.В. Кравченка «Д.И. Багалеи. Научная и общественно-политическая деятельность», Харьков, 1990), В.М. Заруби («З

вірою в українську справу: Антін Степанович Синявський», К., 1993), В.І. Ульяновського та В.А. Короткого («Володимир Антонович: образ на тлі епохи», К., 1997); Т. Демченко («Батько Шраг», Чернігів, 2008), Ю. Шаповала й І. Верби («Михайло Грушевський», К., 2005), Р. Новацкого, В. Тельвак, В. Тельвака («Біографічні нариси видатних представників європейської культури. Михайло Грушевський (1866–1934), Ополе, 2007)³⁵, Р. Новацкого й В. Тельвака («Михайло Грушевський на тлі доби». Ч. 1. Дрогобич – Ополе, 2007), І.М. Старовойтенко («Євген Чикаленко. Людина на тлі епохи», К., 2009). Останнє, чудово естетично оформлене, надруковане в «Темпорі» видання, змальовує постать й особисте життя, громадсько-політичну, видавничу, меценатську та культурну діяльність головного героя, містить якісний та статистичний аналіз його епістолярної спадщини, начерки про однодумців та членів родини; в додатках – листи Є. Чикаленка до Б. Грінченка, М. Грушевського, С. Єфремова, І. Липи та ще й унікальний альбом світлин, більшість із яких оприлюднено вперше.

Варто відзначити «трилогію» Марини Палієнко – наслідок довготривалої праці автора: монографію «Киевская старина» у громадському і науковому житті України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.)» (К., 2005) з систематичним і хронологічним покажчиками до неї. В часопису «Киевская старина», що довгий час був єдиним осередком українознавчих студій у межах Російської держави й поєднав навколо себе осіб із різними типами етнічної самоідентифікації (від «малоросійської» до «української»), співробітничали і провідники Старої (Київської) громади, і представники младоукраїнського покоління 1890-х рр.

б) В останні десятиріччя з'явилася низка **персоналістичних дисертаційних досліджень**, присвячених діячам із ліберально-народницького середовища, а саме: Володимирі Антоновичу (*О.Д. Василюк, 1999; В.Ю. Харченко, 2000; Сосновська М.С., 2001; О.І. Кіян, 2008*), Дмитру Багалію (*В.В. Кравченко, 1984; Г.М. Стариков, 2011*), Василю Біднову (*І.В. Саламаха, 1998; Алейкіна В.В., 2010*), Миколі Біляшівському (*Л.В. Дідух, 2005*), Миколі Василенку (*С.О. Рудько, 2007*), Борису Грінченку (*А.С. Хомутенко, 2008*), Василю Доманицькому (*Н.М. Токар,*

2008), Дмитру Дорошенку (Д.В. Бурім, 1997; В.М. Андрєєв, 1998), Сергію Єфремову (С.Г. Приколота, 1997; Ж.В. Колоїз, 1996, Л. П'яста (Супрун), 1998, Н.В. Мазур, 2006; Н.Р. Бойко, 2009; О.А. Лебєдєва (Крикуненко), 2009, О.В. Меленчук (Бурдега), 2010; Л.П. Могильний, 2012), Олександрю Кониському (Н.М. Скоробогатько (1996), Т.М. Камішова (2008), Г.В. Блан (2004), І.С. Турчина (2010) О.О. Мисюра (2005), О.В. Дяченко (2008), О.В. Александров (2009)), Олександрю Лотоцькому (В.П. Швидкий, 2001; О.О. Дудко, 2005; Г.М. Михайленко, 2009), Івану Лучицькому (Н.А. Логунова, 2006), Дмитру Марковичу (С.А. Панченко, 2000; В.П. Рекрут, 2009), Федору Матушевському (С.О. Якобчук, 2011), Костю Мацієвичу (Л.І. Єпик, 2009), Андрію Ніковському (П.О. Дунай, 2006; Ю.В. Середенко, 2008; М.В. Горбатюк, 2010), Івану Огієнку (М.С. Тимошик, 1997; І.І. Тюрменко, 2000), Олександрю Русову (О.Я. Рахно, 2003), Антону Синявському (В.М. Заруба, 1999), Максиму Славінському (В.В. Очеретяний, 2009), Людмилі Старицькій-Черняхівській (Л.Б. Процюк, 2009; В.С. Швець, 2008), Петру Стебницькому (А.А. Борець, 2012), Євгену Чикаленку (І.М. Старовойтенко, 2004; Ю.О. Бойко, 2007), Сергію Шелухіну (О.Я. Яцишина, 2004), Костю Широцькому (Л.А. Іваневич, 2006), Федору Штейнгелю (Н.Р. Миронець, 2009). Найбільшою популярністю у дисертантів користується, звичайно, особистість, суспільні погляди, багатоаспектна кипуча діяльність і наукова творчість М.С. Грушевського. Громадська активність та політично-публіцистичні проекти вченого в різні часові періоди детально висвітлені у працях Р.Я. Пирого (1994), В.М. Кухар (1997), В.О. Крота (1998), О.П. Валіон (2003), І.В. Ткаченко (2006), Г.О. Корольова (2009). Є роботи й вузькоспеціального характеру, де дисертанти торкаються поряд із іншими певних аспектів доробку (переважно професійного) представників української ліберально-народницької еліти³⁶.

На основі дисертацій **видано ґрунтовні монографії**. Назвемо деякі останні з них. Це – книги Василя Швидкого «Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч і політик (1890–1930-ті рр.)» (К., 2002), Павлини Дунай «Андрій Ніковський: долаючи межі часу» (К., 2009), Наталії Мазур «Лінгвопоетика мемуарних

текстів Євгена Чикаленка та Сергія Єфремова» (Ніжин, 2012), Ольги Меленчук «Шевченкознавчий дискурс Сергія Єфремова у контексті українського літературознавства» (Чернівці, 2013). Книжка О. Меленчук є першим комплексним дослідженням шевченкознавчої спадщини Сергія Єфремова. Новаторська праця Генадія Корольова (Інститут історії України НАНУ) «Федералізм Михайла Грушевського: міфи, уявлення, проекти» (К., 2012) присвячена дискурсу федералізму в політичному світогляді Михайла Грушевського. Стосовно зазначеного хронологічного періоду найбільш цікавими є розділи, де розглянуто формування особистості та світогляду вченого, кордони централізму як дискурс федералізму; концепцію «Українського П'ємонту» і фактор Галичини для Росії, проект федерації для Російської імперії, що його відстоював М. Грушевський; федералізм Грушевського як альтернативу всеросійському централістичному проекту; намагання вченого й політика здійснити деконструкцію великоруської ідеї, висунувши свій конституційний проект федералізації імперського простору (с. 57–105).

7) **Фахові розвідки й статті**, де висвітлюється широкий спектр проблем, які є суттєвими для розуміння феномену української національної ліберально-народницької еліти.

Безперечно цінними для відтворення унікального мікрокосму в середовищі української культурницької та політичної еліти наприкінці XIX – на початку XX ст. є **праці Ігоря Гирича** щодо творчих та наукових контактів В.Б. Антоновича, М.С. Грушевського, С. О. Єфремова, М. П. Василенка, І.Я. Франка³⁷. Започатковані були ці дослідження ґрунтовною кандидатською дисертацією вченого «Архів М. Грушевського як джерело для вивчення діяльності визначних постатей українського руху (М. Грушевський, С. Єфремов, В. Липинський, М. Василенко)» (К., 1995). В подальшому І.Б. Гирич активно досліджував життя і діяльність М.С. Грушевського, присвятивши цій проблемі близько півсотні статей і дійшовши висновку, що наукові праці видатного історика стали теоретичною базою для «політичного відродження нації». Нещодавно з'явилась збірка статей автора «Між наукою і політикою: Історіографічні студії про вчених-концептуалістів» (2012), куди увійшли оригінальні персона-

лістичні дослідження української суспільно-політичної думки другої половини XIX–XX століть, написані упродовж 1990–2011 рр. (відзначимо передусім нариси про В.Б. Антоновича, О.Я. Кониського, С.О. Єфремова). Слід зазначити, що розвідка «Мемуари С. Єфремова про українське суспільне життя на межі XIX–XX ст.» (с. 96–172) – розширений варіант передмови до споминів академіка – фактично становить аналіз основних факторів і специфіки національного самоусвідомлення (самоідентифікації) «младоукраїнського покоління» діячів українського руху (висвітлені лектура, що формувала українську свідомість, офіційна освіта як засіб русифікації, сприйняття вистав українського театру, вплив визначних подій громадського життя, таких як свято І.П. Котляревського в Полтаві, 1903 та ін.). В сфері інтересів Гирича – загальнотеоретичні проблеми розвитку українського руху, проблеми термінології, пов’язання наукових досліджень XIX ст. з вирішенням проблем, що стояли перед українським рухом, національні міфи та ін. Як слушно зазначає Олексій Ясь, загалом публікації І.Б. Гирича мають, крім вузькоспеціального, ще й методологічне значення, бо примушують «замислитися щодо різноманітних способів конструювання й репрезентації нашої минувшини, котрі тою чи іншою мірою пов’язані із соціо- та етнокультурним спадком», до того ж переконують в тому, що «немає єдиної та «правильної» відповіді на будь-яке питання як із минувшини, так і сучасності та майбуття. Натомість є можливі версії та варіації, що постійно хитаються на уявних терезах людської думки»³⁸.

На сторінках наукової періодики нещодавно з’явилися дотичні до предмету розгляду статті І.Гирича: «Література і формування національної свідомості чільних діячів українського руху Наддніпрянщини (середина – кінець XIX ст.)» (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2012. – Вип. 21: Scripta manent: Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича. – С. 189–196), «Українська мова в житті діячів національно-визвольного руху Наддніпрянщини XIX – початку XX ст.» (Київська старовина. – 2012. – № 2. – С. 51–67), «Українська мова як фундаментальна цінність національно-визвольного руху другої половини XIX – початку

XX ст.» (Сумський історико-архівний журнал. – 2012. – № XVI–XVII. – С. 173–190.). Щодо виявлення взаємозв'язку еліти й заможних верств українського суспільства початку XX ст. становить інтерес розвідка «Володимир Леонтович в українському громадському житті». «Модерний український рух мав лише двох постійних меценатів – Василя Федоровича Симиренка та Євгена Харлампійовича Чикаленка. За мірками фінансового потенціалу вони склали дуже незначну силу, коли порівнювати з можливостями польських, єврейських, не кажучи вже про російських, спонсорів культурних ініціатив»³⁹, – зауважує І. Гирич.

Улюбленим жанром багатьох дослідників життя й діяльності представників ліберально-народницької еліти були й залишаються історико-біографічні «портрети на тлі доби»⁴⁰. Науково-популярні начерки, але без спеціального довідкового апарату, написані літераторами (Ю.М. Хорунжий. *Українські меценати. Добродійність – наша риса [кн. есеїв]*. К., 2001; А.А. Болубольченко *«Побратими: Сергій Єфремов, Василь Доманицький – нариси життя та творчості*. – К., 2003; Сергій Єфремов. *Біографічний нарис*. – К., 2010 та ін.).

Начерки про окремих найбільш відомих діячів ліберально-демократичного спрямування містяться у виданнях Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса: «Українська ідея та її творці» (кн. 2, К., 1999) – нарис про О.Г. Лотоцького, «Постаті на тлі революції» (кн. 3, К., 1994) – нариси про М. Грушевського, С. Єфремова, М. Василенка.

Стосовно масиву публікацій, розкиданих по сторінках фахових видань та збірників, можна виокремити *наступні тематичні напрямки в висвітленні означеної проблеми*.

Джерелознавчі праці⁴¹.

Історіографічні огляди⁴².

Генеалогічні розвідки, де висвітлено роль й місце родин і династій у процесах соціокультурної трансформації «українства»⁴³.

Праці, де з'ясовуються професійні⁴⁴, політико-державні⁴⁵, публіцистичні, просвітницькі аспекти діяльності окремих представників еліти⁴⁶, їх участь (І.І. Огієнко, В.А. Біднов, О.Г. Лотоцький) у розбудові української автокефальної церкви⁴⁷.

Студії, де на підставі мемуарних й епістолярних свідчень відтворено «образ» того чи іншого діяча в сприйнятті сучасників та нащадків⁴⁸.

Розвідки, де подається інтерпретація інтелектуальної спадщини того чи іншого діяча – мемуарів, щоденників, публіцистики (в ракурсі «погляду через століття»)⁴⁹.

Праці, де з'ясовується сприйняття тим чи іншим діячем постаті та творчості Т. Г. Шевченка⁵⁰.

Роботи, де розглядаються варіанти самоідентифікації представників ліберально-демократичної еліти⁵¹.

Просопографічні портрети окремих особистостей⁵².

Роботи, де вивчається колекційна та меценатська діяльність діячів ліберально-демократичного напрямку⁵³.

Досліджується історія видання газети «Рада» як осередку національного відродження⁵⁴, мова публіцистики С.О.Єфремова⁵⁵, мова мемуарної літератури кінця ХІХ – початку ХХ століття (передусім на матеріалах творчості Євгена Чикаленка та Сергія Єфремова). Так, лінгвіст Н.В.Мазур доходить висновку, що «український історико-культурний та мовний дискурс кінця ХІХ – початку ХХ століття відтворює ознаки часу, що відіграв важливу роль у вияві мовно-національної свідомості українців, у реалізації української національної ідеї... Змодельоване лексико-семантичне поле із ключовим словом «українство» репрезентовано в мемуарних текстах Є. Чикаленка мікрополями *свідомість, відродження, ідея, рух, справа, питання, кола, сфери*. Концепт «українство» (ставлення до української національної ідеї) є визначальним в авторських оцінках суспільного статусу згаданих осіб»⁵⁶.

Перспективними щодо вивчення публіцистичного доробку представників еліти є дисертація і розвідки фахівця з соціальних комунікацій А.А.Борця⁵⁷, який пропонує розглядати публіцистичну спадщину П. Я. Стебницького як частину антиімперського дискурсу з точки зору міждисциплінарної методології постколоніальних студій.

Лінгвіст Е.С.Ветрова на матеріалах листування українських літераторів ХІХ ст. (і П.Я.Стебницького зокрема) вивчає функціонально-комунікативний аспект етикетних одиниць⁵⁸.

Фахівці з історії педагогіки виявлять сталий інтерес до інтерпретації проблеми формування національної свідомості у педагогічній спадщині діячів ліберально-народницького спрямування⁵⁹. Також ними досліджується виховний потенціал родин української національної еліти на межі ХІХ–ХХ століть⁶⁰.

Нарешті, авторка цих рядків нещодавно здійснила спробу узагальнити ідеологічні, організаційні та персональні риси «групової біографії» ліберально-народницької політичної еліти Наддніпрянської України кінця ХІХ – початку ХХ ст.⁶¹. В низці статей 2011–2012 рр. застосувала конструктивістсько-епістемологічний інструментарій окреслення постатей «Значущих інших» в світогляді окремих її представників⁶², розглянула досвід створення меморіальних збірок⁶³, висвітлила полеміку однодумців і опонентів, сучасників і нащадків навколо «політичної спадщини» М.П. Драгоманова⁶⁴.

8) Слід відзначити **доробок зарубіжних дослідників** – вихідців із України, які в своїх працях вдало поєднують документалізм і новітні західні концепції. Так, книжка історика Сергія Єкельчика «Українофіли: світ українських патріотів другої половини ХІХ ст.» (К., 2010), написана переважним чином на підставі постмодерних дослідницьких моделей, висвітлює концептуальні проблеми українського національного руху ХІХ – початку ХХ ст., спроби поєднання федералізму й соціалізму в ідеології М.П. Драгоманова й І.Я. Франка, специфіку світогляду українофілів – хлопоманів, згодом – старогромадовців. Автор вважає, що доба українофільства – це час реалізації різноманітних можливостей для самовизначення, розмаїтих культурних стратегій та розхитування зсередини цінностей російського імперського суспільства лояльними до влади засобами. Як констатують фахівці, «... розуміння українського національного руху Сергієм Єкельчиком виходить поза традиційні рамки національної емансипації. Мода, створення національних символів і святинь, зміна уявлень, загальноєвропейський контекст, суперечливість формування ідеологій та історіографічні образи українських патріотів – це лише частина тем, зачеплених автором»⁶⁵.

На увагу заслуговує також ґрунтовна праця професора Гарвардського університету Сергія Плохія «Великий переділ: Незвичайна історія Михайла Грушевського» (К., 2011), що ставить на меті висвітлення політичної й інтелектуальної біографії М.С. Грушевського на тлі ідейних колізій його доби, в контексті поразки та розпаду всеросійського історичного нарративу і постання національної версії українського історіописання. Аналізуючи обидві ідентичності Михайла Грушевського – історика та політика, С. Плохій пропонує своє бачення його ролі у руйнуванні імперської ідеї триєдиної російської нації та формуванні українського національного проекту.

Загалом, як бачимо, українська пострадянська гуманітаристика має досить-таки солідні досягнення у сфері вивчення партійно-політичних еліт та лідерства, передусім на інституціональному, макросоціальному та біографічному рівнях. Однак відчувається нестача історіографічних праць, де б конструктивно обговорювались досягнення й прорахунки в висвітленні тих чи інших сюжетів історії партійно-політичної й культурницької еліти, відверто дискутувались проблеми методології й методики дослідження. Бракує також праць синтетичного й концептуального характеру. Бракує критичних досліджень такого неосяжного джерела інформації, як політична публіцистика, розпорошена по шпальтах газет та часописів 1905–1917 рр. (як україномовних, так і російськомовних).

В умовах трансформації вітчизняної історіографії все більш очевидною стає вичерпаність апробованих моделей. Важливі спостереження щодо потреби оновлення методологічного арсеналу українських дослідників містяться в збірці праць Володимира Кравченка «Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії» (К.: Критика, 2011). Констатує, що «материкові студії імперської доби якнайкраще ілюструють головні положення концепції національного історичного процесу, яку розробив Михайло Грушевський і яка в офіційній академічній історіографії заступила радянський канон», що «українську минувшину в цій схемі розглядають у рамках циклічного національного поневолення та відродження», автор наполягає, що більшість істориків у сучасній Україні

«узагалі мало цікавляться проблемами методології, старанно підкреслюючи власну «об'єктивність» апеляціями до наукових стандартів позитивістської історіографії, еkleктичним поєднанням різних наукових підходів та інтуїтивною орієнтацією на сучасний нормативний канон»⁶⁶. Орест Субтельний, відрізняючи «традиційний» і «новий» історіографічні напрями в пострадянській гуманітаристиці, схвально ставиться до намагань українських дослідників «методично і концептуально наблизитися до західних колег»⁶⁷. Андрій Портнов твердить, що «типова для України ситуація постсовєтського плюралізму створює не лише термінологічний безлад, але й конкуренцію ідей, у якій щоразу помітнішу роль грає прямий доступ українських авторів до наукових дискусій, ведених англійською, німецькою, польською, французькою мовами»⁶⁸. Як акцентують автори нещодавно опублікованої полемічної статті, «для того, щоб нова історія [України. – С.І.] була інтелектуально сумісною з сучасною світовою історіографією, вона має «говорити» однією мовою з новітньою наукою. А це означає, що вона має виглядати подібно, бути подібним чином структурованою, оперувати аналогічним набором концепцій і підходів, нести аналогічні смисли...»⁶⁹. Всі ці зауваження вповні стосуються історіографічної й методологічної ситуації у сфері вивчення ліберально-народницької еліти на перетинах ХІХ–ХХ століть, в визначенні її реальної ролі у процесах націєтворення в Російській імперії.

Стосовно можливостей оновлення методології дослідження еліт та лідерства, найбільш перспективним шляхом дослідження уявляється поєднання історико-елітаристської й антропологічної моделей. Щодо останнього підходу, слід підкреслити, що головним його об'єктом є людина, її історичні та етнічні типи, а не окремі історичні події та процеси. Його властивість – цілісне розуміння суспільства як єдності економічної структури, соціальної організації й культури. Під антропологізацією наук про людину слід розуміти «перенастроювання дослідницької оптики і перенесення наукового фокусу з історичних подій і структур на сприйняття та поведінку досліджуваних (історичних) акторів»⁷⁰. Дослідження ментальності елітарної групи дає можли-

вість пояснити складний взаємозв'язок духовного і соціального розвитку, причини типових фактів і унікальних подій-казусів. Щоправда, такий підхід неминуче призводить до формування концепції «двох історичних реальностей» – реальності «як такої» та «уявлень про себе», які ця реальність створює у людей конкретної епохи⁷¹. Опанування методами історичної антропології дозволить проаналізувати особливості світосприйняття і культурно-поведінкових норм, духовні цінності, політичну етику, розуміння громадського обов'язку і служіння народові (демосу), відчуття історичного часу представниками еліти, оцінити (на підставі вивчення соціально-морального середовища українських громад, студентських корпорацій, родинно-сімейних кланів) новий, відмінний від традиційного, прагматичний тип культури, що народжувався в українському політичному соціумі на межі XIX–XX ст.

Більшу увагу слід приділяти постатям так званих «другого» та «третього ряду» в історії, які власноручно обирали свій шлях і формували свій неповторний «образ історії».

Слід врахувати вже накопичений в інших проблемних та хронологічних ділянках історіографії досвід соціокультурного аналізу. Так, Лорина Репіна (Інститут всесвітньої історії РАН, Російське товариство інтелектуальної історії) зазначає, що прихильники «прагматичного повороту» в історіографії орієнтуються на синтез соціальної та культурної історії, макро – і мікроаналізу, пояснення і розуміння, на адекватне відтворення взаємодії об'єктивних і суб'єктивних компонентів у діяльності історичних акторів. Тому «у цій діяльнісній перспективі з'являється шанс розсунути вузькі шори звичного ретроспективного бачення, подолати лінійне історіографічне мислення...»⁷².

Актуальним щодо аналізу персонального складу діячів політичних партій, парламентських та урядових репрезентацій є просопографічний метод. Зміст його трактується в українській історіографії подвійним чином: або створення колективного соціального портрету певної групи суспільства⁷³, або відтворення індивідуального портрету конкретної відомої особи, розкриття конкретної персоналії «у всій стереоскопічності людських вимірів, динаміці особового розвитку»⁷⁴. Філософ Інна

Голубович, услід за Сергієм Аверінцевим, вживає поняття «силует на фоні доби» (при відсутності у дослідника достатніх джерел та наявності дискурсу)⁷⁵. Застосування просопографічної методики у царині вивчення партійно-політичних еліт передбачає збирання біографічних відомостей за чітко розробленою уніфікованою програмою; виокремлення поколінь (генерацій) у рамках конкретної партії; порівняння «колективної біографії» або керівного складу, або групи провідних діячів цієї партії із спорідненими або, навпаки, конкуруючими політичними асоціаціями. Можливості застосування просопографічних методів дослідження значно розширюються завдяки масовому оприлюдненню джерел особового походження – листування, щоденників, автобіографій, мемуарів.

Перспективною щодо вивчення української ліберально-народницької еліти є «теорія й історія поколінь» (див., напр., праці закордонних дослідників Теодора Шаніна й Ольги Андрієвської щодо застосування «теорії поколінь» до історії визвольного руху, як російської, так і української його течій)⁷⁶.

Потрібно визнати право на авторське, а тому й в певному сенсі суб'єктивне «прочитання» документальних джерел, немінучість і навіть корисність емоційної забарвленості авторських текстів, вітати як позитивні вияви співпричетності та співпереживання історика під час зустрічі зі своїми «Значущими Іншими». І, будемо сподіватися, в цьому випадку «науковість» не буде суперечити «об'єктивності»... До того ж, навряд чи байдужість і відстороненість автора від предмета і об'єкта свого зацікавлення є правдивими прикметами модерних досліджень. Так, наприклад, російський соціолог Діна Хапаєва припускає, що «можливо, ми присутні при виникненні інтелектуального письма, чия правдивість не зводиться ні до з'ясування того, як «було насправді», ні до неухильного слідування правилам Вульгати соціальних наук. Однією з його особливостей може стати здатність наділити минуле і сьогодення сенсом крізь призму сучасного політичного і художнього сприйняття...»⁷⁷

Отже, нинішні переломні часи немінуче потребують щодо проблематики української ліберально-народницької еліти й лідерства реалізації міждисциплінарних і полідисциплінарних

дослідницьких стратегій (на перетині історії й соціології, історії й політології, історії й літературознавства, історії й психології, історії й лінгвістики), більш широкого залучення й новаторського використання не лише джерел особового походження, документів органів влади й управління, але й публіцистики, й творів красного письменства, й візуальних джерел.

¹ Підготовку статті було уможливлено за підтримки гранту Канадського інституту українських студій Альбертського університету 2012–2013 рр. (з Вічного фонду ім. Михайла і Дарії Ковальських).

² Федака С. Чи вижив би Сергій Єфремов у наш час? // Трибуна: Незалежна громадсько-політична газета. – 07.10.2006.

³ Касьянов Г.В. Теорії націй та націоналізму: Монографія. – К., 1999. – С. 262.

⁴ Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. (Серія «De profundis») – К., 2008. – С. 30–31.

⁵ Гирич І. Історичні причини наших поразок і перемог. – Львів, 2011. – С. 41.

⁶ Опубліковані «свідoctва про самих себе» В.Б. Антоновича, Д.І. Багалія (версія автобіографії 1927 р. дістала авторське означення «мемуари»; усі ж попередні, починаючи з 1891 р., мали довідковий характер. Детальніше див.: Кравченко В.В. Д.І. Багалій в світлі й тіні своєї «Автобіографії» / Багалій Д.І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія / Упорядк., вступ. ст., комент. В.В. Кравченка. – Х., 1999), М.П. Драгоманова, М.С. Грушевського, П.Я. Стебницького, М.М. Могилянського (два останніх документи див.: Постійна комісія УАН–ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918–1933. Документи. Матеріали. Дослідження / Авт.-упор. С.М. Ляшко. – К., 2003. – 688 с.).

⁷ Загірня М. Спогади. – Луганськ, 1999; Славінський М.А. Заховаю в серці Україну: Поезія, публіцистика, спогади. – К., 2002; Огієнко І. Моє життя: автобіографічна хронологічна канва. – Житомир, 2002; Ерастов С. Спогади. Спомини кубанського українця // Пам'ятки України: історія та культура. – 2005. – № 3–4; Українознавчі студії та мемуари Івана і Марії Луцицьких (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 2007; Василенко М.П. Вибрані твори: 3-х тт. – Т. 3: Спогади. Листу-

вання. Щоденники. – К., 2008. Публікації подаються за хронологічним принципом.

⁸ Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка: 1907–1919 рр. / Упорядн. І. Старовойтенко. – К., 2005; Епістолярна спадщина Агатангела Кримського в 2-х томах. Т. 1. (1890–1917). – К., 2005; «Історія України-Русі» у листуванні Миколи Аркаса з Василем Доманицьким: 1906–1909 рр. Упорядк., вступ та коментарі І. Старовойтенко. – К., 2009; Листи Олександра Кониського до Іллі Шрага / Упорядк., передмова, примітки Т.П. Демченко, О.О. Мисюри. – Чернігів, 2011; Листування П.Я. Стебницького / Упоряд., вступ. ст. і комент. І.О. Демуз. – Корсунь-Шевченківський, 2011.

⁹ Русова С. Мемуари. Щоденник. – К., 2004.

¹⁰ Б. Грінченко – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994; Кістяківський Б.О. Вибране. – К., 1996; Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР на чужині. – К., 1998; Стебницький П. Вибрані твори. – К., 2009.

¹¹ Кониський О. Оповідання. Повість. Поетичні твори. – К., 1990; Старицька-Черняхівська Л. Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари. – К., 2000; Леонтович В. Зібрання творів: У 4-х тт. – К., 2005; Грінченко Б.Д. Вибрані твори: У 2-х тт. – Т. 1. – К., 2008.

¹² Українська культура: Лекції за ред. Дмитра Антоновича (Серія: Пам'ятки історичної думки України). – К., 1993; Василенко М.П. Вибрані твори: У 3-х тт. – Т. 1: Іст. праці. – К., 2006; Т. 2: Юрид. праці. – К., 2006; Доманицький В. Критичний розслідування над текстом «Кобзаря» Шевченка. – Черкаси, 2010.

¹³ Коваленко Г.О. Українська історія. Оповідання з історії України. – К., 1993.

¹⁴ Коцюбинська М.Х. Листи і люди. Роздуми про епістолярну творчість. – К., 2001. – С. 28.

¹⁵ Миронець Н. Джерела історичної пам'яті. – К., 2008.

¹⁶ Про історію підготовки до друку цих видань детальніше: Гирич І., Шульга В. Відділ джерел з історії України XIX – початку XX ст. // Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України (1991–2011). – К., 2011. – С. 54–58, 65–66, 69; Миронець Н., Черченко Ю. Відділ джерел новітньої історії України // Там само. – С. 80–82, 85; Старков В. Відділ пам'яток духовної культури // Там само – С. 88, 91–93, 100–102.

¹⁷ Див.: Грушевський М. Спомини / Публікація С. Білоконя // Київ. – 1988. – № 9–12; 1989. – № 9–12; 1992. – № 2–3; Грушевський М.

Щоденники (1883–1893) / Публікація Л. Зашкільняка // Київська старовина. – 1993. – № 3–4; Щоденники М.С. Грушевського / Публікація і коментарі І. Гирича // Київська старовина. – 1995. – № 1; Грушевський М. Щоденник (1888–1894 рр.). – К., 1997; Щоденник М. Грушевського за 1910 р. // Український історик. – 2002. – № 1–4. – С. 100–127; Листування Михайла Грушевського. – Т. 5: Листування М. Грушевського та Євгена Чикаленка. – К., 2010. Всього видано шість томів листування Грушевського (останній, т. 6, 2012 р. – з Ю. Тищенком). Епістолярна спадщина історика складає, за оцінками фахівців, не менш 25 томів.

¹⁸ Див.: Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип. 7. – Т. 10. – К.; Нью-Йорк, 2002. – С. 509–510.

¹⁹ Чикаленко Є.Х. Зібрання творів: У 7 тт. – Т. 1: Спогади. Уривки з моїх споминів за 1917 р. – К., 2003; Чикаленко Є. Спогади (1861–1907): Док.-худ. вид. – К., 2003; Чикаленко Є. Щоденник: У 2-х тт.: Док.-худ. вид. – К., 2004.

²⁰ Є. Чикаленко і П. Стебницький. Листування: 1901–1922 рр. – К., 2008. Рец. див.: Демченко Т. «А ти, Марку, грай»: Роздуми над листами видатних українців // Сіверянський літопис. – 2009. – № 1. – С. 140–143; Черченко Ю. Історія українського руху в листуванні Євгена Чикаленка і Петра Стебницького // Студії з архівної справи та документознавства. – 2008. – Вип. 16. – С. 150–152.

²¹ Євген Чикаленко, Володимир Винниченко. Листування: 1902–1929 рр. – К., 2010; Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування: 1903–1928 рр. – К., 2010; Євген Чикаленко, Андрій Ніковський. Листування: 1908–1921 рр. – К., 2010. Див. рец. на всі три томи, авторами яких є О.Є. Музичко (Український історичний журнал. – 2011. – № 1. – С. 216–221) та Л.І. Буряк (Гілея. – 2011. – Вип. 49). Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_49/Gileya49/SL1_doc.pdf.

²² Єфремов С. За рік 1912-й. Під обухом. Більшовики в Києві [Передмова А.А. Болабольченка: «Сергій Єфремов. Шлях на Голгофу»]. – К., 1993; Єфремов С. Літературно-критичні статті / Вступ. стаття та коментарі Е. Соловей – К., 1993; Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1995; Єфремов С. Щоденники 1923–1929. – К. 1997; Єфремов С. Вибране: Статті, наук. розвідки, монографії. – К., 2002; Єфремов С. Шевченкознавчі студії. – К., 2008; Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування. 1903–1928 роки / Упоряд. та вступ. ст. І. Старовойтенко; Наук. ред. Н. Миронець. – К., 2010; Єфремов С. Початок нової доби: «Радівська» публіцистика / Березень–серпень 1917 р. / Упор. М.І. Цимбалюк. – К., 2011.

²³ Єфремов С.О. Про дні минулі // Молода нація: Альманах. – К., 2002. – № 1 – 2004. – № 4; Єфремов С. Щоденник. Про дні минулі (спогади) / Упор., вступ. ст. І. Гирича. – К., 2011. Рец. див.: Український історичний журнал. – 2013. – № 1. – С. 221–229.

²⁴ Там само. – С. 18.

²⁵ Абрисимова С. Чернігівські кореспонденти Д. Яворницького // Сіверянський літопис. – 1998. – № 3. – С. 111–116; Демченко Т.П., Онищенко В.І. «Знов море праці розстилається перед нами...»: Листи С. Єфремова до І. Шрага // Літературний Чернігів. – 2001. – № 17. – С. 69–78; Катренко А. Політична діяльність земців-лібералів України (друга половина 70-х – початок 80-х років XIX ст.) // Київська старовина. – 2001. – № 1. – 118–137 (листи І. Шрага до О.Ф. Кістяківського); Демченко Т.П., Онищенко В.І. Листи Іллі Шрага до Сергія Єфремова // Літературний Чернігів. – 2002. – № 2. – С. 105–117; Демченко Т.П., Онищенко В.І. «Тягне до участі у громадських справах...»: Листи Іллі Шрага до Петра Стебницького // Скарбниця української культури: Зб. наук. праць. – Чернігів, 2004. – Вип. 4. – С. 62–69; Наулко В.І., Семко Д.М. Листи І.Л. Шрага до М.С. Грушевського // Вісник Київського славистичного університету. Серія: Історія. – 2005. – Вип. 23; Катренко А.М., Катренко Я.А. Їх об'єднували сповідуванні демократичні ідеали та любов до України і її народу (Листи І.Л. Шрага М.С. Грушевському) // Пам'ятки: археографічний щорічник. – 2009. – Вип. 10. – С. 14–57; Демченко Т.П. Листи Іллі Шрага до Бориса Грінченка // Сіверянський архів. – Чернігів, 2009. – Вип. 3. – С. 46–71.

²⁶ Михайло Грушевський: Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної ювілейної конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження М. Грушевського/ Ред. кол.: Л. Винар та ін. – Л., 1994; М. Грушевський і львівська історична школа: матеріали конференції / За ред. Я. Грицака, Я. Дашкевича. – Нью-Йорк, Львів, 1995; Михайло Грушевський – погляд із сьогодення: Матеріали міжнар. наук. Конференції, присвяченої 130-річчю від дня народження М.С. Грушевського. – Тернопіль, 1997 (Наукові записки ТДПУ. – Серія: Історія. Вип. V); Михайло Грушевський: науковець і політик у контексті сучасності. – К., 2002.

²⁷ Ювілейна наукова конференція з нагоди 145-річчя від дня народження Михайла Грушевського. Режим доступу: <http://histans.com/index.php?news=4396>. Організаторами виступили: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Інститут історії України НАН України, Історико-меморіальний музей М. Грушевського. Звіт опубл.: Гілея. – 2011. – Вип. 52 (Спецвипуск). Автори – Л.І. Буряк та С.М. Панькова.

²⁸ Перші читання пам'яті М.Ф. Біляшівського (Матеріали наукової конференції – 22 червня 2005 р., м. Київ). – К., 2005. – С. 111–114.

²⁹ Всеукраїнські Єфремовські читання. Матеріали Четвертих всеукраїнських Єфремовських читань, 5–6 жовтня 2006 року: [Зб. наук. ст.]. – Черкаси, 2007; Збірник наукових праць П'ятих Єфремовських читань. – Черкаси, 2012.

³⁰ Шрагівські читання: Зб. ст. і матеріалів. – Вип. 1. – Чернігів, 2011; Вип. 2. – Чернігів, 2012. Щодо концепції й тематики читань див.: Іваницька С.Г. Ілля Шраг у колі сучасників: нове видання чернігівських істориків // Красзнавство. – 2011. – № 4. – С. 290–294.

³¹ Див.: Неживий О.І. Борис Грінченко в наукових дослідженнях ХХ ст. // Персонал. – 2009. – № 2 (304); Його ж. Борис Грінченко і гринченкознавці на Луганщині // Красзнавство. – 2012. – № 4.

³² Василь Доманицький: особистість і науково-творча спадщина: Зб. праць учасників наукового семінару, проведеного з нагоди 100-річчя від часу смерті вченого; 14–15 вересня 2010 р., м. Черкаси. – Черкаси, 2011. – 224 с.; Рудянчук І. Науковий семінар пам'яті Василя Доманицького // Вісник Черкаського університету. – 2010. – Вип. 188. – С. 162–164. Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vchu/filol/2010_188/N188p162-164.pdf.

³³ Євген Чикаленко в процесі українського націотворення: Зб. наук. пр. – Одеса, 2012.

³⁴ Потульницький В. Сергій Шелухін // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 267–283; Горак В. Андрій Яковлів // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 283–302; Ульяновський В. Василь Біднов // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 303–340; Старовойтенко І. Євген Чикаленко та його спадщина в українській історіографії // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2008. – Вип. 18. – С. 151–163; Ясь О. Монументальний проект великого наративу М. Грушевського у світлі його дослідницьких стратегій // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2012. – Вип. 22. – С. С. 565–664.

³⁵ Див. рец. І. Гирича в «Укр. археографічному щорічнику» (2007. – Вип. 12. – С. 774–779).

³⁶ Миронець Н.Р. Книжково-рукописне зібрання барона Ф.Р. Штейнгеля: формування, зміст, доля: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004; Мішук Г.А. Бібліотечні колекції з історії нумізматики ХІХ – початку ХХ ст. у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського: історія формування та сучасний стан:

Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004; Панченко А.В. Історія церкви в дослідженнях представників академічної думки України XIX – поч. XX ст. (релігієзнавчий аспект): Автореф. дис. ... канд. філософ. наук. – К., 2010, Нагірняк О.Р. Становлення та розвиток українознавчих досліджень у системі університетських центрів і провідних наукових організацій Наддніпрянської України (остання чверть XIX ст. – 1917 р.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005.

³⁷ Гирич І.Б. М. Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди // Академія пам'яті проф. В. Антоновича. – К., 1994. – С. 133–160; Його ж. М. Грушевський і С. Єфремов на тлі суспільно-політичного життя кін. XIX – 20-х рр. XX ст. // Український історик. – 1996. – Ч. 1–4 (128–131). – С. 142–187; Його ж. М. Грушевський і М. Василенко: до історії творчих контактів // Український археографічний щорічник. – К., 1999. – Вип. 3/4. – С. 344–355.

³⁸ Ясь О. Інтелектуал із київського мегаполіса // Ігор Борисович Гирич (Біобібліографічний покажчик). – К., 2012. – С. 13–14.

³⁹ Гирич І. Володимир Леонтович в українському громадському житті // Український археографічний щорічник. – 2012. – Вип. 16–17. – Т. 19–20. – С. 268. Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc.../Hyrych.pdf>.

⁴⁰ Білокінь С. Антін Сиявський і його доба // Сиявський А. Вибрані праці. – К., 1993. – С. 3–31; Стрельський Г. Олександр Шульгін – учений, політик // Київська старовина. – 1994. – № 3. – С. 80–88; Панкова Є. В. Володимир Науменко (1852–1918) // Укр. іст. журнал. – 1998. – № 6. – С. 90–102; Палієнко М. Повернення із забуття: портрет вченого, журналіста, видавця Володимира Науменка. – К., 1998; Даниленко В.М., Кравченко А.А. Володимир Дурдуківський – педагог, критик, громадський діяч (1874–1938). – К., 2000; Миронець Н. Барон Ф.Р. Штейнгель – представник Волинської гілки російсько-німецької родини Штейнгелів // Українська біографістика. – Випуск 3. – К., 2005. – С. 112–124; Городня Н.Д. Олександр Шульгін як представник нової генерації української національної еліти першої половини XX ст. // Вісник КНУ. Історія. – 2005. – № 80–81. – С. 10–13; Пастух Б. Борис Грінченко – безкомпромісний лицар національної ідеї. – Луганськ, 2006; Єпик Л. К. Мацієвич – науковець, дипломат, громадсько-політичний діяч // Укр. іст. журнал. – 2007. – № 1; Старовойтенко І. Степан Ерастов – організатор українського національного руху на Кубані поч. XX ст.: штрихи до біографії // Українська біографістика. – 2009. – Вип. 5. – С. 65–76; Дунай П. Із сузір'я національної еліти: Андрій Ніковський // Дивослово: укр. мова й літ. в навч. закладах. – 2011. – № 6. – С. 48–51.

⁴¹ Миронець Н.Р. Епістолярна спадщина Ф.Р. Штейнгеля у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського як джерело його життя та діяльності // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2002. – Вип. 7. – С. 32–41.

⁴² Мандрик М.В. Стан висвітлення багатогранної діяльності Івана Огієнка сучасною українською історіографією // Наукові праці [ЧДУ ім. Петра Могили]. – Іст. науки. – 2007. – Т. 74. – Вип. 61. – С. 95–100; Завальнюк О. Ректор Іван Огієнко в українській історіографії // Наук. записки: Зб. праць молодих вчених та аспірантів. – К., 2009. – Вип. 17. – С. 306–320.

⁴³ Даниленко В. Доля сім'ї Матушевських // Іст. журнал. – 2004. – № 1/2. – С. 8–18; Юшкова І. Документи особового архівного фонду Сергія Шелухина як об'єкт генеалогічного дослідження // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2006. – Вип. 13 (1). – С. 178–192; Старовойтенко І. Родина Чикаленків у громадсько-культурному житті України // Укр. біографістика. – 2010. – Вип. 7; Михайлова Р. Федір Штейнгель. Історія родини // Рівненський обласний краєзнавчий музей. Наукові записки. – Вип. VIII. 140-річчю від дня народження Федора Рудольфовича Штейнгеля присвячується. – Рівне, 2010. – С. 86–90; Демченко Т. Деякі нові дані про родину Іллі Шрага // Шрагівські читання: Зб. ст. і мат. – Вип. 1. – Чернівці, 2011. – С. 8–17.

⁴⁴ Велентій Л. Забутий часом і людьми (В.М. Ганцов) // Історія української лінгвістики: Зб. наук. праць НДПУ ім. М. Гоголя. – Ніжин; К., 2001. – С. 127–130; Михайленко Г.М. Біографічний підхід у творчій спадщині О. Лотоцького // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2011. – Вип. 61. – С. 86–96; Токарчук О.В. Про сучасне значення лекцій С.П. Шелухіна з кримінального права // Наук. часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. – Серія 18: Економіка і право. – К., 2010. – Вип. 8. – С. 162–167.

⁴⁵ Тюрменко І.І. Державницька діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – К., 1998; Іваневич Л.А. Державно-просвітницька діяльність українського мистецтвознавця Костя Широцького в 1917–1919 рр. // Наук. записки Терноп. держ. пед. ун-ту ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2003. – Вип. 3. – С. 269–273; Верстюк В. М.П. Василенко: ходіння у владу (громадсько-політична та урядова діяльність 1917–1918 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2007. – № 16. – С. 116–133; Рудько С. Участь Миколи Василенка у громадсько-політичному житті Києва в кінці XIX – на початку XX ст. // Наук. записки [Нац. ун-ту «Острозька Академія»]. – Іст. науки. – Вип. 10. – Острог, 2008. – С. 106–118;

Щербін Л.В. Діяльність М.П. Василенка як члена Конституційно-демократичної партії Росії // Вісник Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. – Історія: Вип. 15. – Івано-Франківськ, 2009. – С. 54–61; Кузьміна І. Політична діяльність Федора Штейнгеля (1906–1918 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження пошуки. – К., 2012. – Вип. 21. – С. 243–262.

⁴⁶ Ляхощкий В.П. Просвітитель: Видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона) – К., 2000; Старовойтенко І. Володимир Леонтович і перша щоденна українська газета «Громадська думка» (1905–1906) та її наступниця «Рада» (1906–1914) // Бібл. Вісник. – 2007. – № 2. – С. 34–38; Руденко О.Ю. «Наш перший мученик преси» (Федір Павлович Матушевський) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: Зб. ст. – К., 2001. – Вип. 4. – С. 84–106; Горбатюк М. А. Ніковський як співробітник і редактор газети «Рада» // Іст. журнал. – К., 2009. – № 4. – С. 44–57; Чума О. Публіцистично-наукова спадщина Софії Русової // Зб. праць Наук.-досл. центру періодики. – Львів, 2004. – Вип. 12. – С. 459–470; Миронець Н. Радий за «Раду»: газета «Рада» і Петро Стебницький // Пам'ять століть. – 2008. – № 3. – С. 133–136.

⁴⁷ Андреев В.М., Михайленко Г.М. Олександр Лотоцький у боротьбі за автокефалію Української Православної Церкви // Південний архів: Зб. наук. праць. Іст. науки. – Херсон, 2002. – Вип. 7. – С. 36–48.

⁴⁸ Якобчук С.О. Спогади сучасників Ф.П. Матушевського як джерело дослідження його громадської і політичної діяльності // Університет. – 2009. – № 5. – С. 77–87; Поліщук В. Безмежно відданий українській справі. Федір Матушевський очима Євгена Чикаленка // Київ. – 2008. – № 11–12. – С. 161–169; 2009. – № 1–2. – С. 162–169; Іваницькая С.Г. Максим Антонович Славинский в восприятии современников и памяти потомков // Историк и его время: Сб. ст. к 70-летию проф. В.В. Шелохаева. – М.: РОССПЭН, 2011. – С. 322–334.

⁴⁹ Стрельський Г.В. О.Г. Лотоцький і його мемуари // Спеціальні іст. дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. – К., 2006. – Вип. 13 (1) – С. 293–306; Верстюк В. Революція в оцінках Євгена Чикаленка // Чикаленко Є. Щоденник (1919–1920). – К.; Нью-Йорк, 2005. – С. 17–32; Шевчук В. Про книгу життя Євгена Чикаленка: Роздум після перевидання мемуаристики Є. Чикаленка // Сучасність. – 2005. – № 1. – С. 86–108; Харлан О.Д. «Щоденник» Євгена Чикаленка 1918–1919 рр.: Україна крізь призму катастрофізму // Актуальні проблеми слов'янської філології: Міжвуз. зб. наук. ст. – Вип. XI: Лінгвістика і літературознавство. – К.; Ніжин, 2006. – С. 186–193; Гоню-

кова Л.В. Спогади С.Ф. Русової // Укр. іст. журнал. – 1999. – № 5. – С. 133–138; Плачинда В. Сергій Єфремов та його спогади // Молода нація: Альманах. – К., 2002. – № 1. – С. 142–144; Климович Н. Постать Сергія Єфремова крізь призму щоденникових нотаток (За матеріалами «Щоденників» 1923–1929 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 17. – С. 162–166.

⁵⁰ Полішук В. Василь Доманицький як шевченкознавець // Доманицький В. Критичний розслідування над текстом «Кобзаря» / Репр. відтв. з вид. 1907 р. – Черкаси, 2008. – С. 374–383; Якобчук С.О. Особистість і творчість Т.Г. Шевченка у публіцистичній спадщині Ф.П. Матушевського // Вісник Черкаського університету. Серія філологічна. – 2010. – Вип. 178. – С. 12–18; Меленчук О. Феномен святкування роковин, присвячених пам'яті Т. Шевченка, як соціокультурне явище в боротьбі за українську незалежність у літературно-критичних студіях С. Єфремова // Вісник Черкас. ун-ту. Серія філологічна. – 2010. – Вип. 178. – С. 5–12.

⁵¹ Рудько С.О. «Українська орієнтація» чи «подвійна лояльність»: приклад Миколи Василенка (1866–1935) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://naub.org.ua/?p=307>.

⁵² Старовойтенко І. Листи Євгена Чикаленка як джерело просопографічної інформації про автора // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методик: Зб. наук. пр. – Вип. 12 (2). – С. 232–254; Ляшко С. М. Керівничий Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України М.М. Могилянський: досвід просопографічного дослідження // Українська біографістика. – Вип. 6. – К., 2010. – С. 136–175.

⁵³ Миронець Н.Р. Доля книжково-рукописного зібрання українського культурного діяча барона Ф.Р. Штейнгеля // Бібліотечний вісник. – 2003. – № 3. – С. 32–36; Мішук Г. Зібрання документів про створення музейної нумізматичної колекції Городоцького музею на Волині барона Ф.Р. Штейнгеля // Волинські історичні записки. – 2008. – Т. 1. – С. 99–104; Попельницька О.О. М.Ф. Біляшівський – перший директор Національного музею історії України // Укр. іст. журнал. – 2008. – № 2. – С. 100–118; Ковалевська О.О. Діяльність Миколи Біляшівського в роки Першої Світової війни // Укр. іст. журнал. – 2008. – № 2. – С. 119–128.

⁵⁴ Кобинець А.В. «Громадська думка» / «Рада» (1905–1914 рр.) – перша щоденна українськомовна газета Наддніпрянської України: утвердження національної ідеї: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2005; Фіголь Н.М. Євген Чикаленко та газета «Рада» у формуванні

мови преси на початку ХХ століття: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2006.

⁵⁵ Супрун Л.В. Дискурсивні категорії публіцистики Сергія Єфремова. – Вінниця, 2007; Її ж. Взаємодія антропоцентричних категорій у науково-публіцистичному дискурсі Сергія Єфремова. – Вінниця, 2007.

⁵⁶ Мазур Н.В. Мова мемуарної літератури кінця ХІХ – початку ХХ століття (На матеріалі творчості Євгена Чикаленка та Сергія Єфремова): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2006. – С. 17–18.

⁵⁷ Борець А.А. «Ми» та «вони»: бінарна конструкція у публіцистиці Петра Стебницького // Образ. – 2011. – Вип. 12. – С. 37–44; Його ж. Особливості становлення української ідентичності в Російській імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. (приклад Петра Стебницького) // Журналістика. – Вип. 11 (36). – 2012. – С. 124–135; Його ж. Антиколоніальний дискурс у публіцистиці Петра Стебницького // Журналістика. – 2011. – Вип. 10 (35). – С. 133–143; Його ж. Публіцистика Петра Стебницького: проблема держави та нації: Автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій. – К., 2012.

⁵⁸ Ветрова Е.С. Семантика і функціонально-комунікативний аспект етикетних одиниць в епістолярній спадщині українських письменників ХІХ ст.: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Донецьк, 2004.

⁵⁹ Див.: Мещерякова Н.П. Проблема формування національної самосвідомості у творчій спадщині видатних українських діячів культури і освіти кінця ХІХ – початку ХХ століть: Дис. ... канд. пед. наук. – К., 1996; Роняк Т.Г. Проблема виховання учнівської молоді в спадщині Івана Огієнка і творче використання її в сучасній школі України: Дис. ... канд. пед. наук. – Луцьк, 1997; Побірченко Н.С. Педагогічна й науково-просвітницька діяльність громад у контексті суспільного руху Наддніпрянської України (Друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): Дис. ... д-ра пед. наук. – К., 2001; Опанасенко Н. І. Виховний ідеал у творчій спадщині українських діячів «Просвіти» кінця ХІХ – початку ХХ ст.: Дис. ... канд. пед. наук. – Переяслав-Хмельницький, 2002; Зайченко І. В. Педагогічна концепція С.Ф. Русової / 2-е вид. – Чернігів, 1999; Неживий О.І. Борис Грінченко: вартовий рідного слова. Педагогічна спадщина та проблеми сучасної освіти. – Луганськ, 2003; Його ж. Борис Грінченко: вартовий рідного слова. Педагогічна спадщина та проблеми сучасної освіти. – Луганськ, 2003.

⁶⁰ Хлистун І.Г. Національне виховання в родинах української еліти (кінець ХІХ – початок ХХ століття): Автореф. дис. ... канд. пед. наук. – Умань, 2006.

⁶¹ Іваницька С.Г. Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець XIX – початок XX століття). – Запоріжжя: Просвіта, 2011. – 452 с.

⁶² Іваницька С.Г. Михайло Драгоманов як «значущий інший» у світосприйманні Сергія Єфремова (1890–1920-ті роки) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Вип. XXVII. – С. 237–244; Її ж. Постать та ідеї Михайла Драгоманова у рефлексіях Петра Стебницького (1905–1919 рр.) // Українська біографістика. – 2012. – Вип. 9. – С. 275–293.

⁶³ Іваницька С.Г. Олександр Олександрович Русов у індивідуальних згадках та колективній пам'яті представників української ліберально-народницької еліти початку XX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2012. – Вип. XXXIII. – С. 273–282.

⁶⁴ Іваницька С.Г. Сергій Єфремов versus Богдан Кістяківський: полеміка навколо «політичної спадщини» Михайла Драгоманова (історіографічний аспект) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Вип. XXXI. – С. 309–319.

⁶⁵ Режим доступу: historians.in.ua...yemelchuk-serhii-ukrainofily...s; Шандра В.С. Рец.: С. Єкельчик. Українофіли: світ українських патріотів другої половини XIX століття // Укр. іст. журнал. – № 4 (505). – 2012. – С. 212–215.

⁶⁶ Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Огляд сучасної історіографії // Кравченко В. Україна, імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К., 2011. – С. 417–418.

⁶⁷ Субтельний О. Від советського до національного: тенденції в написанні історії України з 1991 р. // Україна. Процеси націотворення / Упор. Андреас Каппелер; пер. з нім. – К., 2011. – С. 34, 37.

⁶⁸ Портнов А. Сучасна історіографія українського націотворення: кілька спостережень // Там само. – С. 47.

⁶⁹ Касьянов Г.В., Толочко О.П. Національні історії та сучасна історіографія: виклики й небезпеки при написанні нової історії України // Укр. іст. журн. – 2012. – № 6 – С. 20. Пор.: Смолій В., Удод О., Ясь О. Історія інститутська, історія українська (Ювілейні роздуми з академічної проблематики) // Історіографічні дослідження в Україні. – 2012. – Вип. 22. – С. 5–42.

⁷⁰ Нарский И. Приглашение к «лирической историографии», или об одной тенденции в современном историописании // История и истории в пространстве национальной и мировой культуры XVIII–XX

века. Материалы международной научной конференции / ИВИ РАН. – М., 2011. – С. 153–154.

⁷¹ Див.: Галушко К.Ю. Антропология Исторична // Энциклопедія історії України: Т. 1: А–В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К., 2003; Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – С. 209–213.

⁷² Репина Л. «Вызов и ответ»: перспективы исторической науки в начале нового тысячелетия // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – 2008. – Вип. 3. – С. 25.

⁷³ Старовойтенко І. Просопографічний портрет особистості у контексті сучасних завдань біографічних та історичних досліджень // Українська біографістика. – 2008. – Вип. 4. – С. 56.

⁷⁴ Попик В.І. Світоглядні засади розвитку української біографістики та формування національних ресурсів біографічної інформації ХХІ ст. // Українська біографістика. – К., 2008. – Вип. 4. – С. 34.

⁷⁵ Голубович И.В. Биография: силуэт на фоне Humanities. Методология анализа в социогуманитарном знании: моногр. – Одесса, 2008. – 372 с

⁷⁶ Див.: Andriewsky O. The Making of the Generation of 1917: Towards a Collective Biography // Journal of Ukrainian Studies. – 2004. – Vol. 29. – № 1–2. – Р. 19–37; Шанин Т. История поколений и поколенческая история России // Отцы и дети: поколенческий анализ современной России. – М., 2005. – С. 17–38.

⁷⁷ Хапаева Д. Р. Герцоги республики в эпоху переводов: Гуманитарные науки и революция понятий. – М., 2005. – С. 187.

«УНІВЕРСАЛ» ОТАМАНА ГРИГОР'ЄВА ЯК ІДЕЙНО-ТЕОРЕТИЧНА ПЛАТФОРМА ГРИГОР'ЄВСЬКОГО ПОВСТАНСЬКОГО РУХУ. ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ І ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ АСПЕКТИ

Останнім часом дещо поживавився інтерес істориків до питання про селянські повстанські рухи, які діяли в Україні у період громадянської війни 1917–1921 років. Не підлягає сумніву, що глибокі дослідження з повстанської проблематики мають включати в себе і такий важливий аспект, як ідейно-теоретичні засади селянсько-повстанської боротьби.

Запропонована стаття присвячена аналізу «Універсала» штабу отамана Нечипора Григор'єва, який, власне, і був ідейно-теоретичною платформою григор'євського повстанського руху. Актуальність дослідження цієї теми посилюється, зокрема, тим, що у світовій історіографії поки що не був зроблений по-справді серйозний і політично неупереджений аналіз цього документу. При написанні цієї статті її автор намагався вирішити такі дослідницькі завдання:

- з'ясувати дискусійні питання, пов'язані з появою григор'євського «Універсалу»;
- охарактеризувати інтерпретації «Універсалу» в історичній літературі;
- визначити головні положення цього повстанського маніфесту;
- з'ясувати класову і політичну суть «Універсалу»;
- визначити ступінь реалізації конкретних положень «Універсалу» в реальному житті.

1. Обставини появи «Універсалу» штабу отамана Григор'єва

«Універсал» штабу отамана Нечипора Григор'єва був природним політичним продуктом різкого загострення відносин між хліборобськими масами України і більшовицькою владою навесні 1919 року, яке було викликане перш за все анти-селянськими рисами аграрної політики комуністів – насильницьким насадженням радгоспів, запровадженням продрозверстки, підміною справжньої Радянської влади всевладдям ревкомів та ЧК, і деякими іншими. Звернувшись до мешканців України у такій формі, командир херсонських повстанців продовжив українську історичну традицію козаків-запорожців, гайдамаків і Центральної Ради. 8 травня 1919 року близький соратник отамана Григор'єва Юрій Тютюнник оголосив у Єлисаветграді зміст «Універсалу», який закликав населення України до збройної боротьби проти влади більшовиків¹.

Дата оприлюднення цього повстанського документу здебільшого не викликає заперечень у більшості істориків і за великим рахунком не є дискусійним питанням. Разом з тим деякі інші обставини появи «Універсалу» містять низку нелегких для дослідників питань. По-перше, важко з повною достовірністю з'ясувати, хто саме був автором цього повстанського маніфесту. Значна кількість істориків схильні вважати, що ця відозва була написана особисто отаманом Григор'євим². Щоправда, є і інший, хоча і менш розповсюджений погляд, – що справжнім автором «Універсалу» був не отаман Нечипір Григор'єв, а начальник штабу його бригади Юрій Тютюнник³. Окремі дослідники також висловлюють думку, що це звернення до народу України було складене не якоюсь однією особою, а являло собою продукт політичної творчості кількох провідних представників григор'євського повстанства⁴.

По-друге, не менш складним є питання про час написання «Універсалу». Його складність обумовлена тим, що у самому оригінальному тексті «Універсалу» час його написання відсутній, а також практично повною відсутністю згадок про це в історичній літературі. По-третє, відомо, що текст відозви був підписаний тільки самим отаманом Григор'євим, у той час як

його провідні воєначальники не поставили під ним свої підписи⁵. У цьому зв'язку виникає цілком природне запитання: чому ж григор'євський маніфест не був підписаний особами, які входили до найближчого оточення бунтівного отамана?

Думка про те, що автором «Універсалу» був отаман Григор'єв, може бути підкріплена посиланням на оригінальний текст телефонної бесіди керівника григор'євських повстанців і командуючого більшовицькими військами в Україні В.О. Антонова-Овсєєнка (вона відбулася 10 травня 1919 року, незабаром після початку повстання), під час якої отаман заявив, що написав «Універсал» він⁶. Твердження про те, що автором відозви був Ю. Тютюнник, ґрунтується лише на припущенні, що начальник штабу бригади Григор'єва міг цілком зробити це як інтелектуально розвинена і політично активна людина. Що ж стосується думки про колективний характер створення «Універсалу», то її можна підкріпити змістом спогадів Кліма Борзих – одного з ад'ютантів отамана, який стверджував, що написав цей документ саме він, – щоправда, використовуючи при цьому політичні тези, які надав йому в письмовому вигляді сам Григор'єв⁷.

Який же з трьох наявних варіантів авторства «Універсалу» відповідає історичній правді? Звичайно, цілком вірогідно, що написати його міг сам Григор'єв. Однак, враховуючи те, що нерідко отаман надавав своїм військовим начальникам (С. Петлюрі і В. Антонову-Овсєєнку) перебільшені, а то – і зовсім неправдиві відомості, не слід виключати, що він міг просто приписати собі авторство цього документу, керуючись властивими йому честолюбними мотивами. Щодо можливого авторства Юрка Тютюнника, то таке припущення, на нашу думку, має бути відкинуте з врахуванням того, що літературна мова «Універсалу» аж ніяк не співпадає з літературною мовою інших і до того ж добре відомих праць Юрія Йосиповича. До того ж і в своїх мемуарах Тютюнник аж ніяк не підтверджує відому думку про те, що «Універсал» склав саме він. Ми вважаємо, що григор'євський «Універсал» створили два автори з повстанського табору – отаман Ничипір Григор'єв, який тезисно виклав його зміст, і його ад'ютант Клим Борзих, який надав політичним

думкам отамана завершену літературну форму. Слід прийняти до уваги, що літературні особливості «Універсалу» практично повністю збігаються з літературними ознаками інших праць отамана – зокрема, його телеграм і ультиматумів різним військово-політичним силам. Крім іншого, також відомо, що К. Борзих починав своє свідоме життя як літератор а, отже, мав, що називається, усі шанси написати повстанський маніфест.

Теоретично сам час написання «Універсалу» міг бути різним. Співставлення низки документальних джерел свідчить, що Григор'єв прийняв рішення підняти повстання проти комуністів ще у березні 1919 року⁸, і, отже, цілком можливо припустити, що цей документ міг бути складений і у березні, і у квітні, і на самому початку травня 1919 року. Щоправда, під час вже згаданої бесіди Григор'єв сказав Антонову-Овсєєнку, що «Універсал» був ним підписаний 7 травня 1919 року⁹, але сама по собі ця дата ще не означає, що і сам «Універсал» був написаний у той же самий день. На нашу думку, можна прийняти як історично достовірне свідчення григор'євського ад'ютанта К. Борзих про те, що він написав текст «Універсалу» в ніч з 7 на 8 травня 1919 року. Звідси виходить, що і написання, і оприлюднення цієї історичної відозви відбулося 8 травня 1919 року¹⁰.

У своїх мемуарах Ю. Тютюнник свідчив, що, написавши «Універсал», отаман Григор'єв не дав його на підпис своїм найближчим підлеглим, будучи впевненим в їх радикальних антибільшовицьких настроях і тому порахувавши їх «автографи» за звичайну формальність¹¹. Та чи так це було насправді? Деякі обставини травня 1919 року, і, зокрема, боротьба частини колишніх григор'євців на чолі з отаманами Ткаченком і Павловським проти отаманського повстання наводять на думку, що Григор'єв, навпаки, міг приховати «Універсал» від своїх близьких воєначальників, – саме через те, що він не був впевнений у підтримці збройного виступу з їх боку.

Відомо, що сам «Універсал» був таємно надрукований довіреною особою Юрка Тютюнника Титаренком (колишнім редактором газети «Звенигородська думка») російською і українською мовами¹², а пізніше, вже пі час повстання, масово роз-

повсюджений як на «григор'євській» території, так і у тих населених пунктах, куди григор'євське повстання не поширилось¹³. Самим Григор'євим, а також і частиною його командирів (наприклад, кубанським отаманом Уваровим), була оприлюднена ще низка «універсалів» і звернень, які, однак, не досягли ідейно-політичного рівня головного документу так званої григор'євщини і могли розглядатися не інакше як доповнення до змісту головного «Універсалу»¹⁴.

2. Повний текст григор'євського «Універсалу»

Історія зберегла в оригіналі повний текст «Універсалу» штабу отамана Григор'єва. Чимало істориків і мемуаристів, зокрема, В. Круть, П. Аршинов, В. Білаш та інші – повністю наводять його у своїх працях. Щоб у читачів сформувалося конкретне уявлення про досліджуваний нами повстанський документ, ми порахували за потрібне теж надати його повністю у нашій статті, зберігаючи при цьому особливості його мови і стилістики

Народе український, народе змучений!

Жорстока війна з германською коаліцією і державами Антанти вирвала із твоїх сил кращих синів землі. Міжусобна війна, гетьманщина і петлюрівщина кращих синів твоїх загнали у могили та у в'язниці. Коли в тебе бракувало вже сили терпіти, ти, залишивши рало та станок, викопав із землі ржаву рушницю і пішов захищати своє право на землю і волю, але і тут політичні спекулянти обманули тебе і хитрими заходами використали твою довірливість; замість землі і волі тобі насильно нав'язують комуну, навдзвичайку і комісарів з московської обжорки і тої землі, де розп'яли Христа. Ти працюєш день і ніч, ти світиш каганцем, ти ходиш у постолах і штанях з мішка, замість чаю ти п'єш гарячу воду без цукру, але ті, що обіцяють тобі світлу будучність, експлуатують тебе, тобою воюють із зброєю в руках, забирають твій хліб, реквізують твою скотину і запевняють тебе, що все це – на користь народню!

Працівник землі! Божий чоловік! Подивись на свої мозоляві руки і подивись навкруги: неправда, брехня і неправда. Ти – цар землі. Ти – кормилець світу. Але ж ти – раб, дякуючи святій простоті і доброті своїй. Селянин і робітник! Вас – дев'яносто два відсотки в Україні. А хто керує вами – всі ті ж кровопивці народні.

Народе український! Бери владу в свої руки. Хай не буде диктатури ні окремої особи, ні партії. Хай живе диктатура працюючого люду, хай живуть мозоляві руки робітника і селянина. Геть політичних спекулянтів! Геть насильство справа, геть насильство зліва! Хай живе влада Рад народу України!

Перед вами – нова боротьба. Борітеся – поборете!

Я, отаман Григор'єв і мій штаб – голови покладемо за права працюючого люду. Остання ставка. Для себе ми не шукаємо нічого. Дайте нам піддержку і тим спасете право своє. Ось вам мій наказ: у три дні мобілізуйте всіх, хто здатний носити зброю, і негайно займайте усі станції залізниць. На кожній станції поставте своїх комісарів. Кожна волость, кожне село – формуйте отряди і ідіть на своє повітове місто; від кожного повітового міста з ваших отрядів по чотириста кращих бійців пошліть на Київ і по двісті – на Харків; коли є зброя – зі зброєю, коли нема зброї – пошліть з вилами, але наказ мій прохаю виконати – і перемога за нами. Все останнє я зроблю сам. Головний наш штаб – при моєму штабові. Тільки з вашою піддержкою ми доб'ємося права народів. Негайно організуйте владу народню. В кожному селі виберіть селянську Раду, в кожній волості – повітову Раду, в кожній губернії – губерніальну Раду. В Раду мають право бути вибраними представники всіх партій, що стоять на радянській платформі, і ті, хто називають себе безпартійними, але підтримують Радянську владу. В склад Рад можуть входити представники всіх національностей, пропорційно їх кількості на Україні, себто: для українців предоставляється в Раді вісімдесят відсотків місць, для євреїв – п'ять відсотків місць і для всіх інших національностей – п'ятнадцять відсотків місць. При такому розподіленні не буде засилля ні партії, ні нації. Глибоко вірю, що це буде дійсно влада народня.

Хай живе свобода друку, совісті, зібрань, спілок, страйку, праці і професії, недоторканість особи, думки, оселі, переконань та релігії. Народ божий! Любіть один одного, не проливайте братерської крові. Забудьте партійну ворожнечу, преклоніться перед владою чесноі праці. Хай загине всяке насильство і влада капіталу.

Залізничники! Пошта і телеграф! Ви змучились. Зрозумійте нас: перемога наша – перемога ваша. Народ український завоювань поза межами своєї землі не шукає, але своїм братам по праці, де б вони не були, завжди pomoже і іржавою рушницею, і останнім шматком хліба.

Уряд авантюриста Раковського просимо йти від нас і не насилувати волю народню. Всеукраїнський з'їзд Рад дасть нам уряд, якому ми підляжемо і свято виконаємо волю його.

Я йду вперед, бо так вимагає народна совість. Резерв мій – ти, народе України, і від тебе залежить доля твоя.

Всякі вбивства без суду народнього, мародерства, безчинства, вторгнення у чужу оселю, незаконні реквізиції, агітація проти окремих національностей будуть присікатися на місці силою зброї. Порядок необхідний. Геть сваволю.

Своїми замісниками призначаю товариша Тютюнника, товариша Горбенка і товариша Масенка, котрим довіряю важке завдання.

Отаман партизанів Херсонщини і Таврії Григор'єв,
Горбенко, Тютюнник, Терещенко, Бондар, Павлов¹⁵

3. Григор'євський «Універсал» в історичній літературі

Варто зазначити, що вже під час військового функціонування григор'євського повстанського руху «Універсал» отамана Григор'єв став об'єктом різних інтерпретацій сучасників. Зокрема, безапеляційно охарактеризувавши григор'євське повстання як контрреволюційний та куркульський рух, більшовицькі публіцисти дали відповідну оцінку і головному ідейно-теоретичному документу так званої григор'євщини. Аналогічним чином він оцінювався практично в усіх працях радянських істориків¹⁶.

Підкреслимо, що подібні оцінки здебільшого не спиралися на більш-менш серйозний науковий аналіз відозви григор'євського штабу і являли типовий продукт політичної тенденційності і запрограмованості.

На жаль, григор'євський «Універсал» з якихось причин не став предметом дослідження також і в небільшовицькій історіографії. Взагалі кількість спроб послідовно розглянути григор'євський маніфест можна буквально порахувати по пальцях. Одним з таких винятків стала стаття радянського історика В.Т. Крутя « До питання про боротьбу проти григор'євщини на Україні». Додамо, що то була перша і разом з тим остання спроба аналізу «Універсалу» в радянській історіографії¹⁷.

Як і переважна більшість його колег-істориків, В.Т. Круть вважав «Універсал» контрреволюційним документом, який став виразником класових інтересів різних суспільних сил, що протистояли соціалістичній революції в Україні, – зокрема, дрібної сільської буржуазії – куркульства і чорносотенного офіцерства¹⁸. Автор статті про боротьбу з григор'євщиною охарактеризував «Універсал» як стовідсотково брехливий документ і зробив спробу довести цю свою думку, виявляючи логічні протиріччя у його змісті. Зокрема, такі логічні «нестиковки» В.Т. Круть вбачав між проголошеним курсом на шанобливе ставлення до національних меншин і фактичною агітацією «Універсалу» за вороже ставлення до росіян та євреїв, між обіцянкою створити в Україні справді демократичний суспільний лад і пропозицією надати євреям лише 5% місць в органах нової державної влади, між зобов'язанням розбудувати справжню Радянську владу і наказом призначити в усі населені пункти повновладних отаманських комісарів, між спробою підняти населення України на повномасштабну боротьбу проти влади комуністів і закликом «не проливати братерської крові». Крім того, історик був переконаний, що існувала ціла низка кричучих протиріч між конкретними положеннями відозви і реальними суспільними порядками, які виникли внаслідок ліквідації григор'євцями більшовицької влади у багатьох населених пунктах України, – зокрема, між обіцянкою запровадити справжню Радянську владу і реально існуючою отаманською диктатурою, між шанобливим

ставленням до національних меншин України і жахливими єврейськими погромами, між дотриманням основних норм правопорядку і масовими грабунками та вбивствами мирного населення України¹⁹.

Варто згадати ще одну, щоправда, не таку ґрунтовну спробу аналізу повстанського «Універсалу», яка була зроблена у викривальній щодо григор'євців відозві штабу іншого селянського ватажка – Нестора Махна, оприлюдненій під назвою «Хто такий Григор'єв?» у травні 1919 року, коли «батько» і його найближчі соратники у своїй більшості зайняли ворожу позицію щодо григор'євського збройного виступу²⁰. Підкреслимо, що як і комуністи, провідні махновці теж вважали контрреволюційним як григор'євське повстання проти більшовицької влади в цілому, так і ідейно-теоретичну платформу «григор'євщини». Як доказ справедливості такої оцінки, автори махновської відозви посилалися на заклик «Універсалу» до єврейських погромів, на спробу григор'євських повстанців розбити «єдиний революційний фронт» трудящих України і Росії і на фактичну допомогу підлеглих отамана різним контрреволюційним силам – петлюрівцям, полякам і денікінцям²¹. Так само, як про це пізніше писав більшовицький історик В. Круть, Нестор Махно і члени його штабу вважали, що Григор'єв насправді хотів запровадити не Радянську владу, а військову владу отаманських комісарів. Автори відозви «Хто такий Григор'єв?» теж сприймали як лицемірний заклик «Універсалу» до уникнення кровопролиття у той час, як отаман віддав наказ селянству України створювати збройні загони і надсилати їх на більшовицький фронт²².

При всій спільності негативних поглядів на «Універсал» В.Т. Крутя і махновських авторів в них є кілька суттєвих відмінностей. Зокрема, на відміну від статті більшовицького історика, махновська відозва «Хто такий Григор'єв?» ніяк не пов'язувала зміст «Універсалу» з інтересами конкретних соціальних груп українського населення – куркульством, поміщицтвом, контрреволюційним офіцерством та іншими. Більш того, провідні махновці фактично стверджували, що отаманський «Універсал» об'єднав навколо себе не куркульську меншість українського селянства, а переважно більшість хлібороб-

ського населення України. За версією Махна і його близьких однодумців, цей контрреволюційний похід мас українського селянства був у значній мірі обумовлений антиселянською політикою Комуністичної партії в Україні, яка була не меншим ворогом для народу України, ніж Григор'єв і григор'євці²³.

На відміну від більшовиків і махновців, сам отаман Григор'єв щиро вважав свій «Універсал» революційним і народним документом, який орієнтував населення України на скинення антинародної влади комуністів²⁴. Аналогічним чином розглядали і розглядають «Універсал» переважна більшість сучасних українських істориків і західних дослідників. Щоправда, ані сучасні дослідники України, ані їх західні колеги здебільшого не характеризують маніфест штабу Григор'єва як революційний та загальноселянський документ, однак своєю розповіддю як про саму «григор'євщину», так і про події, що їй передували, фактично підводять читацьку аудиторію саме до такого висновку²⁵.

Зазначимо також, що в останній час з'явилися роботи, автори яких у своїх поглядах на «Універсал» займають середнє, проміжне місце між радянськими істориками, з одного боку, і сучасними українськими та західними дослідниками – з другого. Зокрема, вони відкидають «класичну» думку радянських історіографів про те, що відозва отаманського штабу відбивала інтереси куркульської меншості українського села, але одночасно не приймають також і уявлення про те, що «Універсал» відбивав інтереси всього хліборобського населення України. Зокрема, у нашій монографії «Повстанці отамана Григор'єва» ми зробили висновок, що «Універсал» відбивав інтереси частини українських бідняків та середняків, не маючи практично нічого спільного з інтересами українських куркулів²⁶. Крім цього, ми здебільшого поділяємо думку різних авторів про наявність як логічних протиріч у змісті головного ідейно-теоретичного документу григор'євського повстанського руху, так і досить явних розходжень між теорією і конкретно-історичною практикою «григор'євщини»²⁷.

Зміст, викладений нами вище, дозволяє зробити висновок, що в історичній літературі існує чотири різні точки зору на соціально-політичну суть григор'євського «Універсалу»: 1) радян-

ська («Універсал» був контрреволюційним документом і маніфестом меншості населення України – куркульства і контрреволюційного офіцерства): 2) махновська («Універсал» був контрреволюційним документом, який, однак, підтримувався широкими селянськими масами України): 3) точка зору переважної більшості сучасних українських і західних дослідників («Універсал» був революційним і загальноселянським маніфестом); 4) точка зору меншості сучасних українських дослідників («Універсал» відбивав інтереси не усього селянства України, а тільки селян-середняків і частково – селян-бідняків). У наступному розділі, крім інших питань, ми спробуємо з'ясувати, який саме з вищезгаданих поглядів відповідає історичній правді.

4. Соціально-політична суть григор'євського «Універсалу»

Весь зміст «Універсалу» штаба отамана Григор'єва можна умовно поділити на три складові частини: 1) загальна характеристика гетьманської, уенерівської і більшовицької держав; 2) тип нової держави, який мав бути розбудований після народної перемоги над більшовицьким режимом; 3) тактика досягнення перемоги над більшовиками;

Всі три вищезгадані держави, що виникли в Україні впродовж 1918–1919 років, автори «Універсалу» характеризували відверто негативно як по суті антинародні утворення, що протистояли більшості населення України. Такий погляд можна вважати у значній мірі справедливим, бо значна частина українського населення була незадоволена і гетьманською владою з її реставрацією поміщицького землеволодіння, і владою Української Народної Республіки з її гальмуванням важливих суспільних реформ, і владою більшовиків з її грабіжницькою продрозкладкою і насильницьким насадженням радгоспів.

Цим державним утворенням отаман Григор'єв і його близькі одностайно протиставили інший тип держави, визначною рисою якої мала стати «влада народна». То мала бути незалежна українська радянська держава з владою Рад на усіх рівнях – сільському, волосному, губерніальному і всеукраїнському. Вищою виконавчою інстанцією мав стати український радян-

ський уряд, обраний на Всеукраїнському з'їзді Рад. Сама нова влада, за «Універсалом», мала бути багатопартійною, причому у державних органах мали працювати тільки ті особи, які стояли на радянській платформі. Інакше кажучи, у суспільстві і державі мала бути запроваджена «ліва», соціалістична багатопартійність – ефективний засіб проти монополізації державного життя з боку будь-якої партії і будь-якої політичної сили взагалі. Подібні положення «Універсалу» переконливо спростовують твердження деяких наших колег про те, що григор'євський рух був анархічним рухом, спрямованим на ліквідацію будь-якої держави взагалі²⁸.

Підкреслимо, що, висловлюючи такі думки, «Універсал» безумовно вийшов за своїм значенням і за межі повстання військ отамана Григор'єва, і за межі повстанської боротьби на Півдні України у цілому. Його зміст відповідав смислу боротьби переважної більшості українських селянських повстанців, які боролися саме за незалежну Радянську Україну і за можливість хлібороба вільно, без усяких обмежень, примусів і експлуатації вільно працювати на своїй землі. Щоправда, як ми вже зазначали, він викликав рішучі заперечення з боку махновців, однак їх позиція була у цьому питанні винятком.

Разом з тим «Універсал» запроваджував суттєві обмеження на участь національних меншин у державному управлінні, яким «Універсал» надавав лише 20% місць у органах державної влади. То без перебільшення була явна дискримінація національних меншин України, яка виразно суперечила в цілому демократичним засадам цього документа і дала його опонентам вагомі підстави для критики політики григор'євського руху в національному питанні.

Автори «Універсалу» не приховували, що роблять головну ставку на військове розв'язання питання про владу. Разом з тим нам уявляється надто вже пристрасною критика керівників григор'євського руху за те, що вони начебто прагнули підмінити демократичну Радянську владу військовою владою комісарів. Насправді ж в «Універсали» йшла мова про два типи суспільної влади – громадянську і військову, які в жодному випадку не слід протиставляти. Військова влада в Україні мала існувати, допоки

не був до кінця зламаний опір комуністів та їх союзників. Після цього влада військових мала зникнути, поступившись місцем органам Радянської влади.

Набагато більш обґрунтованою нам уявляється критика отамана Григор'єва з боку більшовиків і махновців за те, що він, піднявши українців на масову боротьбу з комуністами, закликав до «непролиття братерської крові». Адже у ситуації, коли зіткнення повстанських і червоноармійських частин стало неминучим, подібний заклик був без перебільшення наївним та утопічним.

Крім іншого, звертає на себе увагу ще одна характерна деталь. У своєму маніфесті отаман Григор'єв закликав піднятися на боротьбу з ворогами-комуністами весь український народ і до того ж оголосив свій штаб головним штабом повстанців України. Цим він, безумовно, позиціонував себе як керівник усієї антибільшовицької боротьби в Україні, в чому знайшло свій вираз природне тяжіння до об'єднання усіх повстанських сил, яке, на жаль, на цей раз (як і у попередні історичні періоди) теж не відбулося.

При відповіді на досить складне питання про те, чиї саме інтереси відбивав зміст «Універсалу», ми виходили з того, що на момент його проголошення населення України було поділене на досить велику кількість різних суспільних груп і що як наслідок свого різного положення в суспільстві не тільки ці групи, а й нерідко – їх різні сегменти по-різному поставились до висловлених в «Універсалі» ідей. Досить співчутливо сприйняли їх середняки, і особливо – їх найбільш заможна частина. З одного боку, в 1919 році український середняк здебільшого нічого не отримав від більшовицької влади (ані в смислі землі, ані в смислі продуктів), і, по-друге на нього в повній мірі ліг увесь тягар продрозверстки. Таке ж співчутливе ставлення до «Універсалу» виявила і та частина селян-бідняків, яка не зуміла за більшовиків збільшити розмір своєї земельної ділянки, в чому їм завадило примусове створення великих радгоспів. Щоправда, інша частина біднішого селянства, яка отримала від комуністів землю у зрівняльний поділ і до того ж – певний «процент» від здійснення продрозверстки, поставилась до григор'євського

маніфесту індіферентно і навіть – негативно, про що переконливо свідчить багато фактів боротьби бідняцьких загонів проти повстанської армії отамана²⁹. Крім того, з певних причин відозва отамана Григор'єва не стала ідейним прапором і більшості українських селян-куркулів. Сам український куркуль здебільшого тяжів до сильної консервативної влади на кшталт гетьманської, а ліворадикальні програми більшовиків та григор'євців природно розглядав як загрозу своїм економічним позиціям³⁰. Ще у більшій мірі це стосувалося офіцерів-чорносотенців, які були у своїй масі симпатиками дореволюційного аграрного ладу. Отже, справжню підтримку зміст «Універсалу» отримав з боку більшості українських селян-середняків, а також – частини селян-бідняків.

Звичайно, у нашій статті ми не можемо обійти і важливе питання про те, яким саме політичним документом (революційним чи контрреволюційним) був григор'євський «Універсал». На наш погляд, відповісти на це питання однозначно неможливо, бо його зміст містив як революційні, так і контрреволюційні положення. Скажімо, ідея створення справжньої і багатопартійної Радянської влади була безумовно ідеєю революційною, бо вона мала прийти на місце більшовицької диктатури, яка стала гальмом на шляху розвитку аграрної України. А от ідея низького виборчого цензу для євреїв була ідеєю контрреволюційною, бо на практиці повертала єврейство України до того нерівноправного положення, яке існувало до 1917 року. Сам же заклик «Універсалу» до народної боротьби проти більшовиків був і революційним, і контрреволюційним одночасно, тому що, крім іншого, ця боротьба означала фактичну підтримку різним антирадянським силам, – зокрема, петлюрівцям і денікінцям. Всі ці факти наочно демонструють справедливість відомої марксистської тези про неоднозначність і суперечливість політичної ролі дрібного буржуа – селянина – у революційних подіях різних часів.

5. Ідейно-теоретична платформа і конкретно-історична практика григор'євського повстанського руху

Історичний досвід свідчить, що далеко не завжди політичним рухом вдається повністю реалізувати свої програмні положення. Яскравим прикладом цього може бути і григор'євський повстанський рух. Абсолютна більшість програмних положень григор'євського повстанства, висловлених у проаналізованому нами «Універсалі», не була втілена в життя.

У цьому відношенні слід визнати як історично достовірну відповідну думку чисельних противників і критиків «григор'євщини». Можна на нашу думку, навіть стверджувати, що під час антибільшовицького григор'євського виступу відбулася практична ревізія змісту «Універсалу», що знайшло свій вираз у такому:

- замість демократичної і народної радянської влади на захоплених григор'євцями територіях виникла терористична диктатура отамана і його близьких спільників³¹;
- замість шанобливого ставлення до національних меншин і, зокрема, до осіб єврейської мало місце масове і системне знищення євреїв³²;
- замість послідовного запровадження норм правопорядку нормою дня стало беззаконня, яке знайшло свій вираз у вбивствах і грабунках мирного населення;
- замість рішучого покарання осіб, винних у різних безчинствах, мали місце безкарність і навіть їх заохочення до протиправних дій;
- замість забезпечення свободи розвитку селянського господарства мало місце та ж сама продрозкладка, яка замість комуністів здійснювалася вже самими григор'євцями³³.

Все це свідчить, що григор'євський повстанський рух, виявивши здатність до вирішення багатьох військових завдань, виявився внаслідок низки причин нездатним створити нове і задовільне для населення України суспільство, засади якого були викладені у повстанському «Універсалі».

Висновки

«Універсал» штабу отамана Григор'єва був написаний і оприлюднений 8 травня 1919 року. Його авторами слід вважати самого отамана Нечипора Григор'єва, політичні погляди якого склали основу цього маніфесту, і його ад'ютанта Кліма Борзих, який надав «Універсалу» завершеної, хоча і далеко не бездоганної літературної форми. Відсутність підписів провідних воєначальників Григор'єва під цим документом слід пояснювати невпевненістю самого отамана в їхній політичній підтримці і, відповідно, його бажанням поставити своїх близьких соратників перед самим фактом повстання проти більшовиків.

«Універсал» штабу отамана Григор'єва, будучи досить невеликим за своїм реальним обсягом документом, являв собою серйозну ідейно-політичну платформу григор'євського повстанського руху, в якому були досить чітко викладені мета повстанської боротьби, її цілі і засоби. Головною метою так званої григор'євщини було створення незалежної української радянської держави і запровадження широкої багатопартійності для «лівих» політичних партій, що унеможливило будь-яку монополізацію державного життя України. Ідеї «Універсалу» були співзвучними з політичною позицією переважної більшості антибільшовицьких повстанських рухів, які діяли в Україні в той час.

У свій час при визначенні соціальної бази «Універсалу» помилялися як політичні противники, так і політичні симпатичні «григор'євщини». Було б помилково тлумачити його як куркульський документ, але водночас було б невірно інтерпретувати його як політичний прапор усього українського селянства. «Універсал» відбивав реальні інтереси українських селян-середняків і частини українських селян-бідняків, які не прийняли аграрну політику комуністів в Україні в 1919 році. Крім того, ми вважаємо невдалими і помилковими спроби однозначної політичної оцінки «Універсалу», зміст якого містив як революційні, так і контрреволюційні положення, в чому знайшло своє яскраве втілення політично неоднозначна роль українського селянства в подіях громадянської війни в Україні 1917–1921 років.

Сталося так, що здебільшого положення «Універсалу» не були втілені у життя, і сам цей програмний документ залишився не більш ніж ідейно-теоретичною платформою одного з селянських повстанських рухів, які діяли на українській землі в період громадянської війни 1917–1921 років. Разом з тим причини, які обумовили цей цілком очевидний факт з історії григор'євського повстанського руху, все ще чекають на свого дослідника.

¹ Горак В. Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 – серпень 1919 рр.). Історичне дослідження. – Фастів, 1998. – С. 132.

² Див., наприклад Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. – Київ, 1993. – С. 191.

³ Горак В.С. Історія українського повстанського руху на чолі з отаманом Н.О. Григор'євим (серпень 1918 – серпень 1919 років) (неопублікована монографія). – С.188.

⁴ Paliy M. The anarchism of Nestor Makhno (1918–1921). An aspect of the Ukrainian Revolution. – Seattle London. – 1977. – P. 170.

⁵ Тютюнник Ю.О. Невідома автобіографія // З архівів ВЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – Київ, 1997. – № 1–2. – С. 44.

⁶ Антонов-Овсеєнко В.А. Записки о гражданской войне. – Москва, Ленинград, 1929–1933. – Т. 4. – С. 202–208.

⁷ Борзых К. Истинное лицо атамана Григорьева // Лидский В. Русский санизм (электронные ресурсы)

⁸ Горак В. Повстанці отамана Григор'єва. – С. 100.

⁹ Антонов-Овсеєнко В.А. Указ. соч. – Т. 4. – С. 202.

¹⁰ Борзых К. Указ. соч. (электронные ресурсы).

¹¹ Тютюнник Ю.О. Вказ. праця. – С. 44.

¹² Козельський В. Шлях зрадництва і авантюр (петлюрівське повстатство). – Харків, 1927. – С. 16.

¹³ Paliy M. Op. cit. – P. 170.

¹⁴ Див.: Григорьевская авантюра // Летопись революции. – 1923. – № 3.

¹⁵ ЦДАВО. – 1429. – Оп. 1. – С. 1, арк. 35–36.

¹⁶ Див.: Супруненко Н.И. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918–1920). – Москва, 1966. – С. 222.

¹⁷ Круть В.Т. До питання про боротьбу проти григор'євщини на Україні. – Літопис революції. – 1932. – № 5–6. – С. 142–145.

¹⁸ Там само. – С. 142.

¹⁹ Там само. – С. 142–145.

²⁰ Adams A.E. Bolsheviks in the Ukraine. The second campaign 1918–1919. – Heaven and London, 1963. – P. 323–324.

²¹ Ibid – P. 323–324.

²² Ibid. – P. 323–324.

²³ Ibid. – P. 324–325.

²⁴ Антонов-Овсенко В.А. Указ. соч. – Т. 4. – С. 202–208.

²⁵ Див.: Нагаєвський І. Вказ. праця. – С. 191–192; Верстюк В.Ф. Махновщина. Селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). – Київ, 1991. – С. 140–142.

²⁶ Горак В. Вказ. праця. – С. 136–137.

²⁷ Там само. – С. 138–130.

²⁸ Див.: Adams A. The Great Ukrainian Jackreriue // Ukraine 1917–1921. A study in Revolution. – Cambridge – Massachusetts, 1977. – P. 262.

²⁹ Горак В. Вказ. праця. – С. 172–173.

³⁰ Нагаєвський І. Вказ. праця. – С. 130.

³¹ ЦДАВО. – Ф. 1738. – Оп. 1. – С. 95. – Ч. 2. – Арк. 182; Ч. 3к. – Арк. 349; Ч. 1. – Арк. 45.

³² Горак В. Вказ. праця. – С. 146, 148, 150–152, 154.

³³ Борьба за власть Советов на Елисаветградщине (1917–1920). Сб. документов и материалов. – Кировоград, 1956. – С. 158.

СУЧАСНА РОСІЙСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ СИСТЕМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ПЕРІОДУ СТАЛІНІЗМУ

Сталінізм, як об'єкт вивчення, в сучасній історіографії залишається проблемою не вичерпаною і не однозначною. Після періоду накопичення нового фактологічного матеріалу, оприлюднення джерел, створення нових парадигм у висвітленні радянського періоду історії Росії, в тому числі сталінського, нагальною потребою стало концептуальне переосмислення накопичених знань. Як зазначають російські історики, на фоні вибухового характеру джерельної бази, особливо яскраво виявився гострий дефіцит методології і нових історіографічних розробок¹. Вирішенню цих наукових завдань і присвячено дану статтю.

Ключове місце у сталінізмі (у розумінні його як форми тоталітаризму) займає система державної влади. Саме від характеру, механізму державної влади залежав і характер всієї суспільної системи. Вивчення системи влади як основи сталінської моделі тоталітаризму почалось у Росії з кінця 1980-х рр. і змінювалось відповідно з політичними процесами у країні. Не дивлячись на чималий інтерес російської історіографії до тем, пов'язаних із сталінізмом, означена проблема не стала пріоритетною. Хоча за останні 25 років оприлюднено чимало документальних джерел, видано монографій, наукових статей, в яких розглядається досліджувана проблематика, вона поки що вивчена всебічно, системно і глибоко. Це стосується як російської, так і української історіографії².

Історіографічний дискурс теми розглядався в окремих розділах у працях І.В. Павлової³, М.В. Казьміної⁴, також в історіографічних публікаціях узагальнюючого характеру⁵, що ви-

йшли протягом останніх років у Росії. *Метою нашої статті є дослідження процесу наукового вивчення російською історіографією кінця 1980-х – 2010 рр. історії організації влади, її структури, механізму, особливостей формування і функціонування часів сталінізму.*

Як відмічають російські історики, складності у вивченні проблеми пов'язані передусім із специфікою джерельної бази. «Непроста історіографічна ситуація з питанням про механізм сталінської влади у 30-х рр. пояснюється тим, що на поверхні не лежить жодного факту»⁶. Адже відсутні необхідні джерела, а також засоби, методика опрацювання джерел такого ґатунку. При прийнятті важливих державних рішень у 1930-х рр. не рідко не велось жодної документації; частина документів була знищена як при Сталіні, так і після його смерті; ще частина і по сьогодні зберігається в архівах, які мало доступні для досліджень. Одразу після смерті Сталіна було знищено дуже важливі документи, які знаходились у його кабінеті у Кремлі і на дачі у Кунцево, про що у 1999 році написали Жорес і Рой Медведеви на підставі свідчень Хрущова і Микояна⁷. Російський історик Ірина Павлова пише, що досі практично не доступні архіви МВС, Головної воєнної прокуратури СРСР, Воєнної колегії Верховного суду СРСР, Прокуратури СРСР, Верховного суду СРСР⁸. Інший російський історик Альтер Литвин зазначає, що порівняно із початком 1990-х рр., нині доступ до ряду архівних джерел став більш складним⁹. Є й інші причини, які обумовили послаблення уваги істориків до теми. В сучасній російській історіографії набули поширення нові наукові підходи, і теми – соціальний, культурно-історичний – на протигагу політичній історії. Зменшення уваги до політичних інститутів, критика тоталітарного підходу, який акцентує увагу на диктатурі, терорі, дозволяє уникати неприємних для національної самосвідомості росіян історичних аналогій, звинувачень. Стало явним прагнення якоюсь мірою дистанціюватись від політики, натомість переосмислити особу Сталіна та його політику з позицій теорії модернізації¹⁰. Ці тенденції в російській історіографії підживлюються поглядами західних соціальних істориків, наприклад, американських дослідників історії СРСР Ш. Фіцпатрік, А. Гетті.

Ш. Фіцпатрік висунула тезу, що заходи сталінського режиму, проведені у 1930-х рр. стали радше результатом ініціативи «знизу», тобто від суспільства, аніж «згори»¹¹. З цим погоджується А. Гетті. Тому пріоритетним має бути вивчення саме соціуму, настроїв і поведінки різних соціальних груп – історія «знизу».

Систему влади сталінських часів в СРСР розпочали аналізувати з кінця 1980-х рр. Але то був лише «підготовчий» етап вивчення проблеми, який мав постановочний зміст і скоріш критично-оціночний, ніж глибокий дослідницький характер. Грунтовне наукове вивчення проблеми розпочалося з 90-х рр. минулого століття. Публікація архівних матеріалів та інших документів, пов'язаних із діяльністю інститутів влади, активізувалась із середини 1990-х рр. і продовжується по сьогодні. Важливе значення мали публікації документів: про діяльність Політбюро ЦК ВКП(б) в СРСР¹²; репресивно-каральних органів¹³; про взаємовідносини влади і суспільства¹⁴, листування Сталіна з його соратниками¹⁵. Побачили світ і довідково-біографічні видання, присвячені особистостям – носіям державно-партійної влади у СРСР¹⁶.

Протягом двадцяти років (1990–2010 рр.) у Росії дослідженнями історії формування, структурі, механізму політичної влади кінця 1920-х – початку 1950-х рр., займались Є. Гімпельсон¹⁷, Ю. Жуков¹⁸, Г. Каюкова¹⁹, М. Ковалевський²⁰, Т. Коржихіна²¹, І. Павлова²², С. Павлюченков²³, М. Петров²⁴, Р. Піхоя²⁵, Л. Рассказов²⁶, В. Хаустов²⁷, О. Хлевнюк²⁸ та ін. Коло питань, які досліджуються, – історія формування і змін у системі влади, починаючи із 1920-х рр.; основні риси, якісні ознаки системи влади; механізм влади (спосіб прийняття рішень і їх трансляція від Центру на місця); особливості діяльності партійних органів, передусім, вищого органу – Політбюро, спеціальних органів – ВНК–НКВС та всієї карально-репресивної системи; способи рекрутування еліти і всієї ієрархії системи влади; якісний склад керівних кадрів; роль Сталіна у формуванні і перетворенні державної влади.

Серед перших, хто розпочав вивчати сталінізм, передусім систему влади, – дослідниця із Новосибірську Ірина Павлова,

яка видала дві монографії. Перша з них – «Сталінізм: становлення механізму влади» (1993 р.) – була присвячена формуванню влади у 20-ті рр. минулого століття, а друга – «Механізм влади і будівництво сталінського соціалізму» (2001 р.) – в основному періоду 1930-х рр. Авторка використовує термін «сталінська система влади». Нова модель (система) влади почала формуватись з 1922–1923 років. Її справжньою сутністю був феномен партійної держави, ядром якої стала партія апарату в середині Комуністичної партії, який все і вирішував. Ця «внутрішня партія» поступово фактично поглинула державні структури, а її діяльність була просякнута над таємністю. Характер сталінського типу організації влади можна визначити як ідеократичний²⁹. Механізм влади 20-х рр. і влади 30-х рр. мав певні відмінності. По-перше, починаючи із другої половини 20-х рр., а особливо у 30-ті рр., рішення отримали ореол таємності, коли не велись протоколи, на документах не ставили підписи, самі документи тримались у таємниці, а рішення приймались без участі не тільки певних органів радянської влади, але й вищих посадовців. Всім видав лише сам Сталін. По-друге, саме в 30-ті рр. партійний апарат повністю поглинув і злився із державним апаратом. Система влади контролювалась саме ЦК ВКП(б), а не державними органами. На думку І.В. Павлової, навіть Політбюро на справді не завжди виконувало роль головного органу у системі влади³⁰. Влада, як пише історик, була не ефективною, безвідповідальною, а сталінська партократія і вся бюрократія по суті були «владними кріпаками». Всі питання вирішувались келійно, у кабінеті Сталіна. Це підтверджує і публікація документів, підготовлена М. Масловим – «Сталінське Політбюро у 30-ті роки»³¹.

Протягом 1990-х років окремі аспекти системи влади досліджувала Т.П. Коржихіна, зокрема адміністративно-командну систему 1920–30-х рр., становлення радянської номенклатури і принципи формування влади. Історик пише, що адміністративно-командна система управління країною встановилась і закріпилась на рубежі 1920–30-х рр. Її сутнісними ознаками було: зведення до мінімуму ролі Рад та їх фактичне відсторонення від влади; посилення державного апарату та зрощування його з

партійним апаратом; номенклатурний принцип управління всім суспільством (призначення на всі керівні посади згори); створення позасудових органів та позасудового примусу; масові репресії³². В одній із статей Т.П. Коржихіна і Ю.Ю. Фігатнер³³ запропонували періодизацію розвитку влади у СРСР, в основу якої покладено якісні зміни у побудові державної влади у СРСР. Зокрема, перший (ленінський) період характеризувався вираженим пошуковим характером державного устрою країни; другий (сталінський) – народженням і закріпленням номенклатури і номенклатурного принципу побудови влади; третій (хрущовський) – короткочасною певною демократизацією і спробою встановити колегіальну форму номенклатурної влади; четвертий (брежнєвський) – люмпенізацією і деградацією влади і режиму³⁴. Також аналізу адміністративно-командної системи, яка сформувалась за часи сталінізму, присвячено статті С.В. Леоннова, Є.Г. Гімпельсон, І.А. Козлова, Б.Н. Земцева, Г.М. Іванової, М.Н. Кузьміна, І.А. Ісаєва, А.К. Соколова, А.А. Овсяннікова, А.В. Гапонової, Л.Є. Татієвської, надруковані в збірці «Формування адміністративно-командної системи в 20–30-ті роки», яка вийшла у 1992 році. З кінця 1990-х рр. поняття «командно-адміністративна система», яке свого часу ввів в обіг економіст Г.Х. Попов і яке набуло популярності за роки «перебудови» в СРСР, стали використовувати менш.

Історію, спосіб функціонування системи влади, зокрема її основних інститутів – ВКП(б), НКВС, досліджує Олег Хлевнюк, який є автором низки монографій³⁵. Протягом 1990-х років він видав три книги: «1937-й. Сталін, НКВС і радянське суспільство» (1992); «Сталін і Орджонікідзе. Конфлікти у Політбюро у 30-і рр.» (1993); «Політбюро. Механізми політичної влади у 30-і рр.» (1996). Певним підсумком його багаторічної дослідницької праці стала монографія, видана у 2010 р., яка ґрунтується на широкій джерельній базі із залученням західної історіографії, архівних джерел. Якщо протягом 1990-х років історик зосередив свою увагу на емпіричному матеріалі, то в монографії 2010 року «Хазяїн. Сталін і утвердження сталінської диктатури» запропонував концепцію методологічного характеру, яка стосується історії як влади, так і СРСР в цілому.

Ключовими позиціями у дослідженнях О. Хлевнюка є наступні: трактовка сталінізму як політики «революції згори», яка врешті-решт призвела до над централізації влади у вигляді одноосібної диктатури вождя; характеристика системи радянської влади як олігархічної, яка до кінця 1930-х років перетворилась у диктатуру Сталіна. Історик вважає, що історія радянської держави може бути побудована за критерієм устрою вищої державної влади. На думку О. Хлевнюка, основною відмінністю між формами влади у СРСР був ступінь влади диктатора над чиновниками, передусім їх вищим прошарком³⁶. Автор досліджує процес переродження олігархічної влади у одноосібну. Початок сталінської «революції» історик відносить до 1929–1930 рр. Вона характеризувалась сталінізацією Політбюро, чистками у вищих ешелонах влади. Протягом 1930-х рр. влада балансувала від жорсткого курсу (в умовах соціально-економічної кризи 1931–1932 рр.) до деякого пом'якшення (1933–1936 рр.). У 1937–1938 роках шляхом терору сталінська диктатура закріплюється, а колективність у керівництві зникає. На деякий час каральні органи були поставлені вище за партійно-державні. У 1938–1939 роках відбувається зрощення партійних і каральних органів, встановлюється баланс між ними. А напередодні війни формування сталінської піраміди влади завершується створенням «п'ятірки» у Політбюро, зосередженням у руках Сталіна як вищої партійної, так і державної влади (Сталін став головою Раднаркому СРСР). Як пише О. Хлевнюк, відбулась над централізація влади.

Концепція автора є достатньо аргументованою і обгрунтованою. Зауваження, на наш погляд, викликають дві тези, запропоновані Олегом Хлевнюком. По-перше, історик пропонує поділяти всю історію СРСР в залежності саме від механізму рекрутування і функціонування вищих органів влади. Можна зробити висновок, що майже вся історія СРСР обмежується дихотомією «партійна олігархія» – «одноосібна диктатура». Вважаємо, це надто вузький підхід. Автор в основу своєї трактовки періодизації історії СРСР поклав структурно-функціональний та інституційний підходи. Але при цьому не враховуються багато чинників: не вся політична система, а лише

державні органи; характер життя суспільства та ступінь і методи втручання держави в нього; громадянин і його становище (ступінь автономності); економіка, культура, інші фактори. По-друге, історик вважає, що сталінська система влади представляла собою диктатуру Сталіна, в основі якої знаходилась «звичайна» модель авторитарної олігархії, в якій диктатор виступав як активна надбудова³⁷. У зв'язку з таким твердженням виникає ряд запитань. 1. Сталінська диктатура чи партійна олігархія? Якщо О. Хлевнюк показує у монографії як колегіальне керівництво вищої партійної номенклатури (партійна олігархія) у 1930-х роках перетворилось на одноосібну диктатуру Сталіна, коли навіть Політбюро не було самостійним органом, то немає сенсу дві різні за сутністю категорії – «одноосібна диктатура» та «партійна олігархія» – змішувати в одну конструкцію. 2. На підставі чого сталінська модель влади характеризується як «звичайна» авторитарна модель? Дійсно, сьогодні в російському історіописанні часто правління Сталіна порівнюють із Іваном Грозним, Петром I та іншими російськими монархами³⁸ та характеризують саме як авторитарне. Навіть називають сталінізм «народною монархією»³⁹. Однак, порівняння політики, форм і методів влади до індустріального (як при згаданих царях) й індустріального періодів розвитку країни є не коректним. Сучасна політична наука виділяє відмінності авторитаризму в порівнянні із тоталітаризмом: може існувати легальна опозиція, існує розподіл гілок влади при домінуванні виконавчої; відсутній етатизм – втручання держави передусім у економіку, культуру; держава не ставить за мету переробити природу людини і сформувати новий тип людини; існують певна автономія особистості і суспільства в неполітичних сферах; немає справжнього вождизму і культу вождя. В СРСР періоду кінця 1920-х – початку 1950-х рр. все було інакше. Історія знала авторитарні жорстокі диктатури Нерона, Піночета, Хусейна та ін., східні деспотії, але ані етатизму, ані ідеологізації, ані зрощення партійної і державної влади та ін. при цьому не було. Але все це було в СРСР за часів Сталіна. Тому, вважаємо, що звичайна модель авторитарної влади навіть з диктатором на чолі не вписується в реальну практику СРСР. Сталінізм як система

мав тоталітарний характер. Та й факти наведені О. Хлевнюком про створення одноосібної диктатури в СРСР цілком підтверджують висновки, зроблені свого часу З. Бжезинським, який у статті «Тоталітаризм й раціональність» писав, що тоталітаризм ґрунтується саме на всевладді вождя, а не еліти або бюрократії.

Інший погляд на характер влади, роль і місце Сталіна і партократії пропонує історик Юрій Жуков. У монографії «Інший Сталін: політ реформи у СРСР у 1933–1937 рр.» (2008 р.) автор використав широку джерельну базу, в тому числі, як пише сам Ю. Жуков, із «Особливої папки» Сталіна. Він вважає, що в середині 1930-х рр. Сталін прагнув демократизувати політичну систему країни, для чого задумав новий варіант Конституції. Він хотів змінити виборчу систему, зробивши її альтернативною, ввести парламент, але жорстока боротьба в середині партократії, боротьба Сталіна із кланами в політичній еліті, не дозволили прийняти ту Конституцію, яку він хотів. «Партократія у самовбивчому протистоянні зуміла домогтися свого – зберегла у повній недоторканності стару політичну систему, відтепер лише прикриту новою конституцією»⁴⁰. Щодо такого концептуального підходу Олег Хлевнюк зауважив, що протистояння Сталіна – реформатора і партійних бюрократів – ортодоксів, які начебто утискали вождя, не що інше, як вигадана схема, заснована на помилках, дуже поверхневому, надто вільному використанні джерел, а також ігноруванні реальних фактів⁴¹.

У 1999–2000 рр. в російській історіографії виникла дискусія, яка мала безпосереднє відношення до нашої проблематики. Зокрема полеміку серед науковців викликали два навчальних посібника з радянської історії для вищої школи: А.К. Соколова «Курс радянської історії. 1917–1940» (Москва: Вища школа. 1999) і А.К. Соколова та В.С. Тяжельнікової «Курс радянської історії» (Москва: Вища школа. 1999). «Навчальна література служить найбільш придатним полем для реалізації об'єктивної потреби у концептуалізації історичного знання і одночасно найбільш стислим шляхом до масового читача»⁴², тому вважаємо доцільним звернутись до змісту цієї дискусії. Оскільки концепція радянської історії у руслі соціальної історії, яка була викладена в цих посібниках, мала новаторський характер на той час, цей факт і викликав зацікавленість і полеміку серед фа-

хівців⁴³. Як стверджували автори і прихильники їх точки зору, прийняття нової Конституції 1936 року, яка формально розширила виборчі права громадян СРСР, є свідцтвом демократизації влади. Виходячи з цього, робиться висновок про неспроможність тоталітарного підходу до визначення сутності суспільної системи сталінських часів⁴⁴. Під час «круглого столу», організованого часописом «Вітчизняна історія», І. Орлов зауважив: «Твердження про те, що зміст Конституції 1936 р. не відповідає тоталітарній моделі, нічого не доводить. Навіть навпаки, розрив між деклараціями «самої демократичної у світі Конституції» і реаліями 1930-х рр. скоріш свідчить на користь прихильників тоталітарної школи»⁴⁵. Дискусію викликала і спроба авторів представити політику Й. Сталіна як спробу модернізації країни, передусім її економічної сфери. Новим кроком стало видання навчальної літератури, присвяченої історії становлення, розвитку державної влади в СРСР, що пов'язано з виникненням нових навчальних дисциплін⁴⁶. Нові підручники, що побачили світ протягом останнього десятиліття, побудовані за принципом «з одного боку», «але з іншого». Матеріал навчальної літератури відповідав тенденціям, що простежуються в російській історіографії. У підручнику з історії державного управління за редакцією Р.Г. Піхої (2003 р.) використовується поняття «командно-адміністративна система», яку характеризують як іманентно близьку російському духу, російським традиціям і таку, що відповідала внутрішній схильності російського народу саме до такого типу побудови влади⁴⁷. Інший автор навчального посібника з історії органів безпеки В.В. Коровін вважає, що посилення каральної політики Сталіна свідчило не про силу, а навпаки – слабкість радянської влади⁴⁸. Взагалі з кінця 1990-х років теза про слабкість системи влади епохи сталінізму, нездатність чітко контролювати суспільні процеси (а значить влада не тоталітарна за сутністю) набуває поширення у науковій літературі, але не в спеціальних дослідженнях, присвячених саме системі владі. На наш погляд, серйозних, достатніх фактів і аргументів на користь такої тези російські автори не наводять.

Увагу російської історіографії привернули не лише партійні органи, які були ядром державного механізму, але й карально-репресивна система як суттєва частина цього механізму, її

взаємовідносини із правлячою партією. Діяльності карально-репресивних органів присвятили свої дослідження Л. Наумов⁴⁹, М. Петров⁵⁰, Л. Расказов⁵¹, А. Тепляков⁵², В. Хаустов⁵³. Для розуміння сутності організаційної структури, функціонування органів безпеки важливе значення мала публікація у 2003 році довідника, в якому подано інформацію про історію радянських органів держбезпеки, починаючи із 1917 року і до 1991⁵⁴. У вступній статті укладачі О. Кокурін, М. Петров пишуть, що досі внутрішня структура органів держбезпеки не була описана з достатнім ступенем повноти⁵⁵. Матеріали, подані у довіднику, свідчать, що всі рішення про реорганізацію органів приймалися керівництвом ВКП(б) і оформлялись протоколами Політбюро ЦК, а вже далі рішеннями державних органів. Починаючи із 1920-х років, органи держбезпеки намагались підкорити собі органи громадського порядку, що їм вдалося зробити у 1930 році після ліквідації республіканських НКВС⁵⁶. «Реальне призначення центральних установ держбезпеки завжди було ширшим, ніж функції таємної поліції. Вони були орієнтовані на рішення чекістськими методами цілого ряду сьогоденних політичних або господарчих завдань...»⁵⁷. Наприклад, обговорення і прийняття Конституції у 1936 році знаходилося під пильним контролем з боку НКВС, про що пише В. Хаустов⁵⁸. Роль Сталіна, його керівництво діяльністю і репресіями в НКВС аналізується у монографії Л. Наумова⁵⁹.

Дискусію серед науковців викликає питання про відповідальність за репресії і не правові, позасудові методи діяльності. Частина істориків вважає, що відповідальність за це несе керівництво ВКП(б) та вищі органи державної влади, які були ініціаторами терору, а каральні органи лише виконували їх вказівки⁶⁰. Історик О. Мозохін пише, що позасудові повноваження були делеговані НКВС вищим законодавчим органом країни. Як зазначає Микита Петров, нині характерно підкреслювати керівну роль ВКП(б) у проведенні репресивного курсу, але насправді мав місце взаємовплив⁶¹. Так само вважає політолог О. Гаман-Голутвіна. Її праця має політологічний характер і присвячена історії формування політичних еліт у Росії⁶². Дослідниця пише, що існував паритет відповідальності за реп-

ресії між партією і НКВС. Над всією елітою існував жорсткий перехресний контроль: НКВС – Наркомат держконтролю – КПК при ЦК ВКП (б). А повним хазяїном був лише Сталін. Водночас, головним внутрішньо елітним протиріччям сталінської системи організації влади стало протистояння «партія – органи держбезпеки», яке склалось у 1930-ті рр., вважає О. Гаман-Голутвіна⁶³. З цього приводу О. Хлевнюк пише, що певний проміжок часу каральні органи були поставлені над партією і підпорядковувалися особисто Сталіну. Але після «чисток» в каральних органах, з другої половини 1938-го р. було встановлено баланс між партією і каральними структурами⁶⁴. Політичну систему сталінських часів О. Гаман-Голутвіна називає системою мобілізаційного типу. Сутність і мета цієї системи порівнюється із системами управління та політикою, створеними російськими царями Іваном Грозним і Петром I. Авторка пояснює репресії Сталіна його боротьбою з олігархізацією еліт, які гальмували модернізаційні процеси в країні. Не зрозумілою і дискусійною, на наш погляд, є теза політолога про те, що «проводилась практика меритократичного рекрутування у склад еліти»⁶⁵. Оскільки меритократичний спосіб рекрутування передбачає відбір кращих, достойних, здібних, то не зрозуміло, чому ж в керівництві держави було так багато людей безбарвних, не дуже освічених і талановитих, грубих і малокультурних, залежних, про що пише авторка у своїй книзі⁶⁶.

Інші дослідники відмічають номенклатурний принцип підбору кадрів – призначення зверху. Цей принцип залишився у спадок і після смерті Сталіна. Ознаками такого принципу рекрутування кадрів було не лише призначення на всі керівні посади згори, але і часті переміщення з однієї посади на іншу, фактично кожні 2–3 роки⁶⁷. Формуванню сталінської еліти присвячено праці Н.В. Романовського⁶⁸. Дослідник розповідає про оточення Сталіна, членів Ради Міністрів, про Політбюро ЦК партії періоду 1945–1953 рр. Н. Романовський відмічає, що Сталіну потрібні були лише старанні виконавці, які ні на йоту не відходять від його вказівок. Він не терпів навіть натяку на автономність або незалежність, вимагав над секретності у роботі, обмежував інформацію⁶⁹. Ще одна риса оточення – вузький практицизм і насаджувана однодумність.

Система влади в післявоєнний період розглядалась у працях Ю. Аксенова⁷⁰, Р. Піхої⁷¹. Історики вважають післявоєнну піраміду влади апогеєм сталінізму. Державна влада, на думку Сталіна, полягала у його особистій владі над усіма, а передусім над апаратом. Як пише Р.Г. Піхоя, вождизм Сталіна був законним. Після війни Сталін почав висувати нові кадри. Він відсунув колишніх переможців війни – Жукова та ін., ввів додатковий контроль над бюрократією – «суди честі» (березень 1947 р.). Але боротьба із бюрократією проводилась руками тієї ж самої бюрократії і тому не мала переможного завершення. Чисельність апарату лише зростала⁷².

Підводячи підсумки історіографічного дискурсу системи влади періоду сталінізму, можна констатувати наступне. До здобутків російської історіографії можна віднести: оприлюднення документальних джерел, пов'язаних із діяльністю вищих партійних, державних органів, органів держбезпеки та ін.; накопичення фактологічного матеріалу і з'ясування структури, механізму, особливостей і принципів діяльності влади; з'ясування ролі Сталіна у створенні системи влади; дослідження кадрового складу політичної еліти країни, її якості, способам формування.

Оскільки тема має міждисциплінарний характер, вона стала об'єктом досліджень не лише істориків, але й політологів, юристів, соціологів. Дослідники застосовують різні методи і парадигми при висвітленні теми. Можна виділити два основних підходи – структурно-функціональний та соціальний. Науковці намагаються виробити періодизацію розвитку системи влади, а також всієї радянської історії на основі критеріїв формування, функціонування, змін партійно-державної влади СРСР. Характер сталінської системи організації влади оцінюють по різному: і як тоталітарний, і як авторитарний; і як в цілому не компетентний і безвідповідальний, і як мобілізаційний, що сприяв модернізації країни. Науковці показали, що політична система і система державної влади як її складова частина, почала формуватись на початку 1920-х рр., поступово змінювалась, набуваючи якісно нових форм. Влада партійної олігархії поступово перетворилась на одноосібну диктатуру вождя. Деякі історики вважають характер політичної влади сталінських часів таким,

що відповідав традиціям історичного минулого і настроям суспільства, тому називають владу народною.

Науковцями було проаналізовано особливості моделі влади, ядром якої був партійний апарат всередині Компартії, який спирався і активно співробітничав із карально-репресивними органами. У 1930-х роках органи безпеки створили симбіоз із партійними органами і слугували інструментом виконання завдань не тільки політичного, але й економічного та ін. характеру. Також до особливостей системи влади фахівці віднесли: номенклатурний принцип рекрутування кадрів, надзвичайно щільний перехресний контроль з боку різних контролюючих органів над чиновниками, над таємність при прийнятті рішень, зрощення всіх органів влади і формування надцентралізованої партійної держави.

Вагомий внесок у розробку проблематики зробили такі вчені як Т. Коржихіна, І. Павлова, Р. Піхоя, В. Хаустов, О. Хлевнюк та ін. Російська історіографія демонструє полемічність, можна навіть сказати суперечливість в поглядах і оцінках. Проблемою для дослідників є недостатня доступність важливих документальних джерел. Низка питань залишилась не вивченою до кінця. Наприклад, на відміну від західної історіографії, в російській недостатньо висвітлено історію функціонування вищих державних органів влади – парламенту, уряду. Якщо радянська історіографія була зосереджена на вивченні керівної ролі КПРС, то сучасна російська історична наука обминає тему історії компартії. Бракує праць про функціонування органів влади на місцях. Тема висвітлена в цілому, але є чимало прогалин. Відсутніми є синтетичні наукові праці, які б висвітлювали всю систему влади, а не тільки її окремі ланки. Таким чином, вважаємо, що тема потребує подальшого вивчення і це є, на наш погляд, нагальною потребою російської історіографії.

¹ Российская история: теории изучения и методы преподавания // Отечественная история. – 2008. – № 3. – С. 165.

² Васильчук Г.М. Сучасна українська та зарубіжна історіографія соціально – політичного і культурно-духовного розвитку Української РСР в 20–30-і рр. ХХ ст.: Автореферат дис-ції ... доктора історичних наук: спец. 07.00.06 – Київ, 2008, – С. 23.

³ Павлова И.В. Сталинизм: становление механизма власти – Новосибирск: Сибирский хронограф. 1993. – 230 с.; Павлова И.В. Механизм власти и строительство сталинского социализма – Новосибирск: Изд-во СО РАН. 2001 – 460 с.; Павлова И.В. Современные западные историки о сталинской России 30-х гг. (Критика «ревизионистского» подхода)// Отечественная история. 1998. – № 5. – С. 107–121.

⁴ Казьмина М.В. Отечественная историография второй половины 1980-х – начала ХХІ века о политическом и социально-экономическом развитии СССР в 1930-е гг. Диссертация на соискание учёной степени доктора исторических наук. Спец. 07.00.09. – Кемеровский государственный университет. 2006. – 446 с.; Казьмина М.В. Отечественная историография рубежа 80–90-х гг. ХХ в. о модели власти 1930-х гг. // Политическое насилие в исторической памяти Германии и России: сборник научных статей – Кемерово: «Кузбассвуиздат», 2007. – С. 322–328.

⁵ Историография сталинизма Сб. статей (под ред. Н.А. Симония) – М.: РОССПЭН. 2007. – 480 с.; Кип Дж., Литвин А. Эпоха Иосифа Сталина в России. Современная историография – М.: РОССПЭН. 2009. – 328 с.

⁶ Павлова И.В. Механизм власти и строительство сталинского социализма. – Новосибирск: Изд-во СО РАН. 2001. – С. 15.

⁷ Медведевы Жорес и Рой. Бумаги Сталина: жизнь после смерти // Книжное обозрение. 1999. – № 44. – 1 ноября.

⁸ Павлова И.В. Механизм власти и строительство сталинского социализма. – Новосибирск: Изд-во СО РАН. 2001. – С. 35.

⁹ Кип Дж., Литвин А. Эпоха Иосифа Сталина в России. Современная историография – М.: РОССПЭН; Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина, 2009. – С. 207.

¹⁰ Российская история. – 2009. – № 5. – С. 195–196.

¹¹ Лаас Н.О. Соціальна історія СРСР в американській історіографії: теоретичні дискусії 1980–2000-х рр. // Український історичний журнал. 2010. – № 4. – С. 180.

¹² Правящая партия оставалась подпольной // Источник. 1993 – № 5–6 – С. 88–95; Сталинское Политбюро в 30-е годы: Сб. документов –

М. 1995 – 286 с.; Политбюро ЦК РКП (б)–ВКП (б) и Европа. Решения «особой папки». 1923–1939 / Под ред. Г.М. Адибекова и др. – М. 2001; Политбюро ЦК ВКП (б) и Совет Министров СССР. 1945–1953. – М.: РОССПЭН. 2002.

¹³ ВЧК–ГПУ: Документы и материалы – М.: Изд-во гуманитарной литературы. – 1995. – 271 с.; Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. – 1917–1991. Справочник. Под ред. акад. А.Н. Яковлева; авторы-сост.: А.И. Кокурин, Н.В. Петров – М.: МФД, 2003. – 768 с.; Лубянка. Сталин и ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936 / Под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова – М.: МФД, 2003 – 912 с.; Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938 / Под ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова. – М.: МФД, 2004. – 736 с.

¹⁴ Советское общество. Возникновение, развитие, исторический финал. – Т. 1–2. – М. – 1997; Общество и власть. 1930-е годы. – М. – 1998.

¹⁵ Письма И.В. Сталина В.М. Молотову. 1925–1936 гг. – М. 1995; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. (Сост. О.В. Хлевнюк, Р.У. Девис и др.) – М.: РОССПЭН. 2001 – 798 с.

¹⁶ Чернев А.Д. 229 кремлёвских вождей. Политбюро, Оргбюро, Секретариат ЦК Коммунистической партии в лицах – М. 1996; Государственная власть СССР. Высшие органы власти и управления и их руководители. 1923–1991. Историко-биографический справочник – М., 1999; Вокруг Сталина. Историко-биографический справочник / Авторы-составители В.А. Торчинов, А.М. Леонтьев – Санкт-Петербург: Филологический ф-т Санкт-Петербурга. Гос. Университета. 2000. – 608 с.

¹⁷ Гимпельсон Е.Г. Формирование советской политической системы. – М., 1995.

¹⁸ Жуков Ю.Н. Борьба за власть в руководстве СССР в 1945–1952 годах // Вопросы истории. 1995 – № 1; Жуков Ю.Н. Тайны Кремля. Сталин, Молотов, Берия, Маленков – М.: Вагриус. 2000; Жуков Ю.Н. Иной Сталин. Политические реформы в СССР в 1933–1937 гг. – М.: Вагриус. 2008 – 512 с.

¹⁹ Каюкова Г.Г. Утверждение авторитарно-бюрократического руководства советским обществом. Превращение ВКП (б) в инструмент режима личной власти Сталина (20-30-е гг. XX в.) – Комсомольск-на-Амуре. 1994.

²⁰ Ковалевский М. Очерки по истории политических учреждений России – М.: Территория будущего. 2007. – 239 с.

²¹ Коржихина Т. Основные черты административно-командной системы управления // Формирование административно-командной системы (20–30-е годы). Сборник статей. – М.: Наука, 1992. – С. 148–163; Т.П. Коржихина, Ю.Ю. Фигатнер. Советская номенклатура: становление, механизмы действия // Вопросы истории. 1993. – № 7. – С. 25–38; Коржихина Т.П. Извольте быть благонадежны. – Мос. Рос. Гос. Дум. Ун-т. 1997. – 372 с.

²² Павлова И.В. Сталинизм: становление механизма власти. – Новосибирск: Сибирский хронограф. 1993. – 230 с.; Павлова И.В. Механизм власти и строительство сталинского социализма. – Новосибирск: Изд-во СО РАН. 2001. – 460 с.

²³ Павлюченков С.А. «Орден меченосцев»: Партия и власть после революции 1917–1929 гг. – М.: Собрание, 2008. – 463 с.

²⁴ Петров Н.В. Первый председатель КГБ генерал Иван Серов // Отечественная история. 1997. – № 5; Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД в 1934–1941 гг. – М. 1999.

²⁵ Пихоя Р.Г. Советский Союз: история власти (1945–1991). – М., 1998; Пихоя Р. Москва. Кремль. Власть: Сорок лет после войны. 1945–1985. – М.: АСТ. Русь-Олимп, Астрель, 2007. – 715 с.

²⁶ Рассказов Л.П. ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД в механизме формирования и функционирования политической системы советского общества (1917–1941 гг.). Автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора юридических наук – СПб., 1994.

²⁷ Хаустов В.Н. Демократия под надзором НКВД: Обсуждение проекта Конституции 1936 г. // В кн. Неизвестная Россия – М., 1992. – Т. 2. – С. 272–281; Хаустов В., Самуэльсон Л. Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938 гг. – М., 2008.

²⁸ Хлевнюк О.В. 1937-й. Сталин, НКВД и советское общество – М.: Республика. 1992. – 270 с.; Хлевнюк О.В. Сталин и Орджоникидзе. Конфликты в Политбюро в 30-е гг. – М., 1993; Хлевнюк О.В. Политбюро. Механизмы политической власти в 30-е годы – М.: РОССПЭН, 1996. – 304 с.; Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры / О.В. Хлевнюк – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина, 2010. – 479 с.

²⁹ Павлова И.В. Сталинизм: становление механизма власти. – Новосибирск: Сибирский хронограф. – 1993. – С. 228.

³⁰ Павлова И.В. Механизм власти и строительство сталинского социализма. – Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2001. – С. 34.

³¹ Маслов Н.Н. Сталинское Политбюро в 30-е гг. // Исторический архив. – 1996. – № 2.

³² Коржихина Т. Основные черты административно-командной системы управления // Формирование административно-командной системы (20–30 -е годы). Сборник статей. – М.: Наука, 1992. – С. 146–163.

³³ Коржихина Т.П., Фигатнер Ю.Ю. Советская номенклатура: становление, механизмы действия // Вопросы истории. – 1993. – № 7. – С. 25–38.

³⁴ Там же. – С. 31–32.

³⁵ Хлевнюк О.В. 1937-й. Сталин, НКВД и советское общество – М.: Республика. – 1992. – 270 с.; Хлевнюк О.В. Сталин и Орджоникидзе. Конфликты в Политбюро в 30-е гг. – М., 1993; Хлевнюк О.В. Политбюро. Механизмы политической власти в 30-е годы – М.: РОССПЭН, 1996. – 304 с.; Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры / О.В. Хлевнюк – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина, 2010 – 479 с.

³⁶ Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры / О.В. Хлевнюк – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина, 2010. – С. 446.

³⁷ Там же – С. 460.

³⁸ Радзинский Э. Три царя: Александр II. Николай II. Сталин – М.: АСТ, АСТ Москва, 2008. – 1374 с.

³⁹ Дорофеев В. Сталинизм: народная монархия – М.: Алгоритм, Эксмо, 2006. – 399 с.

⁴⁰ Жуков Ю.Н. Иной Сталин: политреформы в СССР в 1933–1937 гг. – М.: ВАГРИУС, 2008. – С. 489.

⁴¹ Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры / О.В. Хлевнюк – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н.Ельцина, 2010. – С. 13.

⁴² Советское прошлое: поиски понимания // Отечественная история. 2000. – № 4. – С. 91.

⁴³ Там же. С. 90–120.

⁴⁴ Соколов А.К. Курс советской истории. 1917–1940: Учебное пособие для вузов – М. Высшая школа, 1999. – 272 с.

⁴⁵ Советское прошлое: поиски понимания // Отечественная история. 2000. – № 4. – С. 101.

⁴⁶ Курицын В.М. История государства и права России. 1929–1940 гг. – М., 1998; История государственного управления в России. Учебник. Изд-ие 3-е. Под общ. ред. Р.Г. Пихои – М.: Изд-во РАГС, 2003. – 400 с.; Коровин В.В. История отечественных органов безопасности: Учебное пособие – М.: Издательская группа «Норма-Инфра М», 1998. – 256 с.

⁴⁷ История государственного управления в России. Учебник. Изд-ие 3-е. Под общ. ред. Р.Г. Пихои – М.: Изд-во РАГС, 2003. – С. 273.

⁴⁸ Коровин В.В. История отечественных органов безопасности: Учебное пособие – М.: Издательская группа «Норма-Инфра М», 1998. – С. 36.

⁴⁹ Наумов Л.А. Сталин и НКВД. – М.: Яуза: Эксмо, 2007. – 540 с.

⁵⁰ Петров Н.В. Первый председатель КГБ генерал Иван Серов // Отечественная история, 1997. – № 5; Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД в 1934–1941 гг. – М., 1999. – 504 с.

⁵¹ Рассказов Л.П. ВЧК–ГПУ–ОГПУ–НКВД в механизме формирования и функционирования политической системы советского общества (1917–1941 гг.). Автореферат диссертации на соискание учёной степени доктора юридических наук – СПб., 1994.

⁵² Тепляков А.Г. Машина террора. ОГПУ–НКВД Сибири в 1929–1941 гг. – М., 2008.

⁵³ Хаустов В.Н. Демократия под надзором НКВД: Обсуждение проекта Конституции 1936 г. // В кн. Неизвестная Россия – М., 1992. – Т. 2. – С. 272–281; Хаустов В., Самуэльсон Л. Сталин, НКВД и репрессии 1936–1938 гг. – М., 2008.

⁵⁴ Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991. Справочник. Под ред. акад. А.Н. Яковлева; авторы-сост.: А.И. Кокурин, Н.В. Петров. – М.: МФД, 2003. – 768 с.

⁵⁵ Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991. Справочник. Под ред. акад. А.Н. Яковлева; авторы-сост.: А.И. Кокурин, Н.В. Петров – М.: МФД, 2003. – С. 9.

⁵⁶ Там же. – С. 10.

⁵⁷ Там же. – С. 10.

⁵⁸ Хаустов В.Н. Демократия под надзором НКВД: Обсуждение проекта Конституции 1936 г. // В кн. Неизвестная Россия – М., 1992. – Т. 2. – С. 272–281.

⁵⁹ Наумов Л.А. Сталин и НКВД. – М.: Яуза: Эксмо, 2007. – 540 с.

⁶⁰ Мозохин О.Б. Право на репрессии... – М., 2006. – С. 20–22.

⁶¹ Петров Н. Некоторые тенденции в современных исследованиях по истории советских карательных органов и репрессивной политики // *Україна–Росія: діалог історіографій: матеріали міжнародної наукової конференції* / Інститут історії України НАН України, Канадський інститут українських студій Альбертського університету (Едмонтон), Сіверський інститут регіональних досліджень / Редкол. В.Ф. Верстюк (відп. ред.), В.М. Бойко (відп. секр.), С.А. Лепявко, С.М. Плохій. – Київ–Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2007. – С. 183.

⁶² Гаман-Голутвина О.В. Политические элиты России: Вехи исторической эволюции. 2-е изд. – М.: РОССПЭН, 2006. – 448 с.

⁶³ Гаман-Голутвина О.В. Политические элиты России: Вехи исторической эволюции. 2-е изд. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 262.

⁶⁴ Хлевнюк О.В. Хозяин. Сталин и утверждение сталинской диктатуры / О.В. Хлевнюк – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина, 2010.

⁶⁵ Гаман-Голутвина О.В. Политические элиты России: Вехи исторической эволюции. 2-е изд. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 268.

⁶⁶ Там же. – С. 266; 270; 280.

⁶⁷ Коржихина Т.П., Фигатнер Ю.Ю. Советская номенклатура: становление, механизмы действия // *Вопросы истории*. 1993. – № 7. – С. 29.

⁶⁸ Романовский Н. Лики сталинизма – М.: РАГС. 1995; Романовский Н.В. Люди Сталина: этюд к коллективному портрету // *Отечественная история*, 2000. – № 4. – С. 65–76.

⁶⁹ Там же. – С. 68.

⁷⁰ Аксенов Ю.С. Апогей сталинизма: послевоенная пирамида власти // *Вопросы истории КПСС*, 1990. – № 11.

⁷¹ Пихоя Р.Г. Советский Союз: история власти (1945–1991) – М., 1998; Пихоя Р. Москва. Кремль. Власть: Сорок лет после войны. 1945–1985. – М.: АСТ. Русь-Олимп, Астрель, 2007. – 715 с.

⁷² Пихоя Р. Москва. Кремль. Власть: Сорок лет после войны. 1945–1985. – М.: АСТ. Русь-Олимп, Астрель, 2007. – С. 171.

СУЧАСНА ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРО ФОРМУВАННЯ БАГАТОПАРТІЙНОСТІ В УКРАЇНІ У РОКИ ПЕРЕБУДОВИ (1985–1991 рр.)

Безперечно, що такий складний етап в історії України, коли розпадалася радянська система, привернув увагу великої кількості дослідників. Вже у лютому 1990 р. було прийнято рішення про перегляд статті 6-ої Конституції СРСР, і в березні позачерговий III з'їзд депутатів СРСР скасував положення про “керівну роль КПРС”. Таким чином було зроблено перший крок для юридичного узаконення багатопартійності у Радянському Союзі. В Україні 17 жовтня 1990 р. на другій сесії Верховної Ради УРСР було ухвалено прийняти рішення щодо закону про політичні партії та організації в УРСР та закон про вибори в УРСР на багатопартійній основі.

З огляду на це наукове значення нашого дослідження зумовлене об'єктивною потребою в характеристиці та аналізі основних надбань з проблеми, оскільки з'явилися численні праці, присвячені партійній проблематиці, що потребують історіографічного осмислення. Мета нашого дослідження полягає у розкритті провідних тенденцій накопичення знань з історії формування партій у колишній УРСР, з'ясуванні повноти досліджень, окресленні перспектив подальшого вивчення. Завдання полягає у виявленні, систематизації й характеристиці основних праць про розвиток багатопартійності в УРСР у роки перебудови.

На межі 1980–90-х рр. вітчизняні дослідники спробували дослідити теоретичні аспекти становлення багатопартійності, класифікувати та типологізувати нові партійні утворення, з'ясу-

вати початки їх формування, програмові цілі, проаналізувати етапи становлення першої, альтернативної комуністичної партії, політичної організації – Народного руху України (далі НРУ).

Початок 1990-х рр. ознаменувався виходом публікацій безпосередніх учасників радикально-політичних процесів, що відбувались в Україні. Вони висвітлювали політичну боротьбу, були насичені гарячою полемікою, закладали основи нових тенденцій в історіографії. Перш за все потрібно звернути увагу на статті та інтерв'ю лідерів новостворених партій, які були вміщені здебільшого в періодичній пресі і носили переважно публіцистичний характер. У цих роботах знаходимо важливі відомості про формування нових партій та їх непрості відносини з комуністичною партією України (КПУ). Були зроблені перші спроби власних, часто суб'єктивних, оцінок, автори торкалися внутрішньої та міжпартійної боротьби, взаємостосунків засновників партій, їх громадсько-політичної діяльності, апелювали до історичного досвіду¹.

Зокрема, М. Горинь – один з організаторів Координаційного Комітету національно-визвольних рухів народів СРСР, говорив про те, що на 1991 р. ми ще не мали політичних партій, готових очолити процес заміни влади².

З'явилися перші праці професійних дослідників, в яких була зроблена спроба проаналізувати процес становлення багатопартійності. У цьому контексті ґрунтовною виявилася стаття В. Литвина, в якій досліджувалось створення нових політичних партій в Україні та книга А. Камінського, де значне місце відведено партійній проблематиці³.

Над проблемами партієтворення розпочали працювати такі дослідники як К. Астахова, Є. Базовкін, Є. Болтарович. Вони порушували конкретно-історичні питання багатопартійності, теоретичні засади її формування, але базувалися вказані праці переважно на матеріалах преси і поточних архівах⁴.

Паралельно розпочалося збирання документів громадських рухів і партій. Активісти новостворених партій закладали підвалини документальної бази історії українського національно-демократичного руху. У ці роки було видано декілька збірників документів, наприклад “Другі Всеукраїнські Збори Народного

руху України: Документи”, “Ідейні засади ДемПУ: з матеріалів установчого з’їзду”. З інтересом була сприйнята праця А. Слюсаренка і М. Томенка “Нові політичні партії України: Довідник”, яка містила не лише витяги з програмних документів політичних партій, а й теоретичні узагальнення, класифікацію та історичні відомості про них; їхня ж “Історія української Конституції”, де читаємо про програми політичних партій, що є джерелом для дослідження участі останніх у становленні політичної системи України⁵.

Стаття О. Гараня “Багатопартійність в Україні: формування, проблеми, перспективи” була першою спробою зафіксувати процес становлення нових політичних сил. Автор зауважив, що перший етап становлення багатопартійності охоплює 1988 р., хоча тоді ще не стояло питання про формування політичних партій, а головним завданням на той час для демократичних сил було створити широке об’єднання на зразок народного фронту. Другий етап – це 1989 р. – поч. 1990 р., який характеризувався становленням Руху і фактичною легалізацією політичного плюралізму. Початком третього етапу автор вважав березень-квітень 1990 р., коли відбулися вибори до Верховної Ради УРСР і було створено Народну Раду⁶.

У наступній праці “Убити дракона. З історії Руху та нових партій України” О. Гарань застеріг колишніх опозиціонерів від політичного переродження у “синьо-жовтих” більшовиків⁷.

Слідом за О. Гаранем спробував періодизувати партійне будівництво в Україні Є. Болтарович, який першим етапом становлення партійної системи України назвав період з 1988 по 1991 рр. А от А. Білоус у формуванні політичного спектра в Україні виділив аж три етапи: допартійний, початкової багатопартійності і посткомуністичний, а початки багатопартійності пов’язав з виникненням неформального руху. Дослідниця О. Волчан висловила думку, що допартійний етап розпочався із 1986 р., коли власне вже почалася критика КПРС⁸.

М. Примуш виділив три етапи: від хрущовської відлиги до початку горбачовської перебудови, коли якраз і почали формуватися об’єднання, на основі яких утворилися партії, другий – від кінця 80-х рр. і до середини 1991 р., і третій – після 1991 р.⁹

С. Здіорук та В. Бичек початок першого етапу багатопартійності віднесли до 1989–1990 рр. (виникнення НРУ), а завершення цього етапу відбулося, на їх думку, лише у 1993 р., коли було зареєстровано заборонену в серпні 1991 р. КПУ. Характерною рисою партійного генезису вони назвали те, що всі тогочасні партії були антикомуністичними¹⁰.

Першим етапом багатопартійності в УРСР П. Панченко назвав період з середини 1988 р. по березень 1990 р., коли почали формуватися умови для встановлення політичного плюралізму. Початок другого етапу автор обмежив жовтнем 1990 р., коли було скасовано 6-ту статтю Конституції СРСР¹¹.

Л. Кормич, П. Шелест та М. Бабій у спільній монографії “Формування партійної системи сучасної України” виділили три етапи: нелегально-напівлегальний (розпочався з часу шістдесятників), період репресій та третій – час перебудови¹².

На думку одеських науковців І. Калмакана та О. Бриндака, українські партії беруть свій початок ще від часів створення УГГ, тобто з 1976 р.¹³

За твердженням О. Волчан, точкою відліку переходу до багатопартійності у колишніх республіках СРСР можна назвати березень 1990 р., коли була змінена редакція 6-ої статті Конституції СРСР. Дослідниця також звернула увагу на особливості формування партійної системи (нові партії виникали в умовах відриву громадян від політики, їх утворення дозволялося владою, швидке оформлення крайніх флангів було наслідком загострення політичної, соціальної та економічної ситуації у суспільстві)¹⁴.

У монографії “Політична арена України: дійові особи та виконавці” В. Литвин розглянув процес виникнення перших партій, і наголосив, що їх поява була закономірним процесом, бо мала соціальні причини, і ми повністю погоджуємось з таким твердженням, оскільки лише спрощені і часто надумані уявлення про соціальну однорідність суспільства породжували претензії КПРС на монопольне право представляти інтереси всього народу. Про те, що виникнення нових політичних об’єктів зумовлювалося динамікою внутрішніх чинників (намаганням громадськості прискорити процес перебудови, подолання на-

слідків Чорнобильської катастрофи і духовного Чорнобиля як політики русифікації) написав О. Гарань у своїй докторській дисертації “Становлення та діяльність політичної опозиції в Україні у 1989–1991 рр.”¹⁵.

На думку одеських дослідників К. Кормича та П. Шелеста, поява українських політичних партій стимулювалась зміною системи мислення та шляхом критики офіційної політики КПРС¹⁶.

У дисертації В. Марчука “Національно-демократичні традиції в державотворчому процесі України (др. пол. 80-х – пер. пол. 90-х рр.)” у другому розділі розглянуто традиції формування багатопартійності, історію цих утворень та політичні процеси, що змінили перебіг подій і призвели до поступової структуризації багатопартійної системи¹⁷.

О. Пилипенко визначив ідейно-політичні витоки українського національно-демократичного руху др. пол. 1980-х – поч. 1990-х рр. Питання політичного суверенітету він розглянув в єдності з питаннями економічними. Історик підкреслив, що в Україні процес формування політичного руху пройшов із запізненням, що було пов’язано з протидією республіканських властей¹⁸.

У науковій праці В. Сімперовича “Історіографія національно-демократичного руху” змістовно викладено формування багатопартійності та історію неформальних організацій, Української Гельсінської спілки та НРУ у роки перебудови. Найбільш обґрунтованим початком сучасної багатопартійності автор назвав рубіж 1980–90-х рр. На його думку, саме тоді відбулася активізація національної самосвідомості, що призвело до створення неформальних об’єднань як чинника подальшої політизації, влада визнала багатопартійність на державному рівні. Дослідження проблеми багатопартійності автор поділив на три етапи: 1988–1991 рр., 1991 – сер. 1990-х рр., др. пол. 1990-х рр. – поч. XXI ст. На першому етапі, зауважив автор, започатковано історіографію проблеми – частина науковців засуджувала національно-демократичний рух, інша – бачила у ньому суб’єкта майбутньої політичної системи. У рамках другого етапу вже розпочалося, на думку дослідника, об’єктивне вивчення теми і

з'явилися перші праці, побудовані на нових методологічних засадах. Третій етап, зрозуміло, продовжується до сьогодні і характеризується об'єктивністю¹⁹.

Характерні риси та особливості процесу формування вітчизняної багатопартійності проаналізував і О. Бойко. Він зазначив, що хоча наприкінці 1990 р. політична палітра нових партій України була дуже строкатою, та проте чітко визначеною: праві, центр та ліві²⁰.

У колективній монографії “Політична система сучасної України” вказано, що причинами становлення багатопартійності стали дві тенденції: у середині КПРС виникли демократичні сили, які відокремились та створили власні партійні формування, друга – інші політичні партії формувались з колишніх опозиційних сил, які в умовах гласності оформилися в політичні організації. Подібної думки щодо витоків українських партій дотримується і М. Примуш²¹.

Одними з перших, хто виклав нові підходи до класифікації політичних партій УРСР часів перебудови, були А. Слюсаренко і М. Томенко. У спільній роботі “Спроба класифікації політичних партій України” вони зауважили, що більшість партій не конкретизували, виразниками інтересів яких суспільних груп були. Дослідники виокремили групи партій – федералісти, конфедералісти, самостійники, вказали ознаки, за якими можна класифікувати партії, це: ставлення партій до державного устрою України, їх відношення до економіки та бачення майбутньої політики²².

Історик К. Богомаз у монографії “Політичні партії і громадські організації на Україні” умовно поділив партії на три групи: 1) політичні організації, які більше нагадували гуртки вузького кола однодумців; 2) партії, які функціонували на регіональному рівні; 3) численні партії (УРП, ДемПУ), які мали відомих лідерів і свої структури в багатьох областях України²³.

Спроби класифікації знаходимо і в монографії В. Кременя і Є. Базовкіна “Політичні партії України: порівняльний аналіз програмних документів”, які класифікували партії за довготривалістю існування, повномасштабністю, прагненням прийти до влади, підтримкою, яку мали від народу і визначили чотири

основні спрямування партій: національно-радикальне, націонал-демократичне, соціал-комуністичне та центристське або прагматичне²⁴.

Авторський колектив посібника “Політичні партії України” запропонував таку класифікацію: ультраліві (Всесоюзна комуністична партія більшовиків, Союз комуністів України), ліві (СПУ), лівоцентристські (СДПУ), центристські (ПДВУ, ЛПУ, ЛДПУ, ПЗУ), правоцентристські (НРУ, ДемПУ, УРП, УСелДП), праві (УХДП), ультраправі (ДСУ)²⁵.

В. Малярчук доводив, що на серпень 1991 р. в республіці фактично існувала квазидвопартійна система – КПУ, якій протиставлявся НРУ та ін. організації національно-демократичного спрямування²⁶.

С. Грабовський взяв за базовий критерій поділу ставлення політичних партій до української державності і таким чином поділив їх на партії, що стояли на послідовно незалежницьких, на помірковано державницьких позиціях, і ті партії, що не визнавали незалежності України. Ю. Алексєєв, С. Кульчицький та А. Слюсаренко виділили три течії в політичних структурах: національно-демократичну, ліберально-демократичну, комуністичну. М. Примуш поділив політичний спектр на партії лівого спрямування, правого та центристські. О. Волчан усі новоутворені українські партії поділила згідно ідеологічної ознаки²⁷.

Політичний спектр В. Литвин поділив на ліві партії, праві, центристські, та т.зв. проміжні – ліво-, правоцентристські, загально-демократичні з відтінком сепаратизму, ліберально-демократичні, націонал-демократичні, націонал-радикальні. Перевага даної класифікації, на нашу думку, у послідовному розміщенні політичних партій, а також у виділенні трьох головних груп партій, що дозволяє побачити їх відмінності. Автор виділив групу партій самостійницького характеру, національно-демократичного і загально-демократичну групу. У своїх монографіях вчений розглянув процес виникнення громадських рухів, перших українських партій та організацій, підкреслив функціонування багатопартійної системи в Україні, проблему правлячої партії та опозиції²⁸.

О. Гарань провів наступну класифікацію: ліві (КПУ) та лівий центр (ПДВУ, ДемПУ, зелені, соціал- та ліберал-демократи), правий центр (УРП, УСелДП), крайні праві. Типологізацію політичних партій продовжив П. Саух, який розрізняв політичні сили як комуністичну та антикомуністичну групи. В. Ковтун теж виділив лише дві групи партій – національну та комуністичну²⁹.

Треба відзначити, що програмові цілі політичних партій щодо формування та організації влади в країні спеціально автори не досліджують, а порушують ці проблеми лише при розгляді інших. Зокрема К. Богомаз, не зупиняючись на докладному описі діючих на рубежі 1980–90-х рр. політичних об'єднань, підкреслив, що аналіз програмних документів нових партій дозволив зробити висновок про методи завоювання влади, адже головним завданням нових утворень було розв'язання політичних проблем³⁰.

В. Кремень та Є. Базовкін, спираючись на партійні програми та статuti, перерахували основні установки політичних партій в сфері організації державної влади в країні, вказали на їхнє ставлення до питання щодо міжнародного статусу держави, форми правління. О. Гарань проаналізував перші програмні документи тих партій, які проголосили своєю метою боротьбу за незалежність України³¹.

Проблему практичної діяльності партій в сфері організації державної влади порушив також В. Литвин у зв'язку з участю партій у роботі парламенту, обраного навесні 1990 р. в праці "Політична арена України: дійові особи та виконавці". Пізніше цю проблему розглянув також В. Гетьман, який висвітлив участь політичних партій республіки у прийнятті Декларації про державний суверенітет, Акту незалежності. Автор розвинув ідею про те, що в процесі прийняття цих документів важливу роль відіграли партії центристського напрямку, які стали поєднуючою силою між депутатами від лівих і правих партій³².

Слід визначити, що проблема практичної участі політичних партій України в сфері організації державної влади фактично повно досліджена лише у роботі О. Терзі "Питання організації державної влади в програмних документах та діяльності сучас-

них політичних партій”, де подано загальну характеристику програмних документів політичних партій, огляд теоретичних уявлень партій щодо організації державної влади, показано практичну діяльність партій, розкрито їх участь у реформуванні вищих органів державної влади. Авторка виокремила проблему взаємодії політичних партій з правлячою елітою у сфері організації влади. Потрібно зауважити, що у такому вигляді ця проблема в літературі ще не була розглянута, хоча окремий її аспект – питання про партію влади – порушується кількома авторами³³.

Зокрема, К. Рябчук написав про те, що партія влади – це неформальна, публічно не сформована, але досить впливова суспільна сила з конкретними політичними, економічними інтересами та міцними засобами їх захисту, це політичний блок, який складається з прагматично орієнтованих та ідеологізованих вищих груп старої номенклатури, представників держапарату, засобів масової інформації і керівників традиційних секторів промисловості та сільського господарства. А от В. Литвин до партії влади відніс керівну еліту, яка являла собою не структуроване і не однорідне утворення, яке увібрало в себе декілька відгалужень, орієнтованих на вищих керівників країни³⁴.

Щодо історії формування окремих партій, то це роботи А. Білоуса, К. Богомаза, Т. Болбат, В. Литвина, В. Михайліва та ін. Більшість праць стосуються загальної історії створення політичних партій без з’ясування обличчя кожної з них, праці носять здебільшого загальний характер і увагу автори приділяють політологічним аспектам питання³⁵.

З такого розмаїття робіт В. Сімперович виокремив найбільш істотні, написані в історико-конкретному вимірі. У другому розділі своєї дисертації “Історіографія національно-демократичного руху за суверенізацію та незалежність України на рубежі 80–90-х рр. ХХ ст.” вчений дав відповідь на питання, наскільки повно цей процес досліджено у вітчизняній історичній науці. Автор звернув увагу на кількісну обмеженість досліджень, які б висвітлювали історію окремих партійних формувань, він також провів історіографічний огляд внеску політичних партій у відновлення незалежності України та підсумував, що найповніше

досліджено теоретичні аспекти зародження партій, і значно менше уваги приділено історичним сторонам становлення української багатопартійності. Дослідження внеску партій у здобуття нашою країною незалежності автор взагалі розглянув як такі, що перебувають на початковому етапі³⁶.

П. Сацький у дисертаційній роботі “Становлення політичної системи в Україні на кін. 1980-х – в пер. пол. 1990-х рр.” поставив перед собою завдання дослідити створення і функціонування громадсько-політичних рухів у республіці, визначити їхню роль у процесі розкладу радянської системи, виявити основні функції цих рухів у процесі створення політичної системи України та розкрити проблему структуризації партійної системи наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. в контексті співвідносин партій – правлячих та опозиційних – і успішно виконав свою задачу³⁷.

Надзвичайно змістовними, але часом суб’єктивними є дослідження про політичних діячів, написані людьми, що тривалий час працювали поруч з ними. Це зокрема книги В. Андрущенка, Л. Кравчука, М. Михальченка. У цих працях присутня характеристика особистості діячів, їхні моральні якості, мотиви, якими останні керувалися під час прийняття того чи іншого рішення, що дозволяє нам встановити, в якій мірі від них залежала певна ситуація³⁸.

Щодо політологічних досліджень, то зокрема Г. Дашутін та М. Михальченко порушили питання легітимності органів влади та політичних інститутів держави, розглянули особливості становлення політичної системи та умови, в яких цей процес проходив³⁹.

Значний внесок у дослідження органів державної влади та управління в Україні на межі 1980–90-х рр. належить також представникам юридичної науки. Найзмістовнішими з них є монографії авторів В. Цветкова “Демократія – управління – бюрократія” та В. Горбатенка “Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть”, які дослідили нормативно правове забезпечення процесу, що дозволяє почерпнути інформацію про політико-правові передумови вищезгаданих подій⁴⁰.

Серед найновіших досліджень обраної нами проблеми слід виділити такі праці, які, на нашу думку, є найбільш об'єктивними: “Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку”, “Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій”, “Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності”, в яких досліджено місце політичних партій у процесі формування української державності, висвітлено їх боротьбу за власне утвердження. Цінність цих праць полягає у вивченні основних поглядів, у тематичному охопленні значної кількості аспектів становлення політичних структур, а проведений аналіз взаємовідносин між державою та суспільством дозволяє визначити основні закономірності функціонування політичної системи і подає об'єктивну оцінку тогочасної ситуації⁴¹.

Спробою комплексно висвітлити питання політичного життя України кінця ХХ століття стала монографія “Український вибір: політичні системи України ХХ ст. і пошук власної моделі суспільного розвитку”, де проаналізовано характерні риси та наслідки політичних трансформацій у республіці на межі 1980–90-х рр., процес наростання невдоволення в українському суспільному середовищі обмеженим суверенітетом республіки, прагнення народу до незалежної держави. Періоду суспільно-політичних трансформацій України в добу перебудови присвячено X та XI розділи праці, розглянуто наслідки політичних перетворень, описано роль “українського фактору” в остаточній дезінтеграції СРСР⁴².

Що до публікацій документів, то тут відзначимо такі найбільш комплексні праці. Це збірник документів і матеріалів “Україна в ХХ ст. (1900–2000)” – на нашу думку це найповніша публікація документів щодо періоду кінця 1980-х – початку 1990-х рр. Наведені матеріали дають чітку картину періоду перебудови і дозволяють послідовно відстежити всі події. Також згадаємо працю В. Яблонського “Сучасні політичні партії України”, яка містить програми політичних партій, роботу О. Гараня “Україна багатопартійна: програмні документи нових партій”, збірник документів і матеріалів “Провісники свободи, державності і демократії”, довідник А. Слюсаренка та М. Томенка “Нові політичні партії України”⁴³.

Отже, з історіографічного огляду підсумуємо, що за обраною темою, в основному, з'ясовано питання етапів становлення нових партій, їх класифікації та внеску у державне будівництво. Показово, що автори намагались висвітлити якнайбільше проблем, але це інколи призводило до неглибокого аналізу того чи іншого партійного утворення. В окремих випадках дослідники роблять спробу проаналізувати програмні документи партій, але фактично все зводиться лише до їх переказу. Має місце також суб'єктивна оцінка власної партії і не завжди обґрунтована критика іншої. Позитивним результатом є постановка в літературі низки питань з теми, більш об'єктивний і критичний підхід найновіших досліджень. У подальшій перспективі для науковців є проблеми детальнішого вивчення окремих партійних утворень і вклад кожного з них в організацію державної влади в Україні.

¹ Драч І. „Рух”: обретение пути // Дружба народов. – 1990. – № 4. – С. 191–199; Чорновіл В. М. Деякі міркування з приводу української перебудови. – К., 1992. – 85 с.

² Горинь М. Запалити свічку у п'ємті (міфи, реальність і наші завдання). – К., 1994. – 88 с.

³ Литвин В.М. Громадсько-політичні формування на Україні: становлення, тенденції розвитку // Під прапором ленінізму. – 1990. – № 23. – С. 44–55; Камінський А. На перехідному етапі. “Гласність”, “перебудова”, “демократизація” на Україні. – Мюнхен, 1990. – 622 с.

⁴ Астахова К. Становление многопартийности в СССР (1985–1991 гг.). – Харьков, 1991. – 160 с.; Базовкін Є. Шляхи становлення, форми прояву багатопартійності // Політика і час. – 1990. – № 10. – С. 40–46; Болтарович Є. Погляд на КНДС через призму формування політичної структури суспільства // Розбудова держави. – 1993. – № 3. – С. 31–46.

⁵ Другі Всеукраїнські Збори Народного руху України: Документи. – К., 1991. – 219 с.; Ідейні засади ДемПУ: з матеріалів установчого з'їзду. – К., 1990. – 116 с.; Слюсаренко А., Томенко М. Нові політичні партії України: Довідник. – К., 1990. – 307 с.; Їхня ж. Історія української Конституції. – К.: Т-во «Знання» України, 1993. – 192 с.

⁶ Гарань О. Україна багатопартійна: програмні документи нових партій. – К., 1991. – 191 с.

⁷ Гарань О. Убити дракона. З історії Руху та нових партій на Україні. – К., 1993. – 197 с.

⁸ Болтарович Є. Погляд на КНДС через призму формування політичної структури суспільства // Розбудова держави. – 1993. – № 3. – С. 31–46; Білоус А.О. Політичні об'єднання України. – К., 1993. – 108 с.; Волчан О.Ф. Грани политической жизни: теория и практика. – Симферополь, 2001. – 180 с.

⁹ Примуш М. Історія і теорія політичних партій. – Донецьк: КИТИС, 2000. – 296 с.

¹⁰ Здіорук С.І., Бичек В.В. Проблеми функціонування політичних партій України в системі владних відносин. – К., 2001. – 144 с.

¹¹ Панченко П.П. До питання про періодизацію історії України у ХХ ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Зб. наук. пр. / [ред. кол. В. Смолій (гол.) та ін.] – К., 2001. – С. 30–31.

¹² Кормич Л.І., Шелест Д.С., Бабій С.І. Формування партійної системи сучасної України. – Одеса, 2000. – 192 с.

¹³ Калмакан І.К., Бриндак О.Б. Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в ХХ ст. – Одеса: Астропринт, 1997. – 191 с.

¹⁴ Волчан О.Ф. Вказ. праця.

¹⁵ Литвин В. М. Політична арена України: дійові особи та виконавці. – К.: Абрис, 1994. – 496 с.; Гарань О. Становлення та діяльність політичної опозиції в Україні в 1989–1991 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. док. істор. наук. – К., 1996. – 29 с.

¹⁶ Кормич Л.І., Шелест Д.С., Бабій С.І. Вказ. праця.

¹⁷ Марчук В.В. Національно-демократичні традиції в державотворчому процесі України (др. пол. 80-х – пер. пол. 90-х рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. істор. наук. – К., 1996. – 22 с.

¹⁸ Пилипенко О.О. Національно-демократичний рух в Україні (друга пол. 80-х – поч. 90-х рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. істор. наук. – Донецьк, 2003. – 24 с.

¹⁹ Сімперович В.М. Історіографія національно-демократичного руху за суверенізацію та незалежність України на рубежі 80–90-х рр. ХХ ст.: дис. на здобуття наук. ступ. канд. істор. наук. – К., 2005. – 241 с.

²⁰ Бойко О.Д. Суспільно-політичні трансформації в Україні (квітень 1985 – сер. 1991 рр.) : історико-політологічний аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. док. політ. наук. – К., 2003. – 42 с.

²¹ Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку. – К., 2002. – С. 7–33; Примуш М.В. Вказ. праця.

²² Слюсаренко А., Томенко М. Спроба класифікації політичних партій України // Політологічні читання. – 1992. – №1. – С. 102–109.

²³ Богомаз К. Політичні партії і громадські організації на Україні (др. пол. 80-х – поч. 90-х рр. ХХ ст.) Монографія. – К.: ІПК при КДУ, 1992. – 144 с.

²⁴ Кремень В.Г., Базовкін Є.Г. Політичні партії України: порівняльний аналіз програмних документів. – К.: НІСД, 1993. – 92 с.

²⁵ Політичні партії України / [ред. В.М. Якушик]. – К., 1996. – 142 с.

²⁶ Мальярчук В.А. Проблеми представництва політичних партій України у владних структурах (90-ті рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. політ. наук. – К., 1997. – 20 с.

²⁷ Алексєєв Ю., Кульчицький С., Слюсаренко А. Україна на зламі історичних епох (Державотворчий процес 1985–1999 рр.): Навч. посіб. – К., 2000. – 239 с.; Волчан О.Ф. Вказ. праця; Грабовський С. Державне утвердження України у др. пол. ХХ ст. – К.: “Знання України”, 2002. – 80 с.; Примуш М.В. Вказ. праця.

²⁸ Литвин В.М. Україна: політика, політики, власть. – К.: Альтернативи, 1997. – 335 с.; Його ж. Україна: досвід та проблеми державотворення. – К.: Наукова думка, 2001 – 559 с.; Його ж. Крах перебудовної політики // Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / [гол. ред. В. М. Литвин]. – К.: Вид-во “Ніка-Центр”, 2008. – С. 586–616.

²⁹ Гарань О. Становлення та діяльність...; Ковтун В.М. Політичні партії сучасної України: аналіз ідеологічних орієнтацій: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. політ. наук. – К., 1996. – 16 с.; Саух П.Ю. Україна на межі тисячоліть: трансформація духу і випробування національним буттям. – Рівне, 2001. – 219 с.

³⁰ Богомаз К. Політичні партії...

³¹ Кремень В.Г., Базовкін Є.Г. Політичні партії...; Гарань О. Україна багатопартійна...

³² Литвин В.М. Політична арена...; Гетьман В.П. Як приймалася Конституція України. – К., 1996. – С. 3–62.

³³ Терзі О.С. Питання організації державної влади в програмних документах та діяльності сучасних політичних партій: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. істор. наук. – Донецьк, 1997. – 16 с.

³⁴ Рябчук К. Демократія і «партія влади» в Україні // Політична думка. – 1994. – № 3. – С. 5–11; Литвин В.М. Україна: досвід та

проблеми державотворення (90-ті рр. ХХ ст.). – К.: Наукова думка, 2001. – 559 с.

³⁵ Білоус А.О. Політичні об'єднання України. – К., 1993. – 108 с.; Богомаз К. Громадсько-політичні рухи та партії в Україні. – Одеса, 2003. – 181 с.; Болбат Т. Політичне пробудження Східної України (1989 р.) // Схід. – 2007. – № 1 (79). – С. 64–69; Михайлів В. Українська національна партія // Політика і час. – 1992. – № 2. – С. 64–68.

³⁶ Сімперович В.М. Вказ. праця.

³⁷ Сацький П.В. Становлення політичної системи в Україні наприкінці 1980-х – в першій половині 1990-х рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. істор. наук. – К., 2003. – 18 с.

³⁸ Михальченко М., Андрущенко В. Беловежське. Л. Кравчук. Україна 1991–1995 гг. – К., 1996. – 512 с.; Кравчук Л.М. Маємо те, що маємо. Спогади і роздуми. – К.: Століття, 2002. – 392 с.

³⁹ Дашутін Г., Михальченко М. Український експеримент на теренах гуманізму. – К., 2001. – 335 с.

⁴⁰ Горбатенко В. Стратегія модернізації суспільства: Україна і світ на зламі тисячоліть. – К.: «Академія», 1999. – 240 с.; Цветков В., Горбатенко В. Демократія – управління – бюрократія. – К., 2001. – 248 с.

⁴¹ Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / [В.Ф. Солдатенко (кер.)]. – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 576 с.; Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій / [В.Ф. Солдатенко (кер.)]. – К.: Парламентське вид-во, 2009. – 536 с.; Політична система для України...

⁴² Там само.

⁴³ Україна в ХХ ст. (1900–2000): Збірник документів і матеріалів / [упоряд.: А.Г. Слюсаренко та ін.]. – К., 2000. – 351 с., Яблонський В. Сучасні політичні партії України. – К., 1996. – 149 с.; Гарань О. Україна багатопартійна...; Лозицький В. Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали / [упоряд. А. Кентій]. – К., 2009. – 454 с.; Слюсаренко А., Томенко М. Нові політичні партії...

ФОРМУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНОГО КАПІТАЛУ (1991–2009 рр.) В ПОЛІТОЛОГІЧНІЙ ТА СОЦІОЛОГІЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Одним з ключових факторів новітньої економічної історії України було формування великого капіталу. Природно історики мало приділяли цьому аспекту. Відповідно, для розуміння загальної картини стану вивчення вказаної тематики необхідно проаналізувати науковий доробок інших суспільствознавчих дисциплін, зокрема політичної та соціологічної наук.

Оскільки становлення вітчизняного великого капіталу було тісно пов'язане з політичною динамікою, можна було б сподіватися, що саме політична наука достатньо опрацювала цю сферу. Однак аналіз наявної літератури показує, що відпрацювання політологами проблематики фінансово-промислових груп в Україні є досить слабким. Значно більше у цій ділянці зробили соціологи.

Найповніше у вказаній групі наукової літератури розглянута тема формування вітчизняної еліти. При цьому основна увага приділяється політичним елітам, тоді як бізнес-еліти опинилися на другорядному місці. Постановка у центр досліджень сучасних процесів елітогенезису в Україні виключно політичної еліти виглядає досить сумнівною та штучною. Адже в умовах, коли між великим бізнесом та великою політикою у нашій країні досить важко провести лінію розподілу, виокремлення певної політичної складової не відповідає реальній ситуації. Швидше, навпаки, політична еліта на сьогодні є одним з інваріантів бізнесової еліти (інша справа, що можна в якості певної усталеної групи виокремлювати бюрократичну, чиновницьку

еліту, однак вона має розглядатися у взаємозв'язку з іншими групами).

Очевидно, соціологи та політологи відчують цю фундаментальну проблему. І останнім часом використовується терміни «владна еліта», «правляча еліта», а не «політична». Однак судячи зі змісту робіт, де-факто під останньою продовжують розглядати абстрактну політичну еліту.

Примітно, що дослідження вітчизняних еліт в останні два десятиліття велися постійно і регулярно – ця тематика активізувалася з кожним циклом виборів. У 1990-х рр. дану проблему розробляли політологи В. Полохало¹, В. Бебик², Т. Возняк³, В. Фесенко⁴, О. Гарань, В. Кулик, О. Майборода⁵, соціолог М. Шульга⁶ тощо.

З перерахованих робіт варто звернути увагу на невелику працю політолога Т. Возняка, в якій він навів просту і водночас адекватну типологію вітчизняної еліти, яка слушно описує картину елітогенезису у 1990-х рр. Зокрема дослідник відзначав: «Вертикальна стратифікація суспільства... відображає рівень доступу елітарних груп до політичних та економічних важелів та ресурсів. Тут ми можемо виділити дві еліти – новопосталу політичну, яка пов'язана з новим бізнесом, та стару номенклатурну, котра теж породила новий бізнес, але, окрім того, ще й міцно прив'язана і до старого соціалістичного в своїй суті виробництва. Натомість горизонтальна стратифікація відображає регіональну структуру України. Причому не спущену згори українською державою, а успадковану ще від структурування території колишнього ССРСР і сформовану в інтересах цілісності того самого ССРСР, оптимізації його економіки та адміністративної системи. Ще в советську епоху сформувалися такі регіональні утворення, як старе адміністративно-номенклатурне київське, промислово-адміністративне дніпропетровське, донецьке, харківське, одеське, західноукраїнське. Кожна з регіональних еліт має свій специфічний склад та свою специфічну економічну базу. З них випливають і політичні орієнтації відповідних територіальних елітарних груп»⁷. У працях інших дослідників головна увага приділялася регіональним дже-

релам формування еліт, при цьому ігнорувалася їхня внутрішня строкатість. Тим самим спрощувалася загальна картина.

Ця ж вада була властива працям, які були опубліковані політологами та соціологами у 2000-х рр. Тут варто відзначити тексти М. Пірен⁸, Н. Михальченко⁹, колективні праці «Політична та фінансова роль бізнесу в парламентських виборах в Україні 2002 року»¹⁰, «Сучасні українські еліти: штрихи до портрету»¹¹, «Сучасна управлінська еліта в Україні: якісні характеристики, шляхи та методи підготовки»¹², «Владна еліта у контексті суспільного розвитку»¹³.

Серед останніх публікацій звернемо увагу на узагальнюючі праці політологів В. Корнієнко, В. Добіжа¹⁴, соціолога А. Зоткіна¹⁵, а також колективну працю «Еліта: витоки, сутність, перспектива»¹⁶. У першому із згаданих текстів не спостерігалось відчутного прогресу у комплексному дослідженні еліт, у тому числі ділових. Малюнок залишається досить спрощеним і статичним, а сама еліта постає перед читачем як «непізнана річ у собі»: «На базі й у процесі первинного розподілу та накопичення капіталу в суспільстві наближені до влади кола, набувши ключових позицій у ринковій економіці, створили закритий олігархічно-корпоративний механізм формування та реалізації влади. Саме він перетворив народжену у перші роки незалежності “політику цінностей” (принаймні, сподівань) на “політику інтересів” правлячого класу. Зрештою, сама держава виявилася приватизованою як новими підприємцями (тими, що отримали власність за знайомством), так і адміністративно-номенклатурними кадрами (тими, що поступово прибрали владу)»¹⁷.

Значно далі просунувся у дослідженні теоретичних аспектів елітогенезу А. Зоткін. Його підходу властивий прагматичний і значно ширший погляд. Звернемо увагу на одне з його визначень: «Еліти – ідеальні споживачі будь-якої влади: вони візьмуть її стільки, скільки це буде можливо в рамках даного суспільства, яке дозволить їм це зробити. В такому контексті еліти є дзеркальним відображенням мас. Концептуальне значення в цьому контексті набуває взаємо-зворотній зв'язок: низький рівень соціальної активності в конкретному суспільстві

(по крайній мірі, в області захисту своїх свобод, прав і інтересів [додам, в т.ч. економічних – В.Г.] передбачає пропорційне зростання рівня володарювання правлячих еліт і навпаки»¹⁸. Однак в аналітичній частині праці А. Зоткіну не вдалося повною мірою реалізувати потенціал свого теоретичного підходу – головним інструментом аналізу у тексті є регіональна належність груп впливу. Тоді як посилення впливу бізнес-еліт фіксувалося, але не аналізувалося.

Увага до структур, які виникали в результаті діяльності еліт (власне, до ФПГ як інструменту гарантування влади еліт в економічній площині), з боку соціологів та політологів була недостатня. Водночас, дослідники усвідомлювали необхідність створення великих корпоративних структур. Так, у 2001 р. М. Герасимчук, розкритикувавши адміністративні методи управління керівників, писав про необхідність поєднання виробничого, фінансового, інвестиційного та інноваційного менеджменту. І далі відзначав: «У процесі підприємницької діяльності та конкуренції на ринку виявлятимуться найефективніші форми господарювання, їх співвідношення за формами власності, спеціалізацією та структурою, формуватимуться конкурентоздатні системи великого, середнього й малого бізнесу. Тоді економіка, зокрема, промисловість, запрацює ефективно, підприємства випускатимуть справді потрібну й конкурентоздатну продукцію, орієнтуючись на попит і на інноваційний розвиток виробництва. Економічна політика держави має всіляко сприяти цьому»¹⁹. З цим можна погодитися, лише зауваживши, що «найефективніші форми господарювання» виникають не в абстрактному середовищі, а в конкретних суспільних умовах і несуть на собі їх відбиток. Очевидно, що вітчизняні ФПГ і стали цими «формами», адекватними рівню розвитку українського суспільства та еліт.

Оригінальне, однак дещо екзальтоване тлумачення великого капіталу українськими інтелектуалами А. Маклаковим та А. Шевченком. Вони осмислювали суспільні процеси останніх десятиліть як у світі, так і в Україні за допомогою концепції «нарцисизму» (деструктивного егоїзму) як провідної психологічної установки новітньої доби. На їхню думку, глобальний

капіталізм став результатом фундаментального зсуву: «Розрахунок і ощадливість, ці типові чесноти веберівського капіталіста, сьогодні змінилися грою та готовністю поставити на карту все. Прагнення до невеликого, але надійного прибутку – прагненням до швидкого збагачення будь-яким способом, хай і ціною чималого ризику... Території ризику небезпеки, гри, боротьби, стрімкого руху – місця, де мораль сліпне. Заяложена формула «великий капітал = інвестиції = благо для всіх» часів післявоєнної «держави загального добробуту» підлягає списанню. На індивідуальному рівні прагнення до накопичення прибутку змінилося жагою до надшвидкого, чудесного збагачення, а в масштабах світової системи – концентрацією капіталу»²⁰. Іншими словами, герой нашого часу – «олігарх» («Власник праці – ніщо. Власник капіталу – все»²¹). Для нас тут важливо зафіксувати думку, що «олігархізація» – це не тільки феномен пострадянського простору. Другу половину 1980-х-першу половину 1990-х рр. у США називалися добою «ненажерливості» (через виникнення нового прошарку багатіїв, які отримали статки шляхом спекуляцій на фінансових ринках, але згодом частина з них збанкрутувала, а деякі були ув'язнені за махінації).

На думку вказаних дослідників, з розпадом Радянського Союзу відбулося «нарцисичне переродження соціуму». І центральними фігурами цього переродження стали олігархи: «В числі переможців, що захопили не тільки лівову частку колишнього національного багатства, медіа-простір, але й увагу публіки, опинилася дюжина т.зв. олігархів – вискочок з низів партійно-господарського апарату...». Тут нам важно зафіксувати думку, що олігархи розглядалися як закономірний результат суспільних трансформацій.

Цікаве зауваження А. Маклакова та А. Шевченка про об'язкову наявність у олігархів засобів масової інформації: «Наявність великого медіа-ресурсу – найважливіший критерій, що визначає олігарха як такого, в протилежному випадку, це був би лише великий власник. Власник, яким би великим він не був, як і політик, навіть якщо він є страшенним нарцисом, але не має можливості для трансляції образів свого «я», – це не більше ніж успішний обиватель». Як результат, «олігарх» стає «гіпер-сим-

волічним об'єктом, навколо якого обертаються бажання мас»²². Тут замальовується картина швидше західного суспільства, ніж українського. Дійсно, у розвинутих економіках найбагатший прошарок транслює через ЗМІ «сигнали», що визначають життєві цілі населення. І це формує фундамент «суспільства споживання». Однак для України навряд чи це прийнятно: бідність і «суспільство споживання» мало сумісні. Тим більше, українські найбагатші олігархи – досить неpubлічні особи та намагаються уникати інформації про свої статки та умови життя. Тоді як демонстративне споживання характерне швидше для «бідніших» олігархів і високопоставлених чиновників та їх клієнтури.

Щоб картина соціологічного та політологічного погляду на історію великого капіталу в Україні була повною, до неї варто додати стислий огляд публіцистичних творів. Наукова цінність останніх інколи наближається до нуля. Однак вони впливають на формування громадської думки, а інколи видаються за результат аналітичних досліджень, особливо перед іноземцями. Частина таких текстів тяжіє до конспірологічних теорій або націоналістичної чи лівацької риторики. Показовим прикладом цього є книга І. Белебехи «Українська еліта», в якій багато уваги приділено визначенню ступеню «зрадництва» та «блудництва» вітчизняних можновладців від Ярослава Мудрого до Л. Кучми²³. Досить дивним є те, що вказаний автор, маючи науковий ступінь доктора економічних наук, випустив з поля зору власне економічну сферу. Так, формуючи поіменний (!) перелік сучасної «української еліти вищого гатунку», І. Белебеха згадує державно-політичну, наукову, літературну, культурно-мистецьку, релігійну еліти, але жодного слова про ділову, господарську верству²⁴. І це йому не заважало писати про необхідність підвищення добробуту нації – хто ж мав організовувати господарську діяльність?

Значно респектабельніше на тлі авторів, подібних до І. Белебехи, начебто виглядають твори М. Рябчука, який намагається ззовні сповідувати український варіант західного лібералізму. Саме це може ввести в оману: видавці позиціонують М. Рябчука як літературного критика та політолога. Однак його збірки есе побудовані не стільки на науковому аналізі чи комплексних

концепціях, скільки на літературних прийомах, яскравих формулюваннях та вторинної реакції на західні уявлення про Україну (зокрема, автор у різних варіантах переказував концепцію «шантажистської держави», яку висунув американський дослідник К. Дарден)²⁵. Це, у кращому випадку, більш-менш талановита публіцистика (на любителя), але аж ніяк не наука. Тим не менш М. Рябчук зумів використати сприятливу суспільну кон'юнктуру початку 2000-х рр., коли всередині та ззовні країни був попит на критику політичного режиму Л. Кучми. Власне, згадки про олігархічні структури та самих олігархів в його творах знайти досить важко, незважаючи на гучні назви збірок есе.

Загалом, у вітчизняній політологічній та соціологічній літературі тема становлення та розвитку великого капіталу в Україні 1991–2009 рр. не розкрита. Можна констатувати, що висвітлені лише її окремі аспекти, зокрема динаміка еліт. При цьому особлива увага приділялася політичним, а не діловим елітам. Це пов'язано не лише з фокусуванням уваги політологів та соціологів на суспільно-політичних аспектах, але й відсутності у науковому обігу фактографічного матеріалу. Іншими словами, відсутністю історичних розробок про економічні процеси в новітній період.

¹ Полохало В. Неототалітарні трансформації посткомуністичної влади в Україні // Політична думка – 1993 – № 3. – С. 15–22.

² Бебік В. Еліта, елітарність, лідерство // Віче. – 1993. – № 7. – С. 107–115.

³ Возняк Т. Елітні групи в сучасній Україні // Ї. – 1998. – № 14. – С. 59.

⁴ Фесенко В. Политическая элита Украины: противоречия формирования и развития // Полис. – 1995. – № 6. – С. 88–98.

⁵ Становлення владних структур в Україні (1991–1996). – К., 1997.

⁶ Шульга М. Владна еліта // Віче. – 1997. – № 8. – С. 47–54.

⁷ Возняк Т. Вказ. пр. – С. 59.

⁸ Пірен М. Українська еліта і проблеми модернізації суспільства // Універсум. – 2000. – № 3–4. – С. 42–43.

⁹ Михальченко Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? – К., 2001. Див. також його роботу у співавторстві з Г. Дашутіним Український експеримент на терезах гуманізму. – К., 2001.

¹⁰ Амджадін Л., Вішняк О., Привалов Ю. Політична та фінансова роль бізнесу в парламентських виборах в Україні 2002 року. – К., 2003.

¹¹ Сучасні українські еліти: штрихи до портрету. – К., 2003.

¹² Сучасна управлінська еліта в сучасній Україні: якісні характеристики, шляхи та методи підготовки. – К., 2003.

¹³ Пилипенко В., Привалов Ю., Ніколаєвський В. Владна еліта у контексті суспільного розвитку. – К., 2008.

¹⁴ Корнієнко В., Добіжа В. Формування політичної культури сучасної владної еліти в Україні. – Вінниця, 2009.

¹⁵ Зоткин А. «Львы» и «лисы» украинской политики. – К., 2010.

¹⁶ Еліта: витоки, сутність, перспектива. – К., 2011.

¹⁷ Корнієнко В., Добіжа В. Цит. пр. – С. 83.

¹⁸ Зоткин А. Вказ. пр. – С. 85.

¹⁹ Україна: утвердження незалежної держави (1991–2001). – К., 2001. – С. 232.

²⁰ Маклаков А., Шевченко А. Непристойные наслаждения. Опыты радикальной мысли. – К., 2010. – С. 237–238.

²¹ Там само. – С. 245.

²² Там само. – С. 28.

²³ Див. Белебега І. Українська еліта. – Харків, 1999. – С. 199.

²⁴ Там само. – С. 258–259.

²⁵ Див. напр. Рябчук М. Зона відчуження. Українська олігархія між Сходом і Заходом. – К., 2004.

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ В УКРАЇНІ 1990–2000-х рр.: ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ

На початку ХХІ ст. вивчення історії конфліктів і катастроф ХХ ст. (війни, голодомори, масові репресії) викликає все більший інтерес у дослідників саме у зв'язку з роллю пам'яті в історичному конструюванні соціальної (колективної) ідентичності. Важливе значення мають образи минулого, їх вплив в соціальній і культурній пам'яті на мотивацію поведінки індивідів і груп, використання історичних побудов в минулих і сучасних етнічних, конфесійних і національних конфліктах. Актуалізувалась тематика історичної пам'яті, про що свідчить інтенсивність обговорення її в наукових працях, ЗМІ, мережі Інтернет. Особлива увага відводиться аналізу соціальної пам'яті, уявлень про минуле як невід'ємної складової групової, соціальної і національної ідентичності.

Має свій вплив на політику й досвід історії і навпаки. Історичні аргументи завжди використовувались в політичній практиці, в громадських дискусіях і соціальних програмах. Історики-консультанти працюють в державних структурах, за межами сфери науки. Відбувається вплив на суспільну свідомість, на уявлення людей про суспільство, в якому вони живуть. Для політичних еліт останніх років ставлення до минулого завжди важливе: вони хочуть використати його для легітимації своїх дій.

Що стосується дефініцій, то в останні два десятиріччя в публічному суспільно-політичному дискурсі, журналістиці та історичних дослідженнях західних країн домінують такі концепти як «історична політика», «політика минулого», «політика пам'яті» та ін. Вони характеризують широке коло питань, серед

яких державна політика в сфері історії, пам'ятні місця, культура пам'яті, історична свідомість, співвідношення історії і пам'яті (індивідуальної, колективної, національної, соціальної, комунікативної і культурної функцій пам'яті). Всі ці поняття мають відношення до ідентичності або до пошуку ідентичності населення.

У даній статті для зручності ми вживаємо поняття «історична політика», яке, на нашу думку, є тотожним поняттю «державна політика історичної пам'яті». Проаналізовано такі складові останньої як нормативно-правові акти органів державної влади щодо питань історичного минулого, комеморативні практики, місця пам'яті, відносини України і її сусідів у сфері історичної пам'яті, ставлення лідерів держави до важливих сторінок української історії та відомих історичних діячів тощо.

Дана тема є малодослідженою в історіографії. Окремі її аспекти вивчали Г. Касьянов і А. Міллер¹. Цінний матеріал містить книга «Историческая политика в XXI веке: Сборник статей», де висвітлені окремі питання історичної політики країн Західної і Східної Європи та Азії². Джерельною базою статті є Закони України, Укази Президента України, Постанови Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України, резолюції Європарламенту, інші нормативні документи щодо питань українського історичного минулого та політики пам'яті.

Поняття «історичної політики»

Концепції «політика минулого» та «історична політика» з'явилися у Західній Німеччині в зв'язку з поняттям «подолання минулого». Зокрема, в 1986–1987 рр. у Німеччині тривала дискусія істориків стосовно здійснених нацистами злочинів в часи Третього Рейху. В ній було використано нове поняття «історична політика» – як можливість впливу історичних інтерпретацій на політичні дебати³.

На думку польського вченого М. Чіхоцькі, історична політика – це неперервне стимулювання обговорення минулого через різні форми його інституціоналізації. За його словами, «ми не можемо залишити історію історикам, і пам'ять повинна залиша-

тися живою субстанцією будь-якої політики. Політика щодо минулого є політикою щодо сучасності»⁴. Політична природа цього феномена, як вважає російський дослідник А. Міллер, полягає в тому, що це не тільки різноманітні інтерпретації минулого в рамках історичної політики, але це актори, інститути, методи цієї політики⁵.

У певному сенсі історична політика є частиною глобальної тенденції політизації історії і одним із прикладів підвищеної уваги політичних практиків і дослідників до політики пам'яті. На думку польського вченого Р. Траби, політика пам'яті – це будь-які навмисні і формально легітимні дії політиків і чиновників, які спрямовані на закріплення, видалення або зміну окремих фрагментів суспільної пам'яті⁶.

Еліта створює такі знаки, символи або святкові дати, за допомогою яких вона прагне консолідувати суспільство. Французький філософ П. Бурдьє стверджує, що історія коливається між критичним дослідженням і офіційною або напівофіційною історією, яка призначена для управління колективною пам'яттю через участь останньої в урочистостях з нагоди пам'ятних дат⁷. На думку А. Міхніка, все ХХ ст. комуністична влада неодноразово шукала в новій версії історії власну легітимацію. Історія мала виховати суспільство в покорі до влади й підтримці її починань⁸.

На нашу думку, історична політика – це більш широке поняття, чим історія на службі політики. Вона включає в себе передачу різного роду спогадів і досвіду, а також забутих фактів. Історична політика – це ще й тематика наукових досліджень з метою пошуку відповідей на питання про те, як історичні інтерпретації перетворюються в політичну боротьбу, хто і з якою метою це робить і які наслідки цього. Це свого роду політика по відношенню до історії і пам'яті. Політика намагається конструювати культурну пам'ять і формувати певну модель політичного бачення національного минулого.

Окрім того, історична політика направлена на формування суспільно значущих історичних образів і образів ідентичності, які реалізуються в ритуалах і дискурсі. В демократичних суспільствах історична політика ні в якому разі не обмежена власне

політичною сферою, в ній, поряд з політиками і публіцистами, задіяні також представники інших професійних груп з різними інтересами і стратегіями, які вони привносять в осмислення історії.

Зловживання історією відбуваються не тільки в авторитарних режимах, а й у відкритих суспільствах завдяки особливій системі регламентації, яка включає в себе приховані механізми обмежень і заохочень визначених концепцій. Але конструюванням прийнятних версій історичної пам'яті займається не тільки офіційна влада, але й опозиційні сили і різні суспільні рухи. Як вважає Л. Репіна, боротьба за політичне лідерство нерідко проявляється як суперництво різних версій історичної пам'яті і різних символів її величі або як суперечка з приводу того, якими епізодами історії нація повинна гордитися, а якими ні⁹.

У науковому дискурсі історичну політику розглядають як сукупність окремих складових. Головним елементом історичної політики є державна політика історичної пам'яті (політика пам'яті). Це місця пам'яті, комеморативні церемонії, музеї, підручники тощо. Історична пам'ять – не тільки один із головних каналів передачі досвіду і свідчень про минуле, але й важлива складова самоідентифікації індивіда, соціальної групи і суспільства в цілому. Це той тип пам'яті, який відіграє особливу роль для конструювання соціальних груп сучасності. Тому політичне маніпулювання історичною пам'яттю є сильним засобом управління свідомістю людини і суспільства.

Історичну політику здійснюють її суб'єкти. Це, зокрема, президент, парламент, уряд, Академія наук та інші державні інституції. Окрім того, це громадянське суспільство у вигляді різних об'єднань і організацій, в тому числі конфесійних, а також незалежні засоби масової інформації. Окремо виділяють активістів історичної політики з числа самих істориків. При цьому політичні партії фінансують «правильні» історичні дослідження, як правило, не прозоро. Для такого фінансування використовуються гроші державного бюджету, які контролює політична сила, що знаходиться при владі.

Слід зазначити, що історична політика в Україні має свої специфічні риси і особливості, оскільки українці знаходяться на

етапі творення громадянської нації. Окрім того, є наявною етнічна, мовна, конфесійна й інша різномірність українського населення. Проблемні моменти стосуються існуючого регіоналізму, національної економіки, національної свідомості (ідентичності), цінностей українців, національної ідеї тощо. Після 1991 р. громадянське суспільство перебуває на стадії становлення.

Державна політика історичної пам'яті в Україні у 1990-х – початку 2000-х рр.

Після 1991 р. в Україні склалась ситуація, коли потрібно було створювати нову основу національної єдності, а також ліквідувати розломи в суспільстві, опираючись на ідею української ідентичності, яка б об'єднала націю. Різні політичні сили почали розробляти відповідні моделі. Політичні і суспільні групи, які відстоювали радянську версію української історії (комуністи, ветерани Радянської армії, частина бюрократії) з початку 1990-х рр. втратили вплив на політику історії. В 1990-х рр. була створена система державних нагород, пов'язана з історичною тематикою, введена національна валюта із зображенням видатних постатей, встановлені пам'ятники видатним національним діячам¹⁰.

Новий національний наратив був впроваджений в офіційний дискурс і в підручники з історії. Відбувся перегляд освітніх програм, особливо в сфері гуманітарних і суспільних наук. Фактично середня школа і частково вищі навчальні заклади стали головними засобами просування національно-патріотичної історії, яка мала забезпечити виховання громадянської лояльності нових поколінь. Цьому сприяло й введення предмету «Історія України» в 5, 7-11 класах. Важливу роль відіграли саме шкільні підручники і посібники. Для України важливе значення мала легітимізація її вимог історичними аргументами, показ давніх історичних коренів тощо.

Особливої цензури в комуністичні роки зазнавала тематика всього ХХ ст.: революція 1917–1921 рр., Друга світова війна, повсякденне життя населення, соціально-економічні і політичні

процеси. Тому ці проблеми стали пріоритетними для українських дослідників, серед яких вивчення так званих «білих плям»: злочини сталінізму, репресовані або заборонені персоналії, національні трагедії. Саме ставлення до радянської (комуністичної) історичної спадщини стало відправною точкою для перегляду всієї історії. Мова йшла про заміну радянського варіанту історії національним.

В Україні була легітимована державна символіка, яка використовувалася у 1918–1920 рр. «Золотим віком» української історії стала козацька епоха. Схема перетікання національної історії стала наступною: автохтонні племена трипільської культури – Київська Русь – Галицько-Волинська держава – литовсько-польська епоха – козацька епоха – Гетьманщина – національне відродження 1917–1921 рр. – радянський період – незалежна Україна¹¹. Націоналізація історії була вкрай необхідна для формування української національної ідентичності, основаної, зокрема, на знанні історичного минулого українських земель, показу славних і трагічних сторін національної історії.

Можна ствердити, що саме шкільний підручник став чи не головним елементом впливу національного чинника на історичну свідомість молоді в 1990-х рр. Потрібно було налагоджувати добрі відносини з сусідами України в сфері спільного історичного минулого, об'єктивному його вивченню, вихованню суспільств в душі толерантності і взаємоповаги. Зокрема, в 1993 р. за ініціативи урядів України та Польщі була утворена українсько-польська комісія експертів з удосконалення підручників з історії та географії. У сфері історичної пам'яті почали здійснюватися кроки для консенсусу з найбільш спірних історичних питань, насамперед періоду ХХ ст. Критеріями оцінки підручників стали відпрацьованість формулювань, толерантність оцінок, вміння вказати на причини конфліктів, не вдаючись до формулювань «образу ворога» і національної або релігійної нетерпимості.

Суть діяльності комісії полягала у забезпеченні такого відображення історії українсько-польських відносин у підручниках, яке б унеможливило формування образу сусіднього народу як ворога. Спільна історія України і Польщі, потреба в

українсько-польському примиренні, в упорядкуванні бачення сучасним поколінням різноманітних ситуацій, які траплялися у відносинах між двома країнами, стали причинами утворення даної комісії. Пріоритетом стало створення сучасних підручників, які б виховували молодь обох країн в дусі поваги і толерантного ставлення один до одного. Як висловився перший голова польської частини комісії проф. В. Серчик: «Фахівці повинні подавати історію українсько-польських стосунків не тільки як постійну боротьбу, що тривала десять століть, а й як історію звичайного сусідства з його повсякденністю, союзами, повстаннями, порозуміннями, спробами співдіяльності, взаємопроникненням культур, кривавими конфліктами та війнами»¹². Важлива увага, на думку сьогodнішнього голови української частини комісії проф. С. Кульчицького, була зосереджена на формі викладу, тактовності і поваги до сусідньої держави при висвітленні конфліктних ситуацій. «Молоде покоління повинне навчитися толерантності в оцінках і зрозуміти, що історія не мусить розділяти обидва народи»¹³.

Проаналізувавши протоколи засідань комісії, можна виділити такі основні рекомендації для авторів підручників: 1) висвітлювати українсько-польські стосунки в міжнародному контексті; 2) прагнути до деполітизації історії; 3) уникати надмірного використання мартирологічних сюжетів; 4) при висвітленні спірних питань, по можливості використовувати аргументи як з польської сторони, так і з української; 5) не узагальнювати інформацію про воєнні злочини, що мали поодинокий характер. Експерти погодилися на тому, що історія, і особливо шкільна історія, не повинна бути знаряддям виникнення нових протиріч. Конфлікти і війни, які траплялися між обома народами, потрібно висвітлювати в науковому стилі, без емоцій і зайвої публіцистичності.

Окрім діяльності українсько-польської підручничкової комісії, історичне минуле обох народів стало об'єктом уваги перших осіб держав. Так, в травні 1997 р. у Києві президенти України і Польщі Л. Кучма і А. Квасневський підписали Спільну заяву «До порозуміння і єднання». Було визнано, що історія обох народів має багато прикладів співпраці в різних сферах життя,

але також і трагічних сторінок. Серед останніх – військове протистояння у XVII–XVIII ст.; прояви антиукраїнської політики польської влади у 1920–30-х рр.; переслідування польського населення у радянській Україні у період сталінських репресій; Волинська трагедія 1943 р.; жорстокість українсько-польських конфліктів у перші повоєнні роки; акція «Вісла», що завдала удару всій українській громаді Польщі¹⁴.

Було погоджено, що для кращого взаєморозуміння між українським і польським народами слід стимулювати діалог між тими, хто впливає на формування громадської думки в суспільстві. Замовчування чи односторонній виклад історичних фактів не сприятиме поглибленню порозуміння між народами. Тому потрібно об'єктивно висвітлити трагічні періоди спільної історії України і Польщі. Сторони погодились на тому, що іноді витoki цих конфліктів знаходилися за межами України та Польщі і часом були зумовлені обставинами, незалежними від українців і поляків, а також нав'язані недемократичними політичними системами.

Попри різні погляди на історію та оцінки подій, українське і польське суспільства дійшли компромісу під час проведення заходів з приводу річниці Волинської трагедії влітку 2003 р., доказом чого стало ухвалення спільної українсько-польської парламентської заяви, а також старання обох сторін, спрямовані на вшанування пам'яті загиблих у Волинській трагедії 1943 р. Зокрема, у заяві сторони погодились, що трагедію поляків, яких вбивали і виганяли з місць їхнього проживання збройні формування українців, супроводжували рівно ж страждання українського мирного населення – жертв польських збройних акцій. Ці події були трагедією для обох народів¹⁵.

Закон України «Про жертви нацистських переслідувань» від 23 березня 2000 р. визначив правові, економічні та організаційні засади державної політики щодо жертв нацистських переслідувань і був спрямований на їх соціальних захист та збереження пам'яті про них. Цього статусу набули колишні в'язні концтраційних таборів, гетто та інших місць примусового тримання та місць примусових робіт у роки Другої світової війни; особи, які були насильно вивезені з території колишнього СРСР

на примусові роботи на територію Німеччини або її союзників, діти, які народилися в місцях примусового тримання їх батьків та в місцях відбування батьками примусових робіт; діти партизанів, підпільників, інших учасників боротьби з націонал-соціалістським режимом у тилу ворога, яких у зв'язку з патріотичною діяльністю їх батьків було піддано репресіям, фізичним розправам, гонінням¹⁶.

Загалом, як показали реалії, в 1990-і рр. у політиків не було часу для активного втручання в сферу історії. Політичні діячі ще тільки усвідомлювали всі можливості історичної політики. Перший президент України Л. Кравчук легко маневрував між ідентичностями Західної і Східної України. Особливістю історичної політики Л. Кучми було те, що він популяризував таке бачення української історії, у якому містилися козацькі, радянські і націоналістичні сюжети. Очевидно, він намагався поєднати різні пам'яті українців, відмінне ставлення їх до історичних подій та особистостей. Приміром, 1998 р. майже водночас у Львові святкували річницю проголошення Західноукраїнської Народної Республіки, а в Дніпропетровську – ювілей українського радянського функціонера В. Щербицького, причому в обох випадках ініціатива й ідея святкування виходила з центру¹⁷.

Окремі законодавчі акти стосувалися вивчення історичного минулого та узаконення пам'ятних дат. Зокрема, Постановою Кабінету Міністрів України від 12 вересня 1997 р. була утворена Урядова комісія з вивчення діяльності ОУН–УПА. Впродовж семи років (1998–2004) робоча група випустила в світ 28 книг. Більша частина їх – це монографічні розробки «білих плям» з історії ОУН і УПА.

Наступним кроком став Указ Л. Кучми від 26 листопада 1998 р. про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій (кожна четверта субота листопада)¹⁸. У травні 2003 р. Верховна Рада України в офіційному зверненні до народу України визнала голодомор 1932–1933 рр. актом геноциду. Зокрема, відзначено, що «кваліфікація цієї Катастрофи української нації як геноциду має принципове значення для стабілізації суспільно-політичних відносин в Україні, є важливим

чинником відновлення історичної справедливості, морального зцілення кількох поколінь від страшного соціального стресу, незаперечним доказом незворотності процесів демократизації суспільства, суворим застереженням спробам встановити в Україні нову диктатуру, нехтувати найголовнішим правом людини – правом на життя»¹⁹. Генеральна Асамблея ООН 2003 р. поширила заяву, у якій визнала голодомор 1932–1933 рр. «національною трагедією українського народу». Факт геноциду українців сталінським режимом у 1932–1933 рр. було офіційно визнано 11 урядами країн світу.

Таким чином, історична політика до 2005 р. здійснювалася послідовно, але характеризувалася аморфністю, амбівалентністю, мала кон'юнктурний характер, проводилася у загальному річищі досягнення компромісів заради примирення суспільної думки між послідовниками пострадянського і державницького наративів. Політичні лідери країни намагалися не стільки формувати історичну свідомість громадян, як пристосовувати історичну політику до ситуативних обставин. У кінці 1990-х – на початку 2000-х рр., під час відзначення ювілейних дат, проведення комеморацій, формування календарних святкових днів відбувалося часткове повернення до традицій радянського періоду. Подібна позиція дозволяла певною мірою зберігати громадський спокій, проте переводила спірні проблеми історичної тематики у латентний стан, не розв'язуючи назрілих питань і не пориваючи з радянською традицією.

Історична політика в Україні у 2005–2010 рр.

В даний період значно активізувалась державна історична політика, пов'язана з президентом В. Ющенком і його оточенням. З того часу активною стала інтенсифікація використання історії в політичних цілях, а поняття «історична політика» отримало поширення. Особлива увага, як показали реалії, зверталась на героїзм (діяльність УПА) і страждання українського народу (голодомор – як геноцид). Дана політика використовувалася й в політичних цілях, зокрема голодомор 1932–1933 рр., події Другої світової війни, репресії 1930–1950-х рр., комуніс-

тичне минуле загалом. Особливе місце зайняв термін «геноцид». Важливою частиною стратегії В. Ющенка стало створення спеціальних комісій і дослідницьких груп для збору інформації про радянські репресії.

Відкриття відновленого Меморіалу загиблим воїнам Української Галицької Армії та Меморіалу орлят у Львові 24 червня 2005 р. за участі президентів Республіки Польщі А. Кваснєвського та України В. Ющенка стало кроком в українсько-польському порозумінні. Львівські орлята – це назва молодих польських ополченців (в тому числі підлітків), що брали участь в українсько-польському протистоянні (1918–1919 рр.) проти армії ЗУНР і під час радянсько-польської війни (1919–1921 рр.) проти армії О. Єгорова й вважаються національними героями Польщі²⁰.

Указ Президента В. Ющенка «Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937–1938 років» установив в Україні День пам'яті жертв політичних репресій, щорічний національний пам'ятний день в Україні, що припадає на третю неділю травня²¹. Тобто, дні пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій було розведено у часі. День пам'яті жертв голодоморів залишився четвертої суботи листопада. Важливою віхою стало завершення робіт зі створення Національного історико-меморіального заповідника «Биківнянські могили», який отримав статус національного. Протягом 2007–2008 рр. у навчальних закладах та закладах культури відбулося проведення лекцій, уроків пам'яті, інших заходів з метою висвітлення теми масових політичних репресій 1937–1938 рр.

В червні 2007 р. було офіційно відзначено сторіччя з дня народження Р. Шухевича. Скоро після цього українська пошта випустила марку на його честь з емблемами ОУН і УПА. Потім В. Ющенко посмертно присвоїв Р. Шухевичу звання Героя України. А незадовго до закінчення свого президентства на початку 2010 р. він присвоїв звання Героя України С. Бандері. На це вшанування, сказав В. Ющенко у Київській національній опері, «чекали мільйони українських патріотів». Оскільки ставлення до постаті С. Бандери розділяє українців, тому це було поспішне рішення президента.

Через декілька днів В. Ющенко закликав місцеву владу назвати школи, вулиці і площі України іменами героїв ОУН і УПА. Він запропонував зрівняти в соціальних правах ветеранів Великої Вітчизняної війни і воїнів української повстанської армії, що є правильним і логічним. Майже одразу після цього Конгрес Українців Канади звернувся до уряду Канади із закликом визнати ветеранів ОУН і УПА учасниками опору під час Другої світової війни і назначити їм пенсії, як ветеранам²².

Закон України про присвоєння звання героя України С. Бандері і Р. Шухевичу викликав суспільне роздратування значної частини населення Півдня і Сходу України. 22 лютого 2010 р. Європарламент прийняв резолюцію, в якій виражалась жаль з приводу указу В. Ющенка і надія, що нове керівництво перегляне ці рішення й збереже свою прихильність європейським цінностям²³.

Указ Президента В. Ющенка від 28 січня 2010 р. «Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті» визнавав учасниками боротьби за незалежність України у ХХ ст. осіб, які брали участь у політичній, партизанській, підпільній, збройній боротьбі за незалежність України, в тому числі у складі формувань Української Центральної Ради, Української Народної Республіки, Західно-Української Народної Республіки, Української Держави (Гетьманату), Української військової організації, Організації народної оборони «Карпатська Січ», Організації українських націоналістів, Української повстанської армії, Української головної визвольної ради та інших військових формувань, партій, організацій та рухів, що ставили за мету здобуття Україною державної незалежності²⁴.

Наступною складовою історичної політики президента стала робота Служби Безпеки України із розсекречення та оприлюднення архівних матеріалів із власних архівів, які висвітлюють діяльність радянської карально-репресивної системи. На основі матеріалів Галузевого державного архіву СБУ було підготовлено низку телепередач циклу документальних фільмів «Гриф секретності знято» про репресованих діячів визвольного руху, представників української інтелігенції²⁵.

У рамках реалізації програми «Реабілітовані історією» підготовлено 85 книг. Всього планується опублікувати понад 100 томів. За архівно-слідчими справами, які зберігаються у Національному архівному фонді України, виявлено й складено картки на понад 700 тис. репресованих громадян. Створюється електронна Національна база жертв політичних репресій. Видано 37 чисел журналу «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ»²⁶.

Можна однозначно стверджувати, що найбільш активною частиною історичної політики за часів президентства В. Ющенка стала кампанія за визнання Голодомору 1932–1933 рр. геноцидом проти українського народу. Як відзначив італійський дослідник А. Граціозі: «Україна потребує повернути собі свою історію у всій її повноті, і вихідною точкою може бути лише Голодомор. Сподіваюсь, що українське суспільство вибудує на основі правди, врівноваженості і справедливості таку «пам'ять», яка допоможе йому зцілити давні рани і швидше простувати до кращого майбутнього»²⁷.

Основними елементами даної політики були: 1) юридична легітимація Голодомору як геноциду на законодавчому рівні; 2) кампанія визнання голоду 1932–1933 рр. на міжнародній арені; 3) створення Національної книги пам'яті жертв Голодомору; 4) заохочення публікацій наукових досліджень з тематики голоду 1932–1933 р.; 5) створення Національного музею «Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні» та ін.

28 листопада 2006 р. Верховна Рада України ухвалила закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», яким голодомор визнано геноцидом українського народу. Публічне заперечення голодомору визнавалося наругою над пам'яттю мільйонів жертв голодомору, приниженням гідності українського народу і визнано протиправним²⁸. Відповідний законопроект вніс у Раду В. Ющенко.

Станом на 2011 р. голодомор офіційно визнаний геноцидом українського народу в 23 країнах. Кабінет Міністрів офіційно оголосив 2008 р. «Роком пам'яті жертв Голодомору», а в листопаді того ж року в Києві була встановлена велика «Свіча Пам'яті» – монумент висотою 32 метри. З'явилось місце

увічнення пам'яті жертв. Україна почала широкомасштабну кампанію «Україна пам'ятає, світ визнає». В. Ющенко пропонував ввести відповідальність за «неправильні» висловлювання про голодомор.

Було видано і перевидано збірники архівних документів і матеріалів про голодомор 1932–1933 рр., цілий ряд наукових монографій і брошур. У школах проводилися уроки пам'яті жертв голодомору. В окремих рубриках газет і журналів, циклах радіо- і телепередач було широко висвітлено тему голодомору.

Вищезазначені дії були гарною спробою організувати культурну пам'ять українців. Успіх тодішніх заходів пов'язаний як з певною моделлю організації культурної пам'яті і напрямом історичної політики, так і з потребами багатьох українців до вираження своїх поглядів і позицій. Голодомор став одним з центральних компонентів української ідентичності. Якщо в 2003 р. тільки 40% українців вважали Голодомор геноцидом, то в 2007 р. – вже 63% (у тому числі 79% – у західних регіонах, 71% – центральних, 53% – південних і 33% – східних)²⁹.

У своєму щорічному Посланні до Верховної Ради України, В. Ющенко відзначив те, що в історичній перспективі в країні відновлюється єдина українська політична нація. «Особливий наголос роблю на проведенні міжнародних меморіальних акцій, присвячених Голодомору 1932–33 років. Вірю, що Верховна Рада України схвалить закон про кримінальну відповідальність за заперечення Голодомору і Голокосту. Таке рішення поставить крапку в будь-яких спробах глумитися над пам'яттю жертв геноцидів³⁰.

Втім, в липні 2008 р. Парламентська Асамблея Ради Європи прийняла рішення, яке засуджувало голодомор 1932–1933 рр., але утрималась від визнання його актом геноциду. В ООН проект рішення щодо голодомору як геноциду був заблокований Росією. Дебати відносно визнання голодомору геноцидом призвели до двостороннього конфлікту між Києвом і Москвою. Президент Росії Д. Медведєв відмовився від церемонії пам'яті 75-ї річниці трагедії. На його думку, голод 1932–1933 рр. у Радянському Союзі не був спрямований на знищення якоїсь окремої нації і став наслідком засухи і насильницької колек-

тивізації і розкуркулення, що проводилися стосовно всієї країни, а не тільки України³¹.

Наступною складовою історичної політики В. Ющенко стала діяльність Українського інституту національної пам'яті (далі – УІНП), який було утворено постановою Кабінету Міністрів України від 31 травня 2006 р. як центральний орган виконавчої влади із спеціальним статусом (у 2008 р. спеціальний статус було знято). Основними напрямками діяльності стали заходи з увічнення пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій, учасників національно-визвольної боротьби, науково-просвітницька робота і освітянська діяльність, пов'язана з проблемами національної пам'яті українського народу. Окрім цього, це й здійснення наукових досліджень державотворчих традицій українського народу. Деякий час УІНП координував роботу державних установ по створенню Книги пам'яті голодомору. Згідно постанови уряду від 31 січня 2011 р. УІНП перебуває в управлінні Кабінету Міністрів України. Гранична чисельність його працівників – 70 осіб³². На відміну від польського, УІНП не отримав вагомого статусу і відповідного фінансування.

Доречно тут згадати про польський інститут національної пам'яті. Зокрема, це 2170 співробітників, бюджет 75 млн. долл., 11 філіалів, найбільший архів Польщі – 90 км. полиць архівних матеріалів, найбільший науково-дослідницький інститут і видавець (видано більше 560 томів), великий освітній заклад, незалежна частина системи державної влади, а також орган, відповідальний за люстрацію. Це сотні пересувних виставок, програми навчання для вчителів і конкурси для студентів, декілька сайтів і багато іншого. Завдяки йому, проведено 9200 розслідувань: 70% – комуністичні злочини, 20% – нацистські злочини, 5% – злочини проти миру, людства і військові злочини³³.

Період 2005–2010 рр. також характеризувався «війною пам'ятників». Це стосується конфлікту навколо встановлення пам'ятника С. Бандері у Львові в 2006–2007 рр. (польська община у Львові сприйняла це як провокацію). Також мала місце демонстрація націонал-демократів і українських націоналістів в Одесі, пов'язана із встановленням пам'ятника Катерині II в жовтні 2007 р. Пам'ятник був осквернений пред-

ставниками організації «Невідомі патріоти», які заявили, що на цьому місці повинен стояти пам'ятник С. Бандері. В Криму в 2005 р. стався конфлікт з меджілісом кримсько-татарського народу з приводу встановлення пам'ятника Й. Сталіну до 60-річчя Ялтинської конференції.

Напружена ситуація, що склалася навколо трактувань окремих сюжетів історії України, стала результатом боротьби партій різної ідеологічної спрямованості. Зокрема, відчутними були контраверсії офіційних комеморативних заходів у регіональному вимірі. Неконсолідованість політики щодо формування колективних уявлень про минуле спостерігалася в діяльності різних гілок влади. Якщо низка актів Президента України спрямовувалася на декомунізацію національної пам'яті, то Верховна Рада України могла діяти у протилежному напрямі, ухвалюючи, наприклад, постанову про відзначення 90-річчя створення Комсомолу України. Парламент став своєрідним відображенням всього народу в плані історичної пам'яті. Політичний дискурс характеризувався гострою полемікою і щодо відзначення 300-річчя Полтавської битви, трактування подій, пов'язаних з початком Другої світової війни.

Загалом, в 2006–2010 рр. в ході гострого політичного протистояння між президентом, з одного боку, і Партією регіонів, з іншого, питання історичної політики були надзвичайно актуальні. Сторони використовували спірні питання історії для політичної і моральної дискредитації опонентів, а дискусії з питань перегляду історії напряду були пов'язані з боротьбою за владу.

Підсумовуючи розглянуті події, можна відзначити, що ставлення до УПА розділяє українське суспільство й все вказує на те, що буде розділяти ще якийсь час, хоча й існують спроби це змінити. Очевидно, що з деяких питань жителі Сходу і Заходу України не швидко знайдуть компроміс. Українці потребують примирення і консолідації, тому більше уваги варто було б робити на ті питання, які їх об'єднують. З іншого боку, в такий спосіб В. Ющенко хотів повернути українцям ідентичність, від якої їх протягом століть намагалися позбавити. Голодомор виконав роль основного символу, що повинен об'єднати історичну свідомість всіх українців.

Історична політика в Україні з 2010 р.

Під час президентської кампанії 2010 р. до питань історичного минулого звертались всі основні кандидати. Після приходу до влади президента В. Януковича відбулася орієнтація на виборців зі Сходу і Півдня, на їх бачення національної історії. Складовими ідеологічної платформи Партії регіонів стали статус російської мови в Україні, захист прав «російськомовного населення», боротьба з націоналізмом, перш за все в сфері історичної політики³⁴.

Однак, загалом, В. Янукович намагається уникати ідеологічно гострих тем й закликає до плюралізму думок, а також до делікатності і поступовості у вирішенні дражливих історичних питань. У своєму щорічному посланні до Верховної Ради, він зазначив про формування української загальнонаціональної ідентичності. На його думку, консолідація нації є запорукою стабільності будь-якої держави, а Україна характеризується поляризованим історичним минулим, різним баченням майбутнього. «Відтак актуальним залишається питання пошуку оптимальної та прийнятної для більшості українців моделі національної ідентичності. Необхідність вироблення таких підходів є особливо гострою у сфері мовної політики та щодо питань історичної пам'яті. Деякі з цих питань штучно загострюються в умовах політичного протистояння. Але без визначення чітких принципів і концептуальних положень державної політики у сфері ідентичності національний поступ і модернізація країни будуть суттєво ускладнені або й неможливі»³⁵.

В. Янукович, під час свого виступу 9 травня 2013 р., закликав шукати шляхи до порозуміння і примирення. Він закликав до внутрішнього миру і спокою у діалозі між українцями і нащадками українців, які були розділені війною на ворогуючі табори в тому сенсі, що кожна сторона повинна намагатися зрозуміти іншу позицію. Президент зауважив, що світова історія знає багато прикладів примирення колишніх супротивників й нацистський і радянський тоталітаризм відійшли у минуле назавжди і не повернуться ніколи³⁶.

Виступаючи на сесії Парламентської асамблеї Ради Європи у Страсбургу, В. Янукович заявив, що визнавати Голодомор як

факт геноциду проти того чи іншого народу буде неправильно і несправедливо. На його думу, це була спільна трагедія держав, що входили до складу СРСР, наслідки сталінського тоталітарного режиму й ставлення до людей. В. Янукович заявив, що голод був не лише в Україні, але й в Росії, Білорусі, Казахстані³⁷.

Відмова від голодомору як геноциду не означала відхід від ідеологеми в сфері історичної політики пам'яті, проводились комеморативні практики і офіційні церемонії біля меморіалу пам'яті жертв голодоморів в Україні. Саме слово «голодомор» увійшло в мову офіційних документів, законодавчих актів і міжнародних відносин.

В 2010 р. змінилась ситуація в українсько-російських відносинах. В. Янукович і його команда намагались зняти найбільш дражливі історичні питання між країнами. 17–18 травня 2010 р. президент Росії Д. Медведєв здійснив офіційний візит до Києва, де, крім іншого, відвідав Меморіал пам'яті жертв голодоморів в Україні, той, який відмовився відвідати за президентства В. Ющенка³⁸.

Щодо ставлення до УПА, нова влада показала й іншу сторону її історії. Зокрема, відбулося відкриття пам'ятників жертвам ОУН і УПА в Луганську, Рівному, Одесі. Діяла пересувна виставка «Волинська різня: польські і єврейські жертви ОУН–УПА», яка об'їхала Київ і великі міста півдня і сходу України.

Волинська тема особливо важлива передусім для самої України та її європейської інтеграції. Але на політичному рівні бракує усвідомлення цього. Свідченням цього стала відсутність представників офіційного Києва на варшавській конференції «Волинський злочин – історія, пам'ять, освіта» (27–28 червня 2013 р.) під патронатом президента Польщі, і відмова президента В. Януковича приїхати на урочистості до Луцька через об'єктивні причини, тобто відпустку у Криму.

Вагому роль сьогодні у сфері історичної свідомості населення відіграє телебачення. Політики стали по-новому бути присутніми в дебатах про історію, зокрема у політичних проєктах, серед яких, «Велика політика на Інтері», «Шустер-live» та

ін. Багато уваги історичним питанням було приділено на каналі ТВі. Щоб заробити бали у виборців, політики беруть участь у дискусіях на різну історичну тематику, використовуючи політичні гасла і паплюжачи опонентів. Оскільки протилежні сторони не прагнуть зрозуміти одна одну, то подібні дискусії нагнітають конфлікт і служать легітимацією для прихильників історичної політики кожної з них. Тому звернення йде не до опонентів, а до власної цільової аудиторії.

Таким чином, В. Янукович повернувся до амбівалентної політики історії, яка була в часи Л. Кучми (поєднання етно-символізму з радянсько-ностальгічними елементами).

* * *

Інтерес до історичної політики в Україні сформувався саме в середині першого десятиліття нового століття. В Україні політики звернулись до історично перевірених методів, таких як пошук і винайдення традицій. За їх допомогою вони розраховують отримати підтримку або пасивну лояльність виборців, які все більше відчувають на собі економічні наслідки політичних змін – безробіття, низьку заробітну плату, економічну нерівність. Свідомість українського населення відіграє при цьому вагомий роль, тому що значна його частина довіряє політичній пропаганді більше, ніж історичним фактам та історичним документам. Політики апелюють не до реальних проблем сучасного розвитку, а до інтерпретацій минулого. Для них можливість мобілізації населення за допомогою історичних символів є великою спокусою, тому вони все більше вбивають кіл між регіонами і поляризують суспільство. Політики використовували етнокультурні та мовні відмінності та їх регіональну специфіку у своїх ситуативних політичних інтересах й на виборах.

В Україні щодо політики пам'яті є групи, які орієнтовані на примирення і групи, які прагнуть ескалації конфронтаційних настроїв. Україні сьогодні необхідно повернути собі пам'ять, а також і критичний патріотизм. Народ, який гордиться своєю історією, зможе перенести важку правду про власну історію.

Примирення з минулим залишається важливою проблемою на шляху створення стабільної національної ідентичності.

Існує проблема колективного вибачення за провини предків в плані українсько-російських, українсько-польських, українсько-єврейських стосунків тощо. Важкими залишаються такі питання як «Волинська трагедія», стосунки УПА і Армії Крайової, єврейські погроми, колабораціонізм. Проблема ОУН і УПА стала об'єктом «війни пам'ятей» в українському суспільстві. Для Західної України в центрі героїчної історії Другої світової війни знаходяться ОУН і УПА, а для Сходу і Півдня України – Червона Армія. Західна Україна в більшій мірі переконана, що голодомор 1932–1933 рр. був геноцидом (хоча вона сама в той час не входила в склад Радянського Союзу).

Стала очевидною відсутність громадських інституцій для обговорення болючих конфліктів. Тут варто було б повчитися у неурядових єврейських організацій, їх вмінню формувати міжнародний політичний консенсус шляхом конкретних, чітко сформульованих і ефективно реалізованих ініціатив. Саме формуванню консенсусу з болючих питань ХХ ст. є вкрай важливим завданням українського суспільства. Окрім того, створені державою інституції покликані ініціювати публічне обговорення тих подій. Суспільство почне нормально функціонувати, якщо його біль буде відкрито обговорена і універсально визнана.

Можна виділити такі основні етапи історичної політики в Україні: 1) 1991–2004 рр.: націоналізація публічної сфери, символіки і освітньої системи з домінуванням українського національного нарративу; 2) 2005 – початок 2010 рр.: радикальний перегляд політики пам'яті в напрямку націоналізму, антикомунізму, створення Інституту національної пам'яті, «місць пам'яті», спорудження меморіалів, комеморативні практики; 3) з початку 2010 р.: поєднання національно-патріотичної версії української історії з частково символічною реабілітацією радянського минулого.

Поляризація українського суспільства має наслідком неоднозначність і суперечність політики пам'яті. Політика як В. Ющенко, так і В. Януковича вписується в загальну тенденцію політизації історичного дискурсу, характерного для країн Схід-

ної Європи. Специфіка українського варіанту історичної політики демонструє складне переплетіння питань ідентичності, колективної пам'яті і дефіциту легітимності пострадянської держави. Історична політика стає інструментом будівництва держави: вона забезпечує їй внутрішню і зовнішню легітимність і мобілізує суспільство.

Актуальність історичної політики як такої ілюструє один з прикладів у Франції. У лютому 2008 р. президент Н. Саркозі наказав, щоб кожен учень французької початкової школи взяв свого роду шефство над пам'яттю одного з 11 тис. депортованих під час Другої світової війни єврейських дітей: кожен учень повинен був вивчити ім'я і біографію хоча б однієї дитини, яка загинула в період Голокосту. Таке втручання президента в шкільні програми зустріло жорсткий спротив як викладачів, так і вчених-істориків.

Боротьба проти французьких законів пам'яті вийшла на загальноєвропейський рівень, коли в 2007 р. на нараді міністрів європейських країн обговорювалась пропозиція, щоб в кожній країні ЄС «публічне заперечення геноциду, злочинів проти людяності і військових злочинів...» каралося як у Франції, «позбавленням волі на термін від одного до трьох років».

Оскільки виникла загроза того, що у всьому Європейському Союзі останнє слово про історичні факти буде формулюватися у вигляді судових рішень, в жовтні 2008 р. П'єр Нора, відомий історик та автор концепції «місце пам'яті», від імені об'єднання «За свободу історії» опублікував документ під назвою «Відозва з Блуа», який підписали відомі європейські історики, і який був надрукований в усіх великих західних газетах. Зокрема, було зазначено таке: «Історія не повинна бути слугою політичної кон'юнктури, її не можна писати під диктовку. У вільній державі ні одна політична сила не вправі присвоїти собі право встановлювати історичну істину і обмежувати свободу дослідника під загрозою покарання. Ми закликаємо відповідальних політиків: усвідомте той факт, що користуючись владою впливати на колективну пам'ять народу, ви тим самим не маєте права встановлювати законом якусь державну правду у відношенні минулого, юридичне нав'язування якого може спри-

чинити за собою важкі наслідки як для роботи професійних істориків, так і для інтелектуальної свободи в цілому. В демократичному суспільстві свобода історика – це наша спільна свобода»³⁹.

¹ Касьянов Г., Миллер А. Россия – Украина. Как пишется история. Диалоги. Лекции. Статьи. – М.: РГГУ, 2011; Касьянов Г. «Danse macabre». Голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х). – К., 2010.

² Историческая политика в XXI веке: Сборник статей. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – 648 с.

³ Шеррер Ю. Германия и Франция: проработка прошлого // Историческая политика в XXI веке: Сборник статей. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – С. 474.

⁴ Цит. за: Финкель Е. В поисках «потерянных геноцидов»: историческая политика и международная политика в Восточной Европе после 1989 г. // Историческая политика в XXI веке: Сборник статей. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – С. 295.

⁵ Миллер А. Историческая политика в Восточной Европе начала XXI в. // Историческая политика в XXI веке: Сборник статей. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – С. 12.

⁶ Траба Р. Польские споры об истории в XXI в. // Историческая политика в XXI веке: Сборник статей. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – С. 93.

⁷ Цит. за Репина Л.П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика. – М.: Кругъ, 2011. – С. 467.

⁸ Міхнік А. історична політика: російський варіант: [Інавгураційна лекція] / пер. з пол. Е.М. Андреева. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія, 2006. – С. 6.

⁹ Репина Л.П. Указ соч. – С. 444.

¹⁰ Касьянов Г. «Национализация» истории в Украине // Историческая политика в XXI веке: Сборник статей. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – С. 223, 248.

¹¹ Там же. – С. 218–221.

¹² Серчик В. «Іноді навіть кордони не можуть розділити людей так, як це робить відповідне виховання» (інтерв'ю з професором Владиславом Серчиком) // Історія в школах України. – 2003. – № 2. – С. 9–10.

¹³ Кульчицький С. Співробітництво українських і польських істориків у підготовці підручників для школи // Історичний журнал. – 2003. – № 1. – С. 77.

¹⁴ Спільна заява Президентів України і Республіки Польща «До порозуміння і єднання». Режим доступу http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/616_005

¹⁵ Постанова Верховної Ради України Про схвалення українсько-польської парламентської заяви у зв'язку з 60-ю річницею волинської трагедії. Режим доступу <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1085-iv>

¹⁶ Закон України «Про жертви нацистських переслідувань». Режим доступу <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1584-14/page>

¹⁷ Кулик В. Націоналістичне проти радянського: історична пам'ять у незалежній Україні. Режим доступу <http://www.historians.in.ua/index.php>

¹⁸ Указ Президента України № 1310/98 Про встановлення Дня пам'яті жертв голодоморів та політичних репресій. Режим доступу <http://www.president.gov.ua/documents/5273.html>

¹⁹ Постанова Верховної Ради України № 789/IV Про Звернення до Українського народу учасників спеціального засідання Верховної Ради України 13 травня 2003 року щодо вшанування пам'яті жертв голодомору 1932–1933 років. Режим доступу http://www.president.gov.ua/content/golodomor75_12.html

²⁰ Львівські орлята. Режим доступу http://uk.wikipedia.org/wiki/Львівські_орлята

²¹ Указ Президента України № 431/2007 Про заходи у зв'язку з 70-ми роковинами Великого терору – масових політичних репресій 1937–1938 років. Режим доступу <http://www.president.gov.ua/documents/6153.html>

²² Химка Д.-П. Дружественные вмешательства: борьба с мифами в украинской истории XX в. // Историческая политика в XXI веке: Сборник статей. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – С. 430.

²³ Резолюція Європейського парламенту про ситуацію в Україні 22.2.2010 RC-B7 – 0116/2010. Режим доступу <http://www.europarl.europa.eu>

²⁴ Указ Президента України № 75/2010 Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у XX столітті. Режим доступу <http://www.president.gov.ua/documents/10379.html>

²⁵ Про галузевий державний архів СБУ. Режим доступу <http://www.sbu.gov.ua/sbu/control/uk>

²⁶ Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» Режим доступу http://www.reabit.org.ua/aboutus/about_reabit/

²⁷ Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 рр. / Упорядник Андреа Граціозі. – Х.: Фоліо, 2007. – С. 1.

²⁸ Закон України про Голодомор 1932–1933 років в Україні. Режим доступу <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/376-16>

²⁹ Думки населення України щодо визнання Голодомору 1932–33 рр. геноцидом. Режим доступу http://www.president.gov.ua/content/golodomor_sociology.html

³⁰ Послання Президента України Віктора Ющенка до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України. 2008 рік. Режим доступу <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/n0013100-08>

³¹ Медведєв відмовився їхати до Києва на роковини Голодомору. Режим доступу <http://www.unian.ua/news/284398>

³² Постанова Кабінету Міністрів України від 31 січня 2011 р., № 74. Про затвердження Положення про Український інститут національної пам'яті. Режим доступу <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/74-2011-%D0%BF>

³³ Столя Д. Польский ИИП становится «Министерством памяти» // Историческая политика в XXI веке: Сборник статей. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – С. 109–114.

³⁴ Касьянов Г. «Национализация» истории в Украине. – С. 235.

³⁵ Модернізація України – наш стратегічний вибір: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К., 2011. – С. 27, 36–37.

³⁶ Виступ Президента на урочистостях з нагоди 68-ї річниці Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Режим доступу <http://www.president.gov.ua/news/27615.html>

³⁷ Янукович сказав депутатам ПАРЄ, що Голодомор – не геноцид. Режим доступу <http://eunews.unian.net/ukr/detail/193461>

³⁸ Миллер А. Историческая политика в России: новый поворот? // Историческая политика в XXI веке: Сборник статей. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – С. 349.

³⁹ Шерпер Ю. Указ. соч. – С. 501–502.

РЕЦЕНЗІЇ

РЕЦЕНЗІЯ

**Иванова Т.Н. Владимир Иванович Герье: портрет
российского педагога и организатора образования. –
Чебоксары: изд-во Чуваш. ун-та, 2009. – 382 с.**

Монографічне дослідження Т.М. Іванової присвячено видатному історику та організатору науки й історичної освіти у дореволюційній Росії Володимирі Івановичу Гер'є.

Авторка детально прослідкувала головні віхи життєвого та творчого шляху від дитинства до останніх років життя. Нею показаний нелегкий шлях В.І. Гер'є до доцентства та професорства. Окремі підрозділи присвячені першому лекційному курсу та докторській дисертації про Лейбніца. Цікаві, маловідомі подробиці містить підрозділ про приватне життя ученого. Саме детальне відтворення життя історика і становить головну заслугу авторки. Додаткову інформацію про життя В.І. Гер'є надає хронологічна таблиця, яка розташована наприкінці книги (С. 350–358). Там же (С. 376–381) розташовані і світлини В.І. Гер'є, його родини, колег та учнів.

У другому розділі простежений взаємозв'язок його педагогічних поглядів з викладацькою та науковою діяльністю. Таблиця «Взаимосвязь научной и преподавательской деятельности В.И. Герье» (С. 138–140) найкраще демонструє цей зв'язок.

Характеристику різних сторін громадської, педагогічної та наукової діяльності В.І. Гер'є Т.М. Іванова поєднує з аналізом його поглядів та наукових праць (в основному підрозділи 1.3 та 1.4, 2.3 та 2.4). Окремий розділ книги присвячений концепції загальної історії В.І. Гер'є. Велику роль у єдиному всесвітньо-історичному процесі, як наголошує дослідниця, В.І. Гер'є відводив культурі та освіті. Т.М. Іванова показала результати вивчення ним історії Великої Французької революції. На нашу думку потрібно було детальніше проаналізувати суспільно-політичні погляди В.І. Гер'є, як й і теоретико-методологічні засади його творчості. Можливо авторці слід було прокоментувати такі дискусійні оцінки поглядів В.І. Гер'є, як «консер-

вативний ліберал» (С.5), «неприйняття позитивізму» (С. 235) тощо. Цих зауважень можна було б уникнути, якби книга, як зазначає сама авторка, не була б написана у жанрі портрету (С. 6).

Окрему увагу дослідниця приділила його педагогічній роботі, а саме викладанню у Московському університеті, зокрема участі В.І. Гер'є у боротьбі за університетську автономії, підготовці нових кадрів, створенні вищих жіночих курсів у Москві. Т.М. Іванова оцінила як новаторські організація ним вищої жіночої освіти у Росії та введення у Московському університеті семінарських занять.

Вершиною педагогічної роботи В.І. Гер'є. Т.М. Іванова вірно назвала формування наукової школи. Авторка склала спеціальну таблицю осіб (серед них П.М. Ардашев, П.Г. Віноградов, Р.Ю. Віппер, М.І. Карєєв, Є.М. Щепкін), що підготували магістерські дисертації під його керівництвом (С. 224–225).

Тема наукової школи В.І. Гер'є дістала певне висвітлення у науковій літературі. Авторка навела точки зору різних дослідників. Проте, на наш погляд, Т.М. Івановій було потрібно більш відкрито висловитися щодо піднятих дискусійних моментів. Наукова школа В.І. Гер'є існувала завдяки підготовці професорських та університетських стипендіатів під його керівництвом, на чому докладно зупинилася авторка. Проте, окрім педагогічної складової наукової школи, потрібно було виявити ті засади історичної концепції та методики В.І. Гер'є, що стали прийнятним стандартом історіописання для учнів шановного метра.

Громадська діяльність В.І. Гер'є, зокрема його робота у Московській міській думі, показана у широкому контексті суспільно-політичної обстановки у Росії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Надзвичайно цінний п'ятий розділ, який присвячений останнім рокам життя науковця. Т.М. Іванова оприлюднила маловідомі факти, які дозволяють характеризувати перші два десятиріччя ХХ ст. як період духовної кризи В.І. Гер'є.

Монографія Т.М. Іванової стала підсумком значної науково-пошукової роботи, що була нею проведена на протязі багатьох

років. Дослідниця ввела до наукового обігу нові джерела. Заслугою авторки є введення до наукового обігу невідомих широкому науковому загалу праць В.І. Гер'є. прийшла до важливих висновків. В основу дослідження покладений значний за обсягом архивний матеріал, що висвітлює різні сторони життя та діяльності В.І. Гер'є.

Своїми розвідками, у першу чергу цією монографією, авторка зробила важливий внесок у розвиток нового напрямку в російській істориографії, що дістав назву «герьеведение» (гер'єзнавство). Підняті Т.М. Івановою питання ще раз продемонстрували складність, багатоаспектність та перспективність гер'єзнавства.

Олена Богдашина

РЕЦЕНЗІЯ

Купчинська Лариса. Українські меценати Іванна і Мар'ян Коці: Подарована колекція творів мистецтва XVIII–XX століть: Каталог / Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника. Відділення «Палац мистецтв імені Тетяни та Омеляна Антоновичів». – Львів, 2011. – 316 с., 125 кол. іл.

Праця Лариси Купчинської присвячена каталожному описові малярської і скульптурної колекції Мар'яна Коця, що була за життя його подарована Львівській національній науковій бібліотеці В. Стефаника, меценатом якої тривалий час було подружжя М. і І. Коців. Книжка розпочинається біографічним нарисом «Видатний подвижник української культури» про життя та діяльність Мар'яна Коця (1922–2011). На сьогодні – це одна з найдокладніших наукових біографій одного з найбільших меценатів української культури другої половини ХХ ст. Існує хіба ще публіцистичний нарис про нього в книзі шевченківського лауреата Михайла Слабошпицького «Українські меценати».

Мар'ян Коць був меценатом і наших інститутських видань. Завдяки його спонсорській допомозі з'явилося кілька томів Українського археографічного щорічника. Після трьох томів перших книжок УАЩ наступила перерва. Зокрема вона була викликана й відсутністю коштів на видання. Але, коли Я. Федорук лише спитав М. Коця, чи не захотів би він в рамках свого видавництва видавати УАЩ, той відразу радо погодився і в результаті цього наше періодичне видання було відновлено. У 1996 р. він фінансував ювілейний збірник на пошану 70-річчя заступника директора Інституту української археографії та джерелознавства НАНУ ім. М. Грушевського Ярослава Дашкевича «Марра Мунді» (Батько Я. Дашкевича Роман був вихователем молодого М. Коця в львівському «Лузі» у 1930-х) М. Коць підтримував багато видань. Він давав гроші на харківські україн-

ські періодичні видання і видавництва. Зокрема й на журнал «Березіль», «Бористен» (Дніпропетровськ), «Світовид» (Київ). Давав кошти на «Українську газету» в Києві.

У списку видань «Видавництва М. Коця» фігурує до 100 назв книжок. В репертуарі його видавництва переважали наукові та мистецькі й мистецтвознавчі видання. Лариса Купчинська у своїй передмові наводить цілу низку назв книжок, які побачили світло денне завдяки щедрій спонсорській підтримці цієї щедрої для української культури людини. М. Коць входив до складу фундації Східноєвропейського дослідного інституту ім. В. Липинського у Філадельфії (був радником СХЕДІІ) і давав гроші на видання повного зібрання праць В'ячеслава Липинського. У кінці 1980-х – на початку 2000-х років Інститут за допомогою М. Коця видав «Україну на переломі», «Листи до братів-хліборобів», «Листування В. Липинського. Том 1». Він підтримував ідею відновлення журналу «Наше минуле» Сергія Білоконя, сприяв виданню збірника документів «Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р.», «Пантелеймон Куліш. Листи до М.Д. Білозерського», «Листи М. Грушевського до К. Студинського», давав гроші на видання спогадів Галини Журби, Лариси Крушельницької, Володимира Старосольського.

М. Коць був одним з найактивніших діячів Асоціації дослідників голодоморів в Україні. Він дав кошти на низку видань цієї асоціації. Зокрема на «Голод в Україні. 1946–1947 рр.: Документи і матеріали», «Чорні жнива: Голод 1932–1933 роки у Валківському і Коломацькому районах Харківщини», «Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу», «Голодомор в Україні 1932–1933 рр: Бібліографічний покажчик». У видавництві М. Коця друкувалися збірники наукових статей з низки міжнародних конференції, присвячених голодомору. Серед них: «Голод 1946–1947 років в Україні: причини і наслідки»(1997), «Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків» (1998), «Геноцид українського народу: історична пам'ять та політико-правова оцінка» (2000).

Мар'ян Коць видавав багато книжок з історії музики. Зокрема фундаментальний нотний корпус «Українські народні мелодії» Зіновія Лиська (Нью-Йорк, 1961), книжку З. Лиська «Піонери музичного мистецтва в Галичині (1994), В. Витвицького «Максим Березовський. Життя і творчість» (1974), підручник Л. Корній у трьох томах «Історія української музики» (1996, 1998, 2001), праці І. Лисенка «Словник співаків України» (1997). По образотворчому мистецтву М. Коцем були видані такі книжки: Л. Соколюк (2002) «Графіка бойчукістів», О. Федорука «Микола Бутович: Життя і творчість» (2002), О. Федорук «Людмила Морозова» (2003).

Любитель музики – Мар'ян Коць підтримував міжнародний київський фестиваль «Київ Мюзик Фест», який організував Іван Карабиць. В рамках фестивалю протягом 1991–1995 років провадився конкурс на визначення кращого українського композитора. Його переможцями були Мирослав Скорик і Левко Колодуб. Як експерт Національної комісії з питань повернення в Україні культурних цінностей, М. Коць сприяв привезенню на Батьківщину мистецьких колекцій і архіву художниці Людмили Морозової, хореографа Василя Авраменка, етнографа Юрія Шумовського, письменника Василя Барки. М. Коць був великим прихильником «Музея гетьманства» на Подолі в Києві, одним з його фінансових творців. На кошти М. та І. Коців була відреставрована і упоряджена за останнім словом бібліотечної техніки будівля на Ковжуна, 8 у Львові. Там тепер знаходиться Науковий відділ періодичних видань імені Мар'яна та Івanni Коців (2002). Для цієї бібліотеки М. Коць подарував свою книгозбірню, яка налічує 8,5 тисяч книжок. Також туди була подарована і його колекція мистецьких творів, якій власне і присвячена рецензована праця Лариси Купчинської.

Мар'ян Коць був не лише меценатом культури, а надзвичайно чуйною людиною, в душі якої знаходило місце співчуття до особистого горя простої людини. Він не залишав на одинці з нещастям жодну особу, якій міг хоч чимось допомогти. Завжди буду вдячний М. Коцеві за організацію та фінансову допомогу при лікуванні мого єдиного сина Богдана. Вважаю 1995 рік, коли він потрапив у шпиталь Філадельфії його другим народженням.

Книга Л. Купчинської по праву може вважатися гідним пам'ятником людини, яка все життя своє віддала служінню українській нації в царині культури. І треба віддати належне авторці, зробила вона свою працю надзвичайно ретельно і якісно. Що не так часто трапляється серед літератури цього жанру.

Авторка не лише подала зображення усіх художніх творів, що надійшли з колекції М. Коця, а їх 125, але й супроводила кожного митця, картини якого були в колекціонера, докладною мистецько-бібліографічною характеристикою. Всього в каталозі уміщено 62 біографічні довідки про художників, що працювали в Україні або вже як українські митці-емігранти, змушені були жити і діяти у світах далеко від Батьківщини. Зібрати таку інформацію про митців було нелегко, бо серед досить знаних, видатних працівників різця і пензля, таких як Т. Шевченко, О. Архипенко, В. Кричевський, більшість інших художників все ж мало відомі в Україні, і розшукати про них друкований матеріал було зовсім нелегко. Іноді доводилося перегортати сотні чисел рідкісних у нас емігрантських видань: такі приміром, як газета «Свобода» або журнали «Київ» чи «Нотатки з мистецтва» (обидва виходили у Філадельфії). Усіх художників з колекції М. Коця можна розділити на три групи: стара школа XIX – поч. XX ст.: Т. Шевченко, Т. Копистинський, С. Васильківський, П. Левченко, М. Бурачек, І. Труш, В. Кричевський. Друга група – митці, що народилися в останніх роках XIX або на початку XX ст.: Я. Гніздовський, Л. Гец, Д. Горняткевич, Е. Козак, В. Цимбал, О. Кульчицька, Л. Морозова, П. Капшученко, М. Черешньовський та ін. В останні роки він почав збирати твори молодшого покоління художників, народжених в середині XX ст.: О. Костецький, Р. Вовк, Р. Демко, П. Ємець, Е. Уілсон та ін.

В колекції переважають твори українських митців і національна тематика. Хоч є й декілька робіт європейських майстрів. Деякі з картин та скульптур мають значну мистецьку вартість.

М. Коць і сам був скульптором аматором. В його колекції присутні три роботи: «Любіть Україну. Відповідальність», «Голодомор в Україні», «Лицемірство».

До каталогу додана й досить обширна вибрана бібліографія про художників, твори яких зібрав М. Коць. Крім регестових статей упорядниця підбрала цікаві вислови визначних мистецтвознавців про твори цих художників та оцінку їхньої творчості. Наводяться вислови і самих митців про власну творчість. Інформативна насиченість біографем художників дає можливість використовувати їх як самостійний за значенням матеріал.

Ігор Гирич

ПРО АВТОРІВ

БОГДАШИНА ОЛЕНА МИКОЛАЇВНА, доктор історичних наук, професор Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди

БОНДАР ВАДИМ ВІТАЛІЙОВИЧ, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ВИРСЬКИЙ ДМИТРО СТАНІСЛАВОВИЧ, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ВІСЛІЧ ТОМАШ, доктор, Інститут Історичний Варшавського університету, працівник Інституту історії Польської академії наук

ГИРИЧ ІГОР БОРИСОВИЧ, кандидат історичних наук, зав. відділу Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

ГОЛОВКО ВОЛОДИМИР ВІКТОРОВИЧ, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ГОНЧАР ОЛЬГА ТРОХИМІВНА, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ГОРАК ВОЛОДИМИР СЕРГІЙОВИЧ, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

ДІАНОВА НАТАЛІЯ МИКОЛАЇВНА, кандидат історичних наук, доцент Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова

ІВАНИЦЬКА СВІТЛАНА ГРИГОРІВНА, кандидат історичних наук, доцент Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій

КУЦІЙ ІВАН ПЕТРОВИЧ, кандидат історичних наук, доцент Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

ЛУНЯК ЄВГЕН МИКОЛАЙОВИЧ, доктор історичних наук, доцент Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя

НАКОНЕЧНА ОЛЬГА МИРОСЛАВІВНА, аспірант Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника

СУЗДАЛЬ МАРИНА МИКОЛАЇВНА, аспірантка Інституту історії України НАН України

СУХОЛІТ НАТАЛІЯ ГРИГОРІВНА, пошукувач Інституту історії України НАН України.

ТЕЛЬВАК ВІТАЛІЙ ВАСИЛЬОВИЧ, доктор історичних наук, професор Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка

ТЕРЛЕЦЬКА ІРИНА ВЛАДИСЛАВІВНА, кандидат історичних наук, доцент Київського національного торговельно-економічного університету, докторантка Інституту історії України НАН України

УДОД ОЛЕКСАНДР АНДРІЙОВИЧ, доктор історичних наук, професор, зав. відділу Інституту історії України НАН України

ЮРІЙ МИХАЙЛО ФЕДОРОВИЧ, доктор історичних наук, професор Чернівецького торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету

ЯСЬ ОЛЕКСІЙ ВАСИЛЬОВИЧ, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

АНОТАЦІЇ – ANNOTATIONS

Бондар В. Державна політика історичної пам'яті в Україні 1990–2000-х рр.: основні тенденції

Досліджується поняття державної політики історичної пам'яті в контексті світового досвіду, її особливості і основні етапи в Україні в 1990–2000-х рр. Показано державну політику пам'яті у діяльності вищих органів державної влади, ставлення лідерів держави до історичного минулого, проаналізовано законодавчі акти влади щодо окремих питань історії.

Ключові слова: політика історичної пам'яті, історія України.

Bondar V. State policy of historical memory in Ukraine 1990–2000-ies.: main trends

The concept of state policy of historical memory, its features and the main phases of Ukraine in 1990–2000 are investigated in the context of world's experience. There were showed the Ukraine's public policy in the sphere of memory, the attitude of the government's leaders to the historical past, the authority's legislative acts concerning the certain questions of the history.

Keywords: policy of historical memory, history of Ukraine.

Вісліч Т. Польська історіографія 1989–2009: дуже суб'єктивні підсумки

Підсумовуючи явища, які характеризують співтовариство польських істориків в останні двадцять років, я зосередився на відносинах польської наукової історії з сучасними тенденціями в світовій науці. Вони цікаві тим, що польська історіографія загалом ігнорує постмодерністську критику історії і таке відношення, нерідко, призводить до несподіваної реалізації постмодерністських принципів у викривленій формі когнітивного релятивізму і творення картини минулого на основі фікційних сюжетів. Спадщина школи «Анналів» вигасає у Польщі після 1989 року, незважаючи на тісні наукові зв'язки в 1970-х і 1980-х років. Це означає, відрив від структурної, проблемно-орієнтованої і синтезуючої історії задля безмежного затвердження

історичного документу, як джерела знань. Такий метод дослідження фокусується на відстеженні фактів, а не розумінні їхнього змісту. Відповідальна за це ситуація, коли відкрився доступ до інформації закритої протягом десятиліть у польських і зарубіжних архівах, а також Інститут національної пам'яті, який творить суспільні стандарти історика як того, хто шукає за архівними документами «як було насправді». Важливою проблемою є також використання історичних знань у польському суспільстві. Історична політика наразі є успішною на ниві музеєзнавства, а його найбільшою невдачею став випадок із Єдвабним: конкретна дискусія істориків потонула у політичній боротьбі і аргументовано продемонструвала таку слабкість польської історіографії, як тенденція до взяття участі в ідеологічному дискурсі та відсутність рефлексії щодо категорії нації. Вона також виявила, що професійна історіографія в суспільній свідомості легко поступається дилетантським оповідям про минуле. Позитивною зміною в польській історіографії є її поступова інтернаціоналізація. Одним з її найбільших міжнародних успіхів стало вписання польської шляхетської Речі Посполитої до національних історіографій наших східних сусідів. У зв'язку із децентралізацією світової історіографії, з'являється шанс для нового позиціонування історії Польщі у світовій історичній спадщині.

Ключові слова: польська історіографія, історія Польщі.

Wislicz T. Polish historiography 1989–2009. A very subjective summary

Summing up the phenomena which characterized the community of Polish historians in the last twenty years, I am focussing on the relations of the Polish scientific history to current trends in the worldwide science. It is then interesting that Polish historiography ignores postmodernist criticism of history and this attitude, not infrequently, leads to unaware realization of postmodernist principles in the awry form of cognitive relativism and creation of a picture of the past on the basis of fictional threads. The heritage of the «Annales» school was lost in Poland after 1989 despite close scientific relations in 1970s and 1980s. It means breakaway from

processual, problem-oriented and synthesized history towards a limitless affirmation of a historical document as a source of knowledge. Such a method of research focalizes on tracking facts instead of understanding their sense. The responsibility lies in having gained access to, closed for decades, Polish and foreign archives, as well as with the Institute of National Remembrance which creates a public standard of a historian who searches out «how it really was» in archival documents. An important problem is also the use of historical knowledge by the Polish society. Historical politics is successful in the field of museology and its biggest failure was the case of Jedwabne: a concrete discussion of historians drowned in a political fight and the argument showed such weakness of Polish historiography as a tendency to take part in ideological discourse and lack of reflection on a category of nation. It also turned out that professional historiography in the social consciousness loses easily with dilettantish narratives about the past. A positive change in the Polish historiography is its gradual internationalization. One of its greatest international successes was the introduction of the Polish Noble Republic into national historiographies of our Eastern neighbours. Along with decentralization of the world's historiography, there is still a chance to position Poland's history in the world heritage of history.

Keywords: Polish historiography, History of Poland.

Гирич Ігор. Історіософські та суспільствознавчі погляди В. Липинського в його політичній публіцистиці 1908–1914 років

У статті розглядаються концептуальні думки В. Липинського на шляхи співпраці польської культурної еліти Правобережної України з українським національно-демократичним рухом поч. ХХ ст., висловлені ним у публіцистиці дореволюційних часів. Автор намагається простежити еволюцію поглядів батька новітньої консервативної суспільної думки. Творчість В. Липинського 1908–1914 років свідчить про сподівання останнього на можливість позитивного співробітництва правих сил з українською демократією.

Ключові слова: українська шляхта, полонізована еліта, провідна верства, класовий компроміс, національно-визвольний рух.

Hyrych I. The historical-philosophical and social science views of V. Lypynsky in his political journalism 1908–1914

The cooperation West Ukrainian polish cultural elite with Ukrainian national democratic movement at the beginning of XX centuries are considered in V. Lypynsky's political essays. The author attempts to research the evolution of views of V. Lypynsky, the founding father of Ukrainian conservatism. In his political works V. Lypynsky hoped that right-wing parties would cooperate with Ukrainian democracy.

Keywords: Ukrainian nobility, Ukrainian nobles which acquired Polish culture, compromise between social class, national liberation movement.

Головко В. Формування вітчизняного капіталу (1991–2009 рр.) в політологічній та соціологічній літературі

Стаття є оглядом вітчизняної політичної та соціологічної літературі, присвяченої питанню виникнення та розвитку великого капіталу в Україні після 1991 р. Показана еволюція осмислення політологами та соціологами вказаної проблеми. Особлива увага приділена їхнім поглядам на формування української ділової еліти.

Ключові слова: великий капітал в Україні, сучасна історія України.

Golovko V. History of the BigCapitalin Ukraine (1991–2009): Political and Social Sciences` Point of View

The article reviews main approaches of Ukrainian political and sociological literature to big capital's genesis and development in Ukraine after 1991. There is analysis of evolution political and social scientists' consideration of the problem. Special attention is paid to their opinions about Ukrainian business' elite formation.

Keywords: BigCapitalin of Ukraine, Modern History of Ukraine.

Гончар О. Осягнення Миколою Костомаровим історичного образу Богдана Хмельницького у світлі епістолярної спадщини

Стаття висвітлює науковий шлях відомого історика Миколи Костомарова у процесі створення ним історичного портрету Богдана Хмельницького, який став ключовим у його творчості. Основне джерело дослідження – епістолярій – глибоко і всебічно розкриває читачу наукову лабораторію М. Костомарова, становлення його світогляду, вплив соціокультурного оточення і т.д.

Ключові слова: гетьман Б. Хмельницький, історичні джерела, І. Срезневський, А. Метлинський, О. Корсун, О. Бодяньський, М. Максимович, М. Погодін.

Gonchar Olga. Comprehension Nikolai Kostomarov historical image of Bogdan Khmelnytsky in the light of epistolary heritage

The article highlights the scientific way known historian Nicholas Kostomarov in the creation of his historical portrait of Bohdan Khmelnytsky, who was the key to his work. The main source of research – correspondence – deeply and comprehensively reveals the science lab reader M. Kostomarov, the formation of his world, the impact of socio-cultural environment, etc.

Keywords: Hetman B. Khmelnytsky, historical sources, I. Sreznevsky, A. Metlinsky, A. Bodyanskiy, O. Korsun, M. Maksimovic, M. Pogodin.

Горак В. «Універсал» отамана Григор'єва як ідейно-теоретична платформа григор'євського повстанського руху. Джерелознавчий і історіографічний аспекти

У статті висвітлюється універсал отамана Григор'єва як найважливіший політико-ідеологічний документ українського повстанського руху в Україні від серпня 1918 до серпня 1919. Автор аналізує різні історичні погляди на універсал, з'ясовує дискусійні аспекти, зокрема час його появи й авторство.

Ключові слова: повстанський рух, універсал отамана Григор'єва

Horak V. The “Universal” of otaman Grygoryev as the ideological and political of the Grygorev insurgent movement. Historical and Historiographic aspects

The Article is devoted to the “universal” of otaman Grygoryev that became the main politico-ideological document of the Grygoryev insurgent movement which existed in Ukraine from august, 1918 till august, 1919. The author analyses different historical views on the “Universal”, determines its socio-political essence, clears up some discussional aspects of this manifesto – in particular, the time of its appearance and its real authorship

Keywords: insurgent movement, the “Universal” of otaman Grygoryev.

Діанова Н. Дослідження Науково-просвітницької діяльності архієпископа Інокентія (Борисова) в дореволюційній історіографії

У статті проаналізовано дореволюційну історіографію, присвячену науковій та просвітницькій діяльності архієпископа Інокентія (Борисова). Розглянуто позиції різних дослідників стосовно наукових та просвітницьких здобутків архієрея.

Ключові слова: архієпископ Інокентій (Борисов), дореволюційна історіографія.

Dianova N. Researches of Scientifically-educationally activity of archbishop Innocentiy (Borisov) in the Pre-Revolutionary Historiography

In article the analysis of the pre-revolutionary historiography devoted to scientific and educational activity of archbishop Innocentiy (Borisov) is made. The points of view of different researchers concerning scientific and educational achievements of the bishop are considered.

Keywords: archbishop Innocentiy (Borisov), Pre-Revolutionary Historiography.

Іваницька С. Українська ліберально-демократична партійна еліта кінця XIX – початку XX ст. в пострадянській гуманітаристиці: історіографічні здобутки та методологічні інновації

В статті узагальнено доробок вітчизняних істориків, філологів, археографів, політологів, фахівців із історії журналістики, історії педагогіки та історії юридичної думки стосовно заявленої проблеми. Окреслено подальші перспективні напрямки зі застосуванням методів історичної антропології, просопографії, порівняльних та міждисциплінарних студій.

Ключові слова: ліберально-демократична партійна еліта, пострадянська гуманітаристика.

Ivanytska S. Ukrainian Liberal Democratic party elite in the end of XIX – beginning XX century in post-Soviet humanities: research results and prospects

The article summarizes national historians', philologists', archeographers', political scientists', specialists' in the history of journalism, history of pedagogy and history of jurisprudence achievements on the subject and the object of study. There are also outlined some tendency prospects such as historical anthropology methods, prosopography, comparative and interdisciplinary studies.

Keywords: Ukrainian Liberal Democratic party elite, post-Soviet humanities.

Куций І. Між «слов'янським світом» та «дикою Азією»: Московська держава в рецепції української історичної думки Східної Галичини XIX ст.

У статті проаналізовано інтерпретації українських істориків Східної Галичини XIX ст. історії Московського царства XIV–XVII ст. З'ясовано їхні погляди стосовно проблеми приналежності цієї держава до «руської» національної історії та «свого» цивілізаційно-культурного простору. Досліджено відмінності представників русофільської та українофільської орієнтацій в потрактуванні історії Московської держави.

Ключові слова: Москва, Русь, князівство, царство, концепція, історіографія, етногенез, етнонім.

Kutsyi I. Between «the Slavic World» and «Wild Asia»: the Moscow State in the Reception of Ukrainian Historical Idea of the XIX century Eastern Galicia

In the article the interpretation of history of the XIV–XVII cent. Muscovy in the works of the XIX cent. Ukrainian Eastern Galicia historians is analyzed. Their views on the problem of the state belonging to the «Rus» national history and «its own» civilizational and cultural space are elucidated. Differences in interpreting the history of Muscovy between representatives of Russophile and Ukrainophile orientations are investigated.

Key words: Moscow, Rus, principality, kingdom, conception, historiography, ethnogenesis, ethnonym.

Луняк Є. Вивчення наукової спадщини Михайла Грушевського у Франції

У статті розглянуто стан ознайомлення французької громадськості з Україною, проаналізовано причини цікавості французів до постаті Михайла Грушевського на тлі історичних взаємин України та Франції. Автор простежує еволюцію французьких історичних досліджень та розвиток української діаспорної історіографії про Грушевського у Франції.

Ключові слова: Михайло Грушевський, Франція.

Lunyak Ye. Research the scientific heritage of Mykhailo Hrushevsky in France

The acquaintance's state of the French public with Ukraine in the article is covered, the analysis of causes of the French interest in Mykhailo Hrushevsky against the background of historical mutual relations of Ukraine and France is made. Author studies evolution of the French historical research and development of the Ukrainian diaspora historiography on Hrushevsky in France.

Keywords: Mykhailo Hrushevsky, France.

Наконечна О. Сучасна вітчизняна історіографія про формування багатопартійності в Україні у роки перебудови (1985-1991 рр.)

У статті проаналізовано праці сучасних українських істориків, які розкривають початки багатопартійності в УРСР у

1985–1991 рр., показано історіографічну ситуацію щодо висвітлення основних напрямів становлення партійної системи.

Ключові слова: багатопартійна Україна, сучасна вітчизняна історіографія.

Nakonechna O. The Modern Ukrainians Historiography about formation of a multiparty system in URSR in the years of reorganization (1985–1991)

Much attention has been paid to analyzing scientific works of modern Ukrainian historian's, which are wrote about national problems in URSR in 1985–1991. They told us about historiography situation in Ukraine, to devoting discoveries of national questions after independence.

Keywords: multiparty system in URSR, Modern Ukrainians Historiography.

Суздаль М. Епістолярний дискурс М. Максимовича та М. Цертелєва

У статті зроблено спробу проаналізувати мотиви, зміст, культурно-історичне значення епістолярного дискурсу М. Максимовича та М. Цертелєва. Публікуються невидані листи М. Максимовича.

Ключові слова: М. Максимович, епістолярний дискурс.

Suzdal' M. Epistolary discourse of M. Maksymovych and M. Tsertelev.

The article presents the attempt to analyze motifs, content, cultural and historical meaning of the epistolary discourse of M. Maksymovych and M. Tsertelev.

Keywords: M. Maksymovych, Epistolary discourse.

Сухоліт Н. Історія українсько-російських політичних відносин доби Північної війни 1700–1721 рр. в оцінці історіографії Росії

Стаття простежує відносини між Україною і Росією під час Північної війни 1700–1721 рр., що стало важливою темою для багатьох праць російських дослідників XVIII – початку XXI ст.

Історики Російської імперії, СРСР та Російської Федерації в основному протиставляли історіографічні образи українського гетьмана І. Мазепи та російського царя Петра I, а також з'ясували проблему відмови гетьманського уряду від зверхності Московського царства і його переходу на бік Шведського королівства. Відзначається, що конкретна політична ситуація та офіційна ідеологія Петра I значно вплинули на характеристики даної події в пізнішій історіографії.

Ключові слова: українсько-російські відносини, Північна війна 1700–1721 рр., російська історіографія, гетьман І. Мазепа, цар Петро I.

Sukholit N. The History of Ukrainian-Russian political relations of Northern war 1700–1721 in the estimation of historiography of Russia

The article traces the relationship between Ukraine and Russia during the Great Northern War 1700–1721 years, which has become an important topic for many works of Russian researchers XVIII – beginning of XXI century. Historians of the Russian Empire, the Soviet Union and the Russian Federation largely opposed historiographical images Ukrainian Hetman Ivan Mazepa and the Russian Tsar Peter I, and find out the problem by refusing's government domination of Muscovy and his decision to side with the Swedish kingdom. It is noted that the particular political situation and special events in the area of official ideology Peter I influenced the characteristics of the event in later historiography.

Keywords: Ukrainian-Russian relations, Northern War 1700–1721's, Russian historiography, Ivan Mazepa, Peter I.

Тельвак В. Михайло Грушевський в оцінках своїх учнів

Стаття присвячена проблемі сприйняття історіографічних поглядів М. Грушевського представниками його Львівської школи. Простежено еволюцію у ставленні учнів М. Грушевського (М. Кордуби, С. Томашівського, І. Крип'якевича, М. Залізняка, В. Герасимчука та ін.) до наукової спадщини вчителя. Відзначено впливи ідеологічних дискусій в українському інте-

лектуальному середовищі першої третини ХХ ст. на грушевськoзнавчу рефлексію.

Ключові слова: М. Грушевський, львівська школа.

Telvak V. M. Hrushevsky in the vision of his pupils

The article is dedicated to the problem of the reception of historiography thoughts of M.Hrushevsky by his Lviv school representatives. The evolution of the M.Hrushevsky's pupils (M. Korduba, S. Tomashivsky, I. Krypyakevych, M. Zaliznyak, V.Herasymchuk etc.) attitude to the scientific heritage of the teacher is observed. The impact of ideological discussions through Ukrainian intellectuals of the first third of the 20th century on Hrushevsky studies reflection is noted.

Keywords: M. Hrushevsky, Lviv school.

Терлецька І. Сучасна російська історіографія системи державної влади періоду сталінізму

Аналізується російська історіографія 1987–2010-го рр., присвячена системі державної влади в СРСР, створеної в період 1929–1953 рр. Звертається увага на основні концептуальні підходи у висвітленні теми. Джерельну базу складають монографії, дисертаційні дослідження, наукові статті, навчальна література.

Ключові слова: сучасна українська історіографія, період сталінізму.

Terletskaia I. Modern Russian historiography of the System state authorities period of stalinization

It's analyzed Russian historiography 1987–2010 gg., denoted system state authorities in USSR, created attention Addresses at period 1929–1953 gg. on the main conceptual approaches in illumination of the subject. Source forms to monographs, dissertation studies, scientific articles, scholastic literature.

Keywords: Modern Russian Historiography, authorities period of stalinization.

Удод О., Юрій М. Методологія історії і гуманітаризація знання

У статті йдеться про методологічні проблеми історичної науки. Розглядається формаційний і цивілізаційний підходи в історичному процесі, роль гуманітаризації знання.

Ключові слова: формація, цивілізація, християнство, парадигма, суспільство, традиція, культура.

Udod O., Yuriy M. The Methodology of History and knowledge humanitarization

The article is about the methodological problems of historical science. There are also examined formational and civilizational approaches in a historical process, role of knowledge humanitarization.

Key words: formation, civilization, Christianity, paradigm, society, tradition, culture.

Ясь О. Клас і нація у концепції української історії Матвія Яворського

Висвітлюється формування історичних поглядів відомого українського історика М. Яворського. Розглядаються основні складові світосприйняття цього вченого на основі аналізу його наукових праць 1920–1930 рр.

Ключові слова: М. Яворський, клас, нація, українська історія.

Yas O. Class and Nation of Matviy Yavors'ky's conception of Ukraine History

The article deals with the formation of historical views of the well-known Ukrainian historian M. Yavors'ky, considers the main components of this scholar's perception of the world on the basis of analysis of his scientific works written in 1920–1930.

Key words: M. Yavors'ky, Class, Nation, History of Ukraine.

Наукове видання

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В УКРАЇНІ

Збірник наукових праць

Випуск 23

Оригінал-макет підготувала: *Зубець Л.А.*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 6931 від 04.02.2003, видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України

Підписано до друку 24.12.2013 р. Формат 60x84/16.
Ум. друк. арк. 34,45. Обл. вид. арк. 27,26.
Наклад 300 прим. Зам. 43. 2013 р.

Адреса редакційної колегії та видавця: 01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4,
тел.(044)279-87-04; e-mail: history_isid@mail.ru

Поліграфічна д-ця Ін-ту історії України НАН України
01001, Київ, вул. Михайла Грушевського, 4